

# MEKANSAL VE TOPLUMSAL OLANIN
# BİLGİBİLİMİ YAZILARI

İLHAN TEKELİ

İLHAN TEKELİ TOPLU ESERLER - 10

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

# MEKANSAL VE TOPLUMSAL OLANIN BİLGİBİLİMİ YAZILARI

TARİH VAKFI

Zindankapı, Değirmen Sokak No: 15
34134 Eminönü - İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr



**Yayıma Hazırlayan**
Özkan Taner

**Tasarım Danışmanı**
Haluk Tunçay

**Kapak Tasarımı**
Rauf Kösemen

**Kapak Uygulama**
Harun Yılmaz (MYRA)

**Baskı**
G.M. Matbaacılık Ticaret A.Ş.
(0212) 629 00 24

Birinci Basım: Mart 2010

ISBN 978-975-333-241-5

İLHAN TEKELİ
TOPLU ESERLER - 10

# MEKANSAL VE TOPLUMSAL OLANIN BİLGİBİLİMİ YAZILARI

İLHAN TEKELİ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Prof. Dr. İlhan Tekeli, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi emekli öğretim üyesidir. Tarih Vakfı'nın kurucularındandır, ilk on yıl yönetim kurulu başkanlığını yapmıştır. YÖK genel kurulu üyeliği yapmıştır. 1989 yılında Selim İlkin'le birlikte Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülü'nü almıştır. 1994 yılında Mustafa Parlar Bilim Ödülü'nü almıştır. 1996 yılında Türkiye Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. Halen Türkiye Bilimler Akademisi şeref üyesidir. 1999 yılında Mustafa Parlar Eğitimde Üstün Başarı, 2006 yılında TÜBİTAK Hizmet Ödülü'ne layık görülmüştür. Başta Selim İlkin olmak üzere, Yiğit Gülöksüz, Erdoğan Soral, Tarık Okyay, Gencay Şaylan, Raşit Gökçeli ile ve yalnız olarak yazılmış 70 kitabı, 640 bilimsel yazı ve bildirisi vardır. Yaygın olan ilgi alanı içine, şehir planlama, bölge planlama, sosyal sistemler, makro coğrafya, belediyecilik, iktisadi politikalar, Türkiye iktisat ve şehir tarihleri ile eğitim planlaması ve bilimsel felsefe ve tarih yazıcılığı girmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ix

SUNUŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM 19

MEKAN ORGANİZASYONLARININ İNCELENMESİNDE BİLİMSEL STRATEJİLER VE DİL SORUNU 19
1. Bilimlerin Stratejileri Üzerine Değerlendirmeler 19
2. Mekan Organizasyonunu İncelemelerinin Kapsamı 20
3. Mekan Kavramı ve Değişik Mekan Anlayışları 23
4. Çeşitli Bilimlerin Coğrafik Mekan Boyutlarını Analizlerine Katma Yöntemleri 26
5. Mekan Organizasyonunu Konu Seçen İki Bilim Dalının Farklı İki Tutumu; Genelliklere Yönelme-Özelliklere Yönelme 28
6. Mekan Organizasyonu ile İlgili Genellemeleri Elde Etmek İçin Kullanılan Yöntemler 30
7. Mekan Organizasyonları Üzerine Yapılan Genellemelerde Kullanılan Önermelerin Yapısal Özellikleri 35
8. Mekan Organizasyonu Teorilerinde Dil Sorunu 40
9. Mekan Organizasyonu Teorilerinin Geliştirilmesinde Yapılan Seçmelerin Özetlenmesi 45
Kaynaklar 47

MEKAN ANLAYIŞINDA VE COĞRAFYADA KANT'ÇI ÇİZGİNİN GELİŞMESİ 51
1. Giriş 51
2. Kant'ın Bilgiye Yaklaşımı 52
3. Kant'ta Mekan Anlayışı 59
4. Kant ve Coğrafya 63
5. Son Verirken 66

BİR TOPLUMSAL YORUM OLARAK HARİTALAR 69

MEKANA VE ZAMANA EŞDEĞERDE ÖNEM VEREN BİR SOSYAL BİLİMİN GEREKLİLİĞİ ÜZERİNE 71
1. Giriş 71
2. Beşeri Coğrafyada Mekan Kavramının Aşama Aşama Marjinalleşmesi Üzerine 72
3. Neo-Kantist Dönem 72
4. Neo-Pozitivist Dönem 75
5. Çok Paradigmalı Beşeri Coğrafya Dönemi 78
6. Üç Aşamalı Gelişmesi İçinde Beşeri Coğrafyanın Yerle (geo) İlişkisinin Kopması ve Mekanın Zamana Göre Marjinalleşmesi 82
7. Beşeri Coğrafya İçin Yeni Bazı Kavramlaştırma Olanakları Üzerine 83
• Mekanın İlişkisel Olarak Temsili Beşeri Coğrafyanın Günümüzdeki Gereksinmelerini Karşılamakta Yeterli Olabilir mi? 83
• Nedensellik ve Olumsallık Kavramlarının Zaman ve Mekanla İlişkisi 86
• Bağlam Bağımlılık Ne Tür Bir Olumsallıktır? 88
8. Zaman ve Mekana Verdiği Önemi Farklılaştırmayan Bir Sosyal Kuramda Açıklama Nasıl Gerçekleşebilir? 89
9. Son Verirken 93

İKİNCİ BÖLÜM 95

ÇEVRE ÜLKELERİNDE TOPLUMSAL BİLİMLERİN İDEOLOJİK SORUNLARI 95
1. Giriş 95
2. Doğa Bilimi, Toplumsal Bilim ve Toplumsal Yapı İlişkileri 96
3. Toplumsal Bilim - İdeoloji İlişkisi 98
4. Çevre Ülkelerinde Toplumsal Bilimlerin Pratiği ve İdeolojik İçeriği 102
5. Son Birkaç Söz 106
Kaynaklar 108

BİLGİ TOPLUMUNA GEÇERKEN FARKLILAŞAN BİLGİYE İLİŞKİN KAVRAM ALANI ÜZERİNDE BAZI SAPTAMALAR 109
1. Giriş 109
2. Bilgi ve Bilgiye İlişkin Anlam Alanı 111
• Bilginin Toplumsallığı Üzerine 113
• Bilgiye İlişkin Kavram Alanındaki Bazı Farklılaşmalar 117
3. Bilginin Toplumda Yaygınlaştırılmasında İletişim ve Öğrenme Süreçleri 119
• İletişim 120

• Öğrenme 121
4. Bilginin Nitelikleri ve Ekonomik Kurumsallaşması 124
• Bilgi, Güç ve Kurumsallaşma 128
• Bilgi ve Yerellik 131
5. Son Verirken 137

SOSYAL ARAŞTIRMA İLE POLİTİKA OLUŞTURMA BAĞININ KURULMASI ÜZERİNE 139
• Giriş 139
• Politika Oluşturma Bakımından Anlamlı Sosyal Araştırmanın Özellikleri Nasıl Tanımlanabilir? 140
• Toplumsal Araştırmalara İlişkin Talep Hangi Koşullarda Doğuyor ve Nasıl Belirleniyor? 142
• Bir Toplumda Araştırma Kapasitesinin Oluşumu ve Araştırma Arzının Niteliği 144
• Araştırma Talebinin ve Araştırma Arzının Uyumunun Sağlanmasındaki Yapısal Engeller 145
• Araştırma Sonuçlarının Politikaya Dönüştürülmesi Süreci Üzerine 147
• Bilgi ve Politika İlişkisinin Kurulmasındaki Teknik Tutarlılık Sorunları 150
• Sonuç Yerine 151

TÜRKİYE'DE GENEL OLARAK SOSYAL BİLİMLERİN DURUMU HAKKINDA 2023 İÇİN BİR ÖNGÖRÜ ÇALIŞMASI 153
1. Giriş 153
2. Türkiye'nin Sosyal Bilim Faaliyetleri İçin Bir Vizyon Önerisi 155
3. Bir Normatif Anlamlılık Ağacı Olarak Sosyal Bilimler Öngörüsü 156
4. Son Verirken 188

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 190

DEMOKRATİK DÜŞÜNCENİN TEMELLENDİRİLMESİ VE ELEŞTİREL KURAM ÜZERİNE DÜŞÜNCELER 190
1. Giriş 190
2. Eleştirel Kuramların Özellikleri Üzerine 191
3. Eleştirel Kurama Değişik Toplumbilim Kuramları Nasıl Eklemleniyor? 204
4. Sona Erdirirken 210
Kaynaklar 212

TOPLUMSAL BİLİMLERİN ÖNÜNÜ AÇMAYA İNSAN MODELLERİNİ TARTIŞARAK BAŞLAMAK 214
1. Giriş 214
2. İnsanın Niteliğine İlişkin Farklı Modeller ve Sonuçları Üzerine 217
• Tek Tanrılı Dinlerde İnsan Modeli 218
• Aydınlanma Sonrasının, İnsanın Diğer Canlılardan Nitelik Farklılığını Belirlemeye Dönük Modelleri 219
• Toplumsal Bilimlerin İnsan Modelleri Üzerine 221
3. Bir Bilim Alanının Dayandığı İnsan.Modelinin Oluşumuna ve Eleştirisine Bir Örnek Olarak Neo-Klasik İktisat 226
4. Bir Bilimin ya da Disiplinlerarası Bir Alanın İnsan Modelini Tartışırken Neler Üzerinde Durulabilir? 229
5. Son Verirken 233
Kaynaklar 235

ÇOK PARADİGMALI BİR SOSYAL BİLİM ALANINDA YAŞAMAK 237
1. Giriş 237
2. Çok Paradigmalılık Nasıl Normalize Oldu? 239
3. Çok Paradigmalı Bir Bilim Dünyasının Normal Olarak Görülmesinin Epistemolojik Sonuçları Üzerine 243
4. Çok Paradigmalılık Sosyal Bilim Pratiğinde Hangi Tür Epistemolojik Sorunları Ön Plana Çıkarmaktadır? 244
5. Son Verirken 247
Kaynaklar 249

SOSYAL BİLİMLER İÇİN MERKEZİ ÖNEMDE BİR PROBLEM TANIMLAMA GİRİŞİMİ 250
1. Giriş 250
2. Toplumsal Oluşumların ve Olguların Tarihselliğinin Gerisindekiler 252
• Toplumsal Sistemlerin Karmaşıklığını Kabul Etmenin Getirdiği Sonuçlar 252
• Toplumsal Ortaya Çıkışlar (Emergence) 255
• Toplumsal İlişkilerin Olumsallığı 256
3. Tarihsel Olarak Oluşan Sistemlere Alternatif Müdahale Stratejileri Neler Olabilir? 264
• Tarihsel Olana Müdahaleden Beklentinin Sınırları Nedir? 264
• Değişik Müdahale Stratejileri Geliştirebilmek İçin Ontolojik Kabullerden Başlamak Gerekir 265

• Yapılacak Müdahaleyi Belirlemekte Olumsallığın Hangi Derinlikte Ele Alınacağı Etkili Olacaktır 267
4. Sonuç Yerine 267

**BİR PLANCI/ARAŞTIRMACININ YÖNTEM VE ÖTESİNE İLİŞKİN ARAYIŞLARI** 269
1. Giriş 269
2. Araştırma ve Yöntemin İşlevleri ve Karşılıklı İlişkileri 271
• Araştırma 271
• Yöntem 274
3. Bir Bilim İnsanının Araştırma Stratejisini Nasıl Tasarlayacağına İlişkin Düşünceler 278
• Epistemoloji Düzeyindeki Seçimler 279
• Ontolojik Seçmeler 281
• Araştırmacının Kuram ve Temsil Konusundaki Seçmeleri 282
• Ölçeksel Yapılanmanın Farkında Olan Seçimler 285
• Zaman ve Mekanı Ele Alma Biçimleri 286
• Karmaşıklık, Deterministik Nedensellik ve Olumsallık 288
• Disiplinlerarası Yaklaşımların Sınırları 289
• 3. Son Verirken 290

# ÖNSÖZ

İlhan Tekeli Toplu Eserler onuncu kitaba ulaştı. Tekeli'nin geniş ilgi alanındaki yazı ve konuşmalarından yaklaşık 150'si yayın haline geldi, erişilebilirliği sağlandı. Henüz daha fazlası geride, ancak 10. kitaba ulaşmanın güveni ile Toplu Eserler projesi giderek hızlanacak.

İlk on kitap Tekeli'nin eser verdiği ilgi alanlarının kapsamını kısmen olmak üzere sergileyen şöyle bir liste oluşturuyor. İlk kitap *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*'dan sonra, *Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları*, *Göç ve Ötesi*, *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü*, *Doğal ve Tarihi Çevreyi Korumak*, *Kentsel Arsa, Altyapı ve Kentsel Hizmetler*, *Akılcı Planlamadan, Bir Demokrasi Projesi Olarak Planlamaya*, *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, *Türkiye'de Kent İçi Ulaşım Tarihi*, *Mekansal ve Toplumsal Olanın Bilgibilimi Yazıları*.

***

İlhan Tekeli Toplu Eserlerin onuncu kitabı genellikle bilgibilimi (epistemoloji) alanındaki yazılarından oluşuyor. Tekeli'nin bir şehir ve bölge plancısı olarak toplumsal bilimler alanına girmiş bulunması ele aldığı konuların seçimine yansımış bulunuyor. Bölge planlama ve şehir planlamayla uğraşmakta olması, onu toplumsal bilimlerde mekan boyutunun zaman boyutuna göre büyük ölçüde ihmal edilmiş olması konusunda çok duyarlı hale getirmiş bulunmaktadır. Bölge ve şehir planlama konusunda birçok sorunun bu ihmalden, başka bir deyişle bu sapmadan kaynaklandığını düşünmekte, bu nedenle mekana ve zamana eş önem veren bir toplumsal bilimin olanaklılığını araştırmaktadır.

Kitabın başlığından anlaşılabileceği gibi Tekeli'nin bilgibilimsel kaygıları sadece mekansal üzerinde değil toplumsal olan üzerinde de toplanıyor. Toplumsal olan konusundaki kaygılarının bir bölümü, varolan toplumsal bilimlerin her birinin temelinde bulunan, insana ilişkin temsil, başka bir deyişle ontolojik varsayımlar üzerine yoğunlaşmış bulunuyor. Bu irdelemeyi özellikle bilim pratiğinde yüceltilen, disiplinler arası olmanın sorunlarını sergilemek için yapıyor. Toplumsal bilimler alanındaki ikinci kaygısını, toplumsal bilimlerin, toplumdaki ilişkilerin doğasına uymayan bir şekilde, aşırı deterministik olarak kurgulanmasının sorunları oluşturuyor. Etkileşimleri deterministik olarak değil, olumsal olarak (contingent) ele almanın toplumsal bilimler analizlerine getirebileceği zenginlikler üzerinde duruyor.

Kitaptaki yazıların önemli bir bölümünde de Tekeli'nin plancı olmasından gelen duyarlılıklar ön plana çıkıyor. Her plancı gibi Tekeli'yi uygulamada etkili olmak çok ilgilendiriyor. Bu nedenle dünyanın yaşamakta olduğu bilgi toplumuna geçiş sürecinde, bilginin kazandığı yeni işlevleri, temelde kamusal bir mal olan bilginin, özel bir mal haline getirilmesinin sorunlarını ele alıyor. Toplumsal bilim araştırmalarının gündelik yaşamımızı etkileyen siyasalara dönüşmeyişinin yapısal sorunlarını araştırıyor. Türkiye'nin toplumsal bilimler alanındaki performansını geliştirmek için araştırma altyapısında yapılması gerekli gelişmelerin neler olduğunu tanımlamaya çalışıyor.

***

Tekeli'nin yayımlanmış ve yayımlanmamış çalışmalarının nitelikleri bakımından üç grupta toplandığı görülmektedir. Birinci grupta çok sayıda konuşma ve yazıları yer almaktadır. İkinci grupta kitaplar bulunmaktadır. Üçüncü grubu ise değişik kurumlar içinde komiteler ya da komisyonlar halinde hazırlanan strateji niteliği ağır basan çalışmalar oluşturmaktadır. Toplu eserlerde ilk iki gruptaki çalışmalar yayımlanacaktır. Ama öncelik, gereksinmenin daha yüksek olduğu birinci gruptaki konuşma ve yazıların kitaplaştırılmasına verilecektir. İlk grubun kitaplaştırılmasında belli bir yol alındıktan sonra kitapların yeniden yayımlanmasına girişilecektir. Tekeli'nin yazı ve konuşmalarının yayıldığı 40 yıllık süre içinde dünyada çok önemli değişmeler yaşanmış, bilgiye yaklaşımlarda yeni yollar alınmıştır. Tekeli de bu düşünce serüvenine Türkiye'den katılmıştır. Değişik konu-

larda yayımlanacak kitapların her biri içinde bu serüvenin izlerini bulmak olanaklıdır. Bu nedenle Tekeli her kitap için yazdığı sunuş yazısında kapsanan konuya ilgisinin nasıl geliştiğini, yani konunun özel yanını anlatmakta, ayrıca yaşanan paradigma değişikliklerinin kitap içinde nasıl geliştiğini sergilemektedir. Kitapların sunuş yazıları bir araya geldiğinde Tekeli'nin düşünce serüvenini daha yakından izlemek ve daha iyi anlamak olanaklı hale gelecektir.

Tekeli'nin yayımlanacak kitapları genellikle tarih, bilgi kuramı, planlama, insan yerleşmeleri, eğitim ve politika gibi kategoriler içinde toplanabilir. Her kategoride, iç bütünlüğü olan birden fazla kitap yer alacaktır. Bu iç bütünlüğü sağlamak için, Tekeli bazı hallerde yeni yazılar yazmakta, üçüncü gruptaki çalışmalardan alıntılar yapmakta ya da yabancı dilde yayımlanmış yazılarının çevirilerini de eklemektedir. Kitapların oluşturulmasında tekrarları önlemek için bazı yazılar kitaplara alınmamakta, ama kitaba alınmayan bu yazıların referansları sunuş yazısında verilmektedir.

İlhan Tekeli Toplu Eserlerin yeni kitaplarında buluşmak üzere...

**Tarih Vakfı**
**Yurt Yayınevi**

# SUNUŞ

Toplu Eserlerin onuncu kitabının adını *Mekansal ve Toplumsal Olanın Bilgibilimi Yazıları* olarak saptadım. Bu adı kırk yıllık bir uğraş sonunda vardığım noktayı yansıtıyor. 1961 yılından sonra şehir planlama eğitimine başlamam, bir süre sonra bölge planlama konusunda uzmanlaşmaya gitmem, beni mekan konusunda duyarlı hale getirmişti. Ama bu başlangıç noktasından itibaren, mekanla ilişkili konuları ele almakta, insanın yaşamında mekana ilişkin konularda düzenlemeler yapılması konuları üzerinde nasıl düşünülebileceği ile ilgili sağlam bir dayanak ya da kuramsal çerçeve bulamamanın sıkıntısını yaşıyordum. Zonguldak bölge planını hazırlarken, o yıllarda büyük saygınlığa sahip olan devlet planının dayandığı kalkınma modellerinin mekansal boyutu ihmal ettiğinin farkına varmıştım. Şehir formları hakkındaki Chicago Okulunun kuramları bana çok statik geliyordu ve kent planlamaya yol göstermekte de yetersiz kalıyordu.

Diğer kitapların sunuş yazısında öyküsünü anlattığım üzere ABD'ye gittiğimde bu konuda yeterli bir gelişme sağlayabilmeyi umuyordum. Pennslyvania Üniversitesinde bölge bilimi yüksek lisans programında okurken Benjamine Stewens'in verdiği Yer Seçimi Kuramı (Location) dersine bu bakımdan çok ümit bağlamıştım. Bu derste sanayi yer seçimi, kentsel rant ve yerleşme sistemleri kuramlarını çok iyi olarak öğrenmiştim. Ancak mikro ekonomi temelli bu kuramlar benim sorularıma yeterli bir yanıt getirmiyordu. Beni daha çok ilgilendiren konu, bir ülkenin kalkınma süreci içinde uygulayabileceği mekansal stratejilere yol gösterebilecek makro kuramlardı. Bu konuda da pekin kuramlar yoktu.

Türkiye'ye döndüğümde bu merakıma bir karşılık bulmak için, İTÜ'de yapmakta olduğum doktora çalışmamı *Sosyal Sistemler, Sosyal De-*

*ğişme ve Yerleşme Sistemleri* konusuna yoğunlaştırdım. 1968 yılında tamamladığım doktora çalışması konusuna bu kitapta yer vermeyeceğim. Sistem kuramı konusundaki yazılarımı bu serinin başka bir kitabında toplayacağım. Burada ondan söz etmemin temel nedeni o zaman beni ilgilendirenin ne olduğunu çok açık bir şekilde dile getirmiş olmasıdır. Beni esas ilgilendiren konu, bir ülkede ya da yerellikte, toplumsal süreçlerin yerleşme yapısıyla ilişkisinin bilimsel olarak nasıl kurulacağıydı.

1966 yılında ABD'den Türkiye'ye döndüğümde kendimi bu sözünü ettiğim sorundan çok daha karmaşık bilgibilimsel sorunlar içinde bulmuştum. Daha doğrusu bazı sorunlar yaşadığımın farkındaydım ama henüz bunların bilgibilimsel sorunlar olduğunu daha sonra öğrendim. Ben sosyal bilimler alanına bir mühendislik eğitimi sonrasında girmiştim. Bu nedenle sosyal bilimlerin matematiğin dilini kullanarak yapılan analizleri bana çekici geliyordu. Bu yıllarda coğrafyada bir devrim olmuş, neo-Kant'ist coğrafyanın yerini neo-pozitif bir coğrafya almıştı. Benim ABD'de iken okuduğum bölge bilimi alanı, bu devrimin ekonomi ağırlıklı bir özel kolunu oluşturuyordu. Ben Türkiye'ye devrimi önemli ölçüde benimsemiş olarak dönmüştüm.

Oysa daha ABD'ye gitmeden önce Türkiye sol siyasal düşünceye açılmıştı. Ben de bu düşünce çizgisini benimsemeye çalışıyordum. Marksist yazını okuyor, diyalektiğin potansiyellerini kavramaya çalışıyordum. Marksizmin kentsel ranta ilişkin açıklamaları kent formuna ilişkin çözümlemelerde kullanılıyordu. Ancak yerleşme sistemleri ve organizasyonları konusunda Marksist kuram yeterli düzeyde inceltilmemişti. David Harvey dahi henüz neo-pozitif paradigmayı terk etmemişti. Bu tür gelişmeler 1968 öğrenci hareketleri sonrasında coğrafyanın ikinci bir devrim yaşamasından sonra 1970'li yılların sonuna doğru olacaktı.

Bunların dışında ABD'den ODTÜ'ye döndüğümde, Mimarlık Fakültesinde, genel sistem kuramı konusunda bir ilgi yoğunlaşması yaşanıyordu. Konuyla ben de yakından ilgilenmeye başladım. Bu ilgi yoğunlaşması Mimarlık Fakültesinin bir tasarım fakültesi olması dolayısıylaydı. Tasarım süreçlerinin bilimselleştirilme arayışları sırasında sistem kuramına çok umut bağlanmıştı.

Böyle oldukça karmaşık sorunlara kendi kafamda çözümler üretmeye çalışırken kendimi oldukça yalnız hissediyordum. Gerçi 1960'lı yılların ikinci yarısında Türkiye'nin düşünsel yaşamı oldukça verimli bir dönem

yaşıyordu. Bu canlılık çatışan tarafların kendi haklılıklarını kanıtlamak için yaptıkları yayınlardan doğuyordu. Bunlar çoğunlukla militan çağrılar niteliğindeydi. Bu canlı yayın yaşamında daha derinden sorunlar yer almıyordu. Bu sırada böyle bir konuyu tartışmak için başvurulabilecek güvenilir kişilerden birinin Nusret Hızır olabileceği konusunda fikrim vardı. Lisede kitap ve dergileri okuma ilgim gelişmeye başladığında biraz da tesadüfen Nusret Hızır'ı keşfetmiştim. O yıllarda İzmir'de her gün Kemeraltı'na iniyor bir kitap alıyor eve döndükten sonra o kitabı okuyor, ertesi gün yine Kemeraltına inerek yeni bir kitap alıyordum. Kemeraltı'na indiğim bir gün, Milli Eğitim Kitabevinden Nusret Hızır'ın Leibniz'den çevirisini yaptığı *Metafizik Üzerine Konuşma*[1] kitabını almıştım. Tabii bu kitap benim için çok ağırdı. Ama kitabın başında Nusret Hızır'ın bir önsözü vardı. O yazıyı okuduğumda bir şey anlayıp anlamadığımı şimdi hatırlamıyorum. Ama Nusret Hızır'ın çok farklı olduğu konusunda bir sezgim oluşmuştu. O dönemde benim üzerimde benzer etki yaratan diğer kişiler Nurullah Ataç, Adnan Benk ve Nermi Uygur olmuştu.

Daha önceki kitapların sunuş yazılarında üzerinde durduğum üzere 1960'lı yılların ikinci yarısında bir grup plancı her cuma gecesi Mübeccel Kıray'ın evine gitmeye, o hafta Türkiye'de yaşanan gelişmeleri değerlendirmeye başlamıştık. Nusret Hızır'ın Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde iken Mübeccel Kıray'ın hocası olduğunu biliyorduk. Mübeccel hanıma bir cuma gecesi toplantısına Nusret Hızır'ı çağırmasını önerdik. Nusret Hızır da Mübeccel hanımı kırmayarak bir cuma toplantısına katıldı. Nusret Hızır'la ilk tanışmam bu yolla oldu. Kısa boylu, şişman ve beyaz saçlarını arkaya doğru uzatmış, çok sevimli karizmatik bir insandı.

O yıllarda Nusret Hızır efsaneleşmişti. Hans Reichenbach'ın asistanı olmuştu. Viyana Çevresinin, dolayısıyla bilimsel felsefenin hemen hemen yegane temsilcisiydi. Öğrencilerine modern mantık okutuyordu. Metafizik karşısında kararlı bir duruşa sahipti. Ama onu efsaneleştiren öyküler daha çok onun müzik bilgisi üzerine kurulmuştu. 1968 yılında Türkiye'de ve dünyada öğrenci hareketleri başlandığında, daha önce adını hiç duymadığımız Herbert Marcuse adı birden ön plana çıkmıştı.[2] Gerçi Frankfurt Okulunun üyeleri Adorno ve Horkheimer az buçuk tanınıyordu ama

---

1 (G.W.) Leibniz: ***Metafizik Üzerine Konuşma***, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949.

2 Herbert Marcuse'nin öğrenci hareketlerinin düşünsel temelini oluşturan kitabı 1964'te yayımlanmış bulunan *One Dimensional Man* kitabı olmuştu.

Marcuse'nin adı henüz duyulmamıştı. Ama Nusret Hızır, Marcuse'nin 1922'de verdiği doktora tezini o zaman Almanya'dayken incelemişti. Ankara'da Marcuse'yi tanıtan ilk konuşmaları Nusret Hızır yaptı.

1968 yılında Nusret Hızır Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesinden yaş haddi dolayısıyla emekli olmuştu. Son yıllarda fakültesinde yaşananlar Nusret Hızır'ı soğutmuştu. Orada ders vermek istemiyordu. Siyasal Bilgiler Fakültesinin Basın Yayın Yüksek Okulunda, Uygarlık Tarihi dersleri vermeye başlamıştı. Ama yeni gelişen sol hareketin kalelerinden biri haline gelen bu okulda öğrencilerin Nusret Hızır'ın incelmiş çözümlemelerini sürekli olarak dar bir sol perspektifle sorgulayarak dinlemeleri hocayı önemli ölçüde rahatsız ediyordu. Oradaki derslerini de sonlandırmıştı. O günlerde Orta Doğu Teknik Üniversitesi de bir kriz içinde bulunuyordu. Öğrencilerin ve öğretim üyelerinin direnişleri karşısında, mütevelli heyetinin direnci kırılıp Erdal İnönü'nün rektör olarak seçilmesinden sonra ben tam zamanlı olarak ODTÜ'ye dönünce Bölge Planlama Bölümünün başkanı olmuştum. Şehir Planlama Bölümü başkanlığına da İrem Acaroğlu gelmişti. Bölümün eğitim programları öğrencilerin de katılımıyla yeniden düzenlenmiş ve bölümün programında bilimsel içerikli derslerin sayısı artırılmıştı. Bu sunuş yazısını hazırlarken ODTÜ'nün kataloglarına baktım.1970-71 ders yılında Şehir Planlama Bölümünün beşinci yıl programına her iki yarıyıl için sembolik mantık, I ve II derslerinin konduğunu, 1972-73 ders yılında ise sembolik mantık derslerine ek olarak her iki yarıyıl için plancılar için bilimsel felsefe, I ve II derslerinin eklendiğini gördüm.

Bu dersleri koyarken tabii ki Nusret Hızır'ın bu dersleri vereceğine güveniyorduk. Hoca'da ODTÜ'de ders vermeyi büyük bir coşkuyla kabul etmişti. Hocanın derslerini yalnız öğrenciler değil, öğretim üyeleri de izliyordu. Ben de bu dersleri yakından izliyordum. Bilimsel felsefe derslerini vermeye başladığında, öğrenciler ODTÜ Mimarlık Fakültesinin küçük sınıflarına sığmamaya başladı. Ders stüdyo sınıflarına taşındı. Bu ilgi kısa sürede ODTÜ Felsefe Bölümünü rahatsız etti. Aydın Germen'in bölüm başkanlığı yaptığı dönemde, Felsefe Bölümü, Şehir ve Bölge Planlama Bölümüne bir yazı yazarak emekli olmuş bir kişiye ders verdirilmesini eleştirdi ve öğrencilere, felsefe ve mantık derslerinin kendi bölümlerinden verilmesini istedi. Aydın Germen, bana anlattığına göre, Felsefe Bölümüne verdiği yanıtta, Şehir ve Bölge Planlama Bölümünün hocalarının emeksiz değil, emekli olmasını tercih ettiğini yazdığını anlatmıştı. Hoca da bu yazışma-

lardan huzursuz olmuş ve derslerini kesmişti. Bu üç yıl kadar süren dönemde biz ciddi olarak bilimsel felsefenin ne olduğunun, epistemolojik kaygıların ne anlama geldiğinin farkına varmıştık. Daha sonraki yıllarda Türkiye'nin en önemli felsefecilerinden bir haline gelen, genç yaşta kaybettiğimiz Arda Denkel'de felsefe tutkusunu Şehir Planlama Bölümü öğrencisiyken Nusret Hızır'dan aldığı bu derslerden sonra edinmişti. 1973-74 yılı ODTÜ kataloğonda Şehir Planlama Bölümünün dersleri arasında ne sembolik mantık ne de bilimsel felsefe bulunuyor.

Nusret Hızır'ın derslerini kesmesiyle benim bilimsel felsefeye ilişkin meraklarımı gidermek için yararlandığım kanal kesilmişti. Bu tarihlerde Mübeccel Kıray'ın İstanbul'a gitmesiyle bizim rahle-i tedris de kesintiye uğramıştı. Hemen yeni bir rahle-i tedris oluşturmaya giriştim. Nusret Bey de bizim gibi gençlerle ilişkisinin kesilmesinden huzursuzdu. Ona bize haftada bir gün evinde ders vermesini, bunun bizim için çok yararlı olacağını söyledim. O da her zamanki coşkusuyla kabul etti. Nusret Hoca o günlerin ünlü Ayşe Abla Okulunun kurucusu Ayşe Abla'yla evliydi. Okulun üst katında yaşıyorlardı. Ayşe Abla Türkiye'de pedagojinin kurucusu Satı Beyin küçük kardeşiydi. Vedat Nedim Tör'ün radyonun başında olduğu dönemde, o yılların unutulmaz Radyo Çocuk Saati programının yapımcısı olarak çok ünlenmiş ve daha sonra da bu okulu açmıştı. Sert ve disipliner bir yüz ifadesi olmasına rağmen çocuklar onu çok seviyordu. Ayşe Abla, okulunun beşinci sınıflarından birini bize açıyordu. Biz de her hafta bir gün akşamları yemekten sonra felsefe dersine gidiyorduk.

Nusret Hoca 8 Mart 1980'de ölümünden bir hafta öncesine kadar bize ders vermeyi sürdürdü.[3] Hoca her ders öncesinde, konuşması için bakla bakla yazısıyla notlar alıyordu. Bize bilimsel felsefe, felsefe tarihi dersleri verdi, çok sevmemesine karşın Kant'ı anlattı, sembolik mantık verdi. Hocayı kaybettiğimiz yıl bize bilim felsefesini sembolik mantık diliyle yazarak anlatıyordu. Bu çok özgün bir çalışmaydı. Onu çok heyecanlandırıyordu. Füsun Akatlı'nın, ölümünden sonra onun çalışmalarını derleyerek yayım-

---

**3** Ölümünün birinci yılında **Bilim ve Sanat** dergisinin 1981 Martında çıkan üçüncü sayısında "Sürünün İçinde Olmayanlardan Nusret Hızır" diye bir yazı yazmıştım.

**4** Nusret Hızır yayın yapmayı sevmezdi. Onun yazılarını öğrencisi/asistanı Füsun Akatlı yayın haline getirmiştir. Hocanın sağlığında birinci kitabı, Nusret Hızır: *Felsefe Yazıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976 yayımlandı. Ölümünden sonra da Nusret Hızır: *Bilimin Işığında Felsefe*, Adam Yayınları, İstanbul, 1985. Ve Nusret Hızır: *Geride Kalanlar*, Adam Yayınları, İstanbul, 1987 yayımlandı.

larken bu ders notlarını aradığını ama bulamadığını biliyorum.[4] Derslere Ankara'nın değişik çevrelerinden kimisi çok düzenli, kimisi düzensiz çok sayıda kimse geliyordu. Her ders 15-20 kişilik bir grupla yapılıyordu. Şimdi hatırlayabildiğim kadarıyla katılanlar arasında, Mete Tunçay, Ayşe Erzan, Yeter Göksu, Füsun ve Metin Altıok, İlber Ortaylı, Yiğit Gülöksüz, Cengiz Güleç, Atilla Candır, Nazlı Eray, Tarık Okyay bulunuyordu. Tabii bunlar katılanların küçük bir kısmını oluşturuyor. Liste çok daha geniş.

Nusret Hızır 19. yüzyılın son yılında 1899'da doğmuştu. Saray baş tercümanının oğluydu. Bir Fransız mürebbiyeyle büyüdüğü için Fransızcası Fransızları kıskandıracak düzeydeydi. Darülfünun da fizik eğitimi görmüştü. Belki de bu nedenle Birinci Dünya Savaşında askerliğini telsiz istasyonunda mülazım olarak yapmıştı. Savaştan kalma demir salip nişanı vardı. Nusret Hızır'ı asıl yetiştiren, savaş sonrasında eğitimini geliştirmek için gittiği Almanya'da yaşadıkları olmuştu. Nusret Hızır'ın Almanya'daki öyküsü benim gözümde Walter Benjamin'in *flaneur*'ünü canlandırıyor. Orada bir süre orkestra şefi olmak için dersler alıyor, değişik faaliyetlere katılıyor, kendi anlattığına göre çok güçlü bir kulak hafızası olmasına karşın bir enstrüman çalmadığı için istediği sonuca ulaşamıyor. Bu dönemde çok iyi bir Almanca öğreniyor ve bir çok felsefe dersi alıyor. Ama bu çabasını da bir diplomaya yönlendirmiyor. Bir tarihte Mehmet Ali Handan'ın bana anlattığına göre artık parası kalmayınca bir vapurla İstanbul'a dönüyor. Vapur İstanbul'a yanaştığında cebinde hamala verecek parası kalmamıştır. Hamalın parasını karşılayanlar veriyorlar.

İstanbul'a dönen Nusret Hızır kendisine bir iş aramamaktadır. Almanya'daki yaşantısının bir benzerini İstanbul'da sürdürmektedir. 1933 yılında Üniversite Reformu yapıldıktan sonra Hans Reichenbach Türkiye'ye gelip ders vermeye başladığında onun derslerine dinleyici olarak devam etmektedir. Derslerini tercüme eden Macit Gökberk'in askere gitmesi üzerine derse tercüme etmek için girenlerin yanlış tercümelerini düzeltmeye başlayınca, Reichenbach ona asistanı olmasını önerir. Bir anlamda iş gelir onu bulur. Diploması yoktur. Bir sınav yapılır yeterliliği saptanır, o da asistanlığa başlar. Doçent olması da sıra dışıdır. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi kurulduğunda Nusret Hızır Ankara'dadır. 1937-1942 yılları arasında Tarih Kurumunda danışman olarak çalışmaktadır. Felsefe bölümü kurulduğunda felsefe bölümünde ders vermesi istenir. Bölüme

atanabilmesi için de doçentlik tezini vermesi gerekmektedir. Oysa Nusret Hızır böyle bir tezi yazmayı sürekli geciktirir. Bir gün Tarih Kurumuna gittiğinde bir sürprizle karşılaşır. Tarih Kurumu genel sekreteri yakın arkadaşı Uluğ İğdemir, Nusret Hızır'ı bir odaya kilitler. Odada gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Nusret Hızır doçentlik tezini yazmadan odadan çıkamayacaktır. Benim bildiğim 15 günde "Bünye Tahlili ve Bu Tahlilin Condillac'ın Tarih Görüşüne Tatbiki" başlıklı doçentlik tezini yazar ve odadan çıkar.

Böyle efsaneleşmiş bir kişinin dostluğunu kazanmak ve ondan on yıla yakın adeta özel ders almak, tabii ki çok doyum verici bir deneyimdi. Nusret Hızır'ın bir öğrencisi olarak nasıl bir felsefe öğretisiyle karşı karşıya kaldığımı Nusret Hızır'ın sözleriyle aktaracağım. Felsefe Yazıları adlı kitabına yazdığı önsözde 1930'larda İstanbul Üniversitesinde Hans Reichenbach'ın asistanıyken Viyana Çevresine ve ona yakın olduğunu, felsefeyi analitik bir etkinlik olarak görmeyi ona borçlu bulunduğunu, ama şimdi Viyana Çevresinin tüm görüşlerine katılmadığını, daha özgür bir "mantıksal ampirizme" yöneldiğini söylemektedir. Ama 1970'li yıllarda, Türkiye'de solun düşün hayatında çok egemen olduğu bu dönemde, çevresindeki gençler Nusret Hızır'dan diyalektik konusunda bir şey söylemesini bekliyorlardı. Önsözde bu soruyu "Doğrusu realist eğilimimden hiçbir zaman büsbütün uzaklaşmadım; ama gerçek, bir bütün olarak ele alındığında, salt realizmin yetersiz olduğunu gün geçtikçe daha büyük bir açıklıkla görüyorum ve ancak diyalektik görüşün gerçeğe asıl hakkını verebileceği sonucuna varıyorum" diye yanıtlamıştı.

Nusret Hızır'ın dersleri benim bilimsel felsefe formasyonu elde etmemi sağlamıştı. Ama benim esas ilgim, mekansal konularla ilgili bilim alanlarında bu bilimsel felsefe formasyonunu nasıl kullanabileceğime yoğunlaşmıştı. Bu yönde yeni anlayışlar geliştirmemi ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde açtığım iki yüksek lisans tezi ders sağladı. Bunlar bu konudaki düşünce maceramda önemli dönüm noktaları olduğu için kısaca içerikleri üzerinde duracağım.

Benim mekana öncelik vermemle, bilim felsefesine ilişkin meraklarım bir araya gelince ODTÜ Şehir Planlama Bölümünde CP.522 kodlu Kent Planlama Araştırmasında Metot adlı bir yüksek lisans dersi açtım. Bu bir metodoloji dersi olmaktan çok coğrafya felsefesi denilebilecek bir çizgide gelişti Üniversite kataloğuna baktığımda bu dersi 1983-2003 yılları ara-

sında yirmi yıl süreyle verdiğimi gördüm. Eğer kataloğa bakmasaydım bu kadar uzun süre bu dersi vermiş olduğumu tahmin edemezdim. Bu ders, her ders gibi benim konuyu içselleştirmemi artırdı. Bu dersi vermeye başladığımda, 1968 öğrenci hareketleri sonrasında bilim dünyasına yansımaları belirlilik kazanmış ve coğrafya alanı çok paradigmalı hale gelmişti. Dersin kurgusu bu gerçekliğe uygun olarak gelişti.

Bu dersin içeriği zaman içinde olgunluğa ulaştığında ilginç bir yapıya kavuştu. Temelde üç bölümden oluşuyordu. Birinci bölümünde bilim alanlarındaki gelişmenin nasıl gerçekleştiği konusunda kuramsal gelişmeler ele alınıyordu. Thomas Kuhn'un[5] "paradigma", Imre Lakatos'un[6] "araştırma programı", Karl Popper'in "evrimsel gelişme süreci"[7], Michel Foucault'un[8] "epistem" ve "söylem kavramları" ve Paul K. Feyerabend'in[9] "her şey gider" anlayışları üzerinde duruluyor ve bu açıklamalar akademik disiplinler içindeki ilişkilerin sosyolojisi üzerinde durularak anlamlandırılmaya[10] çalışılıyordu.

Dersin ikinci bölümü coğrafya tarihine ayrılmıştı. Coğrafya mekana ilişkin bilim alanlarının tümünü kapsayan şemsiye bir kavram olarak kullanılıyordu. Coğrafya tarihi birinci bölümde geliştirilmiş bulunan bilimsel gelişme kuramlarının sınanabileceği bir görgül alan oluşturuyordu. Tümü yeterli ayrıntıyla incelendiğinde de insan düşüncesinin mekan boyutunu kavramakta nasıl bir macera geçirdiğini bize açıklıyordu. Coğrafya tarihini bilmek mekana ilişkin ele alışları değerlendirmede ufkumu genişleten bir işlev gördü. Coğrafya tarihinin macerasını anlatabilmek için Kant'ın bilgiye ve mekana ilişkin felsefesini öğrencilere aktarmak gerekiyordu. Özellikle yirminci yüzyılda 1950'li yılların ikinci yarısına kadar Viyana Çevresinin neo-pozitivizmi hâkim paradigmayı oluştururken, coğrafya farklı bir çizgide bulunuyordu. Neo-Kantist bir coğrafyanın egemenliği vardı. 1960'lı yıllarda coğrafyada neo-pozitivist ya da kantitatif bir devrim yaşanmaya

5 T.S.Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions,* University of Chicago Press, Chicago, 1962.

6 Imre Lakatos: "History of Science and its Rational Reconstructions", Ian Hacking (ed.) *Scientific Revolutions,* Oxford University Press, 1981, s. 80-107.

7 Karl Popper: "The Rationality of Scientific Revolutions", Ian Hacking (ed.) *Scientific Revolutions,* Oxford University Press, 1981, s. 21-40.

8 Michel Foucault: *The Archaelogy of Knowledge,* Tavistock Publication 1977, s. 21-40.

9 Paul K.Feyerabend: *Yönteme Hayır,* Ara Yayıncılık, 1989.

10 R.Johnston: *Geography and Geographers,* Edward Arnold, London, 1979, s.9-37,

başlamıştı. David Harvey coğrafyada bu kantitatif devrimin epistemolojik hesabını veren *Coğrafyada Açıklama*'yı 1969 da yayımlamıştı.[11] Bu kitap yayımlandığında 1968 öğrenci hareketlerinin üniversiteye ve bilime yaklaşıma getirdiği büyük köklü eleştiri çoğrafya alanını da derinden etkilemişti. Coğrafyada adeta bir paradigma patlaması olmuştu. Marksist, Fenomolojik, Hümanist, Varoluşçu vb. değişik felsefi pozisyonların coğrafyaları ortaya çıkmaya başlamıştı. Kantist coğrafya da üçüncü nesil olarak kendisini yeniden üretmişti. 1969 Ağustosunda bu dönemin efsanevi dergisi Antipode'un ilk sayısı yayımlanmıştı.[12] Coğrafya alanı büyük bir dinamizm içine girmişti. Coğrafyacılar yeni pozisyonlar benimsemeye başlamıştı. Neo-pozitif coğrafyanın temel kitabını yazan David Harvey'de neo-pozitivistik pozisyondan Marksist coğrafik pozisyona doğru yol almaya başladı. 1973'de yayımladığı ikinci kitabı *Sosyal Adalet ve Kent*'deki[13] dört yazının ikisi neo-pozitif, diğer ikisi Marksist paradigma içinde yazılmıştı. Bir bakıma Türkiye'de mekan problemleriyle ilgilenirken 1965 sonrasında yaşadığımız kaygıları, Harvey 1969 sonrasında yaşamaya başlamıştı. David Harvey'in girdiği yıllarda Marksist coğrafya yeni gelişmeye başlıyordu. Harvey ona çok büyük adımlar attırdı.

Dersin üçüncü bölümünde, coğrafya'da kuram, model, açıklama, dil, sistem oluşturma, temsil gibi epistemolojik konular Harvey'in neo-pozitivist dönemindeki çizgide ele alınıyordu. Bu çizgi Nusret Hızır'ın çizgisiyle de uyumluydu, dolayısıyla bana çekici geliyordu. Bir dersin yirmi yıl kadar uzun süre verilmesi, dersi veren için ilgi çekiciliğini kaybediyor. Yeni bir ders vermek istiyorsunuz. Yeni bir ders açtım.

ODTÜ kataloğuna baktığımda CP.602 kodlu bir doktora dersini 2001 yılında açtığımı saptadım. Kataloğa yansımadan bir yıl önce bu dersi vermeye başlamışda olabilirim. Bu ders *Space Concepts and Organization in New Ages* başlığıyla doktora sınıflarına veriliyordu. Bu dersin gelişmesi sırasında benim sosyal olanla, mekansal olanın ilişkisi hakkındaki görüşlerimde önemli bir gelişme oldu. Bu gelişmede Henri Lefebvre'in *The Production of Space* kitabının İngilizce çevrisinin yayımlanmış olmasının etkisi yüksekti.[14] Yeni dersi çok farklı şekilde kurguladım. Uzun süre şehir

---

11 David Harvey: *Explanation in Geography,* Edward Arnold, London, 1969.
12 **Antipode,** A Radikal Journal of Geography, Cilt 1, No 1, Ağustos 1969.
13 David Harvey: *Social Justice and The City*, Edward Arnold, London, 1973.
14 Henri Lefebvre: *The Production of Space,* Basil Blackwell, Oxford, 1991.

ve bölge planlama sorunlarıyla uğraştıktan sonra bu konuların sosyo-mekansal konular olarak ele alınması gerektiğini fark ettim. Vurgulanması gereken, sosyo-mekansalın ayrılamaz bir bütün oluşuydu. Sosyal bilimler camiasında genellikle bir kentin ya da bölgenin mekansal biçimlenişini açıklamak için önce sosyal süreçler ele alınarak tanımlanmakta daha sonra bu süreçlerin mekanda yansıması olarak kentlerin ya da bölgelerin biçimlenişi açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu tür açıklamalar zaman boyutunu öne almakta, mekan boyutuna ikincil bir rol tanımaktadır. Oysa kentler ve bölgeler gibi olguların sosyo-mekansal olduğunu söylediğinizde zaman ve mekan boyutu arasında böyle bir ayrım kalmamakta her sosyal sürecin mekansalı içerdiği her mekansalın soysalı içerdiğini söylemiş olmaktasınız. Bu konu üzerinde biraz düşündüğünüzde her toplumsal olgunun sosyo-mekansal olduğunu fark etmeye başlarsınız.

Yeni ders de üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm sosyo-mekansal kavramının açılımı üzerinde durmaktadır. Temelde değişik mekan anlayışları tartışılmaktadır. Fizikteki mutlak ve göreli mekan tartışmalarının coğrafya biliminin yeryüzü referanslı kuruluşu dolayısıyla anlamını yitirdiği verilmekte, bu bakımdan Lefebvre'nin mekanın üretilmesi kavramının potansiyelleri araştırılmaktadır. Bu derslerde mekanın ele alınışında belki de en önemli farklılık mekan anlayışının nesne felsefesine oturtulmasıdır. Nesne felsefesi için daha önce adını andığım, Arda Denkel'in kitabından yararlanıyoruz. Bu yolla nesnenin içerilmiş mekan olarak yorumlanabilmesi ve bunun paralelinde olayların içerilmiş zaman olarak yorumlanabileceği fark edilmektedir. Gözlenebilir tikeller temelde nesnelerdir. Olaylar ise bir değişimdir, belli bir zaman içinde gerçekleşmektedir. Değişimin gözlenebilmesi için ise nesnenin olması gerekir. Bu tartışmalar bizim sosyo-mekansalın ayrılamazlığını kavramamızı kolaylaştırıyor. Lefebvre'in sosyalın mekan kazınmış olduğu saptaması açıklık kazanıyor.

Çok paradigmalı bir coğrafya dünyasında yaşadığımızdan konuşmalarımızı yalnız mekanla sınırlamıyor, fenomolojik coğrafyacıların yer kavramı ve onun kültürel bir ürün olarak ele alınmasının coğrafyaya getirebileceği zenginlikleri de keşfetmeye çalışıyoruz.

Dersin ikinci bölümü her yıl değiştirilmekte, bir toplumsal süreç, örneğin; kalkınma, modernleşme, kültürel dönüşüm ele alınmakta bu sürecin sosyo-mekansal olarak kavranmasının getirdiği yeni çözümleme olanakları araştırılmaktadır. Bir anlamda birinci bölümde ele alınan kav-

ramların ikinci bölümde ele alınan konuların çözümlenmesinde olabilecek katkıları üzerinde durulmaktadır.

Dersin üçüncü bölümü ise bilimsel temsil sorununa ayrılmaktadır. Yeni dersin bu bölümünün doktora öğrencilerine yeni açılımlar yapabilme potansiyelini kazandırmak bakımından çok önemli katkısı olduğunu düşünüyorum. Öğrenciler lisans programlarında öğrendikleri kuramların gerçeği tam olarak açıkladığını sanarak öğrenmektedir. Bu da onları, var olan kuramlara hapsetmekte, kendilerinin ilgilendiği sorunun farklılığına, denetleyebileceği değişkenlerin farklılığına göre kendilerinin bir kuram geliştirebileceklerinin farkında olmamaktadırlar. Bu nedenle öğrencileri bilimin temsil sorunları karşısında bilinçlendirmek, öğrencileri var olan kuramlar karşısında özgürleştirmek bakımından çok önemliydi.

Bir bilimsel alanda, dış dünyada olup bitenler hakkında düşünebilmek ve bunlar üzerine bir kuram kurabilmek için dıştaki gerçekliği zihinde temsil edebilmek gerekir. Bu karmaşık dış dünya olgularının basitleştirilmiş bir temsilidir. Aynı olgu geliştirilecek kuramdan nasıl yararlanılması düşünüldüğüne göre farklı bir biçimde temsil edilebilir. İlgilenilen olgunun temsilinde yapılacak değişiklik geliştirilecek kuramı da önemli ölçüde değiştirecektir. Bilimsel kuramların seçilen temsil biçimine göre değişeceği kabul edilince, her bilim insanının ilgilendiği konuya ve denetleyebildiğini kabul ettiği değişkenlere uygun bir temsil biçimini seçmesi gerektiği ortaya çıkar.

Dersin üçüncü bölümü temelde bu farkındalığı yaratmak istemektedir. Bilim insanının gündemine temsil sorunu değişik düzeylerde girmektedir. Dil ve kavram seçimleri, ontolojik kabuller, ölçek seçimi, model geliştirilmesi vb. Dersin bu kısmında değişik kuramların temsil seçimleri çözümlenmekte, özellikle mekanın değişik temsil biçimlerinin hangi tür sorunları, hangi tür bir dil seçerek ele almaya olanak verdiği konusunda bir farkındalık oluşturulmaya çalışılmaktadır. Tabii bu bölümün nihai olarak başarmaya çalıştığı, sosyo-mekansalın temsilindeki güçlükleri aşabilmektir.

Bu dersin verilme biçiminde de bir değişiklik yapmıştım. Dersi ben vermiyordum. Katılımcı bir süreç işletmeye çalışıyordum. İlk derste konuyu ve dersin nasıl ilerleyeceğini anlatıyordum. Dersin öğrenciler tarafından yürütüleceğini, benim bir kolaylaştırıcı olacağımı söylüyordum. Bu dersin esas olarak öğrencilere belli bilgileri vermekten çok eleştirel

okuma kapasitesini geliştirmek olduğunu anlatıyordum. Ve her dersin sonunda örgencilerin her birine ayrı bir yazı fotokopisini veriyordum. Bu öğrenciler yazıları okuyup iki sayfayı geçmeyen bir özet yapmakla ve bu özeti sınıftaki öğrencilere yetecek sayıda çoğaltmakla sorumluydular. Bu derste öğrenci sayısının 6-8 arasında kalması dersin yürütülmesi açısından uygun bir sayı oluyordu. Bir hafta sonra derse geldiklerinde öğrenciler üzerinde çalıştıkları yazıyı çok uzatmadan sunuyor. Ben de bu sunuşu tartışmaya açıyordum. Ne yazık ki öğrencilerin diğerlerinin sunuşu konusundaki eleştirel katılımı istediğim düzeyde olmuyordu. Bu durumda eleştirel konumu kışkırtmak ve öğrencilerin bazı kavramları bilmemesinin eksikliklerini kapatmak benim üstüme kalıyordu. Dersin ilk ayı boyunca öğrenciler önemli kavram yetersizlikleriyle karşılaşıyor, ama daha sonra rahatlıyorlardı. Dersin birinci, ikinci ve üçüncü bölümleri bittiğinde öğrencilere o bölümde kullandıkları kavramları birbirleriyle ilişkilendirecekleri bir ödev veriyordum. Bu öğrencilerin bir araya gelerek toplu olarak yapacakları bir ödev oluyor, Öğrendikleri kavramları içselleştirmelerini sağlamayı amaçlıyordu. Dersin dönem sonu imtihanı eve verilen bir ödev oluyordu. Her öğrenci ayrı olarak soruyu yanıtlamaya çalışıyor. Öğrencilere yanıtlarını kitaplarda bulamayacakları bir soru soruyordum. Aranılan doğru bir yanıttan çok öğrendikleri kavramları kullanarak bir çözümleme yapabilmeleri oluyordu. Böyle bir dersin her saati öğretim üyesi ve öğrenci için alınan ya da verilen bir dersten çok yaşanan bir deneyim oluyordu. Emekli olduktan sonra da bu dersi vermeyi sürdürüyorum. Benim bu konulardaki heyecanımı canlı tutuyor.

Bu kitapta on üç yazıma yer verdim . Yazıları üç bölüm halinde topladım. Birinci bölümde mekan öncelikli bilim alanlarına ilişkin epistemolojik tartışmalar üzerinde duran dört yazı yer alıyor. Kitabın birinci yazısı *Mekan Organizasyonlarının İncelenmesinde Bilimsel Stratejiler* ve dil sorunu başlığını taşıyor. Benim Assoc.Profesörlük tezimin birinci bölümünü oluşturuyor. 1972 yılında yazıldı,[15] 37 yıl geriye gidiyor. Benim mekan epis-

15 İlhan Tekeli: ***Mekan Organizasyonlarına Makro Yaklaşım,*** ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1979, s. 17-45. Kitabın 1979 tarihini taşıması 1975 yılında 25 kişiyle birlikte üniversiteden uzaklaştırılmam dolayısıyla yayımın gecikmesi yüzündendir. Tezin bu bölümü Mimarlık dergisinin 1973 yılı dokuzuncu sayısında " Mekan Organizasyonlarının İncelenmesinde Bilimsel Stratejiler ve Dil Sorunu" başlığıyla yayımlanmıştı.

temolojisi konusunda yazdığım ilk yazı. Bu yazıya bugün baktığımda Nusret Hızır'dan elde ettiğim bilimsel felsefe formasyonuyla, bölge bilimi formasyonumu harmanlamaya çalıştığımı görüyorum. Dil sorununa ağırlık vermem tabii ki Nusret Hızırın etkisini gösteriyor. Tezin bu bölümünü yazınca Nusret Hızır'a okutmuş ve onun görüşünü almıştım.

Bu yazının başında bir bilim alanının kendisine bilim stratejisi seçerken üç konuda açık seçik saptamalar yapması gerektiği üzerinde duruluyor. Bilim alanı önce kendisine temel aldığı soruya açıklık kazandırmalı, ikinci olarak bu soruyu açıklamakta kullanacağı esas değişkenleri seçmeli ve nihayet ilk iki seçmesiyle uygun bir dil kullanmalıdır. Bilimlerin stratejilerinin çözümlenmesi bakımından bu üç seçme üzerinde durulmasının günümüzde de önemini koruduğunu düşünüyorum. O yıllarda bilimsel temsil kavramı henüz yeterince yerleşmemiş olduğundan, onun yerine özel bir temsil biçimi olan dili kullanmışım.

Bu yazının dipnotlarına baktığımda, 1969 yılında David Harvey'in *Explanation in Geography* kitabının yayımlanmış olmasına rağmen, henüz benim okumadığım anlaşılıyor. Onun sadece Journal of Regional Science'de teori inşası konusundaki bir yazısını okumuşum.

Kitabın ve birinci bölümün ikinci yazısı *Mekan Anlayışında ve Coğrafyada Kant'çı Çizginin Gelişmesi* başlığını taşıyor. İlk kez bu kitapta yayımlanacak. Bu yazının hangi tarihte hazırlandığını tam olarak bilmiyorum. Birinci yazıdan on beş yıl sonra hazırlandığını tahmin ediyorum. Benim CP.522 dersinde coğrafya tarihi vermeye başladığım sırada Kant'ın coğrafya tarihindeki merkezi konumunu kavramam üzerine, bu dersi anlatabilmek için hazırladığım bir metin. Önce Kant'ın bilgi yaklaşımı anlatılıyor, daha sonra onun mekan ve coğrafyaya bakış açısı veriliyor. Coğrafya tarihindeki gelişmeleri kavramak için Kant'ı mutlaka bilmek gerekiyor. Daha önce ben neo-pozitivist bir çizgide bilim felsefesi formasyonu elde ettiğim için coğrafya tarihi dersini verebilmek için bu yazıyı yazarak bu açığımı kapatmak istemiştim. Bir tür benim öğrenmek için yazdığım bir yazı.

Kitaba üçüncü yazı olarak *Bir Toplumsal Yorum Olarak Haritalar* başlıklı kısa bir yazımı aldım. Bu yazı Nazar Büyüm'ün beş eski haritaya 1997 yılında yaptırdığı tıpkı basım portfolyosuna bir giriş olarak yazılmıştı. Kısa olmasına karşın coğrafyanın en önemli temsil aracı olan harita üzerindeki bir yazının bu kitapta yer almasını uygun buldum.

Kitabın dördüncü yazısı *Mekana ve Zamana Eşdeğerde Önem Veren Bir Sosyal Bilimin Gerekliliği Üzerine* başlığını taşıyor.[16] Coğrafya felsefesi/tarihi dersini bırakarak CP:601 dersini vermeye başladığım yıllarda yazıldı. Bu yazının yazıldığı günlerde Peysaj Mimarları Odası bir kuramsal dergi çıkarmak istiyordu. Benden de kuramsal ağırlığı olan bir yazı rica ettiler, ben de yazmış olduğum bu yazıyı onlara verdim. Temelde sosyal bilimlerin gelişmesi sırasında, bilimsel felsefe bakımından simetrik bir konumda olan zaman ve mekan boyutlarının simetrisinin korunamaması yüzünden, mekan boyutunun geriye itilmiş ve zaman boyutunun öne çıkarılmış olmasına bir eleştiri getiriyor. Bu yazı içinde sosyal kuram olarak aktörlere açıkça yer veren eylem kuramı (action theory) üzerinde durularak, zaman ve mekanın eşdeğer olarak alınabileceği gösterilmeye çalışılıyor. İlginç olan, bu yazıda henüz toplumda olguların sosyo-mekansal olduğu konusunda hiçbir vurgulama yapmamış olmam. Bu yazı 2000'li yılların başında konuya bakışımı saptamış oluyor.

Kitabın ikinci bölümünde toplumsal bilimlerin toplumla ilişkileri konusunda yazdığım dört yazıyı topladım. Bu yazılar toplumsal bilimlerin sosyolojisi kapsamı içinde görülebilir. Bu yazılardan ilki ve kitabın beşinci yazısı *Çevre Ülkelerinde Toplumsal Bilimlerin İdeolojik Sorunları* başlığını taşıyor. Bu yazının benim için özel bir anlamı var. 1975 yılında Tarık Somer'in rektörlüğü sırasında solcu olduğu için ODTÜ'den 25 öğretim üyesiyle birlikte uzaklaştırıldığım bir dönemde, ODTÜ Türk Halk Bilim Topluluğunun düzenlediği bir seminere, beni böyle bir konuda konuşmak için çağırmış olmaları, öğrencilerin üniversite yönetimine karşı duruşunu da gösteriyordu. Ben de bu konuşmayı seve seve kabul etmiştim.

Bu yazı Türkiye gibi çevre ülkelerinde sosyal bilimlerin ideolojisinin merkez ülkeler tarafından nasıl belirlendiği üzerinde duruyor, genelde sınıf boyutunu da ihmal etmeyen bir bağımlılık kuramı çözümlemesi yapıyor. Ama bu çözümleme sonucunda geliştirdiği temel çözüm, dışa kapanma ve içe dönme olmuyor. Bilim alanında özgünlük iddiasını koruyarak merkez-çevre ilişkisini değiştirmek için çaba harcamak oluyor. Bu yazının kaynakları arasında Gunnar Myrdal'ın *Sosyal Araştırmalarda Nesnellik (Objectivity in Social Sciences)*[17] kitabı bulunuyor. Bu kitabı okuduğumda

---

16 İlhan Tekeli: "Mekana ve Zamana Eşdeğerde Önem Veren Bir Sosyal Bilimin Gerekliliği Üzerine", **Peysaj Mimarlığı**, 2003/1, s. 39-47.

17 Gunnar Myrdal: *Objectivity in Social Research,* Pantheon Books, New York, 1969.

çok etkilenmiştim. Onun "bilgisizlik alanlarımız da bilgi alanlarımız gibi fırsatçı olarak yönlendirilmiştir" sözlerini hâlâ unutmadım.

İkinci bölümün geriye kalan üç yazısı, 2000'li yıllarda yazdığım, göreli olarak yeni yazılarımdan oluşuyor. Kitabın altıncı yazısı *Bilgi Toplumuna Geçerken Farklılaşan Bilgiye İlişkin Kavram Alanı Üzerinde Bazı Saptamalar*, başlığını taşıyor. Dünya'nın sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçmekte olduğu açık hale geldiğinde, Türkiye Bilimler Akademisi 2001 Eylülünde, İlhan Tekeli, Süleyman Çetin Özoğlu, Bahattin Akşit, Gürol Irzık ve Ahmet İnam'dan oluşan bir komisyon kurarak *Bilgi Toplumuna Geçiş* konusunda bir toplantı düzenlenmesini istemişti. Bu toplantı 25-26 Mart 2002 tarihlerinde Ankara'da yapıldı. Altıncı yazı bu toplantının açılışında yaptığım konuşmadan oluşuyor. Bilgi toplumuna geçerken temelde kamusal bir mal olan bilginin nasıl bir özel mal haline getirildiği, bilgiye ilişkin kavramların nasıl farklılaştığı, kodlanmış ve örtük bilgi kavram ayrımının, öğrenme kavramına getirdiği yeni açılımlar, bilgi-iktidar ve bilgi-yerellik ilişkileri üzerinde duruluyor. Kısacası, bilgi toplumunda bilgi toplum ilişkilerinin nasıl yeniden kurulduğunu araştırıyor.

Kitabın yedinci yazısı *Sosyal Araştırma ile Politika Oluşturma Bağının Kurulması Üzerine* başlığını taşıyor. 2000'li yıllarda UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, UNESCO'nun MOST (Sosyal Dönüşümün Yönetimi)[18] programı kapsamında benim başkanlığımda bir komisyon kurmuştu. MOST programında, sosyal araştırmaların, siyasetçilerin geliştirdiği politikalar konusunda neden etkili olamadığının araştırılması öneriliyordu. Bizim komisyonumuz da bu konuda çalışmaya başlamıştı. Bu yazıyı komisyon çalışmaları için hazırlamıştım. Daha sonra İtü/a'da yayımlandı.[19] Araştırma bilgisinin politikaya dönüştürülmesi konusunda kavramsal modeller içeriyor. Bu yazıyı hazırlamak için politika oluşturan değişik odak gruplarıyla çalışmalar yaptık. Odak gruplarından birini değişik partilerden gelen, bakanlık ve büyükşehir belediye başkanlığı yapmış politikacılar oluşturuyordu. Bu odak grubun katılımcılarının araştırmamıza yardımcı olmak için, farklı partilerden olmalarına rağmen, hiç çekinmeden gerçekleri olduğu gibi açıklamış olmalarının olumlu şaşkınlığını halen taşıyorum.

---

**18** Pulat Tacer : *Ellinci Yılında Unesco,* UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1998.

**19** İlhan Tekeli: "Sosyal Araştırma ile Politika Oluşturma Bağının Kurulması Üzerine", **İTÜ/A Mimarlık, Planlama, Tasarım,** Cilt. 1, Sayı. 1, Eylül 2002, s. 45-53.

İkinci bölümün son, kitabın sekizinci yazısı *Türkiye'de Genel Olarak Sosyal Bilimlerin Durumu Hakkında 2023 İçin Bir Öngörü Çalışması* adlı yazı. TÜBA'nın Devlet Planlama Teşkilatının desteğiyle geliştirdiği sosyal bilimler öngörü çalışmasının bir parçası olarak, benim yürütücülüğümdeki seçkin bir komisyon tarafından hazırlandı. TÜBA'nın bu programı, AB Yedinci Çerçeve Programını da etkiledi. Onlar da bu tür çalışmaların yapılmasını önerdi. Sosyal bilim alanında bir öngörü çalışmasının olanaklılığını gösterdi. Çalışmada geleceğe bakarken normatif anlamlılık ağacı tekniği kullanılmıştı. Böyle bir yaklaşımın seçilmiş olması, bu yazıda söylenenleri, Türkiye'de sosyal bilimlerin geliştirilmesi için yapılması gerekenler haline getiriyor.

Kitabın dokuzuncu yazısıyla kitabın üçüncü bölümü başlıyor. Bu bölümde toplumsal bilimler alanında yeni epistemolojik pozisyonlar ve bakış açıları getiren beş yazı bulunuyor. Bu yazılardan ilki olan dokuzuncu yazı *Demokratik Düşüncenin Temellendirilmesi ve Eleştirel Kuram Üzerine Düşünceler* başlığıyla 1994 baharında Toplum ve Bilim Dergisinde yayımlandı. Sekizinci kitabın sunuş yazısında eleştirel kuramla ilgimin, arkadaşım Ülker Seymen'in birer yıl arayla Roy Bhaskar'ın iki kitabını hediye etmesiyle başladığını, eleştirel gerçekçiliği büyük ölçüde benimsediğimi ve derslerimde kullanmaya başladığımı anlatmış ve bu konuda yazdığım bir yazıyı onuncu kitapta yayımlamaya söz vermiştim. Bu yazıda eleştirel kuram, değişebileceğin değişmesine olanak vermesi ve bu yolla demokrasi anlayışımızı zenginleştirmesi açısından ele alınıyor. Daha da önemlisi özellikle sosyal bilimlerde nesnellik iddiasının sürdürülemeyişi karşısında, özneller arası oydaşmaya dayanarak, bilimsel bilginin olanaklılığına yol açması üzerinde duruluyor. Bize, geleceği kestiren değil, geleceği bizim seçmelerimizle ilişkilendiren bir bilim anlayışı getiriyor. Bu yolla bizi araçsal aklın hapsettiği seçeneksizlikler karşısında özgürleştirirken, bilimi de olanaksız kılmıyor. Tabii ki benim gibi planlamayı bir demokrasi projesi görenler için eleştirel kuram çok önemli bir açılım getiriyordu.

Kitabın onuncu, bölümün ikinci yazısı *Toplumsal Bilimlerin Önünü Açmaya İnsan Modellerini Tartışarak Başlamak* başlığını taşıyor. Gülbenkyan Vakfı, sosyal bilimlerdeki yetersizlikleri saptamak ve sosyal bilimlerin önünü açmak üzere Immanuel Wallerstein'ın başkanlığında 10 kişilik bir komisyon kurmuştu. Bu komisyonun 1994 ve 1995 yıllarında çalışmala-

rını yaptıktan sonra yazdığı "Sosyal Bilimleri Açmak" (Open the Social Sciences) adlı raporu 1996 yılında Stanford Üniversitesince yayımlanmıştı. Bu rapor kısa sürede Türkçeye de çevrilmiş ve Defter ve Toplum ve Bilim dergileri tarafından düzenlenen bir toplantıyla tartışmaya açılmıştı. Toplantının sonuçları 1998 yılında Metis Yayınevince yayımlandı.[20]

Gülbenkyan komitesi açılımı disiplinlerarası yaklaşımlarda görüyordu. Yani söyledikleri eski söylenenlerden farklı değildi. Ben Gülbenkyan Raporundaki görüşlerin çözüm olmadığını, şehir planlama gibi disiplinlerarası bir alandan geldiğimden çok iyi görüyordum. Görüşlerimi bu yazıda ifade ettim. Her toplum bilim alanının gerisinde açıkça ifade edilmeyen gizil kalmış bir insan modeli ya da temsili bulunuyordu. Farklı insan temsillerine göre kurulmuş olan değişik toplumsal bilimlerin ulaştığı sonuçları kullanan bir disiplinlerarasılığın eklektisizmden başka bir şey üretemeyeceğini ileri sürüyordu. Yeni sorunlarla karşılaşıldığında tartışmaya bu sorunun çözümünde geliştirilecek kuramın hangi insan modeline dayandırılması gerektiğinden başlanmasının doğru olacağı savunuluyordu. Kanımca böyle bir başlangıç Gülbenkyan komisyonunun önerilerinden çok daha yaratıcı bir potansiyel taşıyordu. Bu yazı sosyal bilimleri değerlendirirken nasıl bir temsile dayandığını kurcalamanın önemi hakkındaki farkındalığımı artırdı.

Kitabın on birinci yazısı 2005 yılında Muğla Üniversitesinin düzenlediği Felsefe ve Sosyal Bilimler Sepozyumunda sunulmuş olan *Çok Paradigmalı Bir Sosyal Bilimler Alanında Yaşamak* adlı bildiriden oluşuyor. Bu yazı, günümüzde özellikle sosyal bilim disiplinlerinde tek bir paradigmanın hakimiyetinin söz konusu olmadığı, çok paradigmalı, başka bir deyişle çoğulcu bir bilim dünyasının varlığı saptamasından yola çıkarak, böyle bir durumun yarattığı epistemolojik ve etik sorunlar üzerinde duruyor.

Kitabın on ikinci yazısı 2007 yılında toplanan 10.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresinde yaptığım açılış konuşmasından oluşuyor. İlk kez bu kitapta yayımlanmış olacak. *Sosyal Bilimler için Merkezi Önemde Bir Problem Tanımlama Girişimi* başlığını taşıyor. Merkezi önemde olarak tanımlanan soru *"Karmaşık toplumsal sistemlerin, olumsal ilişkiler altında ortaya çıkan tarihsel oluşumlarına alternatif müdahale stratejilerinin neler olabileceğidir."*

---

**20** Toplum ve Bilim, Defter Dergileri Ortak Çalışma Grubu: ***Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek,*** Metis Yayınları, Kasım, 1998.

Böyle bir sorunun merkezi önemde olarak sorulmasının dayanaklarından birini günümüzde toplumsal bilimlerde nedensellik bağlarının gerçekte olumsal olmasına rağmen, belirlenimci (determinist) olarak kurulmakta olmasının yarattığı sorunlar oluşturmaktadır. Günümüzün çok karmaşıklaşmış ve açık toplumlarda bu belirlenimci ele alışların yetersiz kalışı açık hale gelmiştir. Toplumda nedensellik bağlarının olumsallığı ve diğer nedenler dolayısıyla toplumların gelişimi tarihsel olmaktadır. Benim gibi planlama alanından gelenler, böyle bir durumla karşılaşınca, post-rasyonalizasyonla yetinemeyerek, bu tarihsel oluşuma müdahalenin nasıl yapılabileceğini araştırmak durumunda kalmaktadırlar.

Böyle merkezi önemde bir soruyu tanımlamış olmamın benim plancı olmamla ilişkili yanı, kitabın on üçüncü ve bölümün son yazısı olan *Bir Plancı/Araştırmacının Yöntem ve Ötesine İlişkin Arayışları*'nda daha açık hale geliyor. Bu yazı Maltepe Üniversitesinin 2008 yılında düzenlemekte olduğu "İnsan-Toplum Bilimleri ve Felsefe Sempozyumu"nda çağrılı olarak yaptığım konuşmadan oluşuyor. Bu yazı aynı yıl Süleyman Demirel Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisinde yayımlandı. Bir plancının sosyal bilimler araştırmalarına yaklaşımının, bir sosyal bilimciden nasıl farklılaştığı ortaya konuluyor. Araştırma ve yöntemin karşılıklı ilişkilerini çözümledikten sonra, araştırma stratejilerinin nasıl tasarlanacağı üzerinde duruluyor. Araştırmacının epistemolojik, ontolojik düzeylerde seçmelerini nasıl yapacağı, ne tür bir kuram ve temsile dayanacağı, ölçek konusunda nasıl karar vereceği, zaman ve mekana nasıl yaklaşacağı, karmaşıklık, deterministlik ve olumsallık konusundaki tutumlarını nasıl saptayabileceği ele alınıyor. On üçüncü yazı ile on ikinci yazılarda önemli tamamlayıcılıklar bulunuyor. Bunlardan en önemlisi on ikinci yazıda mekanın açıkça çözümlemeye katılmamış olmasının açığının kapatılıyor olmasıdır.

Sunuş yazısının sonuna gelmiş bulunuyoruz. Bu kitapta daha önce TÜBA'ca yayımlanmış olan yazılarımın yayımlanmasına izin vermesi ve sağladığı araştırma desteği için TÜBA'ya teşekkür ederken, benim bu konulara ilgi duymama yol açan Nusret Hızır'ı sevgiyle anıyorum.

Toplu eserlerin bir başka kitabında bir araya gelmek üzere iyi okumalar dilerim.

İlhan Tekeli
ORAN-Ankara, Ekim 2009

BİRİNCİ BÖLÜM

# MEKAN ORGANİZASYONLARININ İNCELENMESİNDE BİLİMSEL STRATEJİLER VE DİL SORUNU*

## 1. Bilimlerin Stratejileri Üzerine Değerlendirmeler

Halen sosyal bilimlerde, aynı konuda, birbirinden farklı yöntemlerle geliştirilmiş, değişik sonuçlara ulaşan birçok teori bir arada bulunabilmekte ve birbirlerinden oldukça bağımsız bir gelişme gösterebilmektedirler. Bu durum doğa bilimlerinde tamamıyla tersinedir, yeni ölçme imkanlarının ve deneylerin sonucunda bir teori ortadan kalkarak onun yerini daha gelişmiş yeni bir teori almaktadır. Sosyal bilimlerde birçok teorinin bir arada varlığını sürdürülebilmesinin, sosyal bilimler teorilerinin önceden kestirme güçlerinin düşük olması dolayısıyla, bu teorilerin yanlışlığı veya doğruluğunun kabul edilmesinin çok uzun süre alması veya bu konuya yeterince önem verilmemesinin bir sonucu olduğu söylenebilir.

Bütün sosyal bilimciler, daha yeterli, önceden kestirme (prediction) gücü yüksek teorilerin geliştirilmesi ihtiyacını duymaktadırlar. Sosyal bilimciler bu ihtiyaç üzerinde hemfikir olmakla beraber böyle teorilerin nasıl geliştirilebileceği ve stratejilerinin ne olması gerektiği konusunda çok farklı anlayışlara sahiptirler.(1) Doğa bilimleri için ise stratejiler ileri düzeyde belirlenmiş ve serbestlik derecesi oldukça azalmıştır.

Sosyal bilimlerde birbirinden çok farklı bilimsel stratejilerin varlıklarını koruması aşağıdaki nedenlere bağlanabilir.

---

* İlhan Tekeli: *Mekan Organizasyonlarına Makro Yaklaşım*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1979, s. 17-45.

• Doğa bilimlerinden farklı olarak sosyal bilimlerde, şimdiye kadar teori ile ampirik araştırma arasında yeterince sıkı bir ilişki kurulamamıştır, önemli nedensel atlamalar ve açıklar devam etmektedir.

• Sosyal bilimci devamlı olarak, toplumu anlama isteğini, toplumu yönlendirmek ve değiştirmek isteğinden ayıramamak sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır. Sosyal bilim incelemelerinde kullanılmakta olan "denge", "normal", "uyum", "gecikme", "aşırı" gibi sözcükler üstü kapalı olarak yapılan bir değerlendirmeyi kanıtlarlar. Değerlendirmeler ise amaçlardan ve değer yargılarından bağımsız değildir. Sosyal bilimler,gelişmesinde "değer yargı"larından kurtulamamaktadır.(2)

**Bir sosyal bilimin seçtiği strateji, kendisine sorduğu temel soru, bu soruyu açıklamakta kullandığı esas değişkenler ve kullandığı önermelerin yapısındaki farklılaşmaya göre incelenebilir.** Bu konulardaki seçmelerde bir sosyal bilimciye, teori ile ampirik araştırma arasında yeterince sıkı bir ilişki kurulmadığı, dolayısıyla tahkik imkanları sınırlı kaldığı için önemli derecede serbestlik kalmaktadır. Konuların, değişkenlerin ve önermelerin yapısındaki seçmelerde bulunan serbestlikler, bu seçmelerdeki değer yargılarının etkisini artırmaktadır. Mrydal'a göre "bilgisizlik (alanları) da bilgi (alanları) gibi amaçlı (fırsatçı) olarak yönlendirilmiştir."(3) Başka bir deyişle sorulmayan sorular da sorulan sorular gibi amaçlıdır.

Bir sosyal bilim yaklaşımında, bilimsel strateji sorunlarının tartışılması bu bilimin önermelerindeki değer yargılarını kaldırmaktan çok, bu değer yargılarının neler olduğunu açıklığa kavuşturacağı ve farklı stratejilerin varlıklarının nedenlerini ortaya çıkaracağı için yararlı olacaktır.

Mekan organizasyonları, sosyal sistemlerin bir alt sistemidir.(4) Dolayısıyla mekan organizasyonlarının incelenmesi de sosyal bilimlerin incelenmesindeki bilimsel strateji sorunlarıyla karşı karşıyadır.

## 2. Mekan Organizasyonunu İncelemelerinin Kapsamı

Mekan organizasyonundan ne anlaşılması gerektiğinin incelenmesi, bu konu ile uğraşan bilimlerin temel sorularının ne olduğunu açıklığa kavuşturacağı için bir strateji sorunudur.

**Mekan organizasyonu (Spatial Organization) terimi bu çalışmada hem "mekansal yapıları" hem de "mekansal süreçleri" içeren bir kapsamda kullanılmaktadır.**

Bir sosyal organizasyonun **yapısını** incelemek, o organizasyonun üniteleri arasındaki **kararlı** ilişkileri incelemektir. Böyle olunca yapı analizlerinde küçük bir zaman aralığı için de olsa, sosyal organizasyonun değişmediğini kabul etmek zorunlu olmaktadır. Dolayısıyla statik bir özelliği vardır.

**Bir sosyal organizasyonun mekansal yapısının incelenmesinde, sosyal organizasyonun üniteleri ile tekabül halindeki mekan organizasyonu ünitelerinin ve sosyal organizasyonun üniteleri arasındaki ilişkiler ile tekabül halindeki akım kanallarının mekanda nasıl dağıldıkları araştırılacaktır.**

Eğer mekan organizasyonu kavramı yalnız **yapı** kavramını içerecek şekilde tanımlanırsa, mekan organizasyonu teorilerinde, mekan organizasyonunun belirli bir andaki betimlemesi önem kazanır, fakat mekan organizasyonlarının zaman içinde nasıl değiştiği veya değişeceği teori dışında bırakılmış olur.

Bir sosyal sistemin değişmemesi ancak bir çalışma varsayımı olabilir. Sosyal organizasyonlar devamlı olarak değişme ve evrimsel bir gelişme içindedirler. Bir sosyal organizasyonun varlığı yalnızca elemanları arasındaki kararlı ilişkilerin varlığını içermez aynı zamanda da zorunlu olarak dinamik bir değişme biçiminin (pattern) varlığını içerir. Bir sosyal organizasyondaki değişme "süreçler"in sonucudur. Başka bir deyişle süreçler yapıdaki değişmeye referansla tanımlanmışlardır. Sosyal süreçler zaman içinde düzenli olarak devam ederler ve sosyal organizasyonun her andaki durumun meydana getirirler.(5) Devamlı olarak bir yapıdan belirli bir doğrultuda başka bir yapıya geçişi sağlarlar.(6) Belirli bir anda gözlenerek betimlenen bir "yapı", "süreçler" sonucu meydana gelmiştir, "süreçler" devam edeceği için bir süre sonra başka bir yapı gözlenecektir. "Süreçler"in zaman içinde devam etmeleri sonucu, yalnız yapı değişmez süreçlerin kendileri de değişirler.

Bir sosyal organizasyonun ünitelerinin ve ilişki kurdukları akım kanallarının mekanda dağılımları, **başka bir deyişle, "mekansal yapı"da, "mekansal süreçler" sonucunda değişmektedir.** Burada, sosyal süreçlerin sosyal yapıya dayanılarak tanımlanmasında olduğu gibi, mekansal süreç de mekansal yapıya dayanılarak tanımlanmıştır.

Mekansal süreçlerin sosyal süreçlerden ayrı olarak ele alınması, mekansal yapının sosyal yapıdan ayrı ele alınmasının bütün sorunlarını taşı-

maktadır. Örneğin bilginin mekanda yayılması (diffusion) bir mekansal süreç iken bu bilginin yaratılması bir sosyal süreçtir. Böyle bir ele alışta sosyal sistemde bir elemanın meydana gelmesi veya değişmesi değil, bunun yalnızca yer değiştirmesi bir mekansal süreç olmaktadır. Örneğin şehirleşme süreci, hem bir yer değiştirmeyi (mekansal süreç) hem yer değiştiren ünitenin kültürel değişmesini (sosyal süreç) birlikte içermektedir.

Analizlerimizde sosyal organizasyon ile mekan organizasyonunun karşılıklı ilişkilerini açığa çıkararak inceleyebilmek için sosyal organizasyonun ve mekan organizasyonunun ayrı ayrı kavramlaştırılmış olması ancak bir çalışma varsayımındır. Bunların bir bütün olduğunu daima hatırda tutmak gerekir. "Sosyal süreç" ve "mekansal süreç" ayrımı da başlangıçta yapılan bu çalışma varsayımının bir sonucudur. Bu bütünlük hatırlanırsa "mekansal süreçler"in, "sosyal süreçler" sınıfının bir elemanı olduğu ortaya çıkar. Daha sonraki kısımlarda, mekan kavramını inceleyerek, soyut mekan kavramlarını açıkladığımızda bu çalışma varsayımına ihtiyaç kalmayacaktır.

**Mekan organizasyonunun** hem statik hem de dinamik özelliklerini inceleyebilmek için organizasyon tanımının kapsamına **"yapı"** ve **"süreç"** birlikte alınmıştır. Bu mekan organizasyonunu "mekansal süreçler" meydana getirir ve her mekan organizasyonu belirli bir anda bir "mekansal yapı"ya sahiptir. Mekan organizasyonu incelemesinde de seçilen bu iki konuya göre iki farklı analiz yöntemi söz konusudur.

• Bir sosyal veya mekansal **yapı** analizi, **betimleyici** olduğu gibi, elemanlarının karşılıklı ilişkilerini ne şekilde kurarak bir bütün meydana getirdiğini **açıklayıcı, "fonksiyonel"** bir analiz de olabilir. Bir yapı analizinde geçen **fonksiyonel ilişki** kavramı ile **süreç** kavramlarının karıştırılmaması için, özelliklerinin incelenmesinde yarar vardır. Yapı analizinin **fonksiyonel ilişkilerinde** elemanlar arasında "nedensellik" bağıntıları değil, **"belirleme"** bağıntıları söz konusudur. Bu belirleme bağıntılarında zaman içinde bir **öncelik-sonralık** olmadığı gibi, mekanda da **tek yönlü** değil, **iki yönlü**, sosyal sistemin değerlerine göre eşdeğer olan bir akım söz konusudur.

• Sosyal veya mekansal **süreç** analizleri de süreci betimleyici olabildiği gibi değişme yolunun (path) tayin edici özellikleri inceleyen bir **"nedensellik"** analizi de olabilir. Nedensellik ilişkilerinde (casual relations) zaman içinde bir öncelik ve sonralık, geriye çevrilmeme (irreversibility)

söz konusu olduğu gibi mekan içinde de **tek yönlü** bir yer değiştirme söz konusudur.(7)

Şimdiye kadar geliştirilen mekan organizasyonu teorilerinde süreçlerden çok, fonksiyonel yapı analizleri üzerinde durulmuş olması, mekan organizasyonu ile ilgili kararlarda mevcut yapıları koruyucu etkiler yaratması bakımından fırsatçı bir strateji seçmesi sonucudur. Burada olduğu gibi mekan organizasyonu teorilerinin, yapıları ve süreçleri kapsayacak şekilde tanımlanması, nedensel analizlerle değişme sorunlarını da incelemeğe imkan vereceği için bu sakıncalar ortadan kalkmaktadır.

### 3. Mekan Kavramı ve Değişik Mekan Anlayışları

Bu bölüme kadar mekan organizasyonu kavramının neyi içerdiğini açıklamaya, organizasyon kavramını analiz ederek yaklaştık. Şimdi mekan kavramını inceleyerek mekan organizasyonunun neleri içerdiğini daha açık hale getirmeğe çalışalım.

Newton'a göre **mutlak bir mekan** (uzay) vardır. Newton'un analizlerinde mutlak uzayın varlığı, atalet kuvvetlerinin varlığına dayanılarak temellendirilmektedir.

Leibniz ise mutlak mekanın varlığını kabul etmemektedir. Leibniz'e göre mekan bir varlık değildir, bir ilintidir. Varlıkların birbirine göre olan konumlarının teşkil ettiği ilintiler bütünü mekanı meydana getirir, bu varlıklar ortadan kalkarsa mekan da ortadan kalkar. Cisimlerin topolojik durumlarının bütünü mekanı oluşturur. Leibniz bu anlayış içinde topolojiyi "analiysis situs" olarak kurmuştur.(8) Bugünkü bilimin mekan anlayışı da uzayı bir varlık değil bir ilintiler bütünü olarak kabul etmektedir.

Böyle bir anlayış içinde **mekandaki bir organizasyondan** çok bir **mekanın organizasyonu** söz konusudur.

Bizim günlük yaşantımızda algıladığımız mekan üç boyutlu coğrafik[1] mekandır. Böyle coğrafik bir mekan içinde bir cismin yeri üç boyutu ile veya içinde üç değişkeni de bulunduran üç bağıntı ile belirtilebilir.

---

1 Coğrafik mekan küçük mesafelerde Euclide geometrisinin üç boyutlu mekanı ile soyutlanmaktadır. Bundan dolayı uzun süre Euclide geometrisi uzayın biricik bilgisi olarak mekanın yapısını veren evrensel doğrulukları gösteren bir disiplin olarak kabul edilmiştir. Bilimde büyük mesafelerin ölçülmesinin gelişmesi ile Euclide dışı geometriler de gelişmiştir. Einstein'a göre, evrenin geometrisi, bir Euclide dışı geometri olan Rieman geometrisidir.

Matematikte yalnız (üç) boyutlu değil aynı zamanda (n) boyutlu mekanlar da kullanılmaktadır. (n) boyutlu mekanda bir cismin yerini tanımlamak için diğerleri ile açıklanamayan (n) boyut (değişken) veya (n) değişkeni de içinde bulunduran biri **diğerlerinden elde edilemeyen (n)** bağıntı kullanmak gerekir.

Peroux(9) sosyal ve ekonomik olguları açıklamakta, coğrafik veya "banal" mekan anlayışına sahip olmanın yanıltıcı olduğunu (üç) boyutlu mekan anlayışından (n) boyutlu mekan kanlayışına geçmenin gerekli olduğunu savunmaktadır. **Dünyanın bugün ulaştığı teknolojik düzeyde, sosyal ve ekonomik faaliyetler bir kap gibi algılanan politik mekan içinde düşünülemezler. Politik mekan ile sosyal ve ekonomik olgular arasındaki ilişki bir kap ve onun muhteviyatı arasındaki ilişkiye benzemez.** Sosyo-ekonomik mekan, üniteler arasındaki sosyal ve ekonomik bağıntılar ile tanımlanmıştır. Bu mekanın boyutları ele alınan bağıntıların sayısına eşdeğerdir. Ekonomik olguları açıklamak için böyle bir (n) boyutlu mekan ile ilgilenmeye başladığımızda, bu boyutlar arasına coğrafik boyutlar ister açıkça katılsın, ister üstü kapalı olarak katılmış olsun, bu (n) boyutlu mekan, politik mekan (ülkenin coğrafik sınırları) ile sınırlanmamıştır. **Başka bir deyişle sosyo-ekonomik mekan, "banal" coğrafik mekandan bağımsızdır.**

Politik coğrafik mekan ile sosyo-ekonomik olgular arasındaki ilişkiyi, yalnızca bir kap ve muhteviyatı şeklinde kavramlaştırmak, bir mekan organizasyonunu tayin eden o politik mekan dışındaki etkileri gizlemek bakımından fırsatçı bir strateji seçmesidir, (n) boyutlu mekan anlayışına sahip olmak bu sakıncaları elimine etmektedir.

Böyle olunca sosyo-ekonomik olguların açıklanmasında, gerekli bağıntıların sayısına göre tanımlanan (n) boyutlu matematiksel mekanlar kullanılmaktadır. Bu (n) boyuttan üçünü veya daha azını coğrafik mekanın boyutları teşkil edebilir. Sosyo-ekonomik olguların değişmesi açıklanmak isteniliyorsa (n) boyuttan birini de zaman boyutu teşkil edecektir.

**Mekan anlayışının üç boyutlu mekandan (n) boyutlu mekana genişletilmesi, mekan anlayışı ile olguları açıklamakta kullanılan değişkenlerin seçimini özdeşleştirmektedir.** Örneğin olguları açıklamakta bu (n) boyutlu soyut mekanın içinde zaman boyutunu veya değişkenini katmakla, statik bir yapı analizinden, dinamik bir organizasyon analizi yapmak seçmesine geçilmiş olmaktadır.(10)

Farklı bilimler coğrafik mekan boyutlarını analize katmakta değişik stratejilere sahip olacaklardır. Bilimlerin bir kısmı coğrafik mekan boyutlarının hiçbirini analizlerine katmazken, diğerleri coğrafik mekanı tek bir boyutu ile uzaklık veya ulaştırma harcamaları ile analize katmaktadırlar. Diğer bir kısmı ise coğrafik mekanı iki boyutuyla, iki noktaya uzaklık veya iki boyutlu uzayda şekil özellikleri ile bazıları ise üç boyutlu olarak analizlerine katmaktadırlar. Bilimler bu ele alışlarına göre de sınıflandırılabilir.

Bilimlerin birçoğunda, coğrafik mekanın varlığı analizlere coğrafik mekanın bir boyutu olan bir noktaya uzaklık ile katılmaktadır. Başka bir deyişle bu bilimler olguları, bir boyutlu mekan içinde incelemektedirler. Dolayısıyla uzaklık kavramının üzerinde durulması da mekan anlayışının açıklanmasına yardımcı olacaktır.

Sosyo-ekonomik olguları açıklamakta, coğrafik mekanın özel bir hali olarak analizlerimize kattığımız uzaklığın yalnızca bir tek özelliği ile ölçülmesi (km) analizlerimiz için yeterli olmamaktadır. Örneğin bir sosyal sisteme ait olguları incelerken uzaklığın etkisini bulmak istiyorsak, aynı uzaklığın, sistemin farklı ulaştırma teknolojisine sahip olduğu dönemlerde farklı etkileri olması sorunu ile karşılaşırız. Böyle bir analizde teknolojinin veya daha genel bir çerçeve içinde kültürün değişmesine bağlı olarak uzaklığın etkisi değişmektedir.

Daha mikro düzeydeki olguları açıklamakta, sosyal psikologlar mekanın algılanmasını etkileyen sosyal ve kültürel değişkenlerin neler olduklarını incelemektedirler. Kişilerin mekanı algılama biçimleri mekandaki davranışlarını etkilemektedir. Örneğin farklı sınıflara ait kişilerin mekandaki davranışları, mekanı farklı algılamaları dolayısıyla farklıdır. Bu çalışmalara göre **kültürel özel mekanlarda uzaklık, doğrusal uzaklık ölçeği ile ölçülemez, değerlere bağlı olarak dönüşümlere tabi tutulmalıdır.**(11)

Böyle olunca sosyo-ekonomik olguları açıklamakta bir bağımsız değişken olarak kullanılmak istenilen coğrafik **mekan değişkenleri de aynı zamanda sosyo-ekonomik olgular tarafından etkilenmektedir.** Mekan boyutlarının, sosyo-ekonomik olguların açıklanması için kullanılmasında, bu değişkenler arasındaki geriye dönüşlü "reflexive" veya "circular" ilişkilerin varlığı daima göz önünde tutulmalıdır. Bu geriye dönüşlü ilişkilerin yanı sıra mekanın boyutlarının sosyo-ekonomik olgulara etkisinin zaman ve yere göre değiştiğini de unutmamak gerekir.

Mekan organizasyonu sorunları ile ilgili bilimlerde çok kere mekan kavramıyla karıştırılarak kullanılan çevre (environment) teriminin, önceki kısımlarda geliştirilen mekan anlayışıyla ilişkisini kurmak ve açıklığa kavuşturmak gerekir. Çevre, çevrelenene göre tanımlanmış göreli bir kavramdır. **Çevre kavramı, kap ve muhtevası şeklindeki "banal" mekan tipi bir algılamayı, coğrafik mekan boyutları dışındaki faktörleri de katarak, analizlerde, çok büyük hatalara sebep olmadan sürdürmeğe imkan vermektedir.**

**Çevre, çevrelenenin dışında olan her şeyi kapsamaz ancak çevreleneni etkileyen olguları, üniteleri ve değişkenleri kapsar. Çevre incelenenin etkilenme şekline bağlı olarak tanımlanmış olan operasyonel bir kavramdır.**(12) Böyle bir çevre ve çevrelenen ayrımında, olguları açıklamakta kullanılan değişkenlerin bir kısmı çevrede diğer bir kısmı da çevrelenenin içindedir. Çevre ve çevrelenen kavramına (n) boyutlu bir soyut mekan olarak bakarsak (n) boyutlu mekanın (n) boyutundan dış değişkenlere tekabül eden bir kısmı çevreye (n) boyutun geri kalanları ise çevrelenene tekabül etmektedir.

Buraya kadar, mekan anlayışının açıklanmasında genel olarak mekanın özel olarak da coğrafik mekanın tanımlanmasında **sürekli** bir mekan anlayışı esas alınmıştır. Oysa mekan organizasyonlarının incelenmesindeki gözlemler mekan içinde sürekli olarak değil, süreksiz, **kesikli** olarak yapılmaktadır. Sürekli coğrafik mekan kavramından, parçaların birleşmesinden meydana gelen kesikli mekan kavramına geçilmekle, mekan kavramından bölge kavramına da geçilmiş olunmaktadır.(13) Süreklilik ve kesiklilik ayrımı aynı zamanda mekansal organizasyonu incelemekte kullanılacak dilin yapısını etkiler. Örneğin sürekli olan bir mekanın incelenmesinde "diferansiyel" hesap kullanılırken, kesikli gözlemlere dayanan, süreksiz olarak yapılmasına rağmen, ileride göreceğimiz bazı yöntemlerde bu gözlemler sürekli olarak ifade edilebilir.

## 4. Çeşitli Bilimlerin Coğrafik Mekan Boyutlarını Analizlerine Katma Yöntemleri

Bilimsel felsefe düzeyindeki bir genellemede "**bilimin dili, zaman ve uzay koordinatları içindeki değişmeyi ifade eder**" olarak tanımlanmaktadır. Bilimlere bu düzeyde bakıldığında her bilimin mekan boyutlarına zorunlu olarak yer vermesi gerektiği düşünülebilir. Buna rağmen

çeşitli bilimlerin mekan boyutlarını analizlerine katmalarındaki davranışları çok farklıdır.

Klasik ekonomik analizler, çoğunlukla bütün olayların bir noktada yer aldığı kabulünü yapmaktadır. Isard'ın terimleriyle "ekonomi, (coğrafik) boyutsuz harikalar diyarıdır."(14) Bilgisizlik alanlarının fırsatçı olarak yönlendirilmesi gibi, kullanılmayan değişkenlerin de fırsatçı olarak seçilmesi söz konusudur. Örneğin bir noktada veya boyutsuz bir mekanda geliştirilmiş olan uluslararası ticaret teorisinin sonuçlarının eleştirilerek, mekan boyutunu açıkça analizlere katan yer seçimi teorilerinin, Almanya'nın uluslararası ticaret teorisinin geliştiği ülke olan İngiltere'nin etkisinden kurtularak, endüstrileşme hareketine girdiği dönemde, Almanya'da geliştirilmiş olması bir rastlantı değildir.

Bilimlerin bir kısmı, ekonomide olduğu gibi coğrafik mekanın hiçbir boyutunu analizlerine katmazlarken, diğerleri de ancak bir kısmını katmaktadırlar.

Örneğin kendisine esas konu olarak mekan organizasyonu sorunlarını seçmiş olan **bölge biliminde** dahi coğrafik mekan çok defa tek boyutu "mesafe girdisi" ile, özel hallerde ise "iki boyutu" yüzeysel özellikleri ile analizlere katılmaktadır. Bölge bilimi analizlerinde mekanın üçüncü boyutu olan yükseklik çok nadir olarak analizlere girmekte veya hiç girmemektedir.

W. Warntz'ın(15) geliştirdiği makro coğrafya yaklaşımlarında tek boyut hiçbir zaman yeterli sayılmamakta, coğrafik mekan analizlere iki boyutu ile girmektedir. Coğrafik mekanın üçüncü boyutu analize katılmamaktadır. Makro coğrafya analizlerinde kullanılan üç boyutlu mekansal betimlemelerde, iki boyutu coğrafik mekan boyutları, üçüncü boyutu ise bir sosyo-ekonomik özellik veya genellikle nüfus potansiyeli oluşturmaktadır.

Coğrafyanın özel bir kolu olan jeomorfolojide coğrafik mekan zorunlu olarak üç boyutu ile ele alınmaktadır. Çünkü jeomorfoloji, kendisine yer yüzeyinin üç boyutlu yapısının betimlenmesini esas konu olarak seçmiştir.

Coğrafyada, coğrafik mekanın analizlere üç boyutu ile birlikte katılması yanında, söz konusu olan her noktaya ait olan sosyo-ekonomik olgulardan bağımsız olan özellikleri (attribute) de analize katılır (iklim elemanları gibi).

Bazı bilim adamlarında ise iki boyutlu mekan analize bir tek boyut olarak katılmıştır. Örneğin mekanın önemi bazı ekolojik analizlerde, bir alan olarak büyüklüğündedir. Bu hallerde iki boyutlu mekan analize bir tek boyutla girmektedir. Alanın geometrisi için gerekli olmadıkça alanın analizlere iki boyut ile katılmasına ihtiyaç olmayacaktır.

Yukarıdaki kısımlarda coğrafik mekan boyutlarını analizlerine katmaları yönünden, çeşitli bilimlerin tutumları incelendiğinde görülmektedir ki **coğrafik mekan boyutunun analize nasıl katılacağı, her bilim dalının kendisine seçtiği temel konunun fonksiyonu olmaktadır.**

## 5. Mekan Organizasyonunu Konu Seçen İki Bilim Dalının Farklı İki Tutumu; Genelliklere Yönelme-Özelliklere Yönelme

**Geleneksel coğrafyayı[2] diğer bilimlerden, örneğin fizikten ayıran diğer bir özelliği, genel kuralları değil, özellikleri veya ayrılıkları bulmaya yönelmiş olmasıdır.** Geleneksel coğrafyacılar bir "A" bölgesinin bir "B" bölgesinden farklı olduğu kabulünü yaparak farklılıkları bulmaya çalışmışlardır.(16) Hortshorn'e(17) göre **coğrafyacılar yer yüzeyinin "yerel farklılaşması" (areal differantiation) ile ilgilenmektedirler.** Başka bir deyişle, bölge inşası veya teşhisi ile uğraşmaktadırlar. Coğrafyacıların bu ele alışında, ayrılıklar bir genel modelden sapmalar şeklinde tanımlanmamaktadır, çünkü böyle genel modeller geleneksel coğrafyacılar tarafından geliştirilmemiştir. Bu halde, farklılıklar ancak bir bölgenin diğerinden olan farklılığı ile gösterilebilir. Böyle olunca coğrafya açıklayıcı karakterden çok betimleyici karakterde bir bilim dalı olarak gelişmiştir. Ayrılıkların yalnızca betimlenmesi ancak bir genel modele göre ifade edildiğinde açıklayıcı bir karakter kazanabilir.

Bilimsel felsefe ele alışlarında, **"bilginin esası genelleştirmedir"**.(18) Genelleştirme açıklamanın karakterinde vardır. Modern bilimde, gözlemlerden genelleştirmelere kademeli şekilde geçilmemektedir. Hipotetik dedüktif yöntemle her bilim, devamlı olarak genelleştirmelerin düzeyini yükseltmeğe çalışmaktadır. Böyle bir anlayışa göre, **bir bilim dalının gelişmesi, o bilimin temel önermelerinin, henüz açıklanmamış yeni alanlara uygulanarak, kapsamının, dolayısıyla genellik düzeyinin ar-**

---

2 Coğrafya belirli bir planet (dünya) üzerindeki mekansal yapıları veya mekansal süreçleri incelemektedir, tanımı veya adı sonucu bir yere ait olan özel bir bilimdir.

**tırılması ile ölçülebilir.**(19) Dünyada, bilim anlayışının bu yönde geliştiği bir dönemde coğrafyanın özelliklere, ayrılıklara yönelme şeklindeki bilim anlayışını koruması zorlaşmıştır. Coğrafya dışında, mekan organizasyonlarındaki genelleştirmelerle ilgilenen "bölge bilimi" (regional science) gibi yeni bilim dalları doğarken, coğrafya içinde de genelliklere yönelen ekoller ortaya çıkmıştır.

Bölge biliminin kurucusu olan Isard'a(20) göre **"Bölge bilimi, özellikle, mekanlar ve mekan sistemleri, bölgeler ve bölge sistemleri, yerler (location) ve yer sistemleri üzerinde duran, esas değişkeni, sosyal, ekonomik ve politik uzaklık olan disiplinlerarası bir bilimdir.**

Bölge bilimi bir sosyal bilim alanıdır. Isard'a göre, bölge bilimimin coğrafyadan bir farkı statik ve dinamik kantitatif teori geliştirmeye çalışmasıdır.(21) Bölge bilimini coğrafyadan ayıran bir diğer özelliği ise insan davranışlarına ve sosyal müesseselere önem vermesi, fiziki ve biyolojik süreçleri coğrafyadan farklı olarak ikinci derecede önemli saymasıdır.(22)

Bölge bilimi ve coğrafya, her ikisi de çok faktörlü bir olgu olan sosyal organizasyonun coğrafik mekandaki bir görüntüsü olan mekan organizasyonunu incelediği için zorunlu olarak disiplinlerarasıdırlar.

Bölge bilimi coğrafyanın konularına, genellikleri bulmaya önem veren bir yaklaşımla eğilirken, coğrafya içinde de genelliklere yönelen ekoller hızla gelişmiştir. Bunlar arasında olan "teorik coğrafyacılar"da özelliklerden çok genelliklere yönelmişlerdir. Teorik coğrafyacılar, Christaller(23) ve Lösch'ün(24) merkezi yer teorilerinde olduğu gibi bazı genel kabullerden hareket ederek "dedüksiyon" yöntemiyle yerleşmelerin dağılımına ait genel kurallar çıkarmaya çalışmışlardır. Yerleşme teoricileri (Locational Scholl)(25) olarak da adlandırılan bu coğrafyacılar, coğrafyayı "dağılımlar bilimi" (distributional science) olarak görmektedirler. Dağılımlara, yapılara ve bunları meydana getiren süreçlere ait genellemeleri yapmaya çalışmaktadırlar.

Teorik coğrafyanın yanı sıra gelişen, genelliklere yönelmiş bir başka coğrafya dalı da "ekolojik coğrafya" olmuştur. Yirminci yüzyıl başlarında, biyolojinin bir dalı olarak gelişen, hayvan ve bitki ekolojisinin etkisi sosyal bilimler üzerinde de görülmüştür. "Organizma ve organizma gruplarının çevreye uyumunu"(26) inceleyen ekolojinin yaklaşımları, coğrafya ve sosyoloji arasındaki bir disiplin olarak, insan ve insan topluluklarının çev-

reye uyumu sorunlarını veya sosyal organizasyonları açıklamak için de kullanılmaya başlanmıştır.

Park ve Burgess,(27) H.H. Barrow(28) ve Mc Kenzie(29) Chicago Üniversitesi çevresinde bu uygulamanın öncülüğünü yapmışlardır. Coğrafyayı bir dağılım bilimi olarak ele alan teorik coğrafyacılar gibi ekolojistler de yapıya ve süreçlere ait genellikler bulmaya eğilmişlerdir.

Geleneksel coğrafya yaklaşımlarından bir başka sapma "landscape" ekolünde görülmektedir. Bu yaklaşımın öncüsü olan Sauer'e(30) göre bir yerin "landscape"inin iki ayrı unsurdan meydana geldiği düşünülebilir, "doğal landscape" ve "kültürel landscape". Sauer'in en önemli katkısı "doğal landscape"yi analiz için kullanılan yöntemlerin "kültürel landscape"nin analizi için de kullanılabileceğini önermesidir.(31) Ayrıca "landscape"ci ele alışta yerin morfolojisinin değişmesinde insanın rolü incelenmektedir.(32)

1925'lerde ortaya çıkan bu genelliklere yönelmiş coğrafya yaklaşımlarından 30 yıl sonra 1955'lerde bölge biliminin ayrı bir bilimsel disiplin olarak ortaya çıkabilmesi, bu döneme kadar özelliklere yönelen geleneksel coğrafya yaklaşımlarının, coğrafya içinde temel yaklaşım olma özelliğini koruyabilmesi nedeniyledir. Bir taraftan genelliklere yönelen coğrafya yaklaşımları gelişmeye devam ederken, bölge biliminin de ortaya çıkışıyla **mekan organizasyonlarının incelenmesinde genelliklere yönelme, esas bilimsel yaklaşım haline gelmiştir.**

## 6. Mekan Organizasyonu ile İlgili Genellemeleri Elde Etmek İçin Kullanılan Yöntemler

Bilimler, mekan organizasyonları ile ilgili genelleştirilmiş önermelerini elde etmek için, diğer konularda da olduğu gibi başlıca iki yöntem olan, dedüksiyon ve endüksiyonu kullanmaktadır.

Ancak endüksiyon yoluyla elde edilen önermeler bize bilgi veren öner melerdir. Endüksiyon yoluyla, benzer türden olan gözlemler serisinden çıkarılan sonuçlara dayanılarak yapılan genellemelerle, bunları aşan önceden kestirme (prediction) önermeleri elde edilmektedir. Endüksiyon yoluyla elde edilen genellemelerin temelinde ampirik bilgi ve gözlem bulunmaktadır. Doğa bilimlerinde deneylerin laboratuvar şartları içinde tekrarlanabilmesinin endüksiyon yöntemi için sağladığı kolaylıklar, bir sosyal bilim dalı olan mekan organizasyonu bilimleri için söz konusu değildir. Mekan organizasyonu ile uğraşan bilimler bu yönden sosyal bi-

limlerin gözlem konusunda karşılaştıkları bütün sorunlara aynen sahiptirler. Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi geleneksel coğrafyanın özellikleri betimlemeye çalışan yaklaşımı sonucu birçok betimleyici gözlemler yapılmasına rağmen bunlardan endüksiyon yoluyla bir genellemeye gidilmemiştir. Bu yöntemle mekan organizasyonları hakkında elde edilen genellemelerin üzerinde en çok durulanlarından biri sıra-büyüklük kuralı (rank size rule)(33) olmuştur.

Bilimsel teoriler, içerikli bir alanı oluştururlar ve içerikli olan sentetik önermeler ile kurulurlar. Dedüksiyon yöntemi ise kendi başına bir içerik yaratmaz. Dedüksiyon, sentetik bir önermeden, onun içerik bakımından eşdeğeri olan başka bir önermeye veya içeriksiz önermeler olan analitik önermelerin birinden diğerine geçmeye imkan sağlar. Böyle olunca, yalnızca dedüktif yöntemle bilimsel bir teori kurulamaz. Kurulacak teorinin temelinde mutlaka içerikli bir önerme bulunması gerekir, böyle bir genelleştirme de ancak endüksiyonla elde edilebilir. Dedüktif yöntem, ancak endüksiyonla elde edilen önermelerin dönüştürülerek, geliştirilmek istenilen teorinin amacına daha uygun hale getirilmesini sağlar. Mekan organizasyonu ile ilgili konularda "bölgelerarası I-0 tablolarını" kullanarak ulaşılan genellemeler, veya içinde analitik önermelerin de (accounting equations) yer aldığı ekonometrik bölgesel büyüme modelleri bu tip yöntemlerle elde edilmişlerdir.

Genellemelere gidişte, bir bilimsel disiplinin ulaşabileceği en yüksek aşama, endüksiyon yoluyla elde edilmiş içerikli önermelerin bir **hipotetik-dedüktif** sistem haline getirilebilmesi, başka bir deyişle aksiyomatik bir sistemin kurulabilmesidir.

Mantık ve matematikte kurulan aksiyomatik sitemlerde, temele, ispat edilmeden doğru olarak kabul edilen önermeler konulmakta, bu önermelerden hareketle aksiyomatik sistemin diğer önermeleri elde edilmektedir. Temele konulan önermelerin içeriksiz olduğu kabul edilince elde edilen aksiyomatik sistem de içeriksiz olmaktadır.

İçerikli alanlarda kurulan **hipotetik-dedüktif** sistemlerde ise, Newton'un sisteminde olduğu gibi, temele endüksiyonla ulaşılmış genellemeler konulmaktadır. Newton daha önce deneysel olarak elde edilen, Galilei'nin iki, Kepler'in üç kanununu genelleyerek, hepsini açıklayan genel çekim kanununu elde ettikten sonra bu kanunu **hipotetik-dedüktif** sistemin temeline koymaktadır. Temele bu genel önermeyi koyduktan

sonra, Galilei'nin ve Kepler'inki de dahil olmak üzere özel kanunları elde etmektedir. Hipotetik dedüktif sistemde genel kurallardan özele iniliyormuş gibi görünmesine rağmen temelde ampirik gözlemlerden elde edilmiş genellemeler vardır.(34)

Sosyal bilimler içinde ekonomi, belirli bir aksiyomatik sitem geliştirmiştir. Özellikle mikro ekonomi alanında bütün gayretler, kabul edilen bu tek aksiyomatik sistemin geliştirilmesi için toplanmaktadır. Sosyolojide ise farklı bir tutum görülmektedir. Sosyologlar daha çok belirli temel önermelerinde anlaşılmış bir tek aksiyomatik sistemi geliştirmek yerine, çok fazla sayıda aksiyomatik sistem üzerinde çalışmaktadırlar.(35) Mekan organizasyonu teorilerine ulaşmak için kullanılan dedüktif yaklaşımlar da aslında mikro ekonominin bu aksiyomatik sisteminin bir uzantısıdır.

Ekonominin kendisine seçtiği temel sorun, yarışan farklı amaçları gerçekleştirmek için, kıt kaynakların nasıl dağıtıldığını veya dağıtılabileceğini incelemektir.(36) Ekonominin kendisine seçtiği bu alan içerikli bir alandır.

Bu sorunu incelerken ekonomi bir aksiyomatik sistem kurmuştur. Ekonominin aksiyomatik sisteminin temeline koyduğu önermeleri elde edişindeki tutumu, hem içeriksiz bir alan olan mantık veya matematiğin geliştirdiği aksiyomatik sistemlerden hem de içerikli bir alan olan fizikte geliştirilen **hipotetik-dedüktif** sistemden farklıdır. Ekonomi, içerikli bir alana ait bir aksiyomatik sistem geliştirmek istediği için temele içeriksiz önermeleri koyamaz. Diğer taraftan fizikte olduğu gibi deneylere dayanan sağlam genellemelere de ulaşamamıştır, böyle olunca temele bu tip endüktif genellemeler de koyamamaktadır. Bu durumda ekonomi, aksiyomatik sisteminin temeline, sosyal sistemlerin gözlemlerinden esinlenerek elde ettiği, idealize edilmiş tiplerin davranışlarına ve çevreye ait kabulleri koymaktadır. Ekonomi, rasyonel olarak karar veren "ekonomik adam" tipini yaratmıştır. Bu tipin davranışlarına ait yaptığı kabulleri aksiyomatik siteminin temeline koymuştur, faydasını maksimize etmek, kârını maksimize etmek, mükemmel bilgi sahibi olmak gibi. Ekonomi, ayrıca bu "ekonomik adamın" içinde eylemde bulunduğu ortamı da idealize etmiştir, boyutsuz mekan, bütün faaliyetlerin aynı noktada yer alması gibi. Temele konulan bu önermelerden hareketle, ekonomik teorinin özel problemlerine ait çözümler dedüktif yöntemle elde edilmiştir. Dedüksiyonla elde edilen bu sonuçlar ancak temeline konulan önermeler kadar içeriklidir. Bu teorilerin temelinde, kişilerin davranışlarına ait ampirik gözlemlerden elde

edilmiş genellemelerden çok, olması gerektiği kabul edilen **normlar** konulmuştur; bu nedenle mikro ekonominin teorilerine **normatif** teoriler denilmektedir. Bu teorilerin sonuçları, temele konulan **norma** göre değişecektir. Gözlenen olguların bu teorinin sonuçlarına uyması veya uymaması, bu nedenle teoriyi geçersiz kılmamaktadır. Bu teorilerin temeline konulacak önermelerin seçilmesinde oldukça yüksek derecede serbestlik kalınca, temele konulacak önermelerin seçilmesinde bir gayelilik, bir fırsatçılık olmaktadır. Problemde ulaşılacak sonuçlar sistemin temeline konulacak kabulleri yönlendirmektedir. Ekonominin aksiyomatik sisteminin bu şekilde kuruluşu ekonomiye bazı metafizik özellikler kazandırmış olmaktadır.

Yerseçimi teorileriyle ilgili gelişmelerin önemli bir kısmı, mikro ekonominin aksiyomatik sisteminin ya doğrudan doğruya veya bu aksiyomatik sitemin çevre kabullerine ait bazı değiştirmeler yaparak, yer seçimi problemlerine uygulanması ile olmuştur. Örneğin Weber,(37) Hoover,(38) Isard,(39) Moses,(40) Lefeberin'in(41) çalışmalarında ekonominin boyutsuz mekan kabulü değiştirilmekte "ekonomik adamın" eylemlerinin "uzaklık girdileri" tarafından etkilendiği kabul edilerek daha genel bir aksiyomatik sisteme geçilmekte ve endüstriyel yer seçimi teorisi mikro ekonomik teorinin bir parçası haline getirilmektedir. Lösch'ün(42) merkezi yer teorisi de böyle bir çabadır.

Bunge,(43) teorik coğrafyanın kendisine özel bir aksiyomatik sistem geliştirmesini önermektedir. Mekan organizasyonu teorisyenleri için aksiyomatik bir sistem geliştirmekte başlıca iki alternatif görülmektedir. Birinci yol mekan organizasyonu teorisyenlerinin kendi aksiyomatik sistemlerini ekonomiden bağımsız olarak geliştirmesidir. Bu halde sosyologların yaptığı gibi birden fazla aksiyomatik sistem üzerinde de çalışmak mümkündür. İkinci yol, ekonominin aksiyomatik sistemini mekan organizasyonu sorunlarını incelemeye imkan verecek şekilde geliştirmeye çalışmaktadır. Isard, Moses, Lefeber gibi ekonomiden gelen mekan organizasyonu teorisyenleri bu yolu seçmişlerdir. **Bu tutumu mekan organizasyonu teorilerinden çok, ekonomik teoriyi geliştirmek çabası olarak yorumlamak belki daha doğru olur.** Bu tutum özellikle coğrafyadan gelen mekan organizasyonu teorisyenleri tarafından eleştirilmeye başlanmıştır.(44) Bu eleştirilere göre ekonomik teorinin temelindeki önermelerde yapılmış olan "boyutsuz mekan" kabulünü kaldırarak, bütün faali-

yetlerin bir noktada değil bir coğrafik mekan içinde yer aldığı kabul edilse bile bu değişiklik yeterli değildir. Çünkü ekonominin aksiyomatik sisteminin temeline konulan önermelerin kendi içlerinde bir tutarlılığı vardır, bu tutarlılık bozulmaktadır. Örneğin coğrafik mekanın varlığı kabul edilince sistem içinde herkesin mükemmel bilgiye sahip olması kabulünü yapmak daha da zorlaşmaktadır.

Genel olarak ekonomik teorinin dayandığı aksiyomatik sistemin ve özel olarak da mekan organizasyonu sorunlarında kullanılmasının eleştirilmesi ve dolayısıyla değiştirilebilmesi için bu sistemin temeline konulan önermelerin eleştirilmesi ve yeni önermelerin teklif edilmesi gerekir. Bu ise, bir taraftan ekonominin idealize ettiği "ekonomik adamın" davranışlarının, toplumdaki adamın davranışları ile karşılaştırılması yolu ile diğer taraftan ekonomik teorinin kabul ettiği çevre şartlarının gerçekteki çevre şartları ile karşılaştırılması ile yapılabilir. Örneğin Simon'a(45) göre toplumdaki adam, "ekonomik adam" gibi faydasını (utility) maksimize eden bir adam değildir, **tatmin** (satisfy) eden bir adamdır. Diğer taraftan toplumda karar veren kişinin çevre hakkında bilgileri sınırlıdır, kararlarını birçok belirsizlikler içinde vermektedir.

**Son yıllarda özellikle coğrafyacılar mekan organizasyonu teorilerinde, aksiyomatik sistemin temeline, ekonominin normatif kabulleri yerine, psikolojinin insan davranışlarına ait geliştirdiği içerikli önermeleri koyarak davranışsal teoriler geliştirmeye çalışmaktadır.**(46) Bu tip davranışsal teori geliştirme çalışmaları arasında, Simon'un kişilerin karar verirken maksimize edici değil "tatmin" edici davranışlara sahip olduğu şeklindeki önermesini mekan organizasyonu teorilerine uygulayan Wolpert'in,(47) oyunlar teorisi kabullerini kullanan Gould'un,(48) öğrenme teorisini kullanan Golledge'in(49) çalışmalarını sayabiliriz. Daha genel bir davranışsal mekan organizasyonu teorisi sentezine varmak çabasını ise Pred'in (50) çalışmalarında görüyoruz.

Mekan organizasyonu ile ilgili teorilerin geliştirilmesinde kullanılmakta olan diğer bir yöntem analojilerden faydalanmak olmuştur. Böyle analojik teorilerin geliştirilmesinde yararlanılan en önemli bilim dalları fizik ve biyoloji olmuştur. Yalnızca bu analojileri incelemeye yönelen ve "sosyal fizik"(51) olarak anılan tali bir bilim dalı dahi teşekkül etmiştir. Bir bilimsel yaklaşım olarak analojiler ile çalışmak tehlikelidir ve ancak sahte açıklamalar (pseudo explanation)(52) verir. Sosyal fizikte analojilerin kul-

lanılışı daha yakından incelendiğinde bu çeşit sakıncaların ortadan kaldırıldığı görülmektedir. Örneğin mekanda insan ve mal akımlarını açıklamakta kullanılan çekim modelleri, fiziğin çekim kanunlarından analoji ile geliştirilmiştir. Çekim modelleri formüle edildikten sonra bir çok defa ampirik olarak test edilmiştir. Burada bulunan sonuçlar ampirik olarak doğrulandığı için analojinin sakıncaları kaldırılmış olmaktadır. **Analoji böyle bir yaklaşımda, düzenlilikleri sezinlemek sürecinde buluşun yerini almaktadır; teori analoji ile deneyimle temellendirilmektedir.** Deneyimle temellendirilmiş olsa bile böyle bir yaklaşım, ilişkilerin formüle edilmesinde, esinlenilen bilimin kalıplarının etkisini mekan organizasyonu bilimlerine taşıdığı için eleştirilebilir. Bu tip bir sınırlamanın düzeyi, önermenin ifadesinde kullanılan dillerin yapılarından doğan sınırlamalardan daha fazla değildir.

Mekan organizasyonu bilimlerinin gelişmesinde, bütün sakıncalarına rağmen analojik yöntemlerin önemli katkısı olmuştur.

## 7. Mekan Organizasyonları Üzerine Yapılan Genellemelerde Kullanılan Önermelerin Yapısal Özellikleri

Bir önceki bölümde gördüğümüz yöntemlerle ulaşılan genellemelere ait önermeler farklı yapıda olabilir; deterministik, olasılıklı, olabilirlikli vb. Bütün bilimlerde olduğu gibi mekan organizasyonu teorilerinde de farklı tutumlar vardır. Ulaşılan önermelerin yapısı, kullanılan yöntemlerden bağımsız değildir.

Çevresel bilimlerde, özellikle beşeri coğrafyada deterministik önermelerin geçmişi oldukça eskidir ve çok kuvvetli olarak eleştirilmişlerdir. Bu tip teorilerin en çok tartışılanları 19. yüzyıl sonunda gelişen politik coğrafya veya jeopolitik teorileri olmuştur. Örneğin Amiral Mahan'ın(53) deniz güçlerinin dünyanın tarihi gelişmesindeki rolünü inceleyen çalışmasında, bir devletin deniz kıyısı ülkesi olmasının, onun stratejisine etkisi deterministik bir şekilde ifadelendirilmektedir.

Sir Halford Mac Kinder(54) ise dünya hakimiyetini, dünyanın "kilit kesimine" hakim olunmasının sağladığı pozisyonel avantajlara dayandırdığı teorisinde, şu ünlü deterministik önermeyi yapmaktadır. "Doğu Avrupa'yı elinde tutan, Heartlandı (kilit kesim, Sibirya hariç Rusya'nın batısı) elinde tutar. Heartlandı elinde tutan, dünya adasına (Asya-Afrika-Avrupa) kumanda eder. Dünya adasını elinde tutan dünyaya kumanda

eder." Bu teoriyi, dünya düzeyinde kontrol kuvvetinin mekandaki organizasyonuna ait deterministik makro bir teori olarak sınıflandırabiliriz.

Çevresel determinizmin bir başka örneğini, iklimsel determinizm biçiminde Ellsworth Huntington'un(55) teorisinde görüyoruz. Bu teoriye göre coğrafik mekanda ve zamandaki iklim değişmeleri, uygarlığın coğrafik mekanda ve zamandaki dağılımını tayin eder.

Bu örneklerdeki biçimi ile, çevresel determinizm çok ağır hücumlara uğramıştır. 20. yüzyılda gelişen teknolojinin, insanın çevresini kontrolünde sağladığı imkanların artışı, bu çevresel determinist yaklaşımların bırakılmasının hızlandırmıştır.

Bu sonuçlara bakarak, hemen deterministik bir mekan organizasyonu teorisi olamayacağı sonucuna ulaşılırsa önemli bir yanılgıya düşülmüş olur. **Çevresel determinizm ile deterministik mekan organizasyonu arasında önemli farklar vardır.** Bu farkları açığa çıkarmak için çevresel deterministik teorileri daha yakından incelemek gerekecektir. Mahan'ın teorisinde ulaşım teknolojisi bakımından bir kırılma noktası teşkil eden, kıyıya sahip olmanın, Mac Kinder'in teorisinde, dünya içinde, yer olarak özel bir konuma sahip olmanın, Huntington'un teorisinde ise bir yerin özelliği (attribute) olan belirli bir iklim koşulunun, toplumsal bir olguyu veya toplumsal olguların tümünü tayin ettiği gösterilmek istenmektedir. Başka bir deyişle, "n" boyutlu uzayın olguları, diğer boyutları ihmal edilerek, yalnızca coğrafik mekan boyutları kullanılarak deterministik olarak açıklanmak istenmektedir. **Eleştirilen tutum, deterministik olmaktan çok sosyal olguları açıklamakta; yalnızca coğrafik boyutları kullanmak, diğerlerini bağımlı bir değişken saymaktır.**

Mekan organizasyonu, sosyal organizasyonun coğrafik mekandaki bir yansıması olarak tanımlandığında ve mekan organizasyonunun, sosyal organizasyonun "n" bağımsız değişkenin tümünü birden tayin ettiği kabul edilirse, deterministik bir mekan organizasyonu teorisine sahip olabiliriz. **Özellikleri belirlenmiş, örneğin "isotropic homogen"**(56) **bir mekanda, özellikleri belirtilmiş bir sosyal sistemin nasıl bir mekan organizasyonuna sahip olacağı hakkında deterministik bir teorinin kurulması imkanını, çevresel determinizmin eleştirileri ortadan kaldırmamaktadır.**

Ayrıca çevresel determinizmin eleştirilmiş olması, yukarıdaki şekilde tanımlanmış olan mekan organizasyonu teorilerinde mekan boyutlarının,

örneğin uzaklığın, analizlere bağımsız değişken olarak katılmasını engellemez. Eleştirilen husus, diğer değişkenlerle birlikte coğrafik mekan boyutlarının bağımsız değişken olarak kullanılması, başka hiçbir bağımsız değişkenin kullanılmamış olmasıdır.

Çevresel determinizmin kuvvetle eleştirilmesi, bu tip teorilerin önermelerinin yapısında değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çevresel determinizmin yumuşatılmış bir şekli olan "seçmeli çevreselcilik", (free-will environmentalism) böylece ortaya çıkmıştır. Bu ele alış şeklinde, coğrafik faktörlerin kontrol edici veya tayin edici olmaktan çok etkileyici olduğu kabul edilmektedir. Bu yaklaşımın öncülerinden olan Spykman'a(57) göre "coğrafik şartlar tayin etmez fakat sınırlar, bu şartlar yalnız kullanmak için fırsat vermez, aynı zamanda kullanılmasını talep eder, insanın serbestliği yalnızca kapasitesine göre iyi veya kötü kullanmak veya imkanları daha iyi veya kötü olacak şekilde tadil etmektir."

Seçmeli çevreselciliğin daha yumuşatılmış bir şeklini olabilirlik (possibilizm) yaklaşımında görüyoruz. Bu yaklaşımda tüm girişim gücü insanda veya tayin edici faktörler olan sosyo-ekonomik güçlerdedir, çevrede değil. Çevre bir fırsatlar ve sınırlamalar "kümesi" olarak düşünülmektedir. Çevrenin kontrol etme, tayin etme gücü yoktur.

"Olabilirlik" önermeleri, "deterministik" veya "seçmeli çevreselcilik" önermelerinden farklı olarak bize önceden kestirme (prediction) imkanı vermemektedir. Olabilirlik analizleri coğrafik çevreyi analize tam olarak katmayan bir tutum içindedir. Çevre şartlarının etkisi, diğer sosyo-ekonomik faktörlere göre varılacak bir sonuç olduktan sonra ortaya çıkmakta, bu sonucun çevre şartları bakımından olup olamayacağını söylemektedir. Böyle bir ele alışta, zorunlu olarak iki aşamalı bir analiz yapılmaktadır. Genellikle, önce her yerde fırsatların varlığını kabul eden bir sosyo-ekonomik model işletilmekte, sonra ulaşılan sonuçlarda çevre şartlarının nasıl sapmalar yaratacağı incelenmektedir. Weber'in(58) endüstriyel yer seçimi teorisinde kullandığı "kritik isodapane"si ve şehir planlamada kullanılmaya başlanan "eşik" teorisi bu çeşit ele alışlardır.

Çevre şartlarının "olabilirlik"li bir sınıflandırılmasının önceden kestirici bir analizde kullanılabilmesi, ancak önceden kestirmeye imkan veren deterministik veya olasılıklı başka bir teorinin varlığı halinde söz konusudur. "Olabilirlik" yaklaşımları önceden kestirme bakımından ya kullanılmamakta veya diğer bir önceden kestirme yaklaşımının tamamlayıcısı

olarak kullanılmaktadır. Bu halde ulaşılan sonucun deterministik veya olasılıklı oluşu, "olabilirlik" analizinin tamamladığı teoriye bağlı olmaktadır. Yalnız "olabilirlik" önermesinin bu önceden kestirici teori üzerindeki düzeltmesi kesin ve deterministik olmaktadır, dolayısıyla çevresel determinizmden vazgeçilmemiştir. Önermelerin yapısında yapılan yumuşatmalarla çevresel determinizmden kaçılamamaktadır. Burada iki farklı seçim söz konusudur. Her seçimde neyin seçildiğini açık olarak bilmek gerekir. Birinci seçim, bağımsız değişken olarak yalnızca çevre faktörlerinin kullanılıp kullanılmayacağı konunda yapılmaktadır. İkinci seçim ulaşılacak genellemelerin yapısının deterministik veya olasılıklı olması üzerinedir.

Başka bir bağımsız değişken kullanmadan, yalnız çevresel faktörleri bağımsız değişken olarak kullanmanın eleştirisi, ulaşılan önerme deterministik olsun veya olasılıklı olsun söz konusudur. Bu konuda yukarıda yapılan analizlerle varılan sonuç açıktır, coğrafik mekan boyutları sistemin tümünü açıklayıcı tek bağımsız değişken olarak alınmamalıdır.(59)

Analiz sonucu varılan ifadelerin deterministik veya olasılıklı olması bir başka seçim sonucudur. Bu seçimin nelere bağlı olduğunu inceleyelim. Sıkı nedensellikte veya determinizmde bir idealleştirme vardır. Endüksiyon yoluyla yapılan genelleştirmeler bir extrapolasyondur; bu extrapolasyonun "limes"i "1"in altındadır. Olasılık, endüksiyon yoluyla yapılan genellemeye göre beklenen sonuç ile meydana gelen sonuçlar arasındaki bir orandır. Bu oran "1"e ne kadar çok yaklaşırsa olasılık o kadar yüksek olacaktır. Werner Heisemberg, belirsizlik bağıntılarıyla doğanın bilgisinde "1" oranına, başka bir deyişle tam pekinliğe ulaşılamayacağını göstermiştir.(60)

Doğanın bilgisinde tam pekinliğe neden ulaşılamayacağı hakkındaki iki görüşü inceleyelim. Rasyonalistlere göre olasılık bilgisizliğimizin sonucudur. Rasyonalistlerin bu olasılık anlayışında sıkı nedensellik bırakılmamıştır, insan bilgisinin belirli konularda sıkı nedenselliğe ulaşamaması veya gösterdiği sebeplerdeki yetersizlik dolayısıyla olasılığın kullanıldığı kabul edilmektedir.(61) Olasılık üzerindeki ampirist görüş ise büyük sayılar kanunundaki frekans görüşüne dayanır. Bu görüşte endüksiyonun olasılığa sıkı sıkıya bağlı olduğu görülmektedir. Ampirist görüşe göre determinizm, istatistiksel dağılıma dayanan olasılıklı bir ifade yerine geçen bir yaklaşıklık ikamesidir.

Olasılık hakkında bu iki anlayıştan birine sahip olmak, bilimsel önermelerin nasıl bir açıklama getirdiği hakkında yapacağımız yorumu etkilemektedir; bilimsel önermeleri yorumlayabilmek için bu iki görüşten hangisinin geçerli olduğunun çözümlenmesi gerekir.

Günümüz biliminin yorumu ampirist olasılık görüşüne sahiptir. Sıkı nedenselliğin (determinizm) bırakılarak bunun yerini yüksek veya alçak olasılıklı kanunların almasında fizik alanındaki gelişmelerin rolü büyük olmuştur. Fizikteki gelişmeler sonucu "sıkı nedenselliğin" makro fizik alanında istatistiksel dağılım düzenleri yerine yaklaşık olarak geçebileceği fakat bu ikamenin mikro fizik alanı için yapılamayacağı gösterilmiştir. Bunu göstermek 19. yüzyıl fiziğinin imkanları içinde değildi. 20. yüzyılda gelişen Planck'ın "quantum" teorisi bu açıklamaya imkan vermiştir. Quantum mekaniğinde tek atomların davranışlarının nedensel yorumlara uymadığı, olasılıklı yorumlara uyduğu gösterilmiştir. Mikro fizikte ayrıca nedensel anomaliler vardır. Büyük ölçekte, olasılıklı olarak yorumlanabilecek yakından yakına etkiler nedensel anomaliler göstermezler. Ancak mikro fizikteki anomaliler bu iki alanı kesin olarak ayırmaktadırlar. Ayrıca bunlar, nedenselliğe olasılıktan çok daha ağır bir darbe olmaktadırlar. Bu iki alanın strüktürü mü değişiktir? Aslında bu sorunun çözümü için fiziksel acunun strüktüründen söz edeceğimiz yerde, bu acunun betimlenmesinde kullanılan dilin strüktüründen söz edebiliriz. Küçükler alanını kavrayacak dil, büyükler alanınkinden değişik olacaktır.(62) Makro ve mikro alanın farkları üzerinde bu çalışmanın ikinci bölümünde ayrıca durulacaktır.

Fizik biliminden alınan örneklerde görüldüğü gibi makro düzey için yapılan bir genellemeye ait deterministik bir önerme, aslında olasılıklı olan alanın kanunlarına yaklaşık olan bir ifadeyi teşkil eder, mikro ölçekte ise deterministik bir ifade söz konusu değildir.

Aksiyomatik sistemi ile mekan organizasyonu teorilerini etkilemekte olduğunu bildiğimiz ekonomi biliminin önermelerinin yapısına bu açıdan da baktığımızda bazı tutarsızlıklar görülmektedir. Ekonomi biliminin mikro ve makro ölçekteki önermeleri incelendiğinde, fizikteki duruma uymamakta olduğu, mikro ekonominin önermelerinin deterministik yapıda olduğu görülmektedir. Mikro ekonomik teorinin yalnızca önermelerinin kuruluşuna bakılır ve teorinin nasıl temellendirildiği incelenmezse deterministik olduğu hakkında yanlış olan bir kanıya varılır. Daha önce de

gördüğümüz gibi, mikro ekonominin kurduğu aksiyomatik sistem, ampirik olarak temellendirilmemiştir, temelinde normatif kabuller vardır, teori gözleme dayanmadığı için sıkı bir nedensellikten de söz edilemez. Yalnız bu aksiyomatik sistemi kullanarak vardığı sonuçlar deterministik önermelerin yapısındadır. Sadece önermeler eş yapılıdır. Mikro ekonomi için ulaşılan bu sonuçlar, mikro ekonomik teorinin bir uzantısı olarak geliştirilen endüstriyel yer seçimi teorileri için de geçerlidir.

Öte yandan makro ekonomik teori, ekonometrik analizle, başka bir deyişle gözlemle temellendirilmiştir.(63) Bu teorinin makro ölçekteki deterministik yapıdaki önermeleri, aynen fizikte olduğu gibi olasılıklı alanın kanunlarını yaklaşık olarak belirtir. W.Warntz'ın(64) bir makro yer seçimi teorisi olarak geliştirmeye çalıştığı makro coğrafyanın önermeleri de aynı özelliklere sahiptir.

## 8. Mekan Organizasyonu Teorilerinde Dil Sorunu

Krozybski'ye(65) göre bugün Aristotelesçi dil siteminin varlığı Aristotelesçi düşünceyi devam ettirmektedir, bu ise toplumdaki kişilerde nörotik bozukluklara yol açmaktadır. "Kelimeler gösterdikleri nesneler değildir. Onun için süreçlerimizi deneysel verilere bağlayan biricik bağ, yapıdır. Tam bir uyum sağlayabilmek için önce dünyanın yapısal özelliklerini incelemeli ve sonra benzer yapıda diller kurmalıyız. Oysa durum bugün tersine; alışkanlıkla dünyaya dilimizin ilkel yapılarını uyguluyoruz".(66) Dilin insan yaşantısında sebep olduğu saptırmalarda olduğu gibi, bilimsel dillerin yapısı dolayısıyla, bilimlerde de saptırmalar olmaktadır. Her bilim için en uygun dilin ne olduğu sorulabilir; bu soru mekan organizasyonu ile ilgili bilimler için de sorulmaktadır.(67)

Carnap'a(68) göre bilimdeki önermeler, fiziğin diliyle zaman ve mekan koordinatlarına göre belirli durumlara niceliksel değerler vererek oluşturulduğundan, bilimlerin birliği vardır. Bilimlerin birliği aynı dili kullanmaları ile temellendirilmektedir. Aynı dili kullanma, bilimlerde "eş biçimliliğe" (Iso-morphism) neden olmaktadır. "Iso-morphism"i gerçeğin eşbiçimliliği diye yorumlarsak yanılgıya düşmüş oluruz, eşbiçimlilik dilden dolayıdır.

Mekan organizasyonu teorisyenleri de başka bir bilimin dilini kullanmanın sınırlamalarından kaçınmak ve gerçeği daha iyi kavrayabilmek için mekan organizasyonu konularına uygun olan yeni diller geliştirmeye ça-

lışmaktadırlar. Mekan organizasyonu teorileri için yapılan bu yeni dil geliştirme çabalarını anlatabilmek için bilimsel dillerin çeşitlerine kısaca değinmek gerekmektedir.

Günlük dilin çeşitli fonksiyonları vardır. Günlük dil hem bir bildirişme aracı hem bir bilgi hem de bilgileri depolama sistemidir. Bu üç görevden özellikle birincisinin diğer ikisi ile tam üst üste düşmemesi mantıkçıları bildirişim fonksiyonundan kurtarılmış bir araç dil kurmaya itmiştir, bu halde düşünce işlemlerinin cebiri olan bir dil kurulmuştur.(69)

Mantığın kendisine bir dil kurması gibi, her özel bilim alanı, matematik, fizik, coğrafya, sosyoloji vb. kendisine ait bir "dil sistemi" geliştirmektedir. Bu geliştirilen dil sistemlerinin çoğunun elemanları kısmen günlük dilden kısmen de günlük dilin dışından gelmektedir. Sembolik mantıkta olduğu gibi tamamen günlük dil dışındaki dil sistemleri de kurulabilir. Bu diller ne şekilde geliştirilmiş olursa olsun, bunların üstünde konuşmaya imkan veren günlük dil hepsinde de bir üst dil oluşturur. Herbir dil sistemi, kendi yapısının sonucu olarak dile getirdiği bilgilere "deney-gözlem" öncesi şekil veren bir kavram çerçevesi oluşturmaktadır.(70)

Bilimlerin geliştirdiği diller formalize dillerdir. Formalize diller: (1) Yorumlanmamış formalize diller, (2) Yarı yorumlanmış formalize diller, (3) Tam yorumlanmış formalize diller olarak üç sınıfa ayrılmaktadır.

- **Yorumlanmamış formalize diller** "sentetik dil sistemleridir." Çeşitli matematik sistemleri, hesaplama usulleri (calculus) veya mantık sistemleri birer yorumlanmamış dildir ve içeriksizdirler.
- **Yarı yorumlanmış bir dil**, yorumlanmamış bir dil ile tam yorumlanmış bir dilden "tekabül-kuralları" yardımıyla kurulmuş bir sistemdir.(71) İçerikli alanlara ait teorik yapıların geliştirilmesi için ayrı yorumlanmış dillerden yararlanılır.
- **Tam yorumlanmış diller** ise gözlem dilleridir. Semantik dil sistemleri olarak adlandırılan bu gözlem dilleri, semantiğin alanını teşkil ederler. Sentaks işaretlerle ilgilenir, semantik ise işaretlerin anlamlarını incelemektedir. İşaretin bir nesneyi işaretlemesi gerekir. Soyut nesne diye bir şey kabul etmediğimiz için bu nesnelerin hepsinin "somut" olması gerekir, dolayısıyla bu yorumlar "ampirik" olacaktır.

Şimdi bu üç tip formel dil açısından mekan organizasyonu teorilerinin dilini inceleyebiliriz. Geleneksel coğrafyanın betimleyici bir bilim dalı ol-

duğunu önceki bölümlerde görmüştük. Betimleyici bir bilim olan geleneksel coğrafya için bir gözlem dili olan harita yeterlidir. Böyle bir gözlem dili ile bir aksiyomatik sistem kurulamaz. Genelliklere yönelmiş bir mekan organizasyonu bilimi için gerekli olan aksiyomatik sistemi kurabilmek için gözlem dili olan haritanın, yarı yorumlanmış bir dil haline getirilmesi gerekmektedir. Gözlem dili olan haritanın, yorumlanmamış bir formel dil olan matematik sistemleri ile tekabülü kurularak böyle yarı yorumlanmış bir dil elde edilebilir. Değişik matematik sistemlerin farklı tipteki haritalar ile tekabülleri kurularak birden fazla yarı yorumlanmış dil elde edilebilir. Gözlem dilinden, yarı yorumlanmış dile geçerek, gözlemler üzerinde işlemler yapmak olanağı elde edilebilir.

Mekan organizasyonu teorilerinde, gözlem dili olan haritadan yarı yorumlanmış formel dilleri elde etmekte kullanılan değişik yaklaşımları incelemeden önce, bir dil olarak haritanın özelliklerini açıklamaya çalışalım. Harita, coğrafik mekandaki dağılımların sembolüdür. Coğrafik mekanda çeşitli elemanların birbirlerine göre konumlarını gösterilebileceği bir "dağılım çerçevesi" teşkil etmektedir. Bu çerçeve gerçekteki coğrafik mekanla birebir tekabül halindedir. Dilin bir anlam çerçevesi teşkiline paralel olarak harita da bir "dağılım çerçevesi" meydana getirmektedir. Bu çerçeve aynı zamanda dağılımla ilgili bilgilerin stok edilebileceği bir "bilgi bankası" sistemi olarak da görülebilir.

Her dilde olduğu gibi "haritalar" için de "iso-morf" obje dillerinin ve üst dillerin varlığı söz konusudur. Bir harita, bir arazi olmadığı gibi birinci basamakta bir dil olan harita hakkında konuşulduğunda bir üst dile geçilmekte, harita ortadan kalkmaktadır. Haritayı anlatan günlük dil, böyle bir üst dil olduğu gibi başka tip üst dillerden de söz edilebilir. Örneğin Türkiye haritada 67 ile bölünmüştür, bu iller farklı büyüklüktedirler, bunların büyüklüklerine göre dağıtım eğrisini (frequency distribution) çizersek bir üst dile geçeriz, bu dilde artık harita ortadan kalkmıştır.

Haritalarda üst dil kavramını açıklamakta aşağıdaki örnekler yararlı olacaktır. Strakler(72) bir jeomorfolojik analizde haritada topografik yapıyı temsil eden yüzey üzerinden eğimlerin ölçülmesiyle eş eğim (iso-tangent) haritalarının yapılmasını önermektedir. Bu harita, var olan bir haritanın analizi ile elde edilmiştir, bu durumda bir üst dile mi aittir sorusu ortaya çıkacaktır. Bu haritanın da Türkiye'nin coğrafik mekanı ile doğrudan doğruya tekabülü kurulabilmektedir. Öyle ise bir üst dile ait

değildir, birinci harita ile "iso-morf" olan bir haritadır veya obje dilidir. Aynı şekilde haritalara, haberleşme teorisi (information theory) yöntemlerinin uygulanması ile birden çok değişkenin farklı kompozisyonlarının coğrafik mekandaki dağılımlarının betimlenmesine imkan veren entropi(73) haritaları bir üst dile mi aittir sorusu sorulabilir. Bir anlamda ayrı ayrı haritalardaki bilgileri tek bir gösterge ile ifade eden bu haritada da Türkiye ile doğrudan doğruya ilişki kurulabildiği için bir üst dil değil "iso-morf" bir obje dili söz konusudur.

Bir gözlem dili olan haritalar, üzerinde gösterilecek niteliklerin ölçülmesinde kullanılan "skala"lara göre sınıflandırılabilir. Haritada dağılımı gösterilecek niteliklerin "nominal", "ordinal", "interval", "ratio", olarak dört farklı "skala"ya göre ölçülmesi söz konusudur. Bir arazi kullanma haritası "nominal", arazi kullanma kabiliyeti haritası "ordinal", hava sıcaklıkları haritası "interval", nüfus haritası ölçmeleri "ratio" skalasına göre kullanan haritaların örneğidir.

Coğrafik mekanın gözlenmesinde kavramsal olarak iki ayrı yaklaşım vardır. Birinci yaklaşımda, sonsuz sayıda noktada gözlem yapılarak çeşitli niteliklerin mekandaki sürekli dağılımı elde edilmek istenmektedir. İkinci yaklaşımda ise coğrafik mekan, istatistiki ünitelere veya bölgelere bölünerek kesikli gözlemler yapılmaktadır. Birinci tip yaklaşımı uygulamada gerçekleştirmek mümkün değildir; genellikle yapılan kesikli gözlemlerden sürekli dağılımlara geçmektir. Haritalar yapılan gözlemlerin sürekli veya kesikli olduğuna göre de ikiye ayrılabilir.

Gözlem şekline ve ölçme skalasına göre yapılan iki ayrı sınıflandırma sonucunda "8" ayrı harita tipi elde edilmektedir. Yarı yorumlanmış dilin elde edilmesinde kullanılacak yorumlanmamış dilin ne olacağı, gözlem dili olarak kullanılan haritanın bu "8" ayrı sınıftan hangisinde olduğuna bağlıdır. Eğer kullanılacak yorumlanmamış dilin ne olacağı çeşitli nedenlerle önceden belirlenmiş ise haritada belirtilecek gözlemlerin ve ölçmelerin bu dile uygun hale getirilmesi gerekir. Mekan organizasyonu teorileriyle uğraşan çeşitli kişilerin ne tip yarı yorumlanmış diller geliştirdikleri aşağıda kısaca incelenmektedir.

William Warntz,(74) "ratio" skalasına göre ölçülmüş niteliklerin kesikli olarak gözlendiği bir haritadan önce, bu niteliklere ait sürekli bir yüzey elde etmekte; bu yüzeyin topolojik bir haritasını çizerek yorumlanmamış dil olarak kullandığı topoloji ile gözlem dili arasındaki tekabülü kurmak-

tadır. Gözlem dili olarak kullandığı "ratio" skalasındaki sürekli bir haritaya, yorumlanmamış dil olan topolojiyi uygulayarak bir yarı yorumlanmış dil elde etmektedir.

M.Dacey(75) bir haritada gösterilen noktasal dağılımları "en yakın komşu metodu" (nearest neighbour method) ile ölçerek bir üst dile ait yeni bir gözlem dili elde etmekte, bu gözlem diline istatistiğin yorumlanmamış dilini uygulayarak yarı yorumlanmış bir dile geçmektedir.

D.S. Neft(76) ise kesikli gözlemlerle "ratio" skalasındaki ölçmeler sonucunda elde edilen bir haritaya, yorumlanmamış dil olarak doğrudan istatistiğin dilini uygulamaktadır.

Krumbein ve Graybill(77) bir coğrafik mekanda belirli niteliklerin dağılımının "interval" veya "ratio" skalası kullanılarak ölçülmesiyle ve kesikli (discrete) olarak yapılan gözlemlerden sürekli bir eğilim (trend) yüzeyi elde etmek için analitik geometriyi yorumlanmamış dil olarak kullanmaktadır.

Tobler'in(78) harita dönüşümleri üzerinde yaptığı çalışmalar yarı yorumlanmış dillerin kurulmasında yeni bir imkan açmaktadır. Tobler gözlemlerini, incelediği mekan üstünde bulunduğunu varsaydığı bir grid sistemine göre düzenli olarak yapmaktadır. Bu gözlemlerini matriksler şeklinde ifade etmektedir. Bu matrikslere ait operasyonlar, yapılan gözlemlerin haritada ifadelendirilmesindeki belirli dönüşümlere tekabül etmektedir. Yarı yorumlanmış dil elde etmek açısından bu yaklaşımın özelliği, haritanın daha gözlemin tasarımı safhasında elimine edilmiş olmasıdır. Gözlem yapılaştırılarak, yorumlanmamış dilin uygulanmasına daha ilk kademede imkan sağlanmıştır.

Teitz(79) ise arazi kullanma haritalarında olduğu gibi ölçmelerin "nominal" skalaya göre ifade edilmesi halinde, yorumlanmamış dil olarak cümle teorisini, (set-theory) yarı yorumlanmış dil elde etmekte kullanmaktadır.

Buraya kadar daha çok ünitelerin veya niteliklerin mekanda dağılımlarını incelemeğe uygun olan yarı yorumlanmış dillerin nasıl kurulabileceğini gördük. Böyle dağılımların incelenmesi mekan organizasyonlarının yapısal analizlerinde ele alınacak sorunların tümünü kapsamamaktadır. Mekan organizasyonunun yapısal analizinde, aynı zamanda akım kanallarının dağılımının da incelenmesi söz konusudur. Yukarıda incelenen yarı

yorumlanmış dillerden yalnız Warntz'ın topolojik ele alışı her iki soruna da birden cevap vermektedir.

Diğer taraftan akım kanallarının coğrafik mekandaki dağılımını incelemeye elverişli yarı yorumlanmış diller de gelişmektedir. Akım kanalları bir gözlem dili olarak ağlar (network)(80) şeklinde gözlenmektedir. Bu gözlem diline yorumlanmamış dil olarak "graf" teorisi uygulanarak akım kanallarının dağılımını incelemeye elverişli yarı yorumlanmış bir dil elde edilmektedir.

Gerek noktasal dağılımları gerekse akım kanallarının dağılımlarını incelemek için geliştirilen bu diller daha çok yapı betimlemelerine imkan vermekte, süreçleri açık olarak ortaya çıkarmamaktadır. Eğer yarı yorumlanmış dilleri istatistiksel diller yardımıyla elde edersek, istatistiksel dağılımlara belirli süreçler(81) tekabül ettiği için, bu tip yarı yorumlanmış dillerin kullanılması halinde "süreçlerin" tiplerini belirlemek imkanı da doğar.

Bu kısımda mekan organizasyonu teorilerinde gözlem dili olarak haritanın kullanılması halinde nasıl yarı yorumlanmış diller geliştirilebileceğini gördük. Bu diller sert (hard) bilimsel yaklaşımlar için söz konusudur. Yumuşak (soft) yaklaşımlar için mekan organizasyonu teorilerinin dilinin de günlük dil olacağını unutmamak gerekir.

## 9. Mekan Organizasyonu Teorilerinin Geliştirilmesinde Yapılan Seçmelerin Özetlenmesi

• Mekan organizasyonu teorileri kapsamına, hem "mekansal yapıların" hem de "mekansal süreçlerin" açıklanmasını almalıdır.

• Dünyanın bugün ulaştığı teknolojik düzeyde, sosyal ve ekonomik faaliyetler, bir kap gibi algılanan politik mekan içindeki bir muhteva olarak düşünülemezler. Ekonomik ve sosyal olguları açıklamakta "n" boyutlu soyut ve sınırlı olmayan bir mekan anlayışına geçmek gerekir.

• "n" boyutlu mekan analizlerinde "n" boyuttan kaç tanesini coğrafik mekanın boyutlarının oluşturacağını, incelenen konunun özellikleri tayin eder.

• Sosyo-ekonomik olguları açıklamakta bağımsız değişkenlerden biri olarak kullanılacak coğrafik mekan değişkenlerinin aynı zamanda sosyo-ekonomik olgular tarafından etkilendiği, bu değişkenler arasında geriye dönüşlü ilişkilerin var olduğu daima göz önünde tutulmalıdır.

• Bütün bilimlerde olduğu gibi mekan organizasyonu teorileri de genelleştirmelere yönelmelidirler ve bunun için bir aksiyomatik sistem kurulmalıdır.

• Mekan organizasyonu teorilerini elde etmekte doğrudan doğruya veya bazı değişiklikler yaparak mikro ekonominin aksiyomatik sistemini kullanmakta önemli sakıncalar vardır.

• Mekan organizasyonu teorileri kendi aksiyomatik sistemlerini kurmalıdırlar, bunlar normatif kabullerle değil ampirik gözlemlerden elde edilen genellemelerle temellendirilmelidirler.

• Çevresel determinizmin eleştirilmiş olması, deterministik mekan organizasyonu teorilerine sahip olmayı ortadan kaldırmaz, yalnız bu teorilerde tek bağımsız değişken olarak coğrafik faktörlerin kullanılamayacağını gösterir.

• Elde edilecek deterministik yapıdaki mekan organizasyonu teorileri ancak makro teoriler olabilir. Makro yapıdaki bu deterministik önermeler olasılıklı önermelerin belirli bir yaklaşıklıkla ifade edilmiş şeklidir. Mikro ölçekte ise önermelerin mutlaka olasılıklı bir yapıda olması gerekir.

• Mekan organizasyonu teorileri kendi konularına uygun yeni yarı yorumlanmış diller geliştirmelidirler.

• Mekan organizasyonu teorilerinin geliştirilmesinde gözlem yöntemlerine ve ölçü skalalarına göre elde edilen farklı gözlem dilleri (haritaları), kurulacak olan yarı yorumlanmış dilde hangi yorumlanmamış dilden faydalanılacağını tayin edecektir.

## Kaynaklar

(1) Hulbert M. Blalock: *Theory Construction,* Prentice Hall Inc. New Jersey, 1969, s.1.
(2) Gunnar Myrdal: *Objektivity in Social Research,* Pentheon Books, New York, 1969.
(3) Gunnar Myrdal: a.g.e., s. 29.
(4) İlhan Tekeli: *Sosyal Sistemler, Sosyal Değişme ve Yerleşme Yapısı,* İstanbul Teknik Üniversitesi, 1969.
(5) Marvin E. Olsen: *The Process of Social Organization,* Holt Rinehart and Wilson Inc., New York, 1968, s. 215.
(6) Earl, S. Johnson: *Theory and Practice of the Social Studies,* The Mac Millan Company, New York, 1956, s. 63.
(7) Davit, Harvey: "The Problem of Theory Construction in Geograhpy", **Journal of Refiuonal Science,** Cilt 7, Kış, 1967.
(8) Nusret Hızır: *Bilimsel Felsefe Dersi Notları,* ODTÜ Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde, 1969-1970 yıllarında verilmiştir.
(9) Francois Perroux: "Economic Space Thory and Application", Editörler: Friedmann-Alonso, *Regional Development and Planning,* The M.I.T. Press, 1965, s. 21-36.
(10) İlhan Tekeli: *Planlama ve Ülkesel Fiziki Planlama Üzerine,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1971, s. 90-91.
(11) Melvin M. Webber: "Culture Territoriality and the Elastic Mile", **Regional Science Association Papers,** 1965, Cilt XIII, s. 59-69.
(12) İlhan Tekeli: "Çeşitli Sistem Teorileri ve İç İlişkileri Üzerine", **Amme İdaresi Dergisi,** Aralık 1971, Cilt 4, Sayı 4.
(13) Britton Harris: "Problems in Regional Science", **Regional Science Association Papersş,** Cilt 21, 1968.
(14) Kazimiers Dzienowski: "On Integration of Statistical and Cartographic Analysis for Research Purposes", **Regional Science Association Papers,** Cilt 15, 1965.
(15) William, Warntz: *Macro Geography and Income Fronts,* Regional Science Research Institute, 1965.
(16) Peter Haggett: *Location Analysis in Human Geography,* Edward Arnold L.T.D., London, 1965, s. 2.
(17) R. Hartshorne: *Perpective on the Nature of Geography,* London, s. 21.
(18) Hans Reichenbach: *The Rise of Scientific Philosophy,* University of California Press, 1968, s. 5.
(19) James M. Buchanan: "Economics and its Scientific Neighbors", Editör: S.R. Krupp: *The Structure of Economic Science,* Prentice Hall Inc., 1966, s. 170.

(20) Walter Isard: "The Scope and Nature of Regional Science", **Regional Science Association Papers,** 1960, volume VI. S. 9-18.
(21) Lloyd, Rodwin: "Regional Science Quo Vadis?", **Regional Science Assoiation Papers,** volume V. 1959, s. 3-20.
(22) Walter Isard: *a.g.m.*
(23) Walter Christaller: *Central Places in Southern Germany,* Prentice Hall Inc. 1966.
(24) August Lösch: *The Economics of Location,* Yale University Press, 1954.
(25) Peter Haggett: *a.g.e.,* s. 12.
(26) Amos, H. Hawley: *Human Ecology,* The Roland Press Company, New York, 1950, s. 3.
(27) R.E. Park ve E.W. Burgess: *An Introduction to the Science of Sociology,* The University of Chicago Press, Chicago, 1921, Bölüm 3, 8.
(28) H.H. Barrows: "Geography as Human Ecology", *Annals of the Association of American Geographers,* 1923, Sayı 10, s. 1-4,
(29) R.D. McKenzie: "The Ecological Approach to the Study of the Human Community", Robert E. Park ve Ernest W. Burgess *The City,* The University of Chicago Press, Chicago 1925, Bölüm 3.
(30) C.O. Sauer: *"The Morphology of Landscape",* University of California Publications in Geography, 1925, Sayı 2, s. 19-53.
(31) Peter Haggett: *a.g.e.,* s. 11
(32) W.L. Thomas: Editör, *Man's Role in Changing the Face of the Eart,* Chicago, 1956.
(33) G.K. Zipf: *Human Behavior and the Principle ofg Least Effort,* Addison - Wesley, Cambridge, Mass, 1949
(34) Nusret Hızır: "Bilimsel Felsefe Notları", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Mimeografla çoğaltılmış, 1971, s. 13.
(35) Hans Zettenberg: "On Axiomatic Theories in Sociology" Editörler: P.F. Lazersfeld ve M. Rosenberg, *The Language of Social Research,* The Free Press, New York, 1955.
(36) W. S. Vickrey: *Microstatics,* Harcourt, Brace and World Inc., 1964, s. 3.
(37) Alfred, Weber: *Theory of Location of Industries,* University of Chicago Press, 1962.
(38) E.M. Hoover: *Location Theory and the Shoe and Leather Industry,* Harvard University Press, 1937.
(39) Walter Isard: *Location and Space Economy* , M.I.T. Press, 1956.
(40) Leon N. Moses: "Location and Theory of Production", **Quarterly Journal of Economics,** 1958, February.
(41) L. Lefeber: *Allocation in Space,* North Holland Publishing Company, Amsterdam, 1961.
(42) August Lösch: *The Economics of Location,* Yale Universityy Press, 1954.
(43) W. Bunge: *Theoretical Georaphy,* Land Studies in Geography, Series C. General and Mathematical Geography I, 1962.

(44) Gunnar Olsson ve Stephen Gale: "Spatial Theory and Human Behaviour", **Regional Science Association Papers**, 1968, Sayı 21, s. 229.
(45) Herbert Simon: *Models of Man*, John Wiley and Sons Inc., 1957, Bölüm 14.
(46) David Harvey: ***a.g.m.***, s. 212.
(47)Julian Wolpert: "The Decision Process in a Spatial Context", **Animal Association of American Geographers**, Cilt 54, No 4, 1964, s. 537-58.
(48) Peter R. Gould: "Man Against His Environment A ·Gane-Theoretic Framework", **Annals Association of American Geographers,** Cilt 53, No 3, 1963, s. 290-297.
(49) Regional G. Goledge: "A Conceptual Framwork of a Market Decision Process", University of Iowa: Department of Geography, "Discussion Paper" no: 4, 1967.
(50) A. Pred: "Behaviour and Location", **Land Studies In Geography**, 1969, Cilt I, II.
(51) J. Q. Steward: "A Basis for Social Physics", **Impact of Science on Society,** III, 1952, s. 110-133.
(52) Hans Reichenbach: *The Rise of Scientific Philosophy,* University of California Press, 1968, s. 8.
(53) A. T. Mahan: *The Influence of Sea Power Upon History 1660-1783,* 1949 Edition, Boston, Nakleden N.J.G. Pounds, Political Geography Mc Graw-Hill Book Comany, 1963, s. 394.
(54) H. J. MacKinder: *Democratis Ideals and Realty,* Holt, 1942 Edition, s. 150, Nakleden, Harold ve Margaret Sprout, University Press, New Jersey, 1965.
(55) Ellsworth Huntington: *Main Springs of Civilization,* New York, 1945.
(56) Gunnar Olsson: *Distance and Human Interaction,* Refional Science Research Institute Philadelphia, 1965, s. 11.
(57) Harold ve Margret Sprout: *The Ecological Perspective on Human Affair,* Princeton University Press, New Jersey, 1965, s. 75.
(58) Alfred Weber: ***a.g.e.***
(59) Boleslaw Malisz: "Control of Urbanization", United Nations *Planning of Metropolitan Areas and New Towns,* New York, 1967.
(60) Nusret Hızır: ***a.g.n.***
(61) Hans Reichenbach: ***a.g.e.,*** s. 162.
(62) Nusret Hızır: ***a.g.n.***
(63) John M. Culbertson: *Macroeconomic Theory and Stabilization Policy,* McGraw-Hill Book Company, 1968, s. 1-25.
(64) William Warntz: *Macrogeography and Income Fronts,* Regional Science Research Institute, 1965.
(65) Alfred Korzybski: *Selections From Science and Sanity,* The International Non Aristotalian Library Publishing Company, 4. Baskı, 1964.
(66) A. Korzybski'den Nakleden; N. Bilimler, T. Tunçdoğan, B. Vardar "Semantik Akımları",**Yeni İnsan,** Nisan, 1969.

(67) Davit Harvey: *a.g.e.,* s. 213.

(68) Ludwing Von Bertalanfy: *General System Theory,* George Braziller, New York, 1969, s. 80-88.

(69) N. Bilimler, T. Tunçdoğan, B. Vardar: *a.g.m.*

(70) Teo Grünberg: *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1970, s. 2-4.

(71) Teo Grünberg: *a.g.e.,* s. 182-193.

(72) R.L. Miller ve J.S. Kahn: *Statistical Analysis in the Geological Sciences,* John Wiley and Sons Inc. ,1962, s. 423.

(73) R.L. Miller ve J.S. Kahn: *a.g.e.,* s. 426.

(74) William Warntz: "The Topology of a Socio-Economic Terrain and Spatial Flows", **Regional Science Association Papers,** 1966, Cilt 17.

(75) Michael Dacey: "Analysis of Central Place and Point Patterns by a Nearest Neighbour Method", Proceedings of the I.G.U. Symposium in Urban Geograph, Lund, 1960.

(76) David S. Neft: *Statistical Analysis for Areal Distributions,* Regional Science Research Institute, 1966.

(77) W. C. Krumbein, F.A. Graybill: *An Introduction to Statistical Models in Geology,* McGraw-Hill Book Company, 1965, s. 321.

(78) Waldo, R. Tobler: "Of Maps and Matrices", **Journal of Regional Science,** Cilt 7, No 2, 1967.

(79) Michael B., Teitz: "Land Use Data Collection Systems: Some Problems of Unification", **The Regional Science Association Papers,** Cilt 17, 1966.

(80) Peter Haggett: *a.g.e.,* s. 61-86.

(81) Rudledge Vinning: "An Outline of a Stochastic Model For the Study of the Spatial Structure and Development of a Human Population System", **The Regional Science Association Papers,** Cilt 18, 1964.

# MEKAN ANLAYIŞINDA VE COĞRAFYADA KANT'ÇI ÇİZGİNİN GELİŞMESİ

## 1. Giriş

Immanuel Kant, 1756-1796 yılları arasında Könisberg Üniversitesinde, Avrupa felsefesinin gelişmesinde çok önemli bir rol oynayan eleştirel felsefesini geliştirirken, 48 kez de fizik coğrafya dersi vermek durumunda kalmıştır. O yıllarda üniversite öğretim üyeleri, geçimlerini ders alan öğrencilerin ödediği ücretlerle sağlıyorlardı. Kant'ın felsefe derslerine gelen öğrenci sayısı azdı. Oysa coğrafya dersleri dolup taşıyordu. O da geçimini sağlamak için coğrafya dersi veriyordu.[1] Bu dersler üniversite kürsülerinde verilen ilk coğrafya dersleri olmanın yanında, coğrafyayı bilgi kuramı içine oturtma yolundaki ilk çabalar olması bakımından önemlidir. Bu yazıda Kant'ı ve coğrafya anlayışını ele alışımız salt bir tarihsel ilgiden değil, Kantçı çizginin, coğrafyanın gelişmesi içinde kendisini sürekli olarak yeniden üretebilmiş olmasından kaynaklanıyor. Yeni Kantçılık akımı, 19. yüzyılın sonlarında, 20. yüzyılın başlarında bilgi kuramı alanında gelişirken, 20. yüzyılın başında Almanya'da Hettner[2] ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde ABD'de Hartshorne[3] eliyle coğrafya alanında da yaygınlaşıyor, hakim paradigma haline geliyordu. Yeni Kantçılığın coğ-

1 Griffith Taylor: *Geography in the Twentieth Century,* Methuen Philosophical Library, 1967, s. 38.

2 Grifft Taylor: *a.g.e.,* s. 95-108.

3 R. Hartsharne: "The Nature of Geography, a Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past", **Annals of the Association of American Geographes,** Cilt XXIX, 1939.

rafya alanında etkisi diğer bilim alanlarından daha güçlü olmuş ve uzun sürmüştür. Viyana çevresinin gelişmesiyle Batı biliminde genellikle 1930'lu yıllarda mantıksal olguculuğun hakim paradigma haline gelmesine karşın, coğrafya alanında yeni Kantçılık etkisini 1950'li yılların ikinci yarısına kadar sürdürebilmiştir. Bu yıllarda Schaeffer'ın ünlü yazısıyla[4] coğrafyada "niceliksel devrim"[5] başlayacak, "Yeni Kantçılığın" yerini "Mantıksal Olguculuk" alacaktır. Mantıksal Olguculuğun coğrafyadaki egemenliği aşınıp, özellikle 1970'lerde bir paradigma çeşitlenmesi yaşanmaya başladığında, Kantçı çizgi de kendisini 1980'lerde R. David Scak'ın[6] kitabıyla, üçüncü kez yeniden üretebilmiştir.

Bu yazıda izlemeye çalışacağımız bilimsel serüven işte budur. Önce Kant'ın felsefesinin ana çizgilerini göreceğiz. İkinci olarak bu felsefe içindeki "mekan" anlayışını açığa çıkararak, üçüncü aşamada "coğrafya" anlayışına geçeceğiz. Bu üç aşamalı anlatımı, Yeni Kantçılık ve 1980'li yıllarda coğrafyada yeniden ortaya çıkan, üçüncü nesil diyebileceğimiz bir Kantçılık içinde sürdüreceğiz. Böylece coğrafyada süregelen bir çizgiyi tanıma olanağı bulacağımız gibi aynı zamanda da ortadan kalkan bilimsel paradigmaların kendisini yeniden üretebilmesinin koşullarını inceleyebileceğimiz bir örnek olay da ortaya çıkmış olacaktır.

## 2. Kant'ın Bilgiye Yaklaşımı

Bizi ilgilendiren konu, Kant felsefesinin, 1781'de *Salt Usun Eleştirisi* kitabının yayımlanmasından sonraki, genellikle "eleştiri sonrası" diye adlandırılan dönemdeki eleştiri felsefesi[7] olacak. Bu felsefenin eleştiriciliği "us"un başarabildikleriyle başaramadıklarını birbirinden ayırt etmeye çalışması anlamındadır.[8] Usun ulaşabileceği bilginin sınırını çizmeyi amaç-

---

4 F.K. Schaeffer: "Exceptionalism in Geography: a Methodological Examination", **Annals, Assocation of American Geographes,** Cilt 43, s. 226-249.

5 R.J. Johnston: *Geography and Geographers,* Edward Arnold Publisher Ltd. London, 1979.

6 Robert David Sack: *Conceptions of Space in Social Thought,* The MacMillan Press, London, 1980.

7 Eleştiri Felsefesi adı altında toplanan üç yapıt 1781'de yayımlanan "Salt Usun Eleştirisi", 1788'de yayımlanan "Pratik Aklın Eleştirisi" ve 1790'da yayımlanan "Yargı Gücünün Eleştirisi"dir.

8 Macit Gökberk: *Felsefenin Evrimi,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 76.

lar. Kant bilgi kuramını kurarken doğrudan bilginin analizini yapacak yerde usun analizini yapmaktadır.[9] Bunun nedeni belki de Alman felsefesinin diğer Avrupa felsefelerine göre gelişme çizgisinin farklılığında bulunabilir. Avrupa'da burjuvazi egemenliğini kurarken, burjuvazinin dünya görüşü üç öğeye dayanıyordu. Temel kavram **özgürlüktü.** Bu da beraberinde **bireyciliği** getiriyordu. Üçüncü öğe ise **eşitlikti.** Bu üç öğe İngiltere'de ve Fransa'da iki farklı felsefe akımı içinde anlatımını buldu. İngiltere'de burjuvazi iktidara erken sahip oldu. Burada burjuva iktidarda iken gelişen felsefe **duyumculuk** ve **deneycilik** oldu. Var olanın saptanması yeterli idi. Fransız felsefesi ise burjuvazinin muhalefette olduğu dönemde gelişti ve **akılcılık** yolunu izledi. Akılcılık bireyin hem evrenle hem kendi tutkularıyla hemde toplumla bağlarını çözüyor, özgürleştiriyordu. Burjuvazinin iktidarı almakta çok geciktiği, geç kapitalistleşen Almanya'da felsefenin gelişimi daha da farklı bir çizgi izliyordu. Fransa'da gelişen akılcı felsefe, bilgi kuramına yönelmişken, Alman felsefesi ahlak problemine yöneldi, **pratik problemini** ön plana çıkardı.[10] İşte Kant bir yandan bu pratik soruna, bir yandan da bilgi kuramına açıklık getirmek durumunda bulunuyordu. Analizini usun eleştirisine yönelterek iki alanı da kavrayacak bir yol bulmuştur. *Salt Usun Eleştirisi* kitabıyla bilgi kuramını geliştirirken, *Pratik Usun Eleştirisi*[11] ile ahlak kuramını geliştirecektir. Usun başarabileceklerinin araştırılması onun çalışmalarında böyle bir bütünlük sağlayacaktır.

Kant 1770 öncesindeki çalışmalarında Leibniz'in etkisi altındadır. Leibniz de bir "us"çudur. Bilginin kaynağını "us"ta görmektedir. Kant, *Salt Usun Eleştirisi*'ni yazmadan önce Hume'u[12] okumuş ve onun bilginin kaynağını **deneyde, duyumda** bulan felsefesinden etkilenmiştir. Felsefe tarihçileri, Kant'ın 1770'den *Salt Usun Eleştirisi*'ni yayımladığı 1781'e kadar

---

**9** Nusret Hızır: *Felsefe Yazıları,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976, s. 219.

**10** Kant 1770'de "Duyu Dünyası ile Düşence Dünyasının Formu ve İlkeleri Üzerine" adlı yapıtını yazdıktan sonra Könisberg Üniversitesine Ordinaryüs Profosör olarak atanır. Bu oldukça geç kalmış bir atamadır. 1781 yılına kadar bazı makaleler dışında önemli bir şey yazmaz. Bu suskunluğu Hume'a bağlayanlar için bknz. Lucien Goldman, *a.g.e.,* s. 106.

**11** Lucien Goldman: *Kant Felsefesine Giriş,* Metis Yayınları, İstanbul, 1983, s. 35-53.

**12** Immanuel Kant: *Pratik Aklın Eleştirisi,* Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1980.

geçen suskunluğunu bu yeni etkiye bağlarlar.[13] Bu ikili etki Kant'ın **ilk kez bilginin tek kaynaklı olmadığı** görüşünü ortaya atmasına neden olacaktır.

Kant'a göre insan bilgisi, insanın iki yetisi (1) duyarlılık ve (2) anlık ile kurulur. Birinci yeti duyarlık duyu yoluyla elde edilen verileri "görüngülere" (anschaung) ya da izlenime dönüştürür. Duyumların bir bölümü dış dünyadan gelir, insandan bağımsızdır. Diğer bölümü insanın iç durumuyla ilgilidir. Bu duyumlar, her türlü deneyden önce var olan arı sezginin "apriori" iki formu olan **zaman ve mekanla** bir biçim kazanır, "görüngü" haline gelirler. Burada zaman ve mekan özneldir, bizim algı aygıtımızın bir parçasıdır. Russel bunu şöyle bir örnekle açıklar: Bir mavi gözlüğün bunu takan kişinin her şeyi mavi olarak görmesini sağladığı gibi, mekan ve zaman da insanların duyumlarına belli bir biçim kazandırır.[14] Bu biçim kazandırma da zaman ve makan arasında bir iş bölümü vardır. Zaman iç duyumlara, mekan dış duyumlara biçim kazandırır.

İnsanların duyumlar yoluyla elde ettiği bir "görüngü"dür, bundan "kavramlara" geçilebilmesi ya da bunun bir bilgi haline gelebilmesi, insanın ikinci yetisi anlıkla (intellect) sağlanır. Anlık bir yargılama, kavramla bilme yetisidir, apriori olarak bulunan temel kavramlara ya da ilkelere dayanır. Kant, Aristotales'e bir saygı olarak bu ilkelere kategori demektedir.[15] Kant "12" kategorisini, nicelik, nitelik, bağıntı, olumsallık başlığını taşıyan üçerlik dört grupta toplamıştır. Artık bu kategoriler yoluyla görüngüler ile kavramlar arasında bağlantılar kurularak nicelik, nitelik, bağıntı ve olumsallık yargıları geliştirilir ve bir bileşime ulaşılır, bir bütünlük kurulur. Kategoriler bu bütünlüğü düzenleyebilmek için gerekli ilkelerdir. İnsan anlığının bilgisi sezgisel değil çıkarımlı bir bilgidir. Anlık yasalarını dikte eder "etkindir", duyarlılık gibi "edilgin" değildir.[16]

Kant'a göre sağlam bilginin hem duyular dünyasına dayanması, nesneler dünyasında bir karşılığının bulunması, hem de tümel geçerliliği olması gerekir. Bunu tek başına sentetik (bileşimsel) önermeler ve apriori (önsel) önermeler sağlayamaz. Bunu sağlayan "sentetik-apriori" önerme-

---

13 David Hume: ***İnsanın Anlama Yetisi Üzerine,*** Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.

14 Bertrand Russel: ***Batı Felsefesi Tarihi,*** Kitaş Yayınları, İstanbul, 1970, s. 381.

15 Afşar Timuçin: "Kant İçin Notlar", Lucien Goldmann, ***a.g.e.,*** s. 17.

16 Macit Gökberk: ***a.g.e.,*** s. 78.

lerdir. Kant'a göre bilimselliğin ölçütü "sentetik-apriori"dir. Buna ulaşmanın yolu da bilginin sezgiye dayanarak kategoriler tarafından kurulmasıdır.[17] Sentetik-apriori önermeler Kant için sadece tümel geçerliliği olan, yeni içerikli yargılarla düşünce alanımızı genişleteceği için değil, aynı zamanda bilgimizi kişisel düzeyden, toplumsal düzeye çıkaracağı için de gereklidir. İnsanın duyarlılığına ve anlığına dayanarak kurduğu bilgi kişi tarafından kurulmuştur, bunun toplumdaki tüm kişiler için geçerli olması, insanın anlığındaki kategorilerin **tüm insanların** anlığında bulunmasıyla sağlanmaktadır. Bu nedenle bilginin sentetik-apriori yargılar halinde bulunması ile insanlar arasındaki uyum sağlanmaktadır.[18] İnsanların birbirlerini anlayabilmeleri, bir topluluk oluşturmaları kategoriler sayesinde olmaktadır.[19]

Kant'a göre iki varlık alanı vardır. Biri görünen olguların (phenomen) alanıdır. İnsanların duyarlılık ve anlık yetisiyle kurduğu bilgiler "phenomenler" alanına ilişkindir. İkinci alan görünmeyen sadece düşünülebilen "numen"lerin (noumenon), asıl var olanların alanıdır. İnsan da bu iki varlık alanından kuruludur. Görünmeyen varlık alanı kendi kendine var olandır. O, vardır ancak kavranamaz. İnsan bilgisinin sınırını oluşturur.[20] Ancak akıl insanı duyulur dünyanın üstüne yükseltir, düşünülenler dünyasına, "numen"e mutlaka yöneltir. İnsan, ancak duyumsal verilerden giderek "mutlak"a yönelebilir, bu yolla en aydınlık bilgiye ulaşmaya çalışırsa da insanın sınırlılıkları dolayısıyla hiçbir zaman bu mutlağa ulaşamaz.

Kant'ta böyle ulaşılamayan evrensel ve zorunlu bir üst bilgi kavramı vardır. Bu bilgiye usla yönelinir. Böylece Kant'ta, insanın bilme yetileri olan "duyarlılık" ve "anlık"a bir üçüncüsü "us" eklenmiş olmaktadır.[21] Kant "us"u yazılarında çok anlamlı olarak kullanıyor. Bu nedenle Kant'ta "us"un değişik kullanılma biçimlerine açıklık getirmek gerekir. Kant'ta aklın işleyişi kuramsal alanda ve pratik alanda farklı işlevler görür. Us, ku-

---

**17** Macit Gökberk: *a.g.e.*, s. 77.

**18** Lucien Goldmann: *a.g.e.*, s. 127-133, 162.

**19** Nusret Hızır'a göre Kant bu ilkeleri Newton fiziğinden almıştır. Aklın (anlığın) ilkeleri haline sokmuştur. Bilimin ilerlemesiyle bu ilkeler yıkılınca Kant felsefesi de yıkılacaktır.

**20** Nusret Hızır: *a.g.e.*, s. 288.

**21** Lucien Goldmann: *a.g.e.*, s. 165.

ramsal alanda anlık yetisi anlamında kullanıldığında ya da akıl ilkelerinden hareketle genel olandan özel durumlar çıkaran "ratio" anlamında kullanıldığında apriori bilginin sağlanmasında rol oynar. Aklın Kant'taki esas kullanılışı olan "idea"lar alanını kuran bir yeti olarak ortaya çıkışı kuramsal bilgi alanındadır. Ancak buradaki işlevi pozitif değildir.

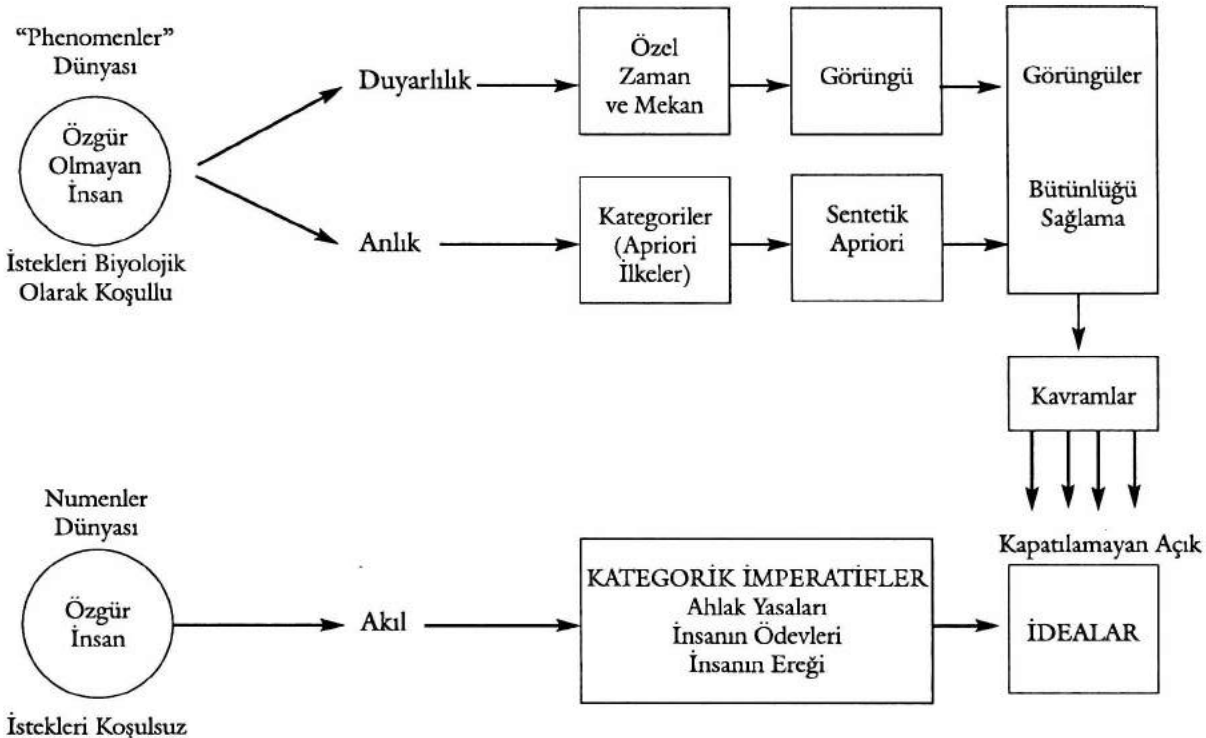
İnsan anlık yetisiyle, görüngü alanının dışında bulunan bu dünyayı düşünebilir ancak onun hakkında bilgi edinemez. Edinebileceği bilgi ancak kategorilerin geçerliliklerinin sonuna kadardır, bu sınır numen alanına kadar sürer. Burada idealar alanını kuran bir yeti olmasının işlevi bu bilinmeyen alanı çizmeye yarar. Pratik alanda ise us, numen dünyasını duyulur dünyadan ayırt eden ve numen dünyasının dayandığı bir temel olarak idealar, amaçlar koyucu, özgürlüğün, vicdanın, istemenin, kişiliğin ve ahlak kanunlarının kaynağı olan yetidir. Böylece kuramsal alandaki akıl için bilinmeyen (trancendental olan) pratik akıl için bilinir olur. Ama buradaki bilinmenin özelliğine dikkat çekmek gerekir. Buradaki bilinme, pratik bakımdandır. Buradaki bilinme kuramsal bilgiye sahip olma anlamına gelemez. Aklın deney alanını aşmasıyla ortaya çıkan bu bilinme ile hiçbir kuramsal bilgi kanıtlanamaz.[22]

Aklın kuramsal alanda kullanılışı saf bilme yetisinin nesneleriyle uğraşıyordu. Kant için bu alanda kullanılan aklın, kolayca sınırı aşarak ulaşılamayacak nesneler ya da çelişen kavramlar arasında kendisini kaybetmesi çok kolaydır. Bu nedenle aklın bu tür kullanılışının sınırını çizmeye uğraşıyordu. Oysa aklın pratik kullanılışında, akıl tasarımlarının karşılığı olan nesneleri meydana getiren ya da kendisini bu nesneleri meydana getirmek için belirleyen bir yeti olan "istemenin" belirlenme nedenleriyle uğraşılmaktadır. Kant'ta pratik aklın eleştirisi üzerinde durulmasının temel işlevi, istemenin belirlenme nedenini sadece deneysel olarak koşullanmış aklın belirlenmesinden kurtarmaktadır.[23] Kant'ta insan iki yanlı bir varlıktır. Biri "homo phenemenon" diğeri "homo noumenon" yanıdır. Birinci yanıyla insan bedeni, içgüdüleri ve ruhsal güdüleriyle doğanın bir parçasıdır. Bu yolla insanın istemleri koşullanmıştır, insan burada özgür değildir. Burada onu hayvandan ayıran bir şey yoktur. Kant her yaratığını bir ereğe

22 Takiyeddin Mengüçoğlu: *Kant ve Scheler'de İnsan Problemi*, İstanbul Matbaası, 1969, s. 21-30.

23 Immanuel Kant: *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 16-17.

**Kant Felsefesinin Bilgiye Yaklaşımı Konusunda Basitleştirilmiş Bir Şema**



göre oluşturan doğanın, insanı yalnızca mutluluğa ulaşmak ereğine göre oluşturmadığını söylemektedir. Eğer insan böyle bir ereğe göre oluşturulmuş olsaydı yalnız içgüdülerle donatılması yeterli olurdu. İnsan hayvan gibi her şeyi doğuştan getirmeyen bir varlıktır. O bir "olanaklar dünyasıdır." Bu olanakları kullanmak veya kullanmamak ona düşen bir iştir. İnsanın "homo phenomenon" olarak bu olanakları gerçekleştirmesi söz konusu değildir, istemleri koşullanmıştır. Bu olanakları gerçekleştirmek için gerekli olan özgürlüğü ona "homo noumenon" yanı verir. Homo noumenon yanıyla, doğanın, nedensel belirleyiciliğinin dışına çıkabilen özgür bir yaratıktır. İnsanın istem özgürlüğü bu alanda ortaya çıkar.[24] İnsan özgürlüğü, isteme özgürlüğüdür. İsteme, akıl sahibi yaratıkların bir tür nedenselliğidir. Bu alanda saf pratik akıl, her insan için geçerli yasa koyuculuğuyla belirleyicidir. Numenon alanında geçerli yasalar kesin koşulsuz "kategorik imperativ" buyruktur. Oysa "phenomen" alanında geçerli "imperativler" koşulludur. Numenler dünyası görüngüler dünyası olmadığından zaman ve mekandan bağımsızdır, mutlak olandır. Kuramsal alanda anlığın kategorilerinin yüklendiği insanlar arası uyumu sağlamak, topluluk oluşturmanın en az koşulunu gerçekleştirme işlevini pratik alanında "kategorik imperativ"ler yüklenmiştir. Bunlar, insan ona karşı davranış içinde bulunsa bile her insanda vardır, tüm insanların eylemini biçimsel olarak bir bütünde birleştirir. Bu yasalar ahlak yasalarıdır, kendisini ödev olarak dile getirir. Bu ödevler insanın olanaklarını gerçekleştirmesini sağlar. Böylece insanın ereği mutluluk değil bu ödevler olur. "Kategorik imperativ" koşulsuz buyruğun anlamlı olabilmesi, insanın ahlaki görevi olabilmesi ancak insanın özgür olabilmesi halinde söz konusu olur. İnsan kendisini içgüdülerine bağlılıktan kurtaramıyorsa, insanın ödevinden, koşulsuz buyruktan söz etmenin anlamı kalmaz. Öyle ise Kant'taki özgürlük yasadışı olmak değil bir ahlak yasasına bağlı olmak demektir.[25]

Böylece Kant felsefesine göre akıl ile "kuramsal phenomeni" bilir, pratik alanda "numen"i yaşarız. İnsan "idea" ile amacını belirlediği zaman kendisi için uygun yolu seçmiş olur.

---

**24** Takiyeddin Mengüçoğlu: *a.g.e.*, s. 40-54.

**25** Macit Gökberk: *a.g.e.*, s. 82-83.

## 3. Kant'ta Mekan Anlayışı

Kant'ın mekan anlayışı Leibniz'in göreli mekan anlayışıyla Newton'un mutlak mekan anlayışı arasında salınımlar geçirdikten sonra eleştiri dönemindeki mekan anlayışına ulaşmıştır. Kant, bir Leibniz izleyicisidir. Ama döneme egemen olan anlayış, Newton fiziğinin prestiji dolayısıyla Newton'un mutlak mekan anlayışıdır. Ayrıca Newton'un sonsuz ve mutlak olarak var olan mekanı tanrının duyum aygıtı olarak görüşü, tanrının varlığının ispatına yeni bir yaklaşım getireceği umuduyla da yandaşlar topluyordu.[26]

Leibniz, "monad"lar arasındaki ilişki ile ortaya konan bir göreli mekan anlayışına sahiptir. Newton mutlak bir mekanın varlığını kabul ediyordu. Mekan olmadan cisimler ve cisimler arasında ilişki olmazdı. Kant 1755'te yazdığı "Dilucidatio"da[27] ve 1756'da yazdığı "Monadologia Physica"da Leibniz'in göreli ve Newton'un mutlak mekan anlayışını uzlaştırmaya çalışır.[28] Kant'ın bu dönemdeki görüşlerine göre uzam, "bir birlik oluşturacak biçimde bir araya gelmiş monadların dış ilişkilerinin olgusudur."[29] Burada monadların dış ilişkilerinden söz edilirken Leibniz'in göreli mekan anlayışına bir yakınlık görülmektedir. Ancak birlik oluşturacak biçimde bir araya gelmiş olmak bir neden yüzündendir, o da tanrısallığın her yerde bulunuşudur.[30] Mutlak olarak var olan mekan tanrısallığın her yerde bulunuşunun bir sembolüdür. Bu yönüyle de Newton'a yaklaşılmış olmaktadır.

Daha sonraki yıllarda Euler'in çalışmalarının da etkisiyle, Kant'ın mutlak mekanın varlığına ilişkin eğilimi daha da gelişir. 1769'da yazdığı "Mekanda Bölgenin Ayırt Edilebilirliğinin Temel Dayanakları" (On the First Grounds of the Distinction of Regions in Space) adlı çalışmasında, geometride örnekleri görülen (mekanda) yayılım yargılarından giderek, cisimlerden bağımsız bir mekanın varlığına ilişkin kanıtların bulunup bulunmayacağını araştırır. Ulaştığı sonuç mutlak mekanın varlığıdır. Bunu

---

**26** Max Jammer: *Concepts of Space,* Harward University Press, Cambridge, 1969, s. 127-129.

**27** Lucien Goldmann: *a.g.e.,* s. 71.

**28** Bu, Kant'ın "Principiorum, Primorum Cognitionis Metaphysicse Nova Dilucidatio" adlı eserinin adının kasaltılmışıdır.

**29** Lucien Goldmann: *a.g.e.,* s. 72.

**30** Max Jammer: *a.g.e.,* s. 131.

kanıtlamak için sağ elin ve sol elin farklılığı üzerinde durur, parçalarının ilişkilerinin aynı olmasına karşın biri diğerinin yerine geçemez. Bu durumun ancak mutlak mekana göre konumlarının farklılığıyla açıklanabileceğini belirtir.[31] Böylece mutlak mekanı kanıtladığı sonucuna ulaşır.[32] Kant'a göre bu farklılık kavramsal olarak formüle edilemez ancak spontane sezgice (immediate intution) fark edilir.

Bu spontane sezgi Kant'a göre aynı zamanda geometrinin ifadelerini aşikar hale getirir. Bu görüş Kant'ı mekan anlayışında yeni bir aşamaya getirir, mekan onun için fiziğin problemi olmaktan çıkarak, "transandental" felsefesinin bir parçası haline gelir. Böylece Kant'ta mekan maddenin bilgisinden ayrılarak saf bir sezgi haline gelmiştir.[33] 1770'de yayımladığı, üniversite profesörü olarak atanmasını sağlayan "Duyu Dünyası ile Düşünce Dünyasının Formu ve İlkeleri Üzerine" adlı çalışmasında Kant'ın mekan anlayışı, eleştirel felsefe dönemindeki kullanılışına çok yaklaşmıştır; mekan saf bir sezgidir, ne nesnelliği ne gerçekliği vardır, öznel ve idealdir.

"Salt Usun Eleştirisi" ve "Prolegomena" adlı kitaplarında ortaya konan mekan anlayışı, Kant'ın ulaştığı son aşamayı gösterir. Buradaki mekan anlayışı iki soruya yanıt ararken geliştirilmiştir. Bunlar birbiriyle ilintili olan "sentetik apriori yargıların olanaklı olup olmadığı" ve "saf matematik olanaklı mıdır?"[34] sorularıdır. Daha önce de gördüğümüz gibi Kant'a göre, tümel geçerliliği olan ve genişleyebilen bir bilgi alanının kurulabilmesi için sentetik apriori yargıların olanaklılığının gösterilmesi gerekir. Kant matematik yargılar ve onun bir alanı olan geometrinin ilkelerinin sentetik olduğunu gösterir. Ona göre geometrinin hiçbir ilkesi analitik değildir. İki nokta arasında çizilen doğrunun en kısa olduğu önermesi sentetik bir önermedir. Çünkü benim "doğru" kavramım nicelikle ilgili hiçbir şey içermez, sadece bir niteliği içerir. "En kısa" kavramı tümüyle ona eklenir ve "doğru çizgi" kavramının öğelerine ayrılmasından çıkarılamaz. O halde burada görünün yardımı gereklidir, ancak onun aracılığıyla sentez ola-

---

**31** Max Jammer: *a.g.e.*, s. 133.

**32** Oysa Sağ ve sol el arasındaki farklılığın bir kombinatoryel problem olduğu, H. Weyl tarafından gösterilmiştir. Max Jammer: *a.g.e.*, s. 133.

**33** Max Jammer: *a.g.e.*, s. 134.

**34** Immanuel Kant: *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomea*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983., s. 25-29.

naklıdır.[35] Böyle olunca saf matematiğin olanaklılığının gösterilmesiyle sentetik apriorinin olanaklılığına ilişkin bir örnek verilmiş olacaktır. Saf matematik bilimi deneysel temellere dayanmayan ve aklın saf ürünü olan, üstelik baştan sona sentetik olan bir bilgidir. Bu bilgiyi insan aklı tamamen apriori olarak oluşturacaktır. Matematik, bilginin yargıları sentetik olduğu için görüseldir. Bunun apriori olarak kurulabilmesi için apriori görü olmalıdır. Kant'a apriori görüyü sağlayan, tüm izlenimlerden önce gelen ve nesneler tarafından uyarılmayı sağlayan duyusallığın biçimi "mekan ve zaman"dır.[36] Apriori görüyü sağlayan sadece duyusal görünün biçimidir. Ama bu yolla nesneleri kendi başlarına oldukları gibi değil, bize (duyularımıza) göründükleri gibi bilebiliriz. Sentetik apriori önermeler de ancak bu hallerde olanaklıdır. Eğer görümüz şeyleri kendi başlarına oldukları gibi tasarımlayacak türden olsaydı, o zaman apriori görü olmazdı ve görü hep deneysel olurdu.[37]

Mekan ve zaman Kant'ta, saf matematiğin, aynı zamanda zorunluluklu ve zorunlu olan tüm bilgilerinin ve yargılarının temeline koyduğu görülerdir. Mekan ve zaman birer kavram değil görüdür. Kant, mekanın bu niteliği hakkında hem metafizik hem epistemolojik kanıtlar ileri sürmüştür. İleri sürdüğü dört metafizik kanıt şunlardır:

(1) "Mekan, dış deneyimlerimizden ayrı empirik bir kavram değildir. Duyumların benim dışımdaki yani mekanda içinde bulunduğum durumdan ayrı durumdaki bir şeyle ilişkili olması, dahası benim onların dışında ve birbirinden başka olarak ve böylece yalnız ayrı değil fakat ayrı yerlerde olarak kavrayabilmem için mekan sunumum bunun temelini zaten sağlamış olmalıdır. Böylece dış deneyim sadece mekan sunumuyla olanaklıdır."[38]

(2) "Mekan zorunlu bir apriori sunumdur. Bütün dış algıların temelinde o vardır. Çünkü bir mekan bulunmadığını tasavvur edemeyiz. Oysa mekanda hiçbir şey olmadığını tasavvur edebiliriz."[39]

---

35 Immanuel Kant: *a.g.e.*, s. 17.

36 Uzayın duyarlılığının apriori bir formu olduğunu doğrulamak ya da yanlışlamak olanaksızdır. Çünkü Kant bunu bize yasaklamaktadır. Bu yasaklamayı deneyi meydana getiren öğeler deneyden önce gelir diyerek yapmaktadır. Nusret Hızır: *a.g.e.*, s. 224.

37 Immanuel Kant: *a.g.e.*, s. 31-32.

38 Bertrand Russel: *a.g.e.*, s. 392.

39 Bertrand Russel: *a.g.e.*, s. 391.

(3) "Mekan mantıksal açıklığa sahip veya verilerin (şey) ilişkilerine ait genel bir kavram değildir. Çünkü sadece tek bir mekan vardır. Bizim "mekanlar" adını verdiklerimiz, onun parçalarıdır, örnekleri değil."[40]

(4) "Verilen sonsuz bir büyüklük olarak sunulur mekan. Kendi içinde mekanın bütün parçalarını tutar bu sonsuz büyüklük. Mekan parçalarıyla sonsuz bütünün ilişkisi, bir kavramla onun örnekleri arasındaki ilişkiden farklıdır. Böylece mekan bir kavram değil bir 'anschaung'dır."[41]

Kant'ta epistemolojik kanıt geometrinin niteliğinden kaynaklanmaktadır. Eucleides, geometrisinin sentetik olmasına karşın, yani deneyden türetilmesine karşın apriori olduğunu ileri sürer. Oysa Kant geometrinin deneyden türemediğinin, geometri bilgisinin sentetik apriori olmasının nedenini görülere yönelmesinde bulur. Prolegomena'da söylediği gibi "saf geometrinin sırf duyu nesnelerine yönelmesi koşuluyla nesnel gerçekliği olabilir; bunlarla ilgili temel ilke şudur: Duyusal tasarımlarımız hiçbir şekilde kendi başına şeylerin tasarımlanması değil, sadece onların bize göründükleri gibi tasarımlanmasıdır. Bundan da şu çıkar: Geometrinin önermeleri, sırf uyduran hayal gücümüzün belirlemelerinin yarattığı şeyler olmadığından gerçek nesnelerle güvenli bağlantılarının kurulmasında sorunları bulunmamaktadır. Onlar zorunlu olarak mekanda geçerlidir. Bu nedenle de mekanda bulunabilecek her şeyde geçerlidirler. Çünkü mekan, tüm dış görünüşlerin biçiminden başka bir şey değildir, duyu nesneleri bize ancak bu biçim altında verebilir. Biçimini geometrinin temel aldığı duyusallık, dış görünüşlerin olanağının dayandığı şeydir. Demek ki bu görünüşler geometrinin onların içine koyduklarından başka hiçbir şeyi içeremezler. Eğer duyular nesneleri kendi başlarına oldukları gibi tasarlamak zorunda olsalardı, bu bambaşka olurdu. Çünkü o zaman geometricinin, çeşitli özellikleriyle birlikte apriori olarak temel aldığı uzamın tasarımından, şimdi ondan çıkarılmakta olan her şeyin doğada da tam böyle olması gerektiği çıkarılamayacaktı.[42]

Mekanın üç boyutluluğunu bir fizik problemi olarak ilk ele alanlardan biri Kant olmuştur. 1746'da yazdığı "Gedanken von der wahren Schatzung der lebendigen Kraft"ta (Yaşayan Güçlerin Doğru Tahmini Üzerine Düşünceler) değişik sayıda boyutlu uzayın olanaklarından söz etmiştir.

40 Bertrand Russel: *a.g.e.*, s. 391.
41 Bertrand Russel: *a.g.e.*, s. 391.
42 Immanuel Kant: *a.g.e.*, s. 16-17.

Bu bağlamda fiziki mekanın üç boyutlu oluşunun nedenini Newton'un çekim kanunuyla açıklamaya çalışmıştır.[43]

Kant felsefesi bireyci ve atomcu bir felsefe değildir. Evrenin ve insan topluluğunun bir bütün oluşturduğunu varsayar. Kant'ın deyişiyle bu bütünün parçaları "varoluşları olası olduğu zaman bile bütün içinde bir birlik oluştururlar." Burada parçaların özerklikleriyle bütünün gerçekliği uyuşmuş olmakla kalmazlar, karşılıklı koşullar oluştururlar.[44] Zaman ve mekan Kant düşüncesindeki bütünsellik kategorisinin elde ediliş yollarından birini oluşturur. Kant'a göre mekan ve zaman bize biçimsel bütünlükler olarak verilmiştir, duyumlar bu bütünlerin içeriğini oluşturan özerk öğelerdir. "Zaman ve mekanda tüm koşulların bütünü koşullanmamış bir şeydir önermesi yanlıştır. Çünkü uzayda ve zamanda bütün (içten) koşullanmamışsa onların bütünü olası değildir, sonuç olarak, varlığını benimseyenler kendileriyle çelişmektedirler. Bununla birlikte mekan böyle bir bütün gibi düşünülebilir, buna karşılık zaman akıp geçen bir şeydir."[45] Kant'ta mekan ve zaman analitik bütünlerdir, cisimler ise sentetik bütünlerdir. Analitik bütünlerin diğerlerinden farkı bir olanaklı ilişkiler bütünü olmasıdır.

## 4. Kant ve Coğrafya

Kant 1756'dan 1796'ya kadar Königsberg'de fiziki coğrafya dersleri vermiştir ama bu dersleri kendisi bir kitap haline getirmemiştir. Derslerin sevilmesi yüzünden öğrencilerin tuttukları ders notları çoğaltılarak elden ele dolaşmıştır. 1801 yılında Gottfried Wollner Yayınevi, Kant'ın 1778, 1782 ve 1793 yılında verdiği ders notlarından yararlanarak altı ciltlik bir Kant coğrafyası yayımlamıştır. Kant bu kitabı beğenmemiş ve Friedrich Theodor Rink'e kendi notlarını vererek bir kitap hazırlamasını istemiştir. Hazırlanan bu kitap 1802 yılında Fiziki Coğrafya adı altında yayımlanmıştır. Kant ömrünün sonuna geldiği bu yıllarda hazırlanan bu metin üzerinde önemli bir çalışma yapmamıştır. Sonradan Erich Adickes, yaptığı araştırmalarla bu metnin büyük ölçüde Kant'ın 1775 yılında verdiği derslere dayandığını göstermiştir.[46]

---

43 Max Jammer: *a.g.e.*, s. 177.

44 Lucien Goldmann: *a.g.e.*, s. 39.

45 Lucien Goldmann: *a.g.e.*, s. 165.

46 Paul Richards: "Kant's Geography and Mental Maps", **Institute of British Geographes Transections,** No 61, Mart 1974, s. 1-2.

Kant'ın coğrafyaya ilişkin görüşleri bu kitabın giriş bölümünde verilmiştir. Kant, coğrafya ve tarihin alanını tanımlarken kişinin bilgilenme sürecinden yola çıkar. Bir insanın kendi deneyimi zamanda ve mekanda sınırlıdır. İnsan, bu sınırlı deneyi başkalarının deneyimlerinden yararlanarak genişletmek durumundadır. Başkalarının deneyleri ya hikaye edilir ya da betimlenir. Bu yollardan birincisi tarih, ikincisi ise coğrafyayı oluşturur.[47] Kant'a göre coğrafya ve tarih tüm bilgi yayılımlarının içini doldurur. Coğrafya bunu mekan, tarih ise zaman bakımından yapar.[48]

Kant'a göre bilginin başlangıcında bulunan duyu verileri iki biçimde sınıflandırılabilir. Bunlardan birincisi duyarlılık, ikincisi anlık yetisinin işleyişiyle ilgilidir. Duyarlılıkla ilgili olan sınıflama zamana ve mekana göre, anlıkla ilişkili olan kavramlara göredir. Birinci türden zamana göre sınıflama tarihsel anlatımı, mekana göre sınıflama coğrafik betimlemeyi verir. İkinci türden anlık yoluyla, kavramlara göre yapılan sınıflama, örneğin Linnaeus'un bitkileri sınıflaması, doğa sistemini verecektir. Böylece Kant'ın doğa bilimiyle, tarih ve coğrafya arasına koyduğu ikiliğin, Kant'ın bilgi kuramının iki yetiye dayalı olmasından kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Kant'a göre coğrafya da tarihle tasvir eder, tarih zaman içinde birbirini izleyen olayları kaydederken, coğrafya olguların birbirinin yanında yer alışını kaydeder.[49] Oysa Kant'a göre doğa bilimi kavramlar yani kategorilerle kurulduğunda nedensellikleri içerir yasalar koyar. Kant'ta doğa, şeylerin yasalara göre belirlenen var oluşudur. Doğa bilimi, ister dış ister iç duyuların (hem fiziğin hem de psikolojinin) nesneleriyle ilgili olsun genel olarak doğayı yasalar altında toplamak zorundadır.[50]

Kant'ta tarihle coğrafyanın birbiriyle ilintisi yüksektir. Tarih her dönemde olanları kaydedeceğinden sürekli coğrafyadan başka bir şey değildir. Çünkü tarihin olayları anlatırken yerlerini kaydetmemesi büyük bir eksiklik olacaktır. Kant önce tarihin mi, coğrafyanın mı var olduğunu sorar. Bu soruya verdiği yanıt coğrafyanın önceliğidir. Her dönemde coğrafyanın, tarihin altyapısını oluşturduğu sonucuna varır.[51]

---

47 Griffith Taylor: *a.g.e.*, s. 39.
48 Paul Richards: *a.g.e.*, s. 7.
49 Griffith Taylor: *a.g.e.*, s. 40.
50 Immanuel Kant: *a.g.e.*, s. 44-45.
51 Griffith Taylor: *a.g.e.*, s. 39.

Fiziki coğrafyanın doğanın genel çerçevesi olduğunu, yalnız tarihin değil, diğer coğrafyaların da temelini oluşturduğunu söyler. Diğer coğrafya türlerini, yerin biçim, büyüklük ve hareketini, güneş sistemindeki yerini araştıran **matematik coğrafya**, insanların değişik karakter ve geleneklerin inceleyen **ahlak coğrafyası**, politik birimler arasındaki ilişkiler üzerinde duran **politik coğrafya,** uluslararası ticareti ele alan **ticari coğrafya**, insanların dini inançlarının yeryüzündeki dağılımını inceleyen **dini coğrafya** olarak tanımlar.[52]

Fiziki coğrafya Kant'a göre yalnız tarihe ve diğer coğrafyalara değil, doğa bilimlerine de temel oluşturur. "Yer"in fiziki betimlemesi Dünya bilgisinin birinci kısmıdır. Bu, Dünyanın gerekli başlangıç bilgisi (propaedeutic) olarak adlandırılabilecek bir "idea"dır.[53] Bu bilginin "idea" olarak ortaya konulması, Kant'ın bütünlüğe yönelimiyle yakından ilgilidir. Bu noktada Kant'ın "idea"lar konusundaki yaklaşımını hatırlamakta yarar vardır. "Saf usun ideleriyle amacı, deney alanının ötesinde bulunan nesneler değildir, tek istediği, anlatma yetisinin deneyle bağlantılı olarak kullanılışının tam olmasıdır. Bu tamlık görülerin ve nesnelerin değil, ancak ilkelerin tamlığı olabilir. Ne var ki bu tamlığı belirlenmiş olarak tasarımlamak için, bunu bir nesnenin o kurallara göre tam bir şekilde belirlenmiş bilgisi olarak düşünür. Bu nesne ise bir "idea"dır, bunu yapmakla saf us anlama yetisinin bilgisini "idea"ya özgü tamlığa elden geldiğince yaklaştırmaya çalışır."[54]

Kant, bu "idea"nın fiziki coğrafyadaki işlevini ev yapımında mimarlık tasarımına ilişkin bir örnek vererek anlatıyor. Nasıl bir kişi bir ev inşa ederken önce tümünün "idea"sına sahip oluyor, daha sonra da evin diğer kısımlarını bundan çıkarıyor ise, Dünyayı araştırmadan önce de tümüne ilişkin bir "idea"mız olmalıdır ki bundan çeşitli ayrıntılar elde edilebilsin. Fiziki coğrafyanın temel işlevi böyle bir çerçeveyi vermek olmalıdır.[55]

Kant'a göre Dünyanın bilgisi için Dünyayı gözlemekten daha fazlası gereklidir. Seyahatlerinden faydalı olanı çıkarmak isteyen, seyahatini önceden planlamalıdır. Dış duyumlarla gözlemesi yeterli değildir. Eğer önceden eğitim yoluyla insanı bilmeyi öğreten bir bilgi çerçevesine, yani

52 Griffith Taylor: *a.g.e.*, s. 41.

53 Paul Richards: *a.g.e.*, s. 7.

54 Immanuel Kant: *a.g.e.*, s. 84.

55 Paul Richards: *a.g.e.*, s. 7.

bütüne sahipse, her deneyini bütün içinde bir yere oturtabilir. Bir kimse seyahatle dış dünya hakkındaki bilgisini genişletebilir, ancak eğitim yoluyla önceden bütün hakkında hazırlanmadıysa yararı az olacaktır.[56]

Kant bu bakış açısını bir örnekle geliştiriyor. Eğer bir insan "yer"i duyularına göründüğü gibi betimlerse, yer dairesel bir ufku olan bir düzlemdir. Nereye doğru giderse gitsin, her zaman çevresinde böyle bir görünümle karşılaşacaktır. Bu yolla ulaşılamayan bir sınır vardır, büyüklüğünü kavrayamaz. Oysa yerin küresel ve sınırlı olduğunu önceden bilirse, onun sınırlı bir parçasındaki deneyiminden, büyüklüğü ve sınırları üzerine bilgi sahibi olabilecektir.[57]

## 5. Son Verirken

Coğrafyaya ilişkin bilgi kuramsal temelleri atmasına karşın Kant kendisi bir coğrafya araştırması yapmamıştır. Onun fikirlerinin coğrafya'daki uygulayıcısı Karl Ritter (1779-1859) olmuştur.[58] Ritter yer yüzünü ve onun sakinlerini karşılıklı ilişki içinde bir bütün olarak görüyordu. Bu ilişki ancak her ikisi de birlikte ele alınca anlaşılabilirdi. Bu nedenle ona göre tarih ve coğrafya birbirinden ayrılamaz bir bütün oluşturuyordu. Ritter coğrafyanın Dünyayı betimlemesini (Erdbeschreibung) yetersiz bulmakta, coğrafyanın bir (Erdkunde) yani doğa ve insanlık tarihi ilişkisine dayanan bir yeryüzü bilimi olduğunu savunmuştur. Bunu bir bölgesel coğrafya bilimi olarak kurmaya çalışmıştır. Dünyayı güzel bölgesel ünitelere ayırmak istemektedir. Bu bütünleşmiş üniteler insan ve yaratıcısının ilişkisini sergilemektedir. Dünya iç bütünlüğü olan tekil bölgelerden oluşmaktadır. Bu bölgelerin oluşumu başı boş değildir erekseldir. Bölgeler üzerinde yapılan araştırmalar bölgenin bütünlüğünü keşfederken, bu bütünlüğün gerisindeki ereği deşifre edecektir. Bu deşifre edilen erek Kant'ın ideasından başka bir sey değildir. Bölgenin içine bu ereği koyan ise yaratıcıdır. Bu noktada Kant'la kurulan ilişkinin bir başka yönü sergilenmiş olmaktadır.

Ritter coğrafya'da birinci nesil Kant'çıları temsil ediyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra genel olarak bilim alanında yaşanan materya-

---

56 Griffith Taylor: *a.g.e.*, s. 39, Paul Richards: *a.g.m.*, s.7

57 Paul Richards: *a.g.m.*, s.8

58 George Tatham: "Geography in the Nineteenth Century", Grift Taylor, *a.g.e.*, s. 42.

list olarak adlandırılabilecek gelişmeler sonrası Ritter'in idealist coğrafyası geri plana itilmişti. Alman coğrafyasında Kant'çılığın yeniden ortaya çıkışı Alman coğrafyacısı Friedrich Ratzel'le (1844-1904) ve Fransız coğrafyacısı Elisée Reclus'le (1830-1905) olduğu söylenebilirse de esas ikinci nesil Kant'çı coğrafyacıların Fransız Paul Vidal de la Blache (1845-1918) ve Alman Alfred Hettner (1859-1942)[59] olduğu söylenebilir. Bu dört coğrafyacı da Ritter'in "Erdkunde"sini amprik ve materyalist yeniden yorumlamıştır.

İlginçtir 1898 yılında Hettner, 1899 yılında Vidal de la Blache[60] kendi ülkelerinde kürsülerinin başına atanmıştır. Yani yirminci yüzyılın başından 1950'li yılların sonuna kadar coğrafya'da ikinci nesil Kantçı coğrafyanın hakimiyeti kurulmuştur. Bu hakimiyetin bilgiye yaklaşımda hangi boyutlar üzerinde olduğu şöyle özetlenebilir. Bunlardan birincisi coğrafya ve tarihin idiografik bir bilim olduğudur. İkincisi idiografik bir Dünya coğrafyasının kurulabilmesi, bunun Dünyanın iç bütünlüğü olan tekil bölgelere ayrılarak yapılması halinde olanaklıdır. Üçüncüsü bu bölgelerin oluşumunun doğal ve toplumsal öğelerin karşılıklı etkileşmesiyle olduğunun kabulüdür. Bu etkileşmede ilahi güçler değil, doğanın ve toplumun yasalarına bağlı nedensellikler etkili olmaktadır. Dördüncüsü ise coğrafyanın, tekil ve özgün bölgelerin oluşumunu hem analitik hem de sentetik analizlerle bir açıklamaya kavuşturması gerekir. Bu paradigma coğrafyanın faaliyet alanını, yeryüzünün alansal farklılaşmanı betimlemeye/açıklamaya yöneltmiştir.

Yirminci yüzyılda hakim olan bu coğrafya paradigmasının içinde Kant'ın etkileri her dört boyut içinde açıkça görülmektedir. Bu nedenle üzerinde ayrıca durmayacağım. Ama şaşırtıcı olan, yirminci yüzyılın ilk yarısında bu paradigmanın tartışmasız bir hakimiyet kurmuş olmasıdır. Çünkü yirminci yüzyılın ilk yarısında gerek doğa bilimlerinde, gerek toplumsal bilimlerde "Viyana Çevresinin" mantıksal olguculuğa dayanan, nomotetik yani genelliğin bilgisini üretmeye dayanan bir bilim anlayışı hakim durumdaydı. Bu hakimiyete rağmen yeni Kantçı coğrafyanın varlığını koruyabilmiş olması tabii ki ilginçtir.

---

59 A. Hettner: ***Die Geography, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden,*** Ferdinand Hirt, Breslau, 1927.

60 J. Harrison Church: "The French school of Geography", Grifith Taylor, ***a.g.e.,*** s.70-79. F. K. Schaffer: ***a.g.m.***, s. 226-249.

Coğrafyanın diğer bilim alanlarında yaşanan, mantıksal olgucu yaklaşımının etkisi altına girmesi Schaffer'in yazısının 1953 yılında yayımlanması sonrasında olmuştur. Schaffer Nazi Almanya'sından kaçarak Amerika'ya gelmiş olan bir ekonomisttir. Schaffer bu yazısında coğrafyayı yer yüzünde değişik özelliklerin/faaliyetlerin mekansal dağılımının yasalarını araştıracak bir bilim olarak tanımlamıştır.[61] Bu yazıda coğrafyanın "nomotetik" bir bilim olarak tanımı yapılmıştır. Bu coğrafya'da yeni bir devrim önerisidir. Hartshorne[62] gibi Kantist coğrafyacıların direnç göstermelerine karşın, coğrafyada kantitatif yaşanmaya başlanmıştır. 1960'ların ikinci yarısına doğru coğrafyada kantitatif devrim çok önemli bir yol almış bulunuyordu. Ama 1968 öğrenci hareketleri sonrasında özellikle sosyal bilim alanlarında başlatılan anlamlılık tartışmalarından coğrafya alanı da etkilenmiş ve çok paradigmalı hale gelmiştir. Bu çok paradigmalı coğrafya alanında David Sack"ın kitabıyla[63] Kantçılık üçüncü neslini üretmiş oldu. Bu dönemde Kant'çılık tabii ki hakimiyet iddiasında bulunmuyor, coğrafyanın paradigmalarından biri olma konumuna razı oluyordu.

---

61 F. K. Schaffer: *a.g.m.*, s. 226-249.

62 R.Hartshorne: *a.g.m.*

63 Robert David Sack: *Conceptions of Space in Social Thought*, The MacMillan Press, London, 1980.

# BİR TOPLUMSAL YORUM OLARAK HARİTALAR*

Harita dediğimizde yeryüzüne ilişkin özelliklerin, küçültülmüş bir ölçekte, düz bir yüzey üzerinde temsil edilmesini anlıyoruz. İnsanoğlu böyle bir temsili, uzun bir bilgi ve beceri birikimi sonucunda gerçekleştirebilmiştir. Geometri, coğrafya ve ölçüm bilimleri ile çizim, hakkaklık ve baskı hünerlerindeki süregiden gelişmeler, birlikte haritacılık gelişmelerini belirlemektedir.

Ama hiçbir bilgi ve beceri birikimi olmayan bir kimse dahi yaşamını sürdürüp yönlendirebilmek için zihninde çevresinin bir haritasını oluşturmaktadır. Bir kişinin çevresini öğrenirken, bilgilerini sistemleştirebilmesi, yaşama ilişkin senaryolar oluşturabilmesi ve güzergahlar çizebilmesi ancak bu halde olanaklıdır. Kişinin zihninde oluşan bu harita özneldir, kişiye özgü değerlerle yüklüdür. Bu haritanın bazı yerleri belirgin, bazı yerleri belirsiz ve hatta boşluklarla doludur. Bu haritalarda çevrenin değişik nesneleri arasındaki uzaklıklar ve açılar gerçeğe göre önemli sapmalar gösterse de nesnelerin göreli konumları arasında büyük ölçüde tutarlılık vardır.

İnsanlar günlük yaşamlarındaki kararlarını bu haritalara göre verirler. Ama bir insanın bir başkasıyla ilişki kurabilmesi ve mekansal koordinasyonu sağlayabilmesi için bu zihinsel haritalar üzerinde bir uzlaşımın bulunması gerekir. Bu uzlaşım günlük dilin kavramlarıyla ancak belli bir ölçüde sağlanabilir. Bunun ötesinde bir benzerliğin sağlanabilmesi için, bu haritaların nesneler üzerine çizilmesi, zihinden dışsallaştırılması gerekir. Böyle bir dışsallaştırma, insanlığın gelişiminin ilk aşamalarından beri ancak simgesel işaretlerle yapılabilir. Haritaların dışsallaştırılması, bilgileri başkalarıyla bölüşülür hale getirir, insanların davranışlarının bir kısmını anlaşılır kılar.

* Nazar Büyüm'ün 1997 yılında tıpkıbasımını yaptırdığı beş harita için "giriş" yazısı.

İşlevinin bu biçimde kavranması halinde, haritanın başarması gerekenin *nesnellik, tarafsızlık, gerçeği yansıtma*, ve *hassaslık* olduğu söylenecektir. Ama haritaya bakışımızı sadece bu özellikler belirlerse, harita olgusunu eksik kavramış oluruz. Haritanın toplumsal yorum olma yönünü algılamamız zorlaşır.

Haritalar iki farklı yönden kültürel olarak kodlanmış ve oluşturulmuştur. Önce haritanın betimlediği doğal çevre toplumca, ovalara, dağlara vb. ayrılarak adlandırılmış, yani kültürel olarak yorumlanmıştır. İnsan yapısı çevrenin kendisi ise tarihseldir ve doğrudan bir kültürel üründür. Kültürün ürünü olan ve kültür tarafından yorumlanan her iki çevre de harita üzerinde betimlenirken ikinci kez kodlanmaktadır. Harita kullandığı işaretlerle ikinci kez kodlanırken, haritanın kültürel içeriği doğallaştırılır. Bu doğallaştırma seçilen işaretlerin simgesel olması ve onlara mitsel anlamlar yüklenmesiyle sağlanır.

Doğallaştırılmış bu haritalar bir gerçeği yansıtma iddiası taşır. Ama bu gerçeklik bir kişinin ulaşabileceğinin ötesindeki bir vizyonu, bizim ulaşabileceğimizin ötesindekini, doğrudan gözlenemeyeni içerir. Haritalar günü yansıtırken, geçmişin düşüncesinin ve emeğinin birikimini taşır. Böylece geçmişi günümüz yaşamının bir parçası haline getirir.

Haritanın etkili bir kültürel araç olması, gerçeği yansıtma sırasında bir seçiciliği içermesi dolayısıyladır. Bir haritadan dış mekansal gerçekliği tüm karmaşıklığıyla betimlemesi beklenemez. Bu olanaksızdır. Seçici olması kaçınılmazdır. Bir haritanın kullanışlılığı için böyle bir seçicilik ve basitleştirme gerekir. Ama bu seçicilik tarafsız değildir. Bir yararı ya da çıkarı içermektedir. Yani haritanın seçiciliğinde bir çıkarı koruma kaygısından kurtulunamaz. Seçilmiş imgeler kullanılarak doğallaştırılmış olması haritanın çıkar boyutunun görülmesini büyük ölçüde engeller. Ama haritanın bir siyasal ya da başka bir tür çıkar içermesi onun güncelliğini sağlar. Eğer böyle bir seçicilik olmazsa, harita ancak geçmişin bir temsili olur. Onu güncel bir temsil haline getiren bu seçiciliktir.

Bu çözümlemeler haritanın karmaşık bir toplumsal ürün olduğunu ortaya koyuyor. Haritayı gerçekliğin temsili olarak, yani epistemolojik yönüyle, kültürel bir yorum olmasıyla ve çıkar içermesiyle, yani siyasal boyutuyla anlamaya çalışırsak, onun grafik yönünü ya da sanatsal içeriğini ihmal etmiş oluruz. Kuşkusuz her harita öncelikle bir grafik tasarım ürünüdür. Bu yönden de değerlendirilmesi gerekir.

# MEKANA VE ZAMANA EŞDEĞERDE ÖNEM VEREN BİR SOSYAL BİLİMİN GEREKLİLİĞİ ÜZERİNE*

## 1. Giriş

Günümüzde sosyal bilimlerin kurgusu içinde, zaman çok önemli bir yer tutarken, mekan ikincil bir konuma itilmiş ya da çoğu kez tamamen dışlanmış durumdadır.[1] Beşeri coğrafya gibi mekansal vurgusu yüksek bir bilim alanında dahi mekan marjinal konuma itilen bir faktör haline gelmiştir. Beşeri coğrafya alanında kendisine yeniden yer arayan mekan kavramı "mekanda fark eder" formülasyonuna razı olmak durumunda kalmıştır.[2] Oysa bilimsel açıklamalarda zaman ve mekana farklı önem verilmesinin epistemolojik dayanakları olduğu söylenemez. Bu iki kavram aynı niteliktedir. Bilimsel olguların açıklanmasında biri için geçerli olan diğeri için de geçerlidir.

Bu yazıda temelde sosyal bilimler alanında mekanın zamana göre marjinal konuma itilmesinin gerekçeleri sorgulanmaya çalışılacak, bu gerek-

---

* TMMOB Peysaj Mimarları Odası'nın yayın organı olan **Peyzaj Mimarlığı** dergisi Sayı 2003/1, s. 39-47'de yayımlanmıştır.

1 Zamanın ön plana çıkmasının tarihi gerilere gitmektedir. Marshall zamanın piyasa davranışlarının karmaşıklığını anlamada esas önemli olanın zaman olduğunu ileri sürmüştü. 1956 yılında Walter Isard bölge bilimini kurmak için adımlar atarken ekonomi alanını mekan boyutu olmayan harikalar diyarı diye eleştiriyordu. Tarihsel materyalizm de büyük ölçüde tarihseldi. Harveyin katkılarıyla coğrafya ile entegre oldu. Derek Gregory: *Geographical Imaginations,* Blacwell, Cambridge, Mass.,1994, s. 62, 91,92.

2 Andrew Sayer: "The Difference that Space Makes", D. Gregory & J. Urry (Ed.): *Social Relations and Spatial Stuructures,* Macmillan, London. s. 49-65.

çelerin tutarsızlığı karşısında zamanın ve mekanın eş konumda ya da önemde bulunduğu bir sosyal bilimin olanaklılığı araştırılacaktır.

Bunun için önce beşeri coğrafyanın tarihi içinde mekanın aşama aşama neden ve nasıl marjinal konuma itildiği betimlenecektir. İkinci olarak mekanın marjinal konuma itilmesinin ne tür yanlış yorumlardan kaynaklandığı ve bu yanlış yorumların ne tür sonuçlar doğurduğu analiz edilecektir. Son olarak da zamana ve mekana aynı nitelikte ve önemde yer veren bir toplum bilim anlayışının ve getirilerinin ne olabileceği üzerinde durulacaktır.

## 2. Beşeri Coğrafyada Mekan Kavramının Aşama Aşama Marjinalleşmesi Üzerine

Bu yazıda once beşeri coğrafyada mekan kavramının kenara itilmesinin son yüzyıl içindeki öyküsü üzerinde durulacaktır. Beşeri coğrafyada, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabının yarattığı etkinin de yardımıyla, materyalist yaklaşımlar hâkim hale gelmişti. Bu materyalist yaklaşımın olguları açıklamakta başvurduğu mekanistik bir çevresel determinizmin yetersizliğinin anlaşılması, 20. yüzyılın başlarında beşeri coğrafya alanında yeni-Kantçılığın, yeni bir paradigma olarak yükselmesine neden oldu ve bu yüzyılın ilk yarısında hakimiyetini sürdürdü.

## 3. Neo-Kantist Dönem

19. yüzyılın sonunda Fransa'da Paul Vidal de la Blach ve Almanya'da Hettner'in başını çektiği yeni-Kantçı beşeri coğrafya bir bölgesel yaklaşımdı. Yeryüzünün alansal (bölgesel) farklılaşmasını betimlemeyi ve açıklamayı kendisine esas ilgi alanı olarak seçmişti. Bu ele alışta her bölge iç bütünlüğü olan tekil (unique) bir oluşum olarak görülüyordu. Bu oluşumda tarihin ve coğrafyanın bir içiçe geçmişliği söz konusudur.[3] Aynı dönemde bu içiçelik tarih alanında Annales Okulunca dile getiriliyordu. Yani bu dönemde coğrafyacılar bölgelerinin oluşumunu tarihsel, tarihçiler ise anlatılarını bölgesel olarak kuruyorlardı. Zaman ve mekan yaşanan

---

3 Hetner'in ele alışı Vidal'in ele alışından bu bakımdan farklıdır. Tarihsel vurgu zayıftır. Ama buradaki tartışmamız bakımından her iki yaklaşımı da birlikte ele almakta yarar görülmüştür. Arild Holt Jensen: *Geography History and Concepts*, Sage Publications, London, 1999. s. 71.

olguların betimlenmesinde ve açıklanmasında benzer konuma sahipti. Bu analizlerde zaman dönemlere, mekan ise bölgelere ayrılarak giriyordu. Kantın *chorography*'si (aynı yerde bulunan olguların betimlenmesi bilimi) bir *chorology* (bir yerdeki karşılıklı olarak koordine edilmiş olguların total nedenselliğini açıklayan bilim) olarak yeniden formüle ediliyordu.[4]

Bu coğrafya determinist değil *olumsaldı* (possibilist, contingent). Tekil olanın oluşumunu ortaya koyduğu için de beşeri coğrafya *idiographic* bir bilimdi. Genelin kurallarını ortaya koymuyor, *(nomothetic)* tekil olanın ortaya çıkışını betimliyordu. Bölge denilen, kendine özgü nitelikleri olan, tarihsel olarak oluşan bu bütünün parçaları arasındaki bir araya gelişte nomothetic bilimin bulgularından yararalanılabileceği yadsınmıyordu. Bu ilişkileri açıklamakta sistematik coğrafyanın ya da diğer bilimlerin açıklayıcılığından yararlanılması gerekiyordu. Tekil ve tarihsel olan, bu parçaların kendi arasındaki ilişkiler değildi, tekil ve tarihsel olan, bu pek çok sayıdaki parçanın ve etkinin bir araya gelerek yarattığı bütündü. Bu çok sayıdaki parçanın ve etkinin ortaya çıkarabileceği bütünlerin pek çok sayıda seçeneği olduğu bir kombinasyonlar hesabıyla ortaya konulabilir, ama bu seçeneklerden sadece biri gerçekleşmektedir. Bu gerçekleşme de çok sayıdaki aktörün seçimleriyle tarihsel olarak yaşanmaktadır. Ama yeni-Kantçılar bu oluşum sürecini zaman içinde değişik olasılıklarla yapılan seçmelerin ortaya çıkardığı toplam sonuç olarak görmüyorlar, bu oluşumun gerisinde bir belirleyici özellikler kümesi bulunduğunu var sayıyorlardı. İşte bu özellikler kümesi coğrafyacının çok yönlü araştırmaları sonunda ulaşılacak olan sentezle ortaya konulmalıydı. Böyle bir senteze ulaşma arayışının gerisinde Kant'çı bilim anlayışının izleri hemen görülebilir. Kant'ın ele alışına uygun olarak, *fenomenler* alanının gözlemlerinden yola çıkılarak, *numenler* alanının bölgeye ilişkin ideasına yaklaşma yöntemi uygulanmaktadır. Kantın ideasının yerini yeni-Kantçı yaklaşımda çok daha esnek bir sentez arayışı almış bulunmaktadır.

Yeni-Kantçı coğrafya ve tarihte zaman ve mekan Kantçı gelenekten geldiği için mutlaktı. Öte yandan analizlerde olaylardan ve olgulardan soyutlanmış nitelikleriyle değil, olay ve olgularda içerilmiş olarak yeralıyorlardı. Örneğin beşeri coğrafyada yeryüzünün bölgelere nasıl bölüneceğini araştırırken, var olan bir şey bölünmeye çalışılmaktadır. Bu bölünmeye ilişkin analizlerde kullanılan girdiler fiziksel coğrafya bilgileridir, yani mekan, ana-

4 Arild Holt Jensen: *a.g.e.*, s. 45.

lizlerde soyut nitelikleriyle değil somuta (nesneye) içerilmiş olarak yer almaktadır. Bu durumda mekanın dışlandığını ya da marjinal bir konuma itildiğini söylemek olanaklı değildir. Ama bu dönemde coğrafya alanında mekanın mutlaklığı ya da göreliliği konusunda, mekana aşırı önem verildiği ya da ihmal edildiği konusunda bir tartışma yaşanmamıştır.

Bu coğrafyanın kendisine konu olarak seçtiği yeryüzü mekanının alansal farklılaşması dinamik bir olgudur. Bu dinamizmi doğa (fiziksel coğrafya) ve toplum arasındaki etkileşim sağlamaktadır. Bu etkileşimde insanın semboleştirme kapasitesi dolayısıyla biriken ve gelişme sağlayan bir kültür oluşturma süreci önemli bir rol oynamaktadır. Biriken kültür, toplumları geliştirir ve değiştirirken, aynı zamanda da toplumların fiziki çevreleriyle yarattığı etkileşimin ortaya çıkardığı yeryüzünün farklılaşmasında da önemli değişmeler yaratmaktadır. Denilebilir ki yeni-Kantçılığın alansal farklılaşma dinamiğine ilişkin bu yönü, Kant'ın ele alışlarından değil 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan materyalist coğrafya akımlarından etkilenmiş ve Kant'ist coğrafyaya eklemlenmiştir.

Yeni-Kantist beşeri coğrafya'nın ele alışına ilişkin bu kısa özetleme de dahi bunun gerisinde yeryüzü ve toplum ilişkilerine ait belli ontolojik kabullerin bulunduğu görülmektedir. Bu ontolojinin sanayi öncesi ve erken sanayileşme döneminin gerçekliğini temsil etmekte yeterli olduğu, ama sanayileşmenin ileri aşamasında yetersiz kaldığı söylenebilir. Bu savın belki de en iyi kanıtı Paul Vidal de la Blach'ın çalışmalarında görülebilir, tarımsal bölgeler için çok başarılı olan analizleri, sanayi bölgelerinde gücünü yitirmektedir. İnsanın gittikçe daha çok artan doğayı isteklerine uygun olarak değiştirme gücü, çok hızlanan ekonomik ve toplumsal değişme yeni-Kantist ele alışın ontolojik kabüllerini yaşanan gerçekliğin yeterli bir temsili olmaktan uzaklaştırmıştır.

Öte yandan Kantist bilim felsefesi Newton fiziğinin başarıları üzerine kurulmuştu. Oysa yirminci yüzyılın başında Einstein'ın görelilik kuramı Newton fiziğini tahtından indirmişti. Yeni bilim felsefesi görelilik kuramını temel alarak oluşacaktı. Bu işlevi 1920'li yılarda Viyana Çevresinde gelişen neo-pozitivizm görmeye başlamış ve bilim dünyasında hâkim hale gelmişti. bu gelişmelere karşı beşeri coğrafya alanında 1950'li yıllara kadar neo-Kantizmin hakimiyetini sürdürmesi anakronik bir durum yaratıyordu. Beşeri coğrafya alanında neo-pozitivist devrimin yaşanması gecikmişti.

## 4. Neo-Pozitivist Dönem

Beşeri coğrafyaya neo-pozitivizmin geciken girişinin ilk işareti 1953 yılında Schafer'in ünlü yazısıyla başladı.[5] Bu dönemde coğrafyada neo-Kantist paradigmanın savunuculuğunu yapan Hartshorn'un adeta cansiperane direnişine karşın 1960'lı yılların başına gelindiğinde, coğrafyada kantitatif devrim diye de bilinen paradigma sıçraması önemli bir yol almıştı.[6] 1960'lı yılların ortalarından itibaren de önemli ölçüde hakimiyetini kurmuştu. Nitekim Amerikan Bilimler Akademisinin coğrafya alanını yeniden tanımlamak konusunda kurduğu komisyonun 1965 yılında beşeri coğrafyayı insan faaliyetlerinin mekansal organizasyonun betimlenmesi ve açıklanması biçimindeki tanımlaması, bu tarihte devrimin kendisini kabul ettirmiş olmasının bir kanıtı olarak alınabilir.[7]

Yeni paradigma da beşeri coğrafyadan beklenen, insan faaliyetlerinin mekansal organizasyonunun betimlenmesi ve açıklanmasıdır. Ama neo-pozitivizmin coğrafyadan bunu evrensel olarak geçerliliği olan nomotetik yasalar geliştirerek yapmasını istemektedir. Bu dönemdeki beşeri coğrafya alanında gelişmeler gözlendiğinde, genelde iki farklı yaklaşımın izlendiği görülmektedir.

Bunlardan birincisini dönemin kantitatif coğrafyacıları izlemişlerdir. Viyana Çevresinin yaklaşımı paralelinde yeryüzündeki gözlemlerden yola çıkarak önce insan faaliyetlerinin mekansal dağılımına ilişkin düzenlilikler (patternler) saptanmakta, sonra kademe kademe daha genel ilişkiler hakkında (açıklayıcı), önceden kestirici (predictive) yasalara geçilmesi beklenilmektedir.

---

5 F. Schaefer: "Exceptionalizm in Geography", **Annals of Association of American Geographers,** Cilt 43, 1953, s. 226-249.

6 R. Hartshorne: "Exceptionalism in Geography re-examined", **Annals of Association of American Geographers,** Cilt 45, 1955, s. 205-244.
R.Hartshorne: *Perspectives on the Nature of Geography,* Rand McNally, Chicago, 1959.

7 Yeni bir paradigmanın kendisini kabul ettirmesi, eski paradigmadan gelen kabulleri temizlemesi kolay olmamaktadır. Nitekim neo-pozitivist paradigmanın coğrafyada uygulanmasının bilim felsefesi bakımından hesabını veren David Harvey'in *Explanation in Geography* kitabında beşeri coğrafyanın tanımlanmasında "alansal farklılaşma" temasının esas alınarak "mekansal organizasyon" temasına ikincil bir yer verilmiş olması bu bakımdan ilginçtir. David Harvey: *Explanation in Geography,* Edward Arnold Press, London, 1969, s. 3-8.

İkincisini ise beşeri coğrafya alanına mikro ekonomiye mekan boyutunu sokmak amacıyla giren yerseçimi kuramcıları ya da bölge bilimcileri izlemişlerdir. Toplumdaki bireylerin davranışlarına ilişkin başlangıç kabullerinden yola çıkarak, insan faaliyetlerinin mekandaki dağılımı için dedüktif çıkarsamalarda bulunmuşlardır. Bu çıkarsanan düzenliliklerin (pattern) ampirik gözlemlerle sınanmasıyla geçerliliklerini göstermeye çalışmışlardır.

Her iki yaklaşım da pozitivizmin bir uygulaması olduğundan önerilen yasaların geçerliliği bir biçimde dış dünyadaki gerçeklikle ilişki kurularak ve nesnel olarak gösterilmektedir. Her pozitivist gibi dış dünyanın nesnel temsilinin olanaklı olduğunu kabul etmektedirler. İnsan faaliyetlerinin mekansal organizasyonlarına ilişkin ister bir düzen gözleyebilmek için ister bir çıkarsama yapabilmek için bir dile gereksinme bulunmaktadır. Neo-pozitivist coğrafya dil olarak geometriyi seçmiştir. Bu gemoetri çoğunlukla Euclid geometrisi olmuştur ama yaklaşımın genelliği içinde bunun "non-Euclidean" ya da topolojk geometriler olmasını engelleyen bir şey yoktur.

Dış dünyanın temsilinde bir tür geometrinin seçilmiş olması üzerinde biraz durmak gerekir. Neo-Kantist Coğrafyanın dış dünyayı temsil aracı haritadır. Kuşkusuz hiçbir haritanın dış dünyanın gerçekliğini tüm ayrıntısıyla temsil edemeyeceğini, temsil ettiği şeyler arasında seçmeler yaptığını, kullandığı sembollerle nesnel temsilin ötesine geçen anlamlar yüklendiğini biliyoruz.[8] Bütün bunlara rağmen neo-Kantist dönemin haritası büyük ölçüde dış dünyanın ölçek değiştirilerek nesnel temsilini gerçekleştirdiği iddiasını taşıyordu. Neo pozitivist coğrafya da belki aynı haritayı kullanarak olguların dağılımını harita üzerinde işaretliyordu. Ama bu saptamaları yeniden bir geometrik dille ifade ediyor, yasalarını ya da kuramını bu dili kullanarak geliştiriyordu. Neo-pozitivizm haritayı yorumlayarak ondan elde ettiği bir üst dil olan geometriyle mekansal organizasyonu betimlemek ve açıklamak istiyordu.

Böyle bir dilin seçilmesinin en önemli sonucu, mekanın analize nesnelere içerilmiş olarak değil de nesnelerden soyutlanmış özellikleriyle adeta

---

8 Helen Couclesis and John Gottsegen: "What Maps Mean to People: Denotation, Connotation and Geographic Visulization in Land-use Debate", Hırtle C Stephen, Frank Av (editörler): *Spatial Information Theory A Theoretical Basis for GIS*, Springler-Verlag, Berlin, 1997, s. 151-162.

saf olarak katılmasıydı. Böyle bir temsil neo-pozitivizmin mekanı mutlak değil göreli olarak kabul etmesiyle de yakından ilişkilidir. Mekan var olan bir şey değildir, nesnelerin göreli konumları tarafından oluşturulmaktadır.[9] İnsan faaliyetleri ve onlarla ilgili nesnelerin dağılım düzeninin geometrinin dilini kulanarak saptanmasında bir sorun yoktur. Bu düzenin açıklanmasına gelince açıklayıcı değişkenlerin önemli bir kısmı da bu geometrinin kendi içinden gelmeye başlamıştır. Açıklamada gözlenen düzenliliğe (pattern) ilişkin uzaklık, erişebilirlik, yığılma, merkezilik, bağlantısı bulunmak vb. değişkenleri betimlenen düzenliliği açıklamakta kullanılmıştır. Bu değişkenler kullanılarak açıklanan her düzenlilik ilişkisi, gözlenen kalıbın (pattern) bir iç belirleyiciliği olduğunu ortaya çıkarmış olmaktadır. Saptanan her iç ilişki, sistemin serbestlik derecesinde bir azaltma yaratmaktadır. Neo-pozitivist ele alışın en gelişmiş kuramı olan merkezi yerler kuramında serbestlik derecesi bire kadar düşebilmektedir. Sistem içinde en büyük yerleşmenin yeri belirlendiğinde toplam sistem belirlenmiş hale gelebilmektedir. Böyle iç belirlenmesi yüksek olan bir kuramın dış dünyanın gerçekliğine oturtulması ve sınanmasında pek çok sorunlar ortaya çıkmaktadır.

Mekansal organizasyon yaklaşımının böyle bir noktaya varmasında bir dil olarak geometrinin kullanılmış olmasının katkısı da bulunmaktadır.[10] Geometri gibi gelişmiş bir "calculus"un kullanılmasının mekan organizasyonu yaklaşımını erken bir aksiyomatikleşme arayışına ittiği ve bu tür sorunlarla karşılaştığı söylenebilir.

Mekan, bu coğrafya yaklaşımında göreli olduğu kabul edilmesine karşılık, mekanı mutlak kabul eden neo-Kantçı coğrafya'dan çok daha ön plana geçmiştir. Mekanın göreli olduğunun kabulü onu geri plana itmemiş daha öne çıkarmıştır. Bu özelliği de mekansal organizasyon kuramlarının mekan fetişizmi yapmakla eleştirilmesine neden olmuştur. Ama bu

9 Coğrafyanın mutlak ve göreli mekan anlayışı tartışmaları büyük ölçüde fizikteki gelişmelerden etkilenmektedir. Göreli mekan kavramı da Einstein'ın görelilik kuramından etkilenmiştir. Ama yirminci yüzyılın başında fizikte iki gelişme yaşanmıştı. Bunlardan biri görelilik kuramı, diğeri kuantum kuramıdır. Kuantum kuramının etkisi daha çok kendisini mekanın sürekliliği ve nedensellikle ilgili tartışmalarda ortaya çıkmıştır.

10 Bu paradigmanın ilk genel açıklayıcı kitabı olan W. Bunge: *Theoretical Geography, Lund Studies in Geography*, Seri C1, Gleerup, London, 1962 (ikinci baskı 1966) kitabında dil olarak geometrinin seçilmesi açıkça dile getirilmiştir.

özellik bu kuramın fiziki planlama çalışmalarına kolayca eklemlenmesine yol açmıştır. Bir yandan plancılara tasarımlarında yol gösterirken, öte yandan onların seçme olanaklarını önemli ölçüde sınırlamıştır.

Gerçekte mekanın göreliğini kabul etmiş bir yaklaşımın mekansal fetişizmle eleştirilmesi beklenemez. Göreliliğinin kabulünde mekanı fetişleştiren bir şey yoktur. Bu kanıyı doğuran şey, önerilen kuramın iç belirleyiciliğinin yüksek tutulması ve dış faktörlerle müdahale edilmeye kapalı kalmasıdır. Bu ise toplumsaldan ya da bireylerin seçmelerinden etkilenmeye kapalı kalması demektir. Böyle olunca da mekanı fetişleştirme eleştirisi ortaya çıkmaktadır.

## 5. Çok Paradigmalı Beşeri Coğrafya Dönemi

1968 öğrenci hareketleri siyasal alanda çok önemli sonuçlar doğurmasa da akademik yaşamda, bilime yaklaşımda bir anlamlılık krizi yaşatarak bir çok gelişmenin yolunu açmıştır. Neo-Kantist coğrafya karşısında neo-Pozitivist coğrafya hakimiyetini kurarken ortaya çıkan anlamlılık krizi pek çok toplumsal bilim alanında olduğu gibi beşeri coğrafya alanında da çok paradigmalı bir gelişmenin yaşanmaya başlamasına neden olmuştur. Var olan coğrafya paradigmalarının yanına, fenomenolojik coğrafya, değişik türleriyle Marksist coğrafya, anaşist coğrafya, humanist coğrafya ve bunların değişik eklektik karışımları eklenmiştir. 1970'li yıllarda yaşadığı bunalımdan sonra 1980'li yıllarda dünya ekonomisinin bu bunalımdan bir yeniden yapılanma ile çıkacağı açık hale gelmiştir. Ekonominin yeniden yapılanması ise coğrafya alanında yapısal değişme sırasında yerleşme kalıplarının nasıl değişeceği sorusunu gündeme getirmiştir. Bu da yapısalcı coğrafya yaklaşımının gelişmesine kaynaklık etmiştir. 1980'li yıllardan sonra sosyal bilimler alanında gelişen postmodernist eleştiri bir sosyal bilim kuramından beklenenin ne olduğunu değiştirmiştir. Ondan beklenen ereksel olanın ya da belirlenmiş olanın önceden kestirilmesi değildi. Böyle bir toplumsal bilim, değişebilecek olanı değişmez gösterdiği, sonuçta bireyi şeyleştirdiği, ona kendisini gerçekleştirme olanaklarını kaybettirdiği için anlamlılık kriziyle karşılaşıyordu. Sosyal bilim insanların önünü açmalıydı.

Yaşanan bu çok yönlü dönüşüm içinde beşeri coğrafyanın mekansal faaliyetlerin organizasyonlarında bir düzenlilik aranması sorulmaması gereken bir soru olmaya başladı. Esas olan toplumsal süreçlerdi. Bu toplumsal süreçlerde değişik nedenler dolayısıyla ortaya çıkan değişmeler,

mekansal organizasyonun biçimini belirleyecekti. Mekansal organizasyon edilgen olandı. Sosyal süreçlerin değişmesi için değişik coğrafya yaklaşımları farklı nedenler ileri sürüyordu. Kimi teknolojik ve kültürel birikime bağlıyor, kimi toplumsal hareketlere dayandırıyor, kimi de dünya ekonomisinin bunalımdan çıkabilmesi için gerekli yapısal düzenlemeler üzerinde duruyordu. Ama belirleyici olan sosyal süreçti. Analizlerde sosyal sürece verilen bu öncelik, sürecin içinde ayrılmaz bir biçimde bulunan[11] zamanın toplumsal analizlerde mekana göre daha önplanda bir yer almasına neden oluyordu.

Bu yaklaşım Lefeber'in sözcükleriye *"mekanın üretildiği"* biçiminde ortaya konuldu.[12] Mekanın üretildiği söylendiğinde, daha önce var olandan farklı bir şeyin üretilmesi kastedildiğinden, bir bakıma mekanın göreliliği de kabul edilmiş olmaktadır. Ama üretildiği söylendiğinde mekan, neo-Pozitivist coğrafyada olduğu gibi soyut özellikleriyle ortaya konmamaktadır. Toplumsal olarak üretilmiş nesneler aracılığıyla onlar tarafından içerilmiş olarak ortaya konmaktadır. Bu bakımdan neo-Kantist çoğrafyada mekanın analizlere doğaya (fiziki coğrafya) içerilmiş olarak girmesinde olana benzer bir durum söz konusudur. Mekanın üretildiğini söylediğimizde de mekan analizlere nesnelere içerilmiş olarak girmektedir. Ama bu haldeki nesneler doğa tarafından verilmiş değil sosyal olarak üretilmiş olanlardır.

Aslında coğrafyacılar mekanın bu biçimde sosyal olana içerilerek zaman göre ikinci plana itilmesine kolayca razı olmamakta, mekanın görmezden gelinen rollerine açıklık kazandırmak istemektedirler. Bu konuda coğrafyacıların farklı stratejiler izlediği görülmektedir.

Lefeber mekan bilinci yüksek bir toplum bilimci olarak, üretimin sosyal ilişkilerinin ancak mekansal olarak varolduğunda sosyal varlığından sözedilebileceğini söylemekte, "bu sosyal ilişkiler kendilerini mekana kazırken üretirler"[13] demektedir. Burada sosyalin mekansal olduğu üzerine vurgu yapılarak söylenmektedir, ama bu ele alışta mekanın etkisi konusunda önemli ipuçları elde edilememektedir. Bunun nedeni de mekanın varlığının adeta sosyal ilişkilerden önce garanti altına alınmasıdır.

---

11 Burada süreç gevşek bir biçimde tanımlanmıştır. Eğer bir süreç iyi denetlenmiş ise bir nedensellik zinciri (causal cord) olarak görülebilir. Böyle bir zincir içinde zaman ve yönlülüğü tek bir nedensellik ilişkisinden çok daha açık olarak ortaya çıkar.

12 Henri Lefebvre: *The Production of Space,* Blackwell, Oxford. UK, 1991.

13 Henri Lefeber: *a.g.e.,* s. 26-36.

Sayer ise yaklaşımını "mekanda farkeder" ifadesiyle ortaya koymuştur.[14] Burada sosyal süreçlerin öneminin yadsınması yoktur. Ama bu sosyal süreçlerin kendisinin mekansal niteliklerinin olduğu ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Sosyal süreçler belli bir mekanda oluştuğu için o mekandan etiklenmektedir. Aslında bu süreç sosyo-mekansaldır. İçinde bulunduğu mekanın özeliklerinden de etkilenerek gelişen sosyo-mekansal süreç mekanı yeniden üretmektedir. Bu yolla mekanın oluşumunun edilginliği bir ölçüde de olsa azaltılmaktadır. Bu durumda bir bakıma sosyal süreçten mekansal sonuca giden, bu mekansal sonucun, geri dönerek sosyal süreci etkilemesi, etkilenmiş sosyal sürecin yeni bir mekansal sonuç yaratmasını öngören iteratif bir çözümleme söz konusu olmaktadır. Buradaki her geri besleme ilişkisi bir öncekine göre küçük olacak ve geri beslemenin etkileri ikinci ya da üçüncü adımda sönümlenecektir. Ama ortaya çıkan sonuç mekandan da etkilenmiş olacaktır. Eğer bu geri besleme etkileri çok küçük kalıyorsa sonuç üzerindeki etkisi sınırlı kalacak ve sosyomekansal bir süreçten söz etmek çok anlamlı olmayacaktır.

Toplumsal bilimlerde yaşanan anlamlılık krizlerinin sonucunda, toplumsal gelişmenin daha önceden kestirilen bir noktaya ya da ereksel konuma varması biçiminde tanımlanmasından[15] vazgeçilmiştir. Bu durumda insanların tek tek seçmelerinden, eylemlerinden etkilenerek oluşan süreçlerin ortaya çıkardığı önü açık bir gelişme sözkonusudur. Bir kuramın mutlaka geleceğe ilişkin kestirimlerde bulunması gerekmez. Doğa bilimlerinde de bu tür kuramlar vardır. Evrim kuramı ve jeoloji bu türde geleceğe ilişkin kestirimde bulunmamasına karşın açıklayıcığı olan kuramlardır.[16]

Bu bakımdan toplumsal bilimler alanlarında Giddens'ın yapılanma kuramı özel bir önem taşımaktadır. Artık bir yapıdan diğer bir yapıya geçen sosyal değişme değil, sürekli olarak değişmekte ya da yapılanmakta olan bir toplum söz konusudur. Bu yeniden yapılanmakta olan toplum içinde mekanın dışlandığı söylenemez. Her yaratılan küçük küçük yeniden yapılanma içinde şu ya da bu biçimde mekanın etkisi bulunmaktadır. Ama bu etki sözkonusu her yeniden yapılanma adımı içinde ancak ayrıca araş-

---

**14** Andrew Sayer: *Method in Social Science*, Routledge, London, 1992, s.146.

**15** Birincisiyle pozitivist sosyal bilim yaklaşımları, ikincisiyle tarihsel materyalizmin yaklaşımları kastedilmektedir.

**16** Andrew Sayer: *a.g.e.*, s. 131-132.

tırılarak açığa çıkartılabilir. Bu süreçten soyutlanarak gösterilebilecek ayrı bir mekansal etki yoktur.

Yeniden yapılanmanın her adımındaki mekansal etkiyi ortaya koymanın nasıl analiz edileceğinin de mikro düzeyde bireylerin davranışlarının önceden kestirilmesine ilişkin bir ön kurama gereksinmesi olacaktır. Bu ister neo-Pozitivistik bir yer seçimi kuramı, ister *habituslara* dayanan Bourdieu'gil bir açıklama ya da başka kuramlar olsun bir kurama gereksinme duyuracaktır. Bu da bir anlamda çok paradigmalı bir coğrafya alanının varlığını sürdürmesinin işlevlerinden birini ortaya çıkarmış olmaktadır.

Varacağı nokta açık bırakılan toplumsal gelişme süreçleri ve bunun ürettiği mekanı ele alan beşeri coğrafya yaklaşımlarının ortaya çıkaracağı kuramların neo-Pozitivist coğrafyanın mekansal organizasyon kuramları gibi belli bir mekansal yapıya işaret etmiyeceği açıktır. Bu nedenle bu kuramların fiziki plancılara mekansal organizasyon kuramları kadar yardımcı olmayacağı sonucuna ulaşılabilir. Ama bu saptama 1960'lı yılların planlama anlayışı için doğrudur. Oysa günümüzde planlama anlayışı da değişmiştir. Günümüzde, geleceğin mekansal kalıplarını şimdiden tüm ayrıntılarıyla belirlemeye çalışan bir plandan çok, geleceğin oluşumunu, doğabilecek olan yeni fırsatların değerlendirmesine açık bırakan, ilgisini ayrıntılara değil stratejik kararlara yönelten bir planlama söz konusudur. Bu planlama biçiminde gelecekteki oluşumlara açık esneklikler bulunacaktır, ama bu açıklığa ya da esnekliğe performans göstergeleriyle sınırlamalar getirilmiştir. Tüm bu oluşum sırasında ortaya çıkan bu mekansal yapının belli konularda belli performansları yerine getirmesi beklenilmektedir.

Böyle bir planlamanın beşeri coğrafyadan kendisine sağlamasını beklediği bilimsel bilginin niteliği de farklıdır. Artık iç belirleyiciliği çok yüksek, serbestlik derecesi çok azalmış, geometri diliyle ifade edilmiş bir kurama gereksinme yoktur. Gereksinme duyulan şey, az sayıda iç ilişkiyi belirleyen, serbestlik derecesi oldukça yüksek bir kuramdır. Ama bu yeterli değildir, bunu tamamlayıcı bir başka kuramsal çerçeveye daha gereksinme vardır. O da gerçekleştirilmesi istenen performans göstergeleriyle verilen kararları ya da yapılan uygulamaları ilişkilendiren önermelerden oluşacaktır.

Varolan beşeri coğrafya paradigmalarının sadece birinin bu gereksinmeyi tümüyle karşıladığını söylemek zordur. Performans uygulama ilişkisi

neo-Pozitivistik paradigma içinde karşılanırken, bir kısmını bu paradigmanın kavramlarıyla karşılamak olanağı bulunamaz. Başka paradigmaların kavramları ve ilişkilerinden yararlanmak gerekir. Örneğin mekanın taşıdığı anlamlarla ilgileniliyorsa pozitivizmin tüm işaretlerinden sembollerinden arındırılmış mekan kavramı yetersiz hale gelecek, fenomelojik coğrafyanın sembollerle anlam yüklenmiş, yer (place) kavramlarını kullanmak gerekecektir.

## 6. Üç Aşamalı Gelişmesi İçinde Beşeri Coğrafyanın Yerle (geo) İlişkisinin Kopması ve Mekanın Zamana Göre Marjinalleşmesi

Son yüzyıl içinde beşeri coğrafyanın üç aşamalı gelişmesini gördük. Birinci aşamada yeryüzüne içerilmiş bir mutlak mekan söz konusudur. Bu aşamada yeryüzünün fiziki coğrafyasının (doğa) bunun üzerinde oluşan toplumsal düzeni büyük ölçüde (hiç olmazsa belli ölçüde) belirlediği kabul edilmektedir. Eğer böyle sıkı bir belirleyicilik öngörülüyorsa toplum ya da yaşam biçimi sabit kalacaktır. Böyle bir analiz içinde zamana pek bir yer yoktur. Kuşkusuz 19. ve 20. yüzyılda toplumlarda yaşanan değişmeler gözönüne alınırsa, hiç bir toplumsal bilimin değişmenin olmadığını varsayamayacağı açık hale gelir. Onu analize katmak durumundadır. Nitekim neo-Kantist coğrafya da daha önce üzerinde durduğumuz biçimde değişmenin eklemlenmesine olanak vermiştir. Ama bu, doğayı (mekanı) dışlamayan bir eklemlenmedir.

İkinci neo-pozitivizm aşamasında ise göreli mekan kavramının kabul edilmesi ve mekanın nesnelerden soyutlanması ve geometrinin dil olarak kullanılmasıyla analizlere katılmasının ne tür bir mekan organizasyonu kuramı ortaya çıkardığını görmüştük. Bu yolla beşeri coğrafyanın yeryüzüyle ilişkisi koparılmıştır. Coğrafya sözcüğünün başındaki "geo"nun yer yuvarlağını işaret ettiği hatırlanırsa bu kopuşun coğrafya bakımından önemi daha iyi anlaşılır. Adeta kendisini konusunun dışına ittiği görülür.

Üçüncü aşamada ise toplumsal süreçlerle üretildiği kabul edilen mekan, yeniden nesnelere içerilmiş olarak düşünülmeye başlanmıştır. Ama bu nesneler doğa tarafından dıştan verilen değil, toplumsal tarafından üretilendir. İkinci aşamada yeryüzünden koparılmış olan mekan, üçüncü aşama da toplumsal tarafından üretilir hale gelmiştir. Birinci aşamada mekanı da içeren doğal çevre toplumsalı belirlerken, üçüncü aşamada toplumsal olan mekanı üretir hale gelmiştir. Toplumsal olan yoksa mekan da

yoktur. Toplumsal olan ise hızlı değişme içinde bulunduğundan belli bir yönde akıp gittiği varsayılan zamanla sıkı sıkıyla ilişkilidir. Geçen zaman toplumsalda büyük değişiliklerin gözlenmesine neden olacaktır. Böyle bir söylem içinde zaman belirleyen gibi görünürken, mekan belirlenen halinde ele alınacaktır.

Beşeri coğrafyanın üç aşamalı gelişme öyküsü içinde zamanla mekanın konumları tamamen yer değiştirmiştir. Önde ve belirleyici olarak ele alınan mekan, yerini zamana bırakarak ikincil hale gelmiştir. Oysa epistemolojide zaman ve mekana ilişkin çözümlemeler bu iki kavramın benzer nitelikte olduğunu, toplumsal olguları açıklamakta aynı biçimde kullanılmaları gerektiğini ortaya koyar. Bunlardan birine farklı bir önem verilmesi yapılan çözümlemelerde belli sapmalar bulunmasının bir kanıtı olarak ileri sürülebilir. Bu nedenle zaman ve mekanın birbirine göre üstünlüğü olmayan ele alınışlarını geliştirmeye çalışmak yararlı olacaktır.

## 7. Beşeri Coğrafya İçin Yeni Bazı Kavramlaştırma Olanakları Üzerine

Beşeri coğrafyada zamanın öne geçerek mekanın geri plana itilmiş olmasının gerisinde iki neden olduğunu düşünüyorum. Bunlardan birincisi mekana ilişkin kavramlaştırmanın, toplumun günümüzde ulaştığı gelişme aşamasında yetersiz kalmasıdır. İkincisi ise beşeri coğrafyanın nedensellik (causality) ve olumsallık (contingency) kavramlarının zaman ve mekanla ilişkileri konusundaki yorumunun taşıdığı yanılgılardır.

### Mekanın İlişkisel Olarak Temsili Beşeri Coğrafyanın Günümüzdeki Gereksinmelerini Karşılamakta Yeterli Olabilir mi?

Coğrafyanın tanımı gereği yeryüzüne ilişkin, adeta ona bağlı bir bilim olması, bu alanda mutlak ya da göreli mekan tartışmasını daha başlangıçta anlamlı olmaktan çıkarmaktadır. Bu tartışma fizik gibi daha evrensel iddialar taşıyan bir bilim alanı için çok anlamlıyken, coğrafyada birden anlamını yitirmektedir. Mekanın nesnelerin birbirine göre konumlarının oluşturduğunu kabul eden bir coğrafyacı için bile mutlak mekanın varlığını kabul etmeye yakın bir durum söz konusudur. Çünkü coğrafya alanında bu göreli mekanı oluşturan nesnelerden biri yeryüzüdür. Coğrafyayı ilgilendiren her olgu buna referansla gerçekleşecektir. Yeryüzünün varlığı mutlaklık ve görelilik tartışmasını coğrafya pratiği bakımından anlamlı olmaktan çıkaracaktır. Nitekim insanların günlük yaşamlarında mekanın

varlığına ilişkin bir mekan sezgisine sahip olması, günlük dildeki kullanışlarının mutlak mekanın varlığına işaret etmesi bu nedenledir.

Coğrafyanın gelişme tarihine ilişkin yaptığımız kısa çözümleme, mekanın analizlere soyut özellikleriyle mi yoksa mekanı oluşturan nesnelere içerilmiş olarak mı katılacağına ilişkin tartışmanın, mekanın göreliliği ve mutlaklığı üzerindeki tartışmadan daha önemli olduğunu ortaya koymuştur. Beşeri coğrafyanın mekan organizasyonlarının betimlenmesi ve açıklanması olarak görüldüğü aşamada, bu kuramsal yaklaşım kendine dil olarak geometriyi seçince, mekan nesnelerden bağımsız soyut özellikleriyle temsil edilmiştir. Mekanı oluşturan bu nesnelerin tüm özellikleri unutulmuş, adeta bir geometrinin köşe noktalarını belirleyen bilyalar ya da monadlar haline gelmiştir. Böyle bir mekan temsilinin sosyal kuramla kaynaşması da büyük zorluklar yaratmıştır.

Üçüncü aşamada mekanın üretilmesinden söz edilmesi bu bakımdan önemli bir değişiklik getirmektedir. Mekan nesneleriyle birlikte üretilmektedir. Yani mekan nesnelerde içerilmiştir. Kuşkusuz bu üretilen mekanın bazı özelliklerini nesnelerden soyutlayarak, elde edilen temsil biçimlerinden yararlanarak, bazı düzenliliklerin varlığını araştırmak olanaklıdır. Ama böyle bir araştırma nesnelerden kaynaklanan açıklamaları görmezden gelmiş olacak, toplumsal kuramla ilişkilendirilmekte zorlukla karşılaşılacaktır. Öte yandan sadece nesnelere yüklenmiş, gizilleştirilmiş bir mekan anlayışı da mekanın etkisinin ortaya çıkarılamamasına neden olacaktır, mekan kolayca görmezlikten gelinebilecektir.

Bu sorunlardan kaçınmanın yolunun mekanın ilişkisel olarak temsil edilmesi olduğu düşünülebilir. Bir mekanın üretilmesi ilişki potansiyelleri üretilmesi olarak düşünülür. Nesneler mekanı oluşturacak şekilde belli yerlerde üretildiklerinde ya da birbirlerine göre yeni bir konum seçtiklerinde bir ilişki potansiyeli yaratmış olmaktadırlar. Bu potansiyel aslında iki farklı değişkene bağlıdır, bunlardan birincisi mekanın soyutlanmış (isterseniz geometrik diyebilirsiniz) özellikleri diğeri nesnenin kendi özellikleridir. Bunu biraz açmak gerekirse bir nesnenin etkileme potansiyeli uzaklıkla azalacak, bulunduğu merkezi konumla artacak, yani bu tür pozisyonel özelliklerden etkilenecektir. Bunlar nesnenin mekandaki konumuyla ilişkilidir. Bunların dışında nesnenin kendisinin özellikleri de etkileme potansiyeline doğrudan katkıda bulunacaktır. Üretilen mekan sürekli olarak ilişki potansiyelini artıran ve ilişki potansiyeli farklılaşmasını değiştiren bir mekandır.

Bu ele alışta mekan hem soyutlanmış nitelikleriyle hem de üzerindeki nesnenin özellikleriyle analize katılmış olacaktır. Mekanı ilişkisel ele alışı daha da öteye götürerek aktör ağ kuramında (actor network theory) olduğu gibi,[17] nesne tamamen devreden çıkarılabilir. Bir nesnenin varlığından ancak diğer nesnelerle ilişkilerini içermesi ve onları temsil etmesi halinde söz edilebileceği kabul edilebilir. Bir nesne ancak diğerleriyle ilişki içinde olduğunda bir değere sahip olacaktır. Bir nesnenin kendisine ilişkin özellikleri (attributes) yoktur, onu diğerleriyle ilişkisi belirler. Böyle bir ele alışta bir nesnenin varlığından, kararlılığından söz etmek olanaksız hale gelir. Nesnenin içinde bulunduğu ağ ilişkileri arasında sürekli bir gerilim vardır. Hiçbir özelliğinin sürekliliği garanti altında değildir. Her şey geriye dönebilir. Olguların zaman içinde sıralanmasında verili düzenlilik yoktur. Böyle olunca zaman yeniden geriye itilmiş olur. İlişkisel mekan ön plana geçer. Bu nedenle mekanın ilişkiselliğini nesneyi ortadan kaldıracak bir düzeye getirmemekte yarar vardır.

Abartılmamış bir ilişkisel mekanda nesnelerin ilişkilerden ayrı bir varlığı olacaktır. Ama çok genel olan nesne kavramını içine girenleri belli bir ayrıma tutmakta yarar vardır. Nesne kavramı burada hem canlıları hem cansızları kapsayacak genişlikte kullanılmaktadır. İnsan ve diğer canlı objelerin ilişki kurma potansiyeli taşıdığı açıktır. Bu konuda cansız nesnelerin ilişki kurma potansiyeli taşıyıp taşımadıkları konusunda bir tereddüt doğabilir. İnsan ürünü, olsun ya da olmasın cansız nesnelerin de bir ilişki kurma potansiyeli taşıdığı söylenebilir ve bu bağlamda değerli kaynaklar, çekicilikler, semboller vb. sayılabilir. Ama bu potansiyelin iki yönlü olmaktan çok, tek yönlü bir ilişki başlattığı söylenebilir.

Böyle ilişkisel olarak tanımlanmış bir mekan kavramının sosyal teoriyle kaynaşması daha kolay olacaktır. Tabii esas sorun böyle bir temsilin pratikte nasıl gerçekleştirileceğidir. Bunun hangi ilişkilerin açıklanmak istendiğine bağlı olduğu söylenebilir. Açıklanmak istenilen ilişki, anlamlı olan ilişki kurma potansiyelinin ne olduğunu gösterecektir. Ayrıca geliştirilmek istenilen kuramın ölçeği, yani makro ya da mikro olması mekanın temsilinde ilgilenilen değişkenleri değiştirecektir. Makro ölçekte daha soyut özellikler üzerinde durulurken, mikro ölçekte daha sembolik ögeler, yani yere (place) ilişkin olanlar ön plana çıkmış olacaktır.

---

17 John Law John Hassard: *Actor Network Theory*, Blackwell Publishers, Oxford, 1999.

## Nedensellik ve Olumsallık Kavramlarının Zaman ve Mekanla İlişkisi

Newtoncu bilim dünyasının nedensellik anlayışının bilimsel düşünce üzerindeki etkisi çok yüksek olmuştur. Daha sonraki yıllardaki gelişmeler içinde bu anlayışa ne kadar karşı çıkılmış olursa olsun bilim dünyasındaki etkililiğini koruyor. *Nedensel ilişki* denildiğinde iki ayrı (discrete) olgu arasında bir neden sonuç ilişkisi anlaşılıyor, genellikle "AB" şeklinde gösteriliyor. Bu ilişki her zaman ve her yerde geçerli bir zorunluluk olarak görülüyor. Bir bakıma Plato'nun evrensel gerçeği gibi anlaşılıyor. Bu tek yönlü bir ilişki geriye dönüşlü değil (irreversible), yani "BA" dır. Bu durumda "A" ve "B" arasında bir zaman sıralaması ortaya çıkmaktadır. "A" olayı "B"den önce geliyorsa onun nedeni olabilmekte, ama daha sonra gelen bir olayın bir öncekinin nedeni olması söz konusu olmamaktadır. Böyle nedensellik ilişkisi içinde ortaya çıkan bir sonuç bir neden olarak yeni bir sonucun doğmasını sağlayabilir. Bu durumda bir nedensellik zinciri (causal cord) ortaya çıkmaktadır, bu zincirde bir geçişlilik (transitivity) yani eğer "AB, BC ise AC"dir ilişkisi söz konusudur.[18]

Bu nedensellik şemasının gerisinde fiziğin sürekli akıp giden doğrusal zaman anlayışı bulunuyor. Newton fiziğinin açıklamalarını bu ilişki şemasına uygun biçimde yapıyor. Diğer bilim alanlarında da açıklama bu şemanın etkisinde kalıyor.

*Olumsallık* ise daha esnek bir ilişki şeması öngörüyor, zorunluluğu içermiyor. Bir olayın oluşumu kesin değil, "A" olayı "B" olayını doğurabileceği gibi bunu doğurmayabilir de, bir başka "D" olayını yaratabilir. Koşullara bağlı olarak olasılıklı bir ilişki öngörülüyor. Değişik faktörlerin bir arada bulunmasıyla yaratılan olanaklardan ya da fırsatlardan birinin belli bir olasılıkla gerçekleşip gerçekleşemeyişi söz konusu oluyor.

Nedensellikte zaman içinde bir sıralama ilişkisinin bulunması, olumsallıkta ise değişik faktörlerin aynı anda bir arada bulunması, bilim pratiğinde nedensellikle olumsallık arasında adeta bir işbölümü yaratmıştır. Bir zaman içindeki gelişmeler ele alındığında hemen nedensel ilişki şeması kullanılmakta, mekansal gelişmeler üzerinde durulduğunda olumsallık devreye sokulmaktadır. Böyle bir işbölümü, nedensellikte mekanın, olumsallıkta zamanın dışlandığı gibi yanıltıcı bir kanı yaratmaktadır. Bu

---

18 J.R.Lucas: *Space Time and Causality, an Essay in Natural Philosophy*, Oxford at the Clarendon Press, London, 1984, s. 5-45, 56.

yanıltıcılık bir olayın olmasını sağlayan faktörler arasındaki etkileşimin kapalı ve açık sistemler olarak ele alınmasının yarattığı farklılıkların gözardı edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Newton'cu bir dünyanın doğa bilimlerinin ana açıklayıcılık biçimi olan nedensellik daha çok laboratuvar koşullarında bir araya getirilen faktörlerin ortaya çıkardığı, olasılığa yer bırakmayan (ya da 1olasılıklı) sonuçların gözlenmesine dayandırılmaktadır. Bir "A" faktörünün "B" üzerine uygulanmasının yaratığı sonuç üzerinde konuşulduğunda, ilk bakışta "A" ile "B" arasında bir zaman sıralaması bulunmaktadır. Ama bunun ötesinde gözardı edilmemesi gereken iki şey vardır. Bunlardan birincisi "A" ve "B"nin laboratuvar mekanında bir araya getirilmiş olmasıdır. Yani bir mekansal koşul bulunmaktadır. İkincisi ise "A" ve "B"yi laboratuvarda bir araya getiren bir aktörün varlığıdır. Bu aktör "A" ve "B"yi bir araya getirdiğinde, deneyi başka faktörlerin etkilemesini engellemekte deneyin denetlenen koşullar altında gerçekleşmesi sağlanmaktadır. Burada aktör önemli bir rol oynamakta, bir yandan o olayın gerçekleşmesi iradesini ortaya koymakta, öte yandan ise sistemi kapalı hale getirmek gücüne sahip olmaktadır.[19]

Oysa olumsallıktan söz ettiğimizde bu aktörün bu iki rolünden herhangi biri ya da her ikisi devre dışı bırakılmıştır. Olumsalıkta raslantısal olarak bir arada bulunan değişik nesnelerin ve faktörlerin belli bir olasılık altında etkileşmesiyle ortaya çıkan olaylar söz konusudur. Bu halde sistemi kapalı hale getiren bir aktör söz konusu değildir; ne bir iradesi vardır, ne de etkileşme koşullarını denetlemektedir. Burada açık bir sistem söz konusudur. Bazı hallerde bir aktörün iradesinden de söz edilebilir. Bu aktör belli bir sonucu elde etmek için değişik faktörleri bir araya getirebilir, ama bu etkileşme ortamını tam kapalı hale getiremiyorsa, böyle bir denetleme gücü yoksa, sadece gerekli faktörleri biraraya getirmiş olmasıyla istediği sonucu elde edeceğinden emin olamaz, sadece olasılığını artırabilir. Bu halde de olumsallık sürmektedir.

Olumsal ilişkiler içinde ortaya çıkan bir sonuç varsa, bu da nedensellikte olduğu gibi geriye dönüşsüzdür. Yani sadece mekanda bir arada olmaya bağlı değildir, zamana ilişkin bir öncelik ya da sonralığı içermektedir. Tarihselliği yaratan da bu olumsal ilişkiler içinde yaşanan bir gelişmenin geri dönülmez oluşudur. Olumsallık da nedensellik gibi hem zaman hem de mekana ilişkin koşullara sahip olmaktadır.

---

19 Roy Bhaskar: *Reclaiming Reality*, Verso, London, 1989, s. 17-21.

Bu kısa irdeleme bizi ilginç bir noktaya getiriyor. Nedensellik ve olumsallıkta farklılığın iki faktör arasındaki etkileşmenin türüne ilişkin olmadığı, açıklanmaya çalışılan olgunun açık ya da kapalı sistem içinde gelişmesine bağlı olduğu söylenebilir. Böyle olunca da nedensellikle olumsallık arasındaki açıklama farkını zaman ve mekanı hesaba katma biçiminde değil, ilgilenilen olgunun nasıl bir sistem içinde gerçekleştiğinde aramak gerekmektedir.

Sistemi kapalı hale getirecek denetleme gücüne sahip olan bir aktörün bulunmasının toplumsal bilimler alanında sonucun denetlenmesi için yeterli olmayacağı da ileri sürülebilir. Toplumsal bilimler alanında sistemi kapalı hale getirmenin iki tür koşulu olduğu düşünülebilir. Bunlardan biri dış koşullar, ikincisi ise iç koşullardır. Sonuçları denetlemek isteyen aktörün dış koşulları denetlemekte başarılı olabileceği ama iç koşulları denetleyemeceği söylenebilir. Çünkü insanlar, öğrenme, değişme vb. bir çok nedenle farklı reaksiyon gösterebileceklerdir.[20] Eğer toplumsal bilimler alanında sistemin hiçbir zaman tam kapatılamayacağı kabul edilirse, bu alanda olumsallığı bir genel açıklama biçimi olarak kabul etmek gerekir.

**Bağlam Bağımlılık Ne Tür Bir Olumsallıktır?**

Coğrafya bakımından çoğu kez bağlam bağımlılık kavramı olumsallıkla karıştırılarak kullanılan bir kavramdır. Bir yöredeki nesneler ve değişik faktörler karşılıklı etkileşmeyle belli olguların ortaya çıkmasını sağlayabilirler, o yörede bir tarihsel gelişme yaşanır. Bu olumsal bir oluşumdur. Bu olumsal oluşumun bağlam bağımlı niteliklerinden söz ettiğimizde daha ince bir ayrıntıya dikkat çekilmek istenilmektedir. Bu ince ayrıntıyı ortaya koymak için bir örnek vermekte yarar vardır. Bir kimyasal reaksiyonu ele alalım, örneğin hidrojen ve oksijen atomlarının bir araya gelmesiyle suyun oluşumu olayını düşünürsek her yerde ve zamanda su iki hidrojen bir oksijen atomundan meydana gelmektedir. Suyun oluşumu bağlam bağımlı değildir. Oysa helva yapılmasını ele alalım, helva farklı zamanlarda ve değişik yerlerde bir diğerinden oldukça farklı biçimde yapılabilmektedir. Şekeri az ya da çok olabilmekte, içine katılan katkı maddeleri değişebilmektedir. Yani helva bağlam bağımlıdır.

Bağlam bağımlı olmayan olgulara dayanan bir olumsal gelişmeden söz edilebileceği gibi, bağlam bağımlı olgulardan oluşan bir olumsal geliş-

---

20 Andrew Sayer: *a.g.e.*, s. 121.

meden de söz edilebilir. Buradaki bağlamın ya da yerelin etkisi daha derindendir. Sadece olasılıkların hesaba katılmasıyla kavranamaz. Olguların niteliklerinin de çözümlemelere katılması gerekir.

Bağlam bağımlılığın ayrıca çözümlemelere katılmasından kaçınmak isteyenler, ortaya çıkan her bir helvanın ayrı bir nesne olarak adlandırılmasını önererek, bu bakış açısının dışlanması gerektiğini savunabilirler. Bu kuramsal olarak olanaklıdır. Ama bu yolla bunlara aynı ad verilmiş olmasını, toplumda aynı işlevi görmesini gözardı edersek, çözümlememizde başka sorunlarla karşılaşırız.

Olumsallık, sistemin açık olmasından kaynaklanmaktadır. Açık sistemlerde bağlam bağımlılıktan söz edildiği kadar, açık olmayan sistemlerde de bağlam bağımlılıktan söz edilebilir. Bu tartışma bize gösteriyor ki bağlam bağımlılık ve olumsallık bir diğerine indirgenemeyen kavramlar olmaktadır. Bu nedenle değerlendirmelerimizde bu farkı eritmekten çok ondan yararlanmanın yolunu bulmaya çalışmalıyız.

## 8. Zaman ve Mekana Verdiği Önemi Farklılaştırmayan Bir Sosyal Kuramda Açıklama Nasıl Gerçekleşebilir?

Sosyal teorinin bireyleri şeyleştiren bir belirlenmeyi ve ereksellliği içermemesi ve toplumdaki aktörlerin seçmelerinin etkilerini gözönüne alan önü açık bir oluşuma olanak vermesi gerektiği konusunda oldukça geniş bir oydaşma bulunmaktadır.

Böyle olunca bu kuramda aktör açıkça ve merkezi bir konumda yer alacaktır.[21] Aslında aktörün bir toplum kuramında yer alması ancak eylemiyle olur. Her aktörün eylemi, tanımı gereği hedef yönelimli, üzerinde düşünülmüş, özgür iradesiyle uygulanmıştır. Aktör ve eylemi temele alan bir toplum kuramının ne anlama geldiğini daha iyi kavrayabilmek için alternatifi ile karşılaştırmak gerekir. Eğer toplumsal bilimler analizlerinde davranışçı bir yaklaşımı benimseseydik, toplumun etki ve tepki modeli içinde davranan bireylerden meydana geldiğinden yola çıkmamız gerekecekti. Bu durumda ise toplumsal düzeyde oluşacak olan da büyük ölçüde biyolojik olanca belirlenmiş olacaktı.[22] Oysa aktörü ve eylemini temele al-

---

21 Coğrafyada merkezi konumun sosyal süreçlere değil de eyleme verilmesi için yapılan bir öneri için bkz. Benno Werlen: ***Society, Action and Space, An Alternative Human Geography***, Routledge, London, 1993.

22 Benno Werlen: ***a.g.e.***, s. 5, 6, 9, 11.

dığımızda insanın akıl yürütmek gibi onu diğer canlılardan ayıran özelliklerini ihmal etmemiş oluyoruz. Bu durumda ortaya çıkacak olan oluşumun önü açık olacaktır. Bu nedenle kuramda aktörü ve eylemine merkezi bir rol vermek sadece açıklamalarda sistemin kapalılık derecesini hesaba katabilmek açısından değil, aynı zamanda da sosyal sistemin gelişmesinin kestirilememek özelliğini sağlamak bakımından da gereklidir. Bu geliştirilen kuramın kestirimsel olmayan açıklama (nonpredictive explanation) yapan bir nitelikte olmasını sağlayacaktır.

Bu durumda sosyal kuramın yapacağı açıklamalarda da aktör ve eylemi açıkça işe katılmalıdır. Aktörün açıkça hesaba katılması açıklamalarımız bakımından üç farklı niteliğiyle ele alınmak durumundadır. Bunlardan birincisi aktörün bir eylem isteğinin bulunması, ikincisi bu isteğin bağlam bağımlılık derecesi, üçüncüsü ise aktörün sistemi kapalı hale getirecek bir kapasiteye sahip olup olmayışıdır.

Aktörün eylem isteğinin bağımsız olmadığı önemli ölçüde toplumdaki değerler vb. faktörlerce tarafından belirleneceği söylenebilir. Ama bu belirlenme toplumun olduğu gibi yeniden üretilmesinin sağlanmasını garanti altına almaz, bu nedenle bu aktörlerin eylemlerinin sonuçları birikerek, toplumu değiştirme potansiyelini içinde taşımaktadır. Buradaki tartışmamız bakımından bu isteğin içeriğinin nasıl oluştuğu üzerinde daha ayrıntılı olarak durmaya gerek yoktur.

İsteğin bağlam bağımlılık derecesi çözümlememiz bakımından daha önemlidir. Bir bireyin her isteğinin gerçekleşmesi olanağı bulunamaz. Burada istenilen şeyin gerçekleşebilmesi bağlam bağımlı olmasıyla ya da olmayışıyla yakından ilişkilidir. Bir toplumda ulaşılmak istenilen bir olgunun bağlam bağımlı olmayışı iki kaynaktan gelmektedir. Bu kaynaklardan biri doğa yasalarıdır, ikincisi ise toplumların geliştirdiği regülasyonlardır. Eğer ulaşılmak istenilen olgu şu ya da bu biçimde bağlam bağımlılıktan çıkarılmışsa bu sonuca ulaşabilmek için gerekli faktörleri denetimli bir biçimde bir araya getirmek gerekecektir. Ama ulaşılmak istenilen bir bağlam bağımlı sonuçsa burada aktörün denetlemek durumunda olduğu koşullar azalacak, buna karşılık ulaşılan sonuç istenilenden belli ölçülerde farklı olabilecektir.

Aktörün çözüme katılması ve onun isteğinin açıklayıcılığı çıkış noktası kabul edilince, bunun gerçekleşmiş olması, aktörün ilgilendiği sonuca ulaşabilmesi için sistemi kapalı hale getirebilme kapasitesine sahip olmasına bağlı olmaktadır. Bu kapasitenin iki yönü vardır. Bunlardan biri ulaşılmak

istenilen olgunun gerçekleşmesi için gerekli faktörleri harekete getirme, ilişkilendirme potansiyelinin bulunmasıdır. Diğeri ise bu olaya dış faktörlerin müdahale etmesini engelleyebilme kapasitesinin varlığıdır.

Buradaki tartışmamızı tamamlamak için kullanılan aktör sözünün içeriğine belli bir açıklama getirmek gerekir. Aktör sözcüğü bir bireyi kapsadığı gibi, bir sivil toplum kuruluşunu, bir devlet kurumunu da kapsayabilir. Bu aktörlerin her biri için ulaşılmak istenilen olgunun ne olabileceğine göre, bağlam bağımlı olanın kapsamı ve sistemi kapalı hale getirme kapasitesinin niteliği çok farklı olacaktır.

Toplumsal bilimler için böyle bir açıklayıcılık yaklaşımının benimsenebileceğini kabul ettikten sonra, bu açıklama içinde mekan ve zamanın eş önemdeki bir konuma sahip olarak nasıl yer alabileceğini sorabiliriz.

Sosyal kuramda aktörün varlığı ve onun merkezi konumu kabul edilince, mekanın ve zamanın etkilerinin analize katılması da aktör üzerinden olacaktır. Bunun için de bir aktörün istencinin oluşması, bu istencinin gerçekleşmesi için gerekli ilişkileri kurabilmesi, gerekli faktörleri harekete getirebilmesi ve sistemin kapalı kalmasını denetim altına alabilmesinde zaman ve mekandaki konumunun nasıl etkili olduğunu açıkça ortaya koymak gerekir.

Aktörün istencinin ne olduğunu zamanda ve mekandaki konumu büyük ölçüde belirlemektedir. Önce bir aktörün mekandaki konumunun yeryüzünde tek bir noktada ve değişmez olarak düşünmek doğru olmaz. Bu aktör bir birey ise yaşamında değişik zamanlarda yeryüzünün değişik noktalarında ve değişik ilişki kurma kapasiteleriyle yer alacaktır. Başka bir deyişle bireyin konumu zaman ve mekanda etkileşim içinde oluşmaktadır. Ayrıca bir aktörün mekan içindeki konumu tek bir noktadan ibaret olmayabilir. Eğer bu aktör bir tüzel kişilikse ya da bir kuruluşsa aynı esnada birden fazla noktada bulunabilecektir. Ama söz konusu aktör bir ulus devletse, yer yüzündeki konumu alansal olarak belirlenecektir.

Aktörün isteğinin zamanla ve mekanla ilişkisi çok yönlüdür. İsteğin içeriği aktörün mekandaki ve zamandaki konumundan etkilenerek oluşmaktadır. Öte yandan bu istek gerçekleştirilme aşamasında somutlaştığında zamanda ve mekandaki yerinin belirli olması gerekir.

Aktörün isteğini yerine getirebilmesi ve başarmak istediği sonucu alabilmesi için değişik faktörleri bir araya getirmesinin ve sistemi kapalı hale getirebilmesinin de önemli mekansal yönleri vardır. Bir aktörün eyleminde değişik faktörleri bir araya getirebilmesi mekanda bir arama sürecini ge-

rektirir. Bu arama süreci o aktörün mekanda ve zamandaki uzanımıyla (distanciation) yakından ilişkilidir. Bir aktörün içinde bulunduğu zaman ve mekandaki konumu ve bu konumda sahip olduğu mekan ve zaman uzanımı onun neyi başarabileceğini önemli ölçüde belirler. Aktörlerin zaman ve mekan uzanımı teknolojik gelişmeye, bilgi birikimine, örgütlenme olanaklarına bağlı olarak toplumların gelişmesinin paralelinde sürekli olarak artar. Mekana ilişkin göreli özellikleri sürekli değiştirir. Mekan ve zamanda uzanımın artışı aktörün yapabilirliğini yükseltir. Ama bir aktörün yapabilirliği sadece mekan ve zamandaki uzanımına değil aynı zamanda bulunduğu konuma bağlıdır. Bu konumun iki yönü vardır. Bunlardan biri diğer aktörlerin konumudur. Diğeri ise yeryüzündeki konumudur. Yeryüzündeki konumu, ona bulunduğu yere göre özel olanaklar yaratabilecektir. Bu konum ilişkiseldir ama bu ilişkisellik sadece diğer aktörlerle değil, aynı zamanda doğayla ve fiziki çevreyledir.

Kendi isteğini yerine getirmek için geleceğe yönelebilen, mekanda kendisinden uzakta olanla ilişki kurabilen, yani zamanda ve mekanda uzanımı olan bir aktörün bu sistemi bir laboratuvardaki gibi tamamen kapalı hale getirmesi olanağı yoktur. Aktörün konumu ne kadar merkeziyse, başarmak istediğini gerçekleştirmek için gerekli faktörlerin sayısı ne kadar sınırlıysa, ne kadar kısa erimli ve belli bir yere ilişkinse, aktörün sistemin kapalılık derecesini artırması ve başarı olasılığını yükseltmesi olanaklı hale gelecektir.

Eğer mekanın ilişkisel olduğu ve üretildiği kabul ediliyorsa, her aktörün her eyleminin üretilmiş mekandan etkilendiği ve mekanın yeniden üretilmesine katkı yaptığı söylenebilir. Aktörün ürettiği her nesne, seçtiği her yeni yer ve kurduğu ilişki yeni bir ilişki potansiyeli üretilmesi ya da mekanın yeniden üretilmesi olarak düşünülebilir.

Önerilen sosyal kuram yaklaşımına ilişkin betimlemeyi bu noktada bırakırsam bir soru açıkta kalacak. Bu kuram içinde mekanın nasıl bir temsille yer alacağı açıkça belirlenmemiş olacak. Sadece bunun yeryüzünü kullanan ilişkisel bir mekan betimlemesi olacağını saptamış olacağız. Ama bu iki özelliğin dışında da bazı saptamalar yapılabilir. En azından iki farklı yol önerilebilir. Bunlardan birincisinde yeryüzü üzerindeki her noktanın ya da nesnenin düğüm noktaları olarak düşünüldüğü bir ağ böyle bir ilişkisel temsili gerçekleştirebilir. Bu temsilde düğüm noktalarına nesnelerin özelikleri yüklenecektir. İkincisinde ise yeryüzünün alansal (field) temsili

olabilir. Bu alanda her nokta özelikleriyle vektörel ya da ilişkileriyle tensöriyel olarak olarak yer alabilir. Bu halde mekan bir boşluk olmaktan çok madde ile dolu olandır (plenum).[23]

## 9. Son Verirken

Mekanı geri plana itmeyen bir sosyal kuramın olanaklılığına ilişkin tartışmamızın sonuna gelmiş bulunuyoruz. Aktörlere merkezi bir yer veren, onların zaman ve mekandaki konumlarından etkilenen, aynı zamanda da zaman ve mekana ilişkin seçmeleriyle yönlendirilen bir sosyal kuramın olanaklı olduğunu gösterdiğimi sanıyorum. Bu kuram içinde zaman ve mekandan her hangi birine bir öncelik verilmiyor. Bu zaman ve mekanın epistemolojideki simetrik konumuyla tutarlı bir durumdur.

Aktörün eylemine kaynaklık eden isteğin ve onu gerçekleştirmek için yapılması gerekenlerin nasıl ortaya çıktığı üzerinde de durmakta yarar vardır. Bu istek ve yapılanların spontan olarak ortaya çıkması düşünülmüyor, var olan toplumsal yapı içinde varolan değerlerden ve inançlardan etkileniyor ve varolan değişik türdeki ön kuramlardan yararlanıyor. Bu ön kuramlar hangi eylemin hangi isteğin gerçekleştirilmesini sağlayacağına ilişkin güveni pekiştiriyor..

Yine bu kuramda olumsallık temel açıklayıcılık biçimini oluşturuyor. Bir toplumda sistemin kapalılığının ancak çok özel durumlarda gerçekleşebileceği kabul edildiğinden nedensel açıklamalar olumsallığın özel bir hali olarak düşünülüyor. Bu nedenle toplumda aktörler isteklerini gerçekleştirmek için ne kadar bilinçli davranırsa davransın, sonuçta ortaya çıkanla yetinmek durumunda kalıyorlar. Aktör düzeyinde ortaya çıkan bu çok sayıdaki sonuçlar, biraraya gelerek, birikerek toplum düzeyinde bir oluşum yaratacaktır. Burada önerilen yaklaşım toplum düzeyinde önü açık bir oluşumu kabul etmekle birlikte, bu düzeyde kestirimde bulunmayı kendi problematiğinin dışında bırakmış olmaktadır. Böyle bir yaklaşımın Newton'cu bir dünyayı öngörmediği açıktır. Ama buraya kadar yaptığımız analizler bu Newtoncu olmayan dünyanın kaos kuramı kapsamı içinde olup olmayacağını söyleyebilmek için de ipuçları vermemektedir.

Toplum düzeyinde ortaya çıkan bu oluşumun niteliği üzerinde duralım. Bu oluşum yalnız olumsal olmayıp, bağlam bağımlı olanı da içerece-

---

23 J.R. Lucas: *a.g.e.*, s. 176-180.

ğinden önemli ölçüde bir yerelliğe de sahip bulunacaktır. Bu nedenle tekil olanla da bir ilişkisi olacaktır. Ama bu oluşumun öğeleri olan her eylemin zaman ve mekana ilişkin yönleri bulunduğundan, bu oluşum zamanda bir birikim, mekanda bir yığılma ve yayılım sonunda ortaya çıkacaktır. Başka bir deyişle bu oluşum tarihsel olduğu kadar coğrafyasaldır da. Oluşan ise bir toplumsal peysajdır (social landscape).

Bu kuramsal çerçeve toplumdaki aktörlerin eylemlerinde mekanın ve zamanın etkisinin ne olduğunu göstermesi bakımdan ve ortaya çıkan oluşumların zamansallığını ve mekansallığını sergilemek açısından çok yararlıdır. Ama bu toplumun gelecekteki mekansal kalıbı (spatial pattern) açısından bir kestirimde bulunması söz konusu değildir. Zaten böyle bir sorunun muhatabı da değildir. Oysa fiziki plancının gündeminde böyle bir soru hâlâ yer alabilir. Bu soruya verilebilecek bir yanıt bu plancıya kendisinin bu tür kestirimlere bağlı kalmadan bir plan yapabilmesinin olanaklılığını göstermek olabilir. Buradaki tartışmamız açısından daha ilginç olanı ikincisidir.

İkinci yanıtta ortaya çıkan bir oluşum varsa, bu oluşum üzerinde bir neo-pozitivist coğrafyacının belli kalıplar (pattern) aramaya çalışabileceğini söylemek olabilir. Kuşkusuz burada geliştirilen yaklaşımdan esinlenerek, böyle bir arayışın boşuna olacağını söylemek akla gelebilir. Ama burada geliştirilen kuramsal çerçeve, böyle belirli kalıpların gözlenmeyeceğini kesin olarak göstermiş değildir. Böyle bir gözlemin yapılması olasılığı ortadan kaldırılmamıştır. Eğer böyle güvenilirliği yüksek bir düzenlilik saptaması yapılabilirse o zaman ilginç bir durumla karşı karşıya kalınacaktır. Burada aktörün seçmelerini merkeze alan kuramın sağlamaya çalıştığı önü açık oluşum modelinin serbestlik derecesinde bir azaltılma gereği ortaya konulmuş olur. Aktörlerin serbest görünen seçmelerinin gerçekte tamamen serbest olmadığı ve değişik faktörlerin iç ilişkilerinin belli bir dönem için böyle bir düzenliliğin ortaya çıkmasına neden olduğu söylenebilir. Ama böyle bir düzenliliğin gözlenmiş olması bize bu düzenliliği sağlayanın ne olduğunu anlamamıza yardımcı olmaz, burada önerilen kuramsal çerçevenin sağladığı açıklamaları ortaya koyamaz. Bu nedenlerle coğrafya ve diğer toplumsal bilimler alanında çok paradigmalı bilimsel gelişmeler yaşanmakta, her paradigma diğerine kendi gerçekleştiremediği bir işlev alanı bırakmış olmaktadır.

## İKİNCİ BÖLÜM

# ÇEVRE ÜLKELERİNDE TOPLUMSAL BİLİMLERİN İDEOLOJİK SORUNLARI*

### 1. Giriş

Bilimsel ilerlemenin, bilim adamlarının felsefe ya da epistemoloji yapması ile değil bilim yapması ile olacağı yargısı ilk bakışta sanılacağı kadar gerçekçi ve masum değildir. Bu yargının arkasında bilim alanının örgütlenmesine ilişkin önemli bir varsayım yatmaktadır. Bilim alanının da rekabetçi bir piyasa gibi, ekonominin örgütlenmesine benzer şekilde örgütlendiği varsayılmaktadır. Bilim adamlarının, kendi güdülerine dayanarak tek başlarına kişisel kaygılarıyla yapacakları araştırmaların bir araya gelerek bilim alanının başarısını en çoğa çıkaracağına inanılmaktadır. Oysa rekabetçi piyasa olgusu nasıl çok gerilerde kaldıysa, bu tür bilim alanı örgütlenmesi de aynı şekilde çok gerilerde kalmıştır. Artık bilimsel ilerlemeler de tekelci örgütlenmeler içinde olmaktadır. Kamuoyunda "bilim alanının" "özerk" olarak örgütlenmesinin savunulmasına ve propagandasının yapılmasına rağmen, gerçekte bilim dünyası belirli çıkarlar adına yönlendirilmekte ve kontrol edilmektedir.

Öyle ise bilim adamlarının, bilimsel çalışma yaparken zaman zaman geriye dönüp bakması, yaptıklarını değerlendirmesi, bulgularının toplumsal sonuçlarını irdelemesi gerekir. Yoksa kendilerinin bir araca indirgenmesini kabullenmek zorunda kalacaklardır.

---

* Seyfi Karabaş Yaşar Yeşilçay (Derleyenler) ***Türkiye'de Toplum Bilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler Semineri*** ODTÜ, 17-19 Aralık 1976, ODTÜ Türk Halk Bilimi Topluluğu, Ankara 1977, s. 33-45'de yayımlanmıştır.

Böyle bir irdelemenin bilim adamı tarafından yapılması gereğini söylerken bireyci bir tutumu önermiş olmuyorum. Bir yandan bilim dünyasının tekelci bir yapıda kontrol edildiğini söylerken, diğer yandan bilim adamlarının kişisel başkaldırışından söz etse idim açık bir tutarsızlık içine düşerdim. Bütün diğer üretimler gibi bilimsel üretim de toplumsallaşmıştır. Toplumsallaşan bir üretimde kişinin tek başına davranması, kendi seçmelerine göre üretim yapması yerine ortak bir amaca göre üretim yapması söz konusudur. Bu nedenle, toplumsallaşmış olan bilimsel üretim alanının örgütlenmesini kişisel ölçekte tutmak isteği onu geri bir düzeyde tutmak isteğiyle özdeşlik kazanır.

Türkiye'de toplumsal bilim çalışmalarının örgütlenmemiş olduğu, daha çok tek tek kişilerin çabaların dayandığı bilinen bir gerçektir. Böyle bir örgütlenme gerçekleştirilecek olsa bile bunun amacının ne olacağı ve toplumsal bilimlerde ne tür bir yönlendirmenin istenir olduğu tartışılmamıştır bile. Böyle bir tartışmanın başlatılabilmesi için önce Türkiye'deki toplumsal bilimin gelişme niteliğine bir teşhis koymak gerekir. Bu bildiride yapılacak olan da budur. Türkiye'deki toplumsal bilimin niteliğini bir merkez-çevre modeli içinde değerlendirmeye çalışarak, böyle bir çözümlemenin kimi sonuçları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Merkez-çevre modeli yirminci yüzyıl başındaki emperyalizm kuramlarının kullandığı bir soyutlama biçimidir. Son yılarda bölgesel gelişme ve yeni emperyalizm kuramlarınca yine güncelleştirilmiştir. (Bu konuda Friedman, 1975'e bakınız.)

## 2. Doğa Bilimi, Toplumsal Bilim ve Toplumsal Yapı İlişkileri

Yukarıda özetlenen türdeki bir çözümlemeyi yapabilmek için önce bilimin toplumsal yapı ile ilişkilerine ait kavramsal bir çerçeveyi ortaya koymak gerekecektir.

Toplumlar, insanların gereksinimlerini sağlamak için doğanın güçlerini, kaynaklarını, insanların yararlanabileceği hale çevirerek üretim yaparlar. İnsanlar üretim yapmak için doğayı etkilerken, araçlardan, doğa hakkındaki bilgilerden, üretim araçlarını kullanış yollarına ilişkin birikmiş hünerlerinden, doğaya karşı oluşmuş tutumlarından yararlanırlar. İnsanlar ve üretimde yararlandıkları tüm bu öğeler toplumdaki "üretim güçlerini" oluştururlar, toplumdaki üretici potansiyelin ne olduğunu belirlerler.

Bu tanımlama içinde tüm doğa bilimleri üretim güçlerinin bir parçası haline gelir. Bilimin gelişmesi ile toplumdaki üretim güçlerinin ve üreti-

min gelişmesi arasındaki sıkı bir ilinti söz konusu olur. Bu ilinti genel olarak doğru olmakla beraber, dünyanın ulaştığı bugünkü "bilimsel ve teknolojik devrim" aşamasında özellikle doğrudur.

Tarih içinde uzun çağlar boyunca, teknik gelişme ve bilimsel gelişme birbirinden oldukça ayrı kalmıştır. Bu ayrı kalışta toplumların sınıfsal yapılarından kaynaklanan nedenler vardır. Teknik gelişme, zenaatkarlar elinde olurken, bilim, din ile birlikte, birçok halde farklılaşmamış biçimde yönetici sınıfların elinde kalmıştır. Teknolojik gelişmenin toplumun alt katmanlarındaki sınıflara bırakıldığı bu dönemlerde "üretim güçlerinin" gelişmesi bu güçsüz sınıflar elinde çok yavaş olmuştur. Bu dönemde bilim ve din yönetici sınıfların elinde salt bir üst yapı kurumu niteliğinde kalmıştır. Ancak bu iki ayrı gelişme kanalı birbirine yaklaştığı zaman, hem dünyadaki bilimsel gelişme hem de üretim güçlerindeki gelişme hızlanmıştır. Bu yaklaşma dönemlerinin ise sınıfsal yakınlaşma olanaklarının doğduğu yoğun sınıfsal mücadele dönemleri olduğu söylenebilir.

Artık bugün teknik gelişme ile bilimsel gelişme ya da mühendis ile bilim adamı kaynaşmış, ayrılamaz hale gelmiştir. Mühendis ve bilim adamı arasında toplumsal sınıf farklılıkları kalmamıştır. Bilim ve teknolojinin bütünleşmesi, doğa bilimini ayrılmaz biçimde üretim güçlerinin bir parçası haline getirmiştir.

Bilimin üretim gücü haline gelmesi, onun kontrolünü ve örgütlenmesini toplumun en önemli konularından biri haline getirmiş, bu bilimin bulgularının mülkiyetini de önemli bir "üretim ilişkisi" sorunu yapmıştır. Bilimsel gelişmeyi kontrol edemeyen bir tekelci firma ya da dünya önderliğinde iddialı olan bir devlet varlığını sürdüremez durumu gelmiştir. Bilimi geliştirmek için örgütlenmek ve kaynak ayırmak artık bir zorunluluktur.

Toplumsal gelişme ile bilimsel gelişme arasındaki ilişkiyi kurmakta, sadece bilimin doğaya dönük yönünün gelişmesini bilmek yetersiz kalır. Her toplumda belirli bir üretim gücü ve buna bağlı olarak oluşan üretim ilişkileri, toplumsal sistemin varlığını sürdürmesinin tüm mekanizmalarını ortaya çıkarmaz. Bir toplumda üretim gücünün gerektirdiği doğa biliminin yanında, var olan toplumsal sistemin devamını sağlayacak toplumsal bilime, felsefe ve ideolojiye gerek vardır. Bir toplumdaki bu sosyal düşünceler, o toplumda yaşayanların toplumsal olayları ve üretim ilişkilerini yorumlama biçimini etkiler ve toplumsal düzenin sürdürülmesinin temel

mekanizmalarından biri haline gelirler. Toplumda doğa bilimlerinin işlevlerinin nasıl yorumlanacağı da bu "sosyal düşünceler" bütününün bir parçasıdır.

Doğa bilimi nasıl insanın doğayı etkilemesinde bir araçsal rol oynuyorsa "toplumsal bilimler" de toplumdaki insan ilişkilerini etkilemek ve kontrol etmekte aynı araçsal rolü oynarlar. Böyle bir kavramsal çerçevede doğa biliminin gelişmesi, üretim ilişkilerinin biçimine ve değişmesine bağlı olarak toplumsal bilimlerin gelişmesini de belirler hale gelmektedir. Doğa biliminin gelişmesi ile toplumsal bilimin gelişmesi arasında sıkı bir ilinti vardır.

Doğa biliminin ve toplumsal bilimlerin gelişmesinin bu türde bir toplumsal gelişme modeline oturtulması, toplumsal bilimlerin kaçınılmaz bir şekilde ideolojik içerikle yüklü olacağı gerçeğini ortaya çıkarır. Bilimler sosyal ilişkilere değindikleri ölçüde, içinde bulundukları toplumun ideolojisinden etkilenir ve hatta onun bir parçası haline gelirler. Toplumsal bilimler bu açıdan ideoloji ile ilintili iken, doğa bilimleri tamamiyle ilintisiz değildir, bulguları sosyal ilişkilere dokunduğu ölçüde toplumsal ideolojiden etkilenirler.

## 3. Toplumsal Bilim - İdeoloji İlişkisi

Bugün Batıda gelişen toplumsal bilime ilişkin temel "etik" değerin, "objektif" gerçeği aramak olduğu ya da içinde "değer yargısı" bulunmayan bir toplumsal bilim kurmak olduğu söylenebilir. Bu tür bir bilim anlayışı iki yoldan eleştirilebilir. Birincisi bunun olanaksızlığı üzerinde durmaktır. İkincisi ise böyle bir bilim anlayışının Batı ekonomik sistemi için rasyonelini göstererek, bu anlayışın kendisinin ideolojik niteliğini ortaya koymaktır.

Salt gözlenmekle toplumsal olgular kendiliklerinden bir düzene girmezler. Eğer kavramların ve kuramların bir çerçevesi yoksa, gözlenen olgularda bir düzen değil daha çok bir kaos algılanır. Böylece, değerlendirmeler dolayısıyla değer yargıları daha gözlem aşamasında toplumsal bilime girer. Değer yargılarının katılması için bu bilimsel kavramlardan politik sonuçlar çıkarmayı beklemek gerekmez. Hatta ideolojik yönlenmeyi gözlem öncesine kadar götürmek mümkündür. Neyin gözleneceği çoğu kez hangi politika sorununa yanıt arandığına bağlıdır. Uzun yıllar Batının sosyal biliminde toplumsal çelişki sorununa değinilmeyip bir "ya-

pısalcı-fonksiyonalist" yaklaşım içinde toplumsal harmoni sorununun incelenmesi salt bir rastlantı mıdır? G. Myrdal'ın (1966, sayfa 19) dediği gibi, bütün bilgisizlik alanlarımız da bilgi alanlarımız gibi fırsatçı olarak yönlendirilmiştir.

Toplumsal bilim kuramlarında hangi sorunun sorulduğu ve bu sorunun açıklanmasında hangi bağımsız değişkenlerin kullanılmış olduğunun araştırılması, ne tür ideolojik etkilerin bulunduğunu teşhis etmemizi kolaylaştırır. Bu sava bir örnek vermek gerekirse kalkınma iktisadına bakmakta yarar vardır. Bir ülkenin neden kalkınmadığı sorusunun yanıtını aramak ile bir ülkenin nasıl kalkınacağı sorusunun yanıtını aramak bizi değişik yapıda kuramlara götürür. Birinci halde kuram, kısır döngüler tanımlama durumundadır. Ve bu kısır döngüler içinde karar vericiler tarafından doğrudan kontrol edilmeyecek değerler vb. birçok değişken yer alırken, ikinci halde, kontrol edilebilecek somut politika değişkenlerinin kullanılması kaçınılmaz hale gelir. Bu halde de açıklamada kullanılan politika değişkeni kaçınılmaz olarak özel sektör eliyle ya da devlet eliyle kalkınma tercihini de gizli olarak içinde taşır.

Toplumsal bilimler alanındaki ideolojik içeriğin bir başka kanıtını toplumsal bilim alanı ile doğa bilimi alanının karşılaştırılmasında buluyoruz. Doğa biliminde yeni kuramlar çıkıp sınandıktan sonra eski kuramlar ortadan kalkmaktadır. Oysa toplumsal bilim alanında birbirini kaldıran kuramlardan çok, birlikte varlığını sürdüren kuramlar söz konusudur. Kalkınma ve modernleşme kuramlarının emperyalizm teorisinden sonra çıkışı ve her üçünün de bir arada varlıklarını koruması örneğinde olduğu gibi.

Toplumsal bilimlerin ideolojik içeriğini boşaltmak olanaksızdır. Öyle olunca, bu bilimlerin ideolojik içeriğini açık hale getirmek en doğru ve sağlıklı tutumdur.

Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir. "Eğer toplumsal bilimlerin ideolojik içeriği boşaltılamıyorsa, Batı bilim dünyasındaki, içinde "değer yargısı" bulunmayan toplumsal bilim yaratma çabası nasıl yorumlanabilir?" Bu tutumun bir açıklaması, Batı bilimi içinde var olan ideolojinin açıktan savunulması zor olacağından böyle gizli tutulduğu şeklinde olabilir. Bu açıklama genel olarak doğru olmakla beraber yeterli değildir. Aynı zamanda böyle bir toplumsal bilim anlayışının, bilimin toplumu kontrol eden güçlerin isteklerine uygun olarak kullanılmasını kolaylaştırmakta ne

tür bir mekanizma oluşturduğunu da göstermek gerekir. Yoksa, üretim güçleri ve üretim ilişkilerine bağlı olarak onlarla tutarlı toplumsal bilimlerin nasıl ortaya çıktığını açıklayamamış oluruz. Bakınız, kapitalist sistemin, kendi üretim güçlerine ve üretim ilişkilerine uygun bir toplumsal bilim isteğini Ford Motor Şirketi Başkanı Arjay Miller nasıl anlatıyor:

> "Bir anlamda Ford Şirketi insanın eğilimlerine ilişkin kuramların piyasa içinde sınamaya tutulduğu bir laboratuvar gibidir. Toplum bilimcilerin ve hümanistlerin şirketin deneylerinden öğreneceği çok şey vardır. Şirket de geniş kuramsal yaklaşımlardan çok şey öğrenecektir. Eğer her iki grup daha yakın ilişkilere sokulursa her biri bugünkünden daha kazançlı olacaktır." (Engler 1968, sayfa 192.)

Bu tür kuramlar fonlar sağlayarak, mali olanakları kontrol ederek bu ilişkiyi kurmakta, oldukça direkt yönlendirme araçlarına sahiptirler. Ama bu araçlardan ayrı olarak "değer yargısı" olmayan bir toplumsal bilim anlayışının istenen yönlendirme için kolaylık sağlayıp sağlamadığını da açıkça göstermek gerekir. Bu tür dolaylı bir kontrol mekanizmasının, dolaysız kontrolün doğuracağı toplumsal gerilmeleri azaltıcı bir mekanizma olarak çalışacağı bir ilk varsayım olarak ileri sürülebilir.

"Değer yargıları" karşısında yansız bir toplumsal bilim kurma isteği "bütüncü" bir bilim anlayışına sahip olarak "doğa bilimleri" ile "toplumsal bilimleri" aynı yöntem altında toplama isteğinden kaynaklanmaktadır. Bilimin tekliğinden yola çıkmakta yadırganacak bir yan yoktur. Doğa bilimlerinin pozitivist bir yorumlamasına dayanan bir ele alışla bu "birliğin" kurulmasına çalışmak, bu birliğin kurulmasını, içinde değer yargısı bulunmayan bir toplumsal bilimin kurulmasına bağlı yapmaktadır. Ve sorun da bu noktada ve pozitivist bilim anlayışı yüzünden ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal bilimlerde bu şekildeki pozitivist bir yaklaşım C. Wright Mils'in (1963, sayfa 145) terimleriyle "soyutlanmış bir ampirizm"e neden olmaktadır. Ve belki de toplumsal bilim gözlemlerinin niteliğiyle pek de tutarlı olmayacak düzeydeki bir "exact"lik kaygısını toplumsal bilimin temel sorunu haline getirmektedir. Böyle "soyutlanmış bir ampirizm" toplumsal bilimi, toplum sorunlarının acilliğinden ve toplumun ezilen kesimlerinin sorunlarına hassasiyetten uzaklaştırmaktadır. "Değer yargılarında" yan tutmayan bu tür soğuk bir ampirist yaklaşımın hâkim olduğu bir akademik yaşam içine giren kişi, Riesman'ın (1958, sayfa 101-106) te-

rimiyle "sınıf dışı" hale gelir, aile, bölge bağlantıları ve etnik bağlantılar gevşer. Bir protesto ve sosyal gerilim ortamı dışına çıkarak, bilimin yaşamdan kopuşunu kendi başına savunulan bir değer haline getirir.

Yaşamdan kopuk olan bilimsel başarının kendi başına bir değer haline gelmesi, toplumsal olgulara, belirli bilimsel disiplinlerin sınırları açısından bakmayı kolaylaştırır. Bu halde toplumsal bilimlerin gelişmesini kontrol kolaylaşır ve belirli türdeki çözümlemelerin kendiliğinden bilim dışı kalmasına olanak sağlar. Oysa toplum içindeki her olgunun kendisi bir bütündür. Olgular, toplumda kurumsallaşmış bilimsel disiplinlerin sınırları içine sığmaz, taşar.

Olgulara böyle birbirinden kopuk bilimsel disiplinlerin sınırları içinde yaklaşmanın ne tür işlevleri olduğu, geri kalmışlık olgusunun analizinde ortaya çıkmaktadır. Sosyolojinin, ekonomiden ayrılışı ve her ikisinin de ekonomi politiği red etmekte kullanılışı sonucunda, geri kalmışlık olgusunu incelerken, geri kalmışlığın kapitalist sistemle olan ilişkilerini görmemek yolu bulunabilmektedir. Böyle bir yorumlama gelişmiş kapitalist ülkelerin kendi içlerinde de oluşan geri kalmışlık olgusunun varlığına rağmen yapılabilmektedir.

P. Anderson (1969, sayfa 218) İngiliz toplumunda kültürün ve toplumsal bilimlerin gelişmesini inceleyen bir yazısında, gelişmenin, her bilimsel disiplin içinde ayrı ayrı ortaya çıktığını söylemektedir. Böyle merkezi ya da nüvesi olmayan bir bilimsel gelişmenin, her toplumsal bilim disiplini içinde sapmalar ve distorsiyonlar doğurduğu savını ileri sürmekte ve bunu şu örneklerle kanıtlamaya çalışmaktadır: Disiplinler arası bağların kopuşu, felsefeyi bir dil incelemesine indirgemiş, siyasal bilimi tarihten koparmış, tarihi siyasal düşüncenin gelişiminden uzaklaştırmış, psikolojiyi tüm bu disiplinlere karşı bir konuma sokmuş, ekonominin siyasal bilim ve tarih ilişkisini kesmiş, estetiği psikolojiye indirgemiştir. Bu alanlar arasında bütünlük sağlayıcı bir bilimsel nüvenin kurulmayışını İngiliz toplumunda "devrimci işçi sınıfı hareketinin" yeterince güçlü olmayışıyla açıklamaktadır. Başka bir deyişle merkezin yokluğunu, temel bir sorunsalın bulunmayışına dayandırmaktadır.

Toplumsal olaylarda etken olmak yerine, parçalanmış bilim dalları içinde "bilimsel" başarıyı ön plana alan değer yargılarının yaygın hale geldiği bir akademik ortamı, bilimsel araştırma fonlarının kontrol edilmesiyle yönlendirmek çok kolaylaşmaktadır.

Böyle bir ortam içinde araştırma stratejilerinin yönlendirilmesinin ve kararlaştırılmasının, tekellerin yöneticilerine ve devletlerin bilim dışı politika organlarına bırakılması çok yadırganmamaktadır.

Bu kısa tartışma ortaya koymaktadır ki yalnız toplumsal bilimlerin içeriğinde gizli bir ideoloji olduğu gibi, bilim adamlarının toplumsal bilimlere bakış açılarında da önemli ideolojik etkenler vardır. Öyle ise yalnız toplumsal bilim kuramlarının ideolojik içeriklerini değil, aynı zamanda da bilim adamlarının bilimi yorumlayışındaki ideolojik içerikleri açık hale getirmek gerekir.

## 4. Çevre Ülkelerinde Toplumsal Bilimlerin Pratiği ve İdeolojik İçeriği

Bu bölümden önce, toplumsal bilimlerdeki ideolojik içerik sorununu incelerken, kapitalist sistemin merkezini oluşturan ülkelerde toplumsal bilimlerin kapitalist sistemin üretim ilişkilerine bağlı olarak nasıl oluştuğunu da görmüş olduk. Şimdi aynı soruna kapitalist sistemin merkezini oluşturan sanayi ülkeleri dışında kalan çevre ülkeleri açısından bakalım.

Kapitalist sistemin merkezi, çevre ülkelerin bu sistemin içinde kalışını sağlamak için, hem bu ülkelerdeki üretim güçlerinin gelişimini hem de ideolojik oluşumları birlikte kontrol etmek durumundadır. Buradan, kapitalist sistemin merkezinde oluşan toplumsal bilimler için yeni işlevler ortaya çıkmaktadır. İçinde "değer yargısı" bulunmayan bir toplumsal bilim savı çevre ülkelerinin kontrolü açısından da ilginçtir; ulusal kurtuluş savaşları dünyasında, merkezin geliştirdiği toplumsal bilime kolayca ihraç edilebilme niteliği kazandırmaktadır.

Ayrıca akademisyenler dünyasında, ülkelerin sorunlarından bağımsız olarak katkı yapma temel bir "değer" haline getirilince, çevre ülkelerinin bilimsel gelişimlerini merkezin yararına kontrol etmek kolaylaşmaktadır. Hem bu ülkelerdeki sınırlı sayıdaki araştırma istenilen yöne kanalize edilmekte, hem de beyin gücü göçü diye adlandırılan olgu hızlandırılabilmektedir.

Bu tür kontrollerin ne kadar kolay hale geldiği Türkiye örneğinde toplumsal bilimlerin bugünkü haline bakarak kanıtlanabilir. Bugün Türkiye üzerindeki sosyal bilim araştırmalarını pek çoğu, üniversitelerde akademik unvanlar almak için yapılan çalışmalardır. Bu çalışmaların bir kısmı Türkiye'deki üniversitelerde, diğerleri ise yurt dışındaki üniversitelerde

yapılmıştır. Bu tezlerin bazı özelliklerini hatırlamak ne tür koşullandırılmalar altında bulunulduğunu açıkça ortaya çıkarır. İster Türkiye'de hazırlansın ister diğer ülkelerde yapılsın, bu tezlerin büyük kesimi geliştirilmiş Batı kurumlarının Türkiye verilerine uyarlanması şeklindedir. Hatta oldukça önemli bölümü salt belirli tekniklerin Türkiye verilerine uyarlanması düzeyinde kalmıştır.

Ülke dışındaki üniversitelerde verilen toplumsal bilim tezlerinin pek büyük çoğunluğu, bu ülkelerin kütüphanelerinde bulunan Türkiye üzerindeki bilgilere dayanarak yapılan oldukça genel yorumlar düzeyindedir. Sayıca az bir kısmı da Türkiye'de toplanan yeni bilgilere dayanmaktadır. Ama daha ilginç olan konu, yurt dışındaki üniversitelerde tez çalışması yapan bu bilim adamlarından Türkiye dışındaki az gelişmiş ülkelerde araştırma yapma olanağı sağlayabilmiş olanı ya pek azdır ya da yoktur. Hatta, içinde okuduğu Batı ülkesinin yapısı hakkında da araştırma yapma olanağı elde edenler olmamıştır denilebilir. Bu durumun yalnızca Türkiye'nin sınırlı araştırıcı potansiyelinin Türkiye sorunlarına yöneltilerek etkin kullanılması kaygısından doğması ile açıklanamaz. Bir anlamda Türkiye'de toplumsal bilim, Türkiye içine hapsedilmiştir.

Böyle bir hapsedilme yalnız Türkiye için söz konusu değildir. Bütün çevre ülkeleri için teker teker aynı durumun varlığı söylenebilir. Böylece çevre, bilimsel ilişkiler bakımından da birbirinden kopuk ülkeler haline gelmiştir. Eğer çevre ülkelerden bir kişi, diğer çevre ülkelere ait genel bir kanı kelde etmek istiyorsa bu bilgileri ancak merkeze giderek öğrenebilir. Bugün çevrenin bütünlüğünü, çevreden değil ancak merkezden anlamak mümkündür. Ancak, merkezin yorumuyla.

Çevre ülkelerinin bilim adamlarının bir anlamda kendi ülkelerine hapsedilmesi, yalnız o ülke bilim adamlarının tez konuları yoluyla değil aynı zamanda merkez ülkelerinde alan çalışmaları area studies adı altındaki kurumlaşmalar yoluyla da olmaktadır. Üniversiteler, bilimsel disiplinler halinde örgütlenmelerinin yanında, belirli ülkeler ya da bölgeler için disiplinler arası örgütlenmelere gitmektedir. Bu merkezler, hemen hemen tamamen dışişleri bakanlıkları kanalıyla finanse ve kontrol edilmektedir. Bunlar bir taraftan dışişlerinin ve haber alma teşkilatlarının gerektirdiği personelin yetiştirilmesi görevini üstlenirken, öte yandan çevreden merkeze bilgi akımını sağlar. Bunun ötesinde, çevre ülkelerinin merkezle ilişkisinin bu kanal içinde kalmasınıda sağlar. Son yıllar içinde merkez

ülkelerinde ders veren bilim adamlarımızın kaçının bu merkezlerce çağrıldığı, kaçının bu merkezler dışında ders verdiği hatırlanırsa bu kontrol yolunun etkinliği daha iyi anlaşılır.

Aslında bu tür örgütlenmeler yeni buluşlar değildir. Daha 19'uncu yüzyılda Avusturya Macaristan İmparatorluğu içinde "Türkiyat" enstitüleri örgütlenirken başka tür amaçlar güdülmüyordu.

Tez çalışması niteliğinde olmayan çalışmaların sayısının çok sınırlı kaldığı ve sınırlı sayıdaki bu çalışmaların da önemli bir kısmının dış kaynaklardan finanse edildiği bir başka gerçektir.

Bir ülkenin toplum bilimcilerinin kendi ülkelerinde hapsedilişi yalnız bu bilim adamlarının diğer çevre ülkelerinin bilim adamlarınca tanınmasını ve o çevrelerde saygınlık kazanmasını, dolayısıyla etkili olmasını engellemekle kalmamakta, aynı zamanda da toplumsal olguları algılayışlarında belirli yönlerde eğilimler doğmasına neden olmaktadır. Kendi ülkelerindeki birçok toplumsal olguyu sadece kendi ülkelerine özgü olarak yorumlamaktadırlar. Bu durumda çevrenin bütünlüğünü algılamak iyice zorlaşmaktadır. Ve toplumsal olguların incelenmesinde merkezle olan ilişkilerin biçimi açıklayıcı bir değişken olarak kullanılmamaktadır. Böyle bir durum merkezin kontrol amaçlarını bir başka yönden kolaylaştırmış olmaktadır.

Tüm bu kanıtlar açıkça göstermektedir ki çevre ülkelerinin toplumsal bilim gelişmeleri, merkez ülkeleri tarafından oldukça sıkı bir şekilde kontrol edilmektedir. Aslında bunda şaşılacak bir şey yoktur. Başlangıçta belirttiğimiz gibi, üretim güçleri, üretim ilişkileri ve toplumsal bilim arasındaki ilişikler böyle bir kontrolü beklenir yapmaktadır.

Bir toplumda kontrolün varlığı, aynı zamanda bu kontrole karşı koyacakların varlığını da içerir. Gerçekten bugün, kapitalist merkezin, çevrenin toplumsal bilimleri üzerindeki kontrolüne, çevrede değişik düzeylerde karşı çıkışlar vardır. Bunların bir bölümü örgütsüz bir bölümü ise örgütlüdür. Üniversiteler içinde bu eğilime tek tek karşı çıkan kişiler hatta grupçuklar bulmak kabildir. Ama Türkiye'de üniversitelerin, kurum olarak ve hükümet düzeyinde böyle bir kontrolden rahatsızlık duydukları söylenemez. Doğal olarak her çevre ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de kapitalist sistemi tüm olarak yadsıyan sosyalist hareketler bu kontrole karşı çıkmakta, kontrolün sonuçlarını sergilemeye çalışmaktadırlar. Ama bu tür bir gelişme toplumda genellikle akademik kurumların dışında örgütlen-

mek durumundadır. Toplumsal bilimlere karşı olan ideolojik tutumun Türkiye gibi ulusal kurtuluş savaşı geçirmiş bir ülkede bu kadar yüzeysel düzeyde kalması beklenemez. Nitekim Türkiye'nin tarihsel gelişimine bakıldığında toplumsal bilimlere karşı değişik vaziyet alışların ortaya çıkmış olduğu görülmektedir.

Genellikle Türk toplumunda ve benzer özelliklerdeki çevre ülkelerinde merkezde gelişen toplumsal bilimlere karşı dört ayrı vaziyet alış ortaya çıkmaktadır.

*Birinci* tür vaziyet alış, merkezde geliştirilmiş toplumsal bilim kavramlarını ve metotlarını olduğu gibi benimsemektedir. Bu görüşe göre ithal edilmiş teknoloji ile kalkınmaya çalışan, Batının doğa bilimini alan bir ülkenin, kapitalist merkezin toplumsal bilimini almaması için bir neden yoktur. Hatta batının üretim güçlerini alıp toplumsal bilimini almamak tutarsızlık olur. Batıcılığa karşı olmak ve tutuculuk sayılır. Doğal olarak bu vaziyet alışın arkasında geri kalmış ülkelerin kapitalist sistem içinde kalarak kalkınmasının olanaklı ve istenilir olduğu varsayımı bulunmaktadır.

*İkinci* tür vaziyet alışta da kapitalist sistem içinde kalarak kalkınma olabileceği inancına bir karşı çıkış yoktur. Burada karşı çıkılan Batının toplumsal bilimini ve ideolojik öğelerini birlikte almaktır. Böyle bir karşı çıkışın formüle edilebilmesi için, üretim güçleri-üretim ilişkileri ile toplumsal bilim ve toplumsal ideolojinin bütünlüğüne de karşı çıkmak gerekmektedir. Böyle bir bütünlüğün olmadığını benimsedikten sonra ise o ülkeye özgü toplumsal bilim kavramları ve kuramlarından söz etmek olanağı ortaya çıkmaktadır. Ziya Gökalp'ın "hars" kavramını ve ona bağlı olarak oluşturduğu "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ideolojik çerçevesi bu tür bir yaklaşımın örneğidir. Böyle bir ele alışın kısaca da olsa birkaç niteliğine dikkati çekmekte yarar vardır. Bir yandan kapitalist sistemin çevresinin bütünlüğünü algılamayan, kendi toplumuna kapatılmış bir toplumsal bilimci tepkisidir bu. Öte yandan özü koruma adı altında geçmişi koruma kaygısı olduğu için temelde geriye dönüktür.

*Üçüncü* tür vaziyet alışlar çevrenin bütünlüğünün algılanmasından yola çıkan yaklaşımlardır. Çevrenin bütünlüğüne dayanan ideolojik yorumlamalar getirirler. Türkiye'de 1930'larda gelişen Kadrocu akımda ya da bugün Latin Amerika'da gelişen "bağımlı ekonomi" yaklaşımlarında olduğu gibi. Bu ele alışlarda kalkınma olabilmesi, kapitalist sistemin mer-

keziyle çevresinin bağlarının koparılmasına ya da gevşetilmesine dayandırılmaktadır. Birinci tür vaziyet alışlarda, "bağımlılık" toplumsal bilimin ikincil düzeyde bir kavramı bile değilken, bu halde "temel kavramı" haline gelmektedir. Bu yaklaşım ilginç bir soruyu beraberinde getirmektedir. Önceki bölümlerde bugün Batı toplumsal biliminin, bir merkez ya da nüve kavrama sahip olmadığını söylemiştik. Acaba "bağımlılık" kavramı böyle bir nüve oluşturacak kapasitede midir? Latin Amerika ülkelerinde "bağımlı ekonomi" kuramının geliştirilmesinden sonra yapılan değişik toplumsal bilim çözümlemeleri, bu kavramın yeterince zengin ilişkiler geliştirmeye elverişli olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla böyle bir nüve olma potansiyeli vardır. Buna rağmen "bağımlılık" kavramının öne çıkmasını sağlayan temel sorun olan, bu ülkelerin kalkınma sorununun çözümlenmesi için yeterli bir eylem çerçevesi oluşturup oluşturmadığı sorusu ortada kalmaktadır. Tabii bu sorunun esas yanıtını zaman içinde eylem ya da uygulama verecektir. Ama başarılı olacağı konusunda şimdilik bir kanıt olduğu söylenemez.

*Dördüncü* tür ele alışlar, kapitalist sistemi tüm olarak yadsıyan, bilimsel sosyalizmin toplumsal bilim anlayışından kaynaklanmaktadır. İşçi sınıfı hareketi etrafında oluşan bir merkeze ve yönlendirici nüveye sahiptir. Bu tür toplumsal bilim kapitalist sistemin çevresindeki ülkelerde hakim örgütler dışında yaygınlaşmaktadır. Toplumsal sistemin benimsediği kültüre karşı bir kontr kültür oluşturmaktadır.

Pek çok halde çevre ülkelerinde bu dört türlü toplumsal bilim yaklaşımı da bir arada bulunmakta, birbirini etkileyen ilişkiler içinde varlıklarını sürdürmektedir.

## 5. Son Birkaç Söz

Bu yazıda, çevre ülkelerinde toplumsal bilimlerin durumunu açıklamak için "bağımsızlık" çözümlemelerinin nasıl kullanılabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu tür çözümlemelerde "bağımlılık" değişkeninin ön plana çıkarılmış olması bir mekanizmayı sergilemek içindir. Ama bu analizin bulguları bilim politikalarının oluşturulmasında amacını aşacak biçimde kullanılırsa yanılmalara sebep olabilir. Bu yanılmalar üç grupta toplanabilir.

Bunlardan birincisi, her yakınılan durumun nedenini dış güçlere bağlamak ve "bağımlılığı" pasifist tutumların gerekçesi olarak kullanmaktır.

Tabii bu yazıda toplumsal bilimlerin Türkiye'deki durumuna bir gerekçe bulmaya çalışılmamaktadır. Amaç bugünkü işleyişin kimi mekanizmaları ortaya çıkarılarak, bu mekanizmaların etkilerini azaltıcı politikaların izlenmesine yardımcı olabilmektir.

İkinci önemli yanılgı, bu tür bağımlılık çözümlemelerinden, Batı ile olan bilimsel ilişkileri ve alış verişi sınırlandırmak sonucunu çıkarmak olur. Burada önerilmek istenilen bu tür bir kabuğuna çekilmek değildir. Tersine karşılıklı ilişkilerde pasif bir benimseyici tutumundan çıkıp yeni bilgi üretebilenlerin aktif tutumunu benimsemektir.

Üçüncü tür yanılgılar, "bağımlılık" çözümlemelerin önerilecek politikaların sınıfsal içeriğini ikincil plana itmekle kullanmaktan kaynaklanır. Bu bağımsızlığın ancak içte işçi sınıfı hareketine dayanarak sağlanabileceği akılda tutularak geliştirilecek politika önerileri bu tür yanılmaları taşımayacaktır. Böylece çevre ülkelerindeki toplumsal bilimler bütünleştirici bir nüveye kavuşabilir ve yeni bilgi üretici bir nitelik kazanır.

Bu açıklamadan sonra çevre ülkelerindeki toplumsal bilimlerin gelişiminin nasıl bir program ve örgütlenme içinde olması gerektiği üzerinde ayrıntılı bir öneri getirmeyeceğim. Ama yine de bazı ilkelerden söz edilebilir.

Türkiye'de toplum biliminin yapısının ne olduğu üstündeki çalışmaları ve tartışmaları yoğunlaştırmakta yarar vardır.

Her toplumun bilim çözümlemesindeki gizil ideolojik içerik açık hale getirilmeye çalışılmalıdır.

Merkez-çevre arasındaki bilimsel ilişki biçimi kırılmaya çalışılmalı, çevre ülkeleri arasındaki karşılıklı bilimsel alış veriş güçlendirilmelidir.

Toplumsal bilimlerin toplumdaki sosyal hareketlerle bağı kurulmalı ve bu hareketlerin getireceği nüve kavramlar etrafında birbirleriyle ilintili şekilde gelişme olanağı sağlanmalıdır.

## Kaynaklar

CM. Wright Mills: (1963), *The Causes of World War II*, Balantine Books, New York.

David Riesman: (1958), *Constraint and Vanity in American Education*, Doubleday and Company Inc., New York.

Gunnar Myrdal: (1969), *Objectivity in Social Research,* Pantheon Books, New York.

John Friedmann ve William Alonso: (1975), *Regional Policy*, The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts.

P. Anderson: (1969), "Compenent of the National Culture", A. Cockburn ve R. Blackburn'ün derledikleri *Student Power*, Penguin Books, Middlesex, s. 214-248.

Robert Engler: (1968), "Social Science and Social Consciousness." Thedore Roszak'ın derlediği *The Dissenting Academy*, Vintage Books, New York, s. 182-207.

# BİLGİ TOPLUMUNA GEÇERKEN FARKLILAŞAN BİLGİYE İLİŞKİN KAVRAM ALANI ÜZERİNDE BAZI SAPTAMALAR*

## 1. Giriş

Günümüz dünyasında yaşayanlar her geçen gün yeni bir değişme ile karşılaşıyorlar. Dünyanın yaşamakta olduğu değişimin bir başka yüzüne tanık oluyorlar. Her geçen gün, hem dünya, hem de bizim kavrayışımız değişiyor. Yaşanan dönüşümü kavramak için ilgilendiğimiz konuya göre kavram çiftleri oluşturuyoruz, bunlar yardımıyla yaşanan dönüşümü betimlemeye çalışıyoruz. Sanayi toplumundan bilgi toplumuna, Fordist üretim biçiminden esnek üretim biçimine, ulus devletler dünyasından küreselleşmiş dünyaya, moderniteden postmoderniteye geçiş vb.de olduğu gibi.

Oluşturulan bu kavram çiftleri içinde sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş, genellikle merkezi bir konum kazanıyor. Sanayi toplumunun içinden bir bilgi toplumu doğmaya başladığını gözlüyoruz. Sanayi toplumunu doğuran teknolojik gelişmeler, insanın kapasitesini adeta kaslarının uzantısı olarak geliştirmişken, bilgi toplumuna geçişte yaşanan gelişmeler, insanın kapasitesini beyninin uzantısında geliştirmektedir. Bu saptamayı biraz açmakta yarar var. Sanayi öncesi toplumunda insanlar yaşamlarını kişi başına çok az miktarda enerji kullanarak düzenliyordu. Bu enerjiyi insanın ya da evcileştirdikleri hayvanların kasları sağlıyordu. Oysa sanayi toplumunda enerji sağlamak için kullanılmaya başlayan fosil yakıt-

---

* İ. Tekeli, S.Ç. Özoğlu, B. Akşit, G. Irzık, A. İnam (Derleyenler): *Bilgi Toplumuna Geçiş*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara, 2002, s. 15-46.

lar ve geliştirilen makineleri insanların yaşamlarını düzenlemekte kişi başına harcadıkları enerji miktarını çok büyük oranlarda artırdı. Bu gelişmeler insanın yapabileceklerini kaslarıyla yapabileceklerinin çok ötesine geçirdi. Şimdi insanların yapabilme kapasitesi bilgisayar teknolojisiyle bir kez daha yeni bir alanda genişliyor. Henüz başlangıç aşamasında da olsa, bilgisayar, insan beyni gibi, karmaşık süreçlerle sembolleri işleme kapasitesini geliştiriyor. Bu yolla bilgi stokları oluşturuyor ve bu bilgilere ve yeni bilgi akımlarına dayanarak kararlar üretebiliyor. Böylece insanın kendi buluşlarıyla kendi yapabilirliğini geliştirme süreci yeni bir aşamaya ulaşmış bulunuyor.

Günümüzde insanlar bu teknolojik gelişmelerin sağladıkları imkanlarla, yaşamlarını geçmişe göre çok daha yüksek bir etkinlik düzeyinde sürdürmek olanağına sahiptir. Bu gelişmelerin toplumun örgütlenmesinde, üretimin nitelik değiştirmesinde ve yaşam kalıplarımızın yeniden tanımlanmasında çok önemli sonuçları olmakta ve bunların sonucunda da bilginin anlamı, işlevi ve yorumlanışı değişmektedir.

Bilgiye yaklaşımda değişmekte olan konulardan *birincisi* üretimle bilginin ilişkisinin kurulma biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bir yandan bilgi emek ve kapital gibi temel üretim faktörlerinden biri haline gelmektedir[1] öte yandan üretilmesi de iş içinde olmaya başlamakta ya da üretime bağlanmaktadır.[2] *İkincisi* ise bilgiyi, bilenden ayrılmış, nesnel, tarafsız, dünya hakkında şeyleştirilmiş olaylar halinde ele almaktan uzaklaşarak, ister bireysel ister epistemik kültürler düzeyinde olsun, sahip olunan bilgiyi, bilenle ilişkisi içinde anlamaya doğru adımlar atılmaktadır.[3] Tabii ki bu iki gelişme de birbiriyle ilişkilidir ve biri diğerini beslemektedir.

Bu gelişmeler sonucunda bilgiye ilişkin kavramlarımız çeşitlenmekte kendi içinde farklılaşmaktadır. Bilgi kazandığı yeni çeşitliliğe, işlevlere ve üretilme biçimlerine paralel olarak yeni bir biçimde kurumsallaşma eğilimi

---

1 Kenneth J. Arrow: "Knowledge as a Factor of Production", Boris Bleskovic ve Joseph Stiglitz (editörler): ***Annual World Bank Conference on Development,*** 1999, The World Bank, Washington, s. 15-20.

2 Emilio Luque: "Whose Knowledge (economy)?", **Social Epistemology**, Cilt 115, No 3, Temmuz-Eylül 2001, s. 187-200.

3 Tomas Hellstrom Sujatha Raman: "The Commodification of Knowledge about Knowledge: Knowledge Management and the Reification of Epistemology", ***Social Epistemology,*** Cilt.15, No 3, Temuz-Eylül 2001, s. 139-154.

içine girmektedir. Bu ise geleceğin dünyasında yaşanacak pek çok sorunu içinde barındıran çatışmalı bir süreç olmaktadır. Başka bir deyişle bilginin ekonomi politiği yeniden biçimlenmektedir.

Bu nedenlerle önce bilgi ve bilgiye ilişkin anlam alanı üzerinde duracağım. Bunu bilginin yaygınlaştırılmasında iletişim ve öğrenme süreçleri izleyecek. Daha sonra bilginin nitelikleri ve ekonomik kurumsallaşması konusunu ele alacağım.

Bu bölümde kavram alanında konumları belirlenen bilgiye ilişkin kavramların toplumsal çözümlemelerde ne tür açılımlar sağlayabileceği örneklenmek istenmektedir. Bu nedenle, bilginin ekonomi, güç ve yerellik çözümlemelerine getirebilecekleri ele alınmaktadır. Yazıyı bilgiye ilişkin olarak geliştirilen kavram alanı üzerinde yapılan bir genel bir değerlendirmeyle sonuçlandıracağım.

## 2. Bilgi ve Bilgiye İlişkin Anlam Alanı

Bilginin öznesi insandır, bilgi, onun kapasiteleri tarafından üretiliyor. Bu yeteneği insanın kendi dışındaki dünyayla, yani doğa ve diğer insanlarla ilişki kurmasına ve bu ilişkilerini denetim altına almasına olanak veriyor. İnsanların dış dünya ile ilişkileri duyuları aracılığıyla kuruluyor. Bu bakımdan bir anlamda hayvanlardan farkı bulunmuyor. Ama insanlarda bulunan zihinsel kapasiteler bu duyumları bilgiye çeviriyor. İşte insanı hayvanlardan ayıran özellik de bu oluyor.

Dış dünyadan duyumlarla elde edilenler ham **veriler** oluyor. Bu verinin işlenerek önce **enformasyona** daha sonra **kavrama** dönüştürülebilmesi için önce **kodlanması** ya da **sembolleştirilmesi** gerekiyor. İşte insan beyni, diğer canlıların beyninin yapamadığı bu işlemleri gerçekleştiriyor. İnsanların dış dünya algısı bu yolla biçimleniyor. Burke'ın deyimiyle çiğ veriden düşünceyle işlenerek pişmiş bilgi haline getiriliyor.[4]

Dış dünyanın sembolleştirilerek algılanması iki önemli sonuç ortaya çıkarıyor. Bunlardan *birincisi* kavramlaştırabilmedir. Dış dünyadan sembolleştirilerek elde edilen algılar işlenerek **soyutlanmakta** (abstraction) yani **kavramsallaştırmaktır**. Algılarla kavramlar arasında doğrusal bir ilişki değil bir geri besleme ilişkisi bulunmaktadır. Her yeni jenerik gözlem,

---

4 Peter Burke: *Bilginin Toplumsal Tarihi,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 12.

yeni bir kod, yeni bir yaratıcı algı sağlamaktadır. Bu kavramlar yardımıyla zihinde dış dünya basitleştirilmiş olarak temsil edilebilmekte ve düşünce ekonomisi sağlanmaktadır.[5] Sembolleştirmenin *ikinci* önemli sonucu insanlar arası iletişimi olanaklı hale getirmesi, dolayısıyla elde edilen bilginin kuşaklar arasında **aktarılabilmesi** *ve* **biriktirilebilme** özelliği kazanmasıdır. Bilgi ve teknoloji alanının sürekli bir gelişme içinde olması bu özellikten kaynaklanmaktadır.

İnsan zihnini, öğelerini kodlanmış ve soyutlanmış bilgilerin oluşturduğu bir epistemolojik mekan olarak düşünebiliriz. Bilgi bu **epistemolojik mekandaki** öğelerle oluşmaktadır. Bunu daha açık olarak kavrayabilmek için Popper'in üçlü dünya ayrımına başvurmakta yarar vardır.[6] Popper'in nesnelere ilişkin birinci dünyasını biz **kodlanmış veriler** halinde ele alabiliriz. Genelde bilince, özelde inanışlara ilişkin ikinci dünyası biraz önce üzerinde durduğumuz **epistemolojik mekana** tekabül etmektedir. Metinlere ilişkin üçüncü dünyası ise **bilimsel ve teknolojik bilgiler** alanıdır.[7]

Kodlanmış verilerin kavramlar yardımıyla işlendiği metinler dünyasında bilgi iki ayrı işlenmişlik düzeyinde karşımıza gelmektedir. Bunlardan **enformasyon aşaması** kodlanmış veriler hakkında dağılımlarına ve başka özelliklerine ilişkin üst bir dilden saptama yapmaktadır. Daha gelişmiş olan **bilgi aşaması** ise epistemolojik mekanın öğeleri arasındaki ilişki düzenliliklerini ortaya çıkarır. Böyle bir bilgi insanın eyleminin sonuçlarını **kestirmesine** olanak vermektedir. Böylece insan, çevresiyle ilişki kurma, denetleme ve eylemini planlama olanağını elde etmektedir. Bir başka deyişle **eylemini rasyonalize etme kapasitesi** oluşturmaktadır.

Bilgiyi bu biçimde tanımlamak beraberinde **buluş** (icat) için de bir tanım getirmiş olmaktadır. Eğer bir tek insanın zihninde oluşmuş bulunan epistemolojik mekanda yeni bir bilgi ortaya konuluyorsa bu buluş olmakta, kodlanmış olduğu için de daha sonra başkalarına aktarılmakta ve yaygınlaştırılabilmektedir.

---

5 Max H. Boisot: *Information Space*, Routledge, London and New York, 1995, s. 39-92.

6 K.R. Popper: *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, the Clarendon Press, Oxford, 1972.

7 Ian Hacking: "Lakatos's Philosophy of Science", Ian Hacking (ed.) *Scientific Revolutions*, Oxford University Press, Oxford, 1981, s. 136-13.

Aslında insanların yapıp ettiklerini, eylemlerini yönlendiren bilgi sadece bu tür kodlanmış, bilenden kolayca ayrılabilen bilgi değildir. Bilgi toplumuna geçer ve bilgiye yaklaşım değişirken, bunun dışındaki, bileninden kolayca ayrılamayan bir bilgi türünün önemi anlaşılmaya başlanmıştır. **Örtük** (tacit) ***bilgi*** diye adlandırılan bu tür bilgi kodlanmış olmadığı için açıkça sözlü olarak ifade edilememekte, kolayca iletilememekte, ancak yakın ilişki içinde, görerek, yaşayarak elde edilmektedir.[8] Bu nedenle de yerel olma eğilimi yüksek bulunmaktadır. Bu tür bilgi **gizil** (implicit), ya da ***bilenden ayrılamayan*** (embodied) olarak da adlandırılmaktadır. Bu tür bilgiyi **hüner** sözcüğüyle ifade edebiliriz. Böyle bir bilgi türünün olanaklılığının kabul edilmesi daha sonra üzerinde duracağımız üzere demokrasi- bilgi ilişkisinin kurulması bakımından önemli açılımlar getirmektedir. Örtük bilgilerin bir kısmı zaman içinde kodlanmış hale dönüşebilmektedir. Bir kısmının niteliği ise kodlanmasına olanak vermemektedir.

Bu bölüme kadar bilgiye ilişkin tanımlamalarımız yetişkin insanların bilgisine ilişkindir. Oysa insan doğduğunda henüz zihni kapasitelerini tamamen geliştirmemiştir. Bu kapasiteler çocuğun yetişmesi sırasında olgunlaşacaktır. Çocuğun bilgisi de çocuğun gelişmesine paralel olarak gelişecektir. Genellikle çocuğun düşüncesinin üç aşamadan geçtiği kabul edilmektedir. Çocuk dış dünyayı, yetişmesinin birinci aşamasında **hareketlerden** (enactive), ikinci aşamada **gördüklerinden** (ikonik) olarak, üçüncü aşamada ise **sembolik** olarak algılamaktadır.[9] Bizim üzerinde durduğumuz bilgi bu üçüncü aşamaya ilişkindir. Ama diğer iki aşamanın varlığını bilmek, bilginin insan kapasitesine göreliliğini kavramamız bakımından yararlı olmakta, eğer insanlar farklı kapasitelerde olsaydı ne tür bir bilgi alanı olurdu sorusunu sormamızı, bu konuda spekülasyonlar yapmamızı kolaylaştırmaktadır.

## Bilginin Toplumsallığı Üzerine

Bu bölüme kadar yaptığımız çözümlemede her bireyin kendi yaşam deneyimi içinde bilgiyi nasıl elde ettiği üzerinde durduk. Oysa birey bu

---

8 Joseph Stiglitz: "Scan Globally, Reinvent Locally Knowledge Infrastructure and the Localization of Knowledge", **Development and Cooperation**, No. 4, Temmuz-Ağustos 2000, s. 8-11.

9 J.H. Flavell: *The Development Psychology of Jean Piaget*, D.Van Nostrand Co.Princeton, New Jersey, 1963.

bilgisini tek başına değil bir toplum içinde yaşayarak edinmektedir. Epistemolojik mekanını bireysel olarak değil toplumsal olarak oluşturmaktadır. O zaman **bilginin toplumsal olarak oluşması** ve yayılması söz konusu olmaktadır.[10] Bu durumda **kültür olarak bilgi** karşımıza çıkmaktadır.

Bu halde bilginin öznesi birey olmaktan çıkarak toplum haline gelmektedir. Bu bilginin oluşabilmesi için temsilinin toplum düzeyinde olanaklı hale gelmesi gerekir. Toplumsal temsil sistemi olarak ise karşımıza **dil** çıkar. Dilin bilgiyi aktarmakta kullanılmasında değişik yollar bulunmaktadır. Bunlardan biri **sözel** diğeri ise **yazı** yoluyla aktarımdır. Bu yolların her birinin bilginin birikim ve nesiller arası aktarımı bakımından farklı sonuçları olmaktadır. Bu nedenle sözlü ya da yazılı kültürlerde bilgiye giden yollar farklılaşmaktadır. Dil kendi kendini düzene sokan bir sistemdir ve kültürün temel öğesini oluşturmaktadır. **Dilbilim** ise tek tek işaretler değil onun bütününün ilişkileri ve kendi kendini düzene sokma özellikleri üzerinde durmaktadır.[11]

Levi Strauss, kültürün onu anlamlaştırıcı sistemlerle çözümlendiğini söylemektedir. Bu sistemlerin dil ya da başka iletişim biçimleri olabileceği üzerinde duruyor. Böylece kültürün dille ifade edilen kodlanmış kısmı olduğu gibi, dille ifade edilemeyen örtük kısımlarının da bulunduğunu belirtmiş oluyor.

Bireysel düzeyde epistemolojik mekandan söz ederek bilginin oluşumunu ona göre tanımlamıştık. Toplumsal düzeyde epistemolojik mekanın yerini bir ***kültürel mekan*** almaktadır. Bu mekan tek bir bireyin etkisi dışında olarak, ona o toplumda yaşaması dolayısıyla verili olan bir mekandır. Bilgi bireysel düzeyde de olsa bu mekandaki öğelerle kuruluyor. Bu kültürel mekanı bir bakıma Bourdieu **kültürel sermayesi** olarak da düşünebiliriz.[12]

Bilginin toplumsallığından söz ettiğimizde sadece kültür ve o kültürün diliyle ilişkilendirmek yeterli olmaz. Bilginin sembolik biçimlerinin ve onlara yüklenen anlamların nesnel toplumsal yapıyla da ilişkisini kurmak gerekir. Bunu ise genellikle **bilgi sosyolojisi** yapmaya çalışır. Bilgi sosyolojisi

---

**10** E. Doyle McCarty: ***Knowledge as Culture***, Routledge, London and New York, 1996, s. 1-26.

**11** E. Doyle McCarty: *a.g.e.*, s. 47-63

**12** Pierre Bourdieu: ***Pratik Nedenler***, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 116-123.

toplumda bilginin işlevinin ne olduğundan çok, bilgideki toplumsal öğe üzerinde durarak,[13] bir insanın toplumdaki hangi katmanda ya da sınıfta yer aldığına göre, kendisi için bilgi olanı nasıl seçtiğine, bilmeye değer olanın ne olduğuna nasıl karar verdiğine ve bu bilgiyi eylemiyle nasıl bütünleştirdiğine açıklık kazandırmaya çalışır. Böyle bir çözümleme toplumun değişik katmanlarında yer alan kişilerin kendi toplumsal gerçekliğini nasıl oluşturduklarını ortaya koyar.

Bilginin nesnellik iddiası bir yana bırakılarak, toplumsal konumlara göre değişebileceği kabul edilince **dünya görüşü** ya da **ideoloji** kavramları ortaya çıkmaktadır. Böyle olunca bu ideolojilerin doğruluğu ya da yanlışlığı söz konusu olmamaktadır. Söz konusu olan İnsanların toplumsal konumlarına göre dünyayı yorumlama farklılıklarıdır. Bu tanımdaki toplumsal konum sözcüğü değişik dönemlerde değişik biçimlerde yorumlanmaktadır. Bu konum farklılığı değişik kuşaklara, değişik sınıflara, değişik cinsiyetlere hatta Edward Sait'in "Şarkiyatçılığı"[14] örneğinde olduğu gibi coğrafyalara işaret edecek biçimde kullanılmaktadır.[15] Bir ideolojinin diğerine göre doğru ya da yanlış olması iddia edilmemektedir. Doğru ya da yanlışlık iddiası ancak ideolojiler arasındaki farklılıkların saptanması konusunda ileri sürülebilir. Ama bir siyasal akım, belli bir toplumsal konumda olanların ideolojisinin, toplum için diğerlerininkinden daha üstün olduğunu iddia etmeye başlayabilir. Bu halde ideolojiler siyasal pratiklere yol gösterme işlevini yüklenir. Bu durumda belli toplumsal konumların ideolojileri standartlaştırılmakta buna uymayanlar yanlış olarak nitelenebilmektedir.[16]

Bilginin toplumsal konumlara göre değişebilirliği kabul edilince aynı konuda çok farklı görüşlerin olabilirliği de kabul edilmiş olmaktadır. Bu halde nesnel ve üzerinde tartışmaya yer olmayan, doğru olan bir bilginin varlığı iddiasından da vazgeçilmiş olmaktadır. Ama bu vazgeçme beraberinde **tarafsızlık** ya da **bağımsızlık** arayışlarını gündeme getirmektedir. Bunu sağlamak için olgularla kendisi arasına mesafe koyabilenlerden oluşan, kendini belli bir toplumsal konuma hapsetmeyen **entellektüeller** grubuna başvurulmak durumunda kalınmaktadır.

---

**13** Peter Burke: *a.g.e.*, s. 2.

**14** Edward Sait: *Oryantalizm,* Pınar Yayıncılık, İstanbul, 1982.

**15** Peter Burke: *a.g.e*, s. 9-10.

**16** E. Doyle McCarty: *a.g.e.*, s. 27-46.

Böyle bir bakış açısıyla bilgi ile toplumsal konum yakından ilişkilendirildiğinde, bu ilişkinin nasıl kurulacağı sorusu gündeme gelmektedir. Bu ilişkinin kurulmasında genellikle üç yaklaşım söz konusu olmaktadır. Bunlardan *birincisi* bireyin öznel görünen seçmelerinin tamamen toplumsal konum tarafından **belirlendiğini** kabul eden (deterministic), indirgemeci (reductionist) yaklaşımdır. *İkincisi* farklılıkları bireylerin niyetlerine bağlayan **göreli** (relativistic) ele alıştır. *Üçüncü* bir yaklaşım ise hem toplumsal olarak belirlenmeye olanak veren hem de bireylerin niyetlerine açık olan **tarihsel göreliliktir** (historical relativizm).[17] Bilginin, sadece bireyin dışında olan, sınıflanan, saklanan bir kavram olmaktan çıkarak, bireyin içinde bulunduğu toplumsal konuma bağlı olarak bilmeye çalışmak sonucu elde edildiği, bu sürece bireyin ve toplumun değişik biçimlerde müdahale ettiği ortaya çıkınca yeni kavramlara da gereksinme doğmaktadır.

Bilme için yapılan eylem ile elde edilen bilgi arasında bir ilişki olduğu kabul edilince, **bilmenin bir katılım olduğunun** farkına varılır. Bilme, toplumun kültürel kaynaklarının oluşumuna bir katılımdır. Gerek bireysel, gerek toplumsal olarak tarihsel bir süreçtir, birikir. Ama bilme sürecinde kritik olan, tarihsel olarak oluşmuş bu bilgi stokuna ulaşmak değildir. Kritik olan bilme, bu stoka yeni eklenmekte olanı bilmektir. Katılım işte bu eklenene katılımdır. Bilginin bir katılım olduğunun farkına varıldığında bir **müzakere** olduğunun da farkına varılır.[18] Bu müzakere çok yönlü olarak algılanabilir. Kullanıcı ile araştırıcı arasında olduğu gibi, araştırıcı ile toplum arasında da olabilir.

Bilginin bir katılım ve müzakere sonucu oluştuğunu kavradığımızda bilgiye **sahiplik epistemolojisi** içinde bakmaktan **pratiğin epistemolojisi** içinde bakmaya geçmiş oluyoruz. Sahiplik epistemolojisi **bilgi** üzerinde yoğunlaşırken, pratiğin epistemolojisi ise **bilme eylemi** üzerinde durmaktadır. Genellikle yaklaşımdaki hâkim eğilim olarak bilgiye, insanların sahip olduğu bir şey olarak, yani sahiplik epistemolojisi içinde yaklaşılmaktadır. Sahip olunan bu bilginin bizim eylemlerimizi yönlendirmekte kullanılacağı varsayılmaktadır. Oysa pragmatist düşünürler, bil-

---

17 Hans Herbert Kögler: "Alienation as Epistemological Source: Reflexivity and Social Bacground after Manheim and Bourdieu", **Social Epistemology**, Cilt. **11**, No **2**, Nisan-Haziran 1997, s. 142.

18 Thomas Hellström ve Sujatha Raman: *a.g.m.*, s. 145.

giden çok bilme eylemi ile ilgilidir. Bilmek bir işi yaparak yani pratik içinde olmaktadır. Yani pratiğin epistemolojisi bir eylem içinde bir şey gerçekleştirilirken aynı zamanda bilmenin gerçekleştiğini kabul etmektedir. **Bilme dinamik, somut ve ilişkiseldir**. Bu bakış açısı içinde bilgi, bilme eylemi için bir araçtır. Bilme eylemi doğurgandır, yaratıcıdır. Bir işin yapılmasına, bir eylemin başarılmasına **deneme-hata** anlayışı içinde yaklaşmak böyle bir bilme yaklaşımıdır.[19]

**Bilgiye İlişkin Kavram Alanındaki Bazı Farklılaşmalar**

Bilginin toplumsallığı üzerinde düşünmeye başlayınca onun toplumdaki dağılımını da hesaba katmamız gerekir. Kültürel mekan ve bilgi her yerde eşdeğer ve benzer biçimde dağılmış değildir. Toplumun coğrafyası, sınıfsal yapısı, etnik yapısı, kurumsal düzenlemeleri bilgilerin dağılımını farklılaştırmaktadır. En dağılmamış bilgi bir kişinin kafasında kilitlenmiş bilgidir. Bilgi ne kadar çok kişiyle paylaşılmış olursa o kadar dağılmış olur.

Kodlanmış bilgiyi toplumdaki yayılımına göre ikiye ayırabiliriz. Eğer bir kültürel mekanda kolayca ulaşılabilen anonimleşmiş bir bilgi varsa o, **kamu bilgisi** olarak adlandırılabilir. Eğer bir bilgi belli bir aktörün ya da grubun kullanmasıyla sınırlanmış ise ya da sosyal ilişkiler içinde sır haline getirilmişse **mülkleşmiş bilgi** haline gelmiştir. Kodlanmamış bilgi de dağılmış ya da dağılmamış olmasına göre ikiye ayrılabilir. Kodifiye edilmemiş, dağılmış bilgi **sağduyu bilgisidir**. Kamu bilgisine göre daha az kısmı kodlanmıştır ama en az onun kadar yaygındır. Sağduyu bilgisi gevşek olarak ilişkilendirilmiş inançlar ve yargılardan oluşan bir kültürel sistemden kaynaklanır. Değişik yerelliklerde önemli farklılıklar gösterir.[20] Kodifiye edilmemiş ve dağılmamış bilgi ise **kişisel bilgidir** ya da **sırdır**. Yüzyüze ilişkilerde bile ulaşılamaz.

Bilgiye ilişkin terimlerin oluşturduğu anlam alanında dağılmış ya da dağılmamış bilginin soyutluk ve somutluk düzeylerindeki farklılaşmalar da yeni terim farklılaşmalarına neden olmaktadır. Eğer bir bilginin somutluk derecesi yüksek (veriye yakın) ve dağılmamış ise bu bilgiler **kişiye ya da**

---

19 Scott D.N.Cook, John Seely Brown: "Bridging Epistemologies: The Generative Dance Between Organizational Knowledge and Organizational Knowing", **Organizational Science**, Cilt.10, No 4, Temmuz-Ağustos 1999, s. 381-400.

20 Clifford Geertz: *Local Knowledge*, Basic Books, s. 10-11.

**firmaya özel bilgilerdir.** Bu tür bilgiler dağılmış ise bunlar genellikle **yöresel bilgilerdir.** Ama soyutluk derecesi yüksek ve dağılmış bilgiler ise ve sorun olmadan ulaşılabiliyorsa bunlar **bilimsel bilgilerdir.**[21] Ama bu tür bilgiler kolayca ulaşılamıyor ancak özel kapalı gruplara özgü olarak kalıyorsa **gizdir.**

Bilgi alanındaki bir başka kavramsal farklılaşma bilginin eylemi yönlendirmekte gördüğü işleve göre ortaya çıkmaktadır. Bunlardan bir ikilem; **betimleyici bilgi** *(descriptive)* ile **görüş açısı içeren bilgi** *(perspective)* karşıtlığında, diğer bir ikilem **işlem bilgisi** *(procedural) ile* **tebliğ eden bilgi** *(declarative)* karşıtlığında görülmektedir.[22]

Bu bölümü tamamlamadan önce, toplantımızın özelliğini de göz önünde tutarak bilgi anlam alanında **bilimsel bilginin** yerinin ne olduğu üzerinde durmak istiyorum. Bu, kodlanmış soyutluk düzeyi yüksek olabilen bir bilgi, evrensellik, zorunluluk vb. iddialar taşır, eylemi rasyonel olarak yönlendirme iddiasına sahiptir. Temelde bilgiye sahiplik epistemolojisi çerçevesinde yaklaşılıyor. Bu niteliğiyle aslında yaşamın tümünü yönlendirmeye yöneliyor. Tabii ki bilimsel bilginin bu şekilde tanımlanması ve ondan bu tür işlevler beklenmesi **modernitenin** bir sonucudur. Bilim etik ve estetik alanını birbirinden bağımsızlaştıran modernite bilime böyle bir işlev yüklüyor. Bilimsel bilginin yaşamın tümünü yönlendirme iddiası bulunmasına karşın bunun pratikte gerçekleştirilmesi olanaklı değil. Günlük yaşamın gerektirdiği eylem çeşitliğini ve hızının gereklerini karşılayabilmekten çok uzak. Onun yerini Bourdieu'nun **habitus**'u alıyor. Bu ise bu şekilde tanımlanan bilimsel bilgi dışındaki bilgi alanlarından oluşuyor. Aslında bilimsel olsun veya olmasın bilginin eylemi yönlendirdiği söylenirken eylemin sonucunun kestirilebileceği varsayımı da bulunmaktadır. Oysa bu eylemler açık sistemlerde gerçekleştiği için sonuçları olumsaldır. Bunun kestirilebilirliğini iddia edebilmek için sistemi kapamak gerekir ki bu da daha sonra üzerinde duracağımız üzere bir güç sorunudur.

Bilimsel bilginin evrensellik, zorunluluk ve yaşamın tümüne yol gösterebilme iddiasını taşıması yanısıra önemli bir başka niteliği daha var. O

---

**21** Max H. Boisot: *a.g.e.*, s. 143-150.

**22** Ayda Eraydın: "Building up Competence, Institutions and Networks in Order to Catch up in the Knowledge Economy", R.Hayter ve R.Le Heron (ed.) *Knowledge, Territory and Industrial Space*, Ashgate: Aldershot 2001.

da her bilimsel bilginin dış dünyanın olgularıyla sınanması gerekliliği ve her zaman **yanlışlanabilmeye açık** olmasıdır.[23] İlk bakışta yanlışlanabilen bir bilginin bu tür iddialar taşıyamayacağı düşünülebilir. Bu yanlış bir bakış açısıdır. Aslında bilimsel bilginin en güçlü yanı her an yanlışlanmaya açık olmasıdır. Onu doğmalardan ayıran ve güçlü kılan bu niteliğidir. Yanlışlanan bir bilimsel bilginin yerini daha yeterli olan yenisi alacaktır. Bu yenilenen bilgi yine evrensellik yine yaşamın tümüne yol gösterebilme iddiasını taşıyacaktır.

## 3. Bilginin Toplumda Yaygınlaştırılmasında İletişim ve Öğrenme Süreçleri

Bir toplumda bilginin nasıl üretildiğini bilmek, toplumun bilgiden yararlanmasını sağlayan süreçlerin ancak bir kısmını bilmeyi sağlar. Bilgiler üretildiklerinde genellikle belli bir alanda toplanmıştır ve sınırlı sayıdaki kişilerce bilinmektedir. Bu bilginin toplumların isteklerine göre sürekli olarak yeniden dağıtımı ve yaygınlaştırılması söz konusudur.

Bir toplumda bilginin bu **yayılma (diffusion) sürecini** etkileyen çok sayıda değişken vardır. Bunlardan en önemlisi söz konusu bilginin kurumsal statüsüdür. Bilgi genelde bir kamu malıdır. Ama bilgi toplumuna geçen dünyada bilginin hiç olmazsa bir bölümünü özel mal haline getirmeye çalışan kurumsal düzenlemeler yapma eğilimi yüksektir. Eğer bilgi kamu malı statüsünü koruyorsa onun yayılmasını önleyen özel bir engel yoktur. Oysa bilgi özel mal haline geldikçe onun yayılması piyasa ilişkilerine tabi olmaya başlayacaktır.

Bilginin kamu malı olma statüsünü koruduğu alanlarda bilginin yaygınlaşmasında, bilginin kodlanma düzeyine bağlı olarak iki farklı süreçten söz edilebilir. Bilginin kodlanma derecesi gelişmiş ise bilgi **iletişim** süreciyle yaygınlaşacaktır. Oysa bilginin kodlanma derecesi düşükse bilginin yayılması ancak **öğrenme** yoluyla gerçekleşecektir. İletişim, bir bireyin bilgi stokunu artırırken, öğrenmenin ona sağladığı kodlanmamış bilgiler, bireyin **yapabilme, kullanabilme kapasitelerini** geliştirmiş olacaktır.

---

**23** Karl L.Popper: *The Logic of Scientific Discovery*, Science Editions Inc., New York, 1961.

**İletişim**

Kişisel bilgilerin toplumsal bilgiye dönüşmesi için iletişim gereklidir. Öncelikle kodlanamayan bilgi iletilemez. Ayrıca iletişimin gerçekleşebilmesi için bölüşülen bir kültürün olması gerekir. Böyle bir ortak kültür olmadan mesaj iletilemez. Tabii ki teknolojik gelişme iletişimin gerçekleşmesini engelleyen, uzaklık, kanal kapasitesi vb. nedenlerin etkisini azaltmaktadır. Bu azalma bireylerin bilgilenme özgürlüğünü artırmaktadır.

İletişimden söz edebilmek için iki taraf gereklidir. Bu iki taraf arasındaki iletişimin etkinliği iletişim **kanallarının sayısına** ve **geri etkileşimin varlığı** ya da yokluğuna dayanır.[24]

İletişimin tek kanaldan ya da çok kanaldan birlikte yapılması halinde iletişimin niteliğinde önemli farklılıklar doğmaktadır. Çağdaş araçlarla yapılan iletişim genellikle tek kanaldan ya da az sayıda kanaldan gerçekleşir. Bu türden iletişimler genellikle geri beslemesizdir. Bu iletişimde paylaşılanlar, bir deneyimden çok, semboller üzerindedir, dolayısıyla kodlanmıştır. İnsanlar arasında doğal ilişkilerdeki iletişim genellikle **çok kanallıdır** ve geri beslemelidir. Örneğin yüz yüze ilişkilerde konuşma yanında, jestler, tonlama, giyim ve kuşam da mesajın çok kanallı olarak iletilmesini sağlar. İlişki kuran taraflar arasında uzaklık arttıkça ilişkinin tek kanal üzerinden ve geri beslemesiz olarak kurulma eğilimi artar ve dolayısıyla iletişimin etkinliği azalır.

İletişimin niteliğini belirleyen ikinci etken, iletişimin **geri beslemeli** ya da **geri beslemesiz** olmasıdır. Bir gönderici TV ve radyolarda olduğu gibi mesajını alıcıdan bağımsız olarak yaydığında, bu iletişim çok sayıda kişiye geri beslemesiz olarak ulaşır. İkinci alternatif ise bir iletinin az sayıda kişiye duyusal kanallarla geri beslemeli olarak yayılmasıdır. Tabii ki ikinci türdeki iletişimin performansı daha yüksektir.

Bir iletişimin performansı iki ölçüte göre değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi **iletişimsel yeterliliktir,** bir mesajın doğru olarak iletilmesindeki teknik yeterliği ön plana alır. Bir mesajın doğru olarak iletilememesi durumu genellikle gürültü olarak adlandırılır. Gürültü, göndericinin göndermek ve alıcının almak istemediği sinyallerdir. Bununla ancak kanal kapasitesi geliştirilerek başedilebilir. İkinci ölçüt **iletişimsel etkinliktir.**

---

**24** Max H.Boisot: *a.g.e.,* s. 93-115.

Bu ölçüt iletilen mesajın ulaştırılmak istenilen anlamı taşıyıp taşımadığı üzerinde durur. Mesajın kodlanmadığı durumlarda iletişimsel etkinlik büyük ölçüde kişilere duyulan **güvene** bağlıdır.

Bu iki ölçüte, iletişimin daha çok pragmatik sonuçları üzerinde duran üçüncü bir ölçüt eklenebilir. Bu ölçüt iletilen mesajların taşıdığı anlamların kişilerin davranışlarını **etkileme derecesi** üzerinde durabilir. Bu halde iletişimin etkinliğinden **eğitimin etkinliğine** geçildiği söylenebilir. Bilginin iletişiminde yeterlilik ve etkinlik ölçütleri bilginin mekanik olarak transferiyle ilgilidir. Oysa bilgi iletişiminin yalnız bir bilgi iletimi sağlamadığı, aynı zamanda da dönüştürücü ve kurucu etkiler yaptığı düşünülürse bu üçüncü ölçütün önemi daha iyi kavranır.

Bilginin naklinin gerçekleşmesi her hangi iki aktör arasında olmamaktadır. Bu aktörlerin belli özelliklere sahip olması ve bir **ilişki ağı (altyapısı)** üzerinde olması gerekir. Bilgi ancak belli bir bilgiye sahip olanlar arasında aktarılabilir. Ancak belli bir bilgiye sahip olanlar kendisine iletilen bilgiyi yorumlayarak, uygulayabilir. İlişki ağları bilgi iletişiminin altyapısı işlevini oluşturmaktadır. Aktörler ve yerlerden çok etkileşimin biçimi ve bilginin iletilme mekanizmaları önem kazanmaktadır. Bu ağı bir fiziki ağ olmaktan çok bir **güven ağı** olarak değerlendirmek gerekir.

Günümüzün küreselleşen dünyasında yeni bir ilişki ağları mekanı oluşmaktadır. O da sibermekandır. Günümüzün **sibermekanı** (cyberspace) küresel, dijital ağlarla değişik ülkelerden, kültürlerden, dillerden, değişik yaşlardan, değişik mesleklerden insanların iletişimini ve nakledilen bilginin işlenmesini sağlayan teknolojiyi birleştiren yeni bir insan ve teknoloji ortamıdır. Bu ortam coğrafik sınırlarla kesilmemekte, anonim olarak kurulan ilişkilere dayanmakta, bilgi akışını sağlamakta kayda geçmekte, ani ve düzensiz olarak erişilebilen bir bilgi sağlamakta, serbest ve emin bir ortam oluşturmaktadır.[25]

## Öğrenme

Öğrenmenin değişik düzeylerinin varlığından söz edilebilir. En yüzeysel düzeyde öğrenme, bir bilginin tekrar edecek biçimde **bellenmesidir**. İkinci düzeyde öğrenmek, ise bir bilginin bir işte kullanılacak derecede **öğrenilmesidir**. Üçüncü düzeyde öğrenmek ise o bilginin dav-

---

**25** Teresa Fuentes- Camacho (ed.): *The International Dimensions of Cyberspace Law*, UNESCO Publishing, Ashgate Pub. Com. Aldershot, 2000.

ranışları değiştirecek biçimde **içselleştirilmesidir**. Bu sonuncu düzeyi daha çok eğitilmek diye adlandırıyoruz. Öğrenme dediğimizde genellikle kastedilen ikinci düzey olmaktadır.

Bir toplumda öğrenme değişik kanallar yardımıyla gerçekleştirilmektedir. Bunlardan *birincisi* bu amaçla toplumun örgütlediği **eğitim ve öğretim kurumlarıdır**. Gençlerin eğitilmesi genellikle bu kanalla olmaktadır. Ama günümüz toplumlarında öğrenimin ömür boyu sürmesi gerekmektedir. Bu kurumlar da günümüz üniversiteleri örneğinde açıkça görüldüğü üzere bu niteliği kazanacak biçimde dönüşmektedirler.[26]

*İkinci kanal* toplumsal yaşam içinde öğrenmektir. Bu, **durumsal** (situational) **öğrenmedir**. Bu halde öğrenme algısal olarak, mekansal olarak, toplumsal olarak bir aktiviteye içerilmiş bulunmaktadır. Ayrıca bir öğrenme amacı taşımamaktadır. Toplumsal aktiviteyi gerçekleştirirken öğrenme de kendiliğinden gerçekleşmiş olmaktadır.[27]

Bir toplumdaki her türlü aktivite bir öğrenmeyi içerir. Ama günümüzde toplumların kaderini etkilemek bakımından çok önemli olan aktivite üretim olduğu için, üretim süreci içinde öğrenmeye özel bir ilgi gösterilmektedir. Üretim gerçekleşirken öğrenmeye de yol açtığından verimliliği artırır. Kapasiteyi geliştirir.[28] Bu saptama üretenin aynı zamanda varolan bilgiye **ek bilgi** (incremental) de ürettiği anlamına gelmektedir.

Üretimin sağladığı öğrenmeyi sadece fabrika içinde yapılan üretime bağlı olarak düşünmeyerek, fabrikanın ekonomik yaşamının sürdürülmesi kapsamında ele alırsak, sadece organizasyon içi ilişkilerden değil, firmalar arası iletişimden de öğrenmek devreye girer. Bu tür **iş mua-**

---

**26** Howard Clark: "The Dilemma of Institutional Structure", S. Bond, Jean P. Lemasson (ed.): *A New World of Knowledge: Canadian Universities and Globalization,* International Development Research Centre, Canada, 1999, s. 99-127.

**27** William J. Clancey: "Developing Learning Technology in Practice", Charles P.Bloom, R.Bowentoften (ed.): *Facilitating the Development and use of Interactive Learning Environments,* Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Mahraw, 1998, s. 3-19.

**28** Joseph Stiglitz: "Learning to Learn, Localized Learning and Technological Progress", Partha Dasgupta ve Paul Stoneman (ed.): *Economic Theory and Technological Performance,* Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1997, s. 125-153.

**melelerinden öğrenme** *(transactive)* çok boyutludur, piyasa içinde müşterilerle, emekle, rakiplerle olan ilişkilerden kaynaklanır. Yine üretime bağlı olarak **emeğin yer değiştirmesinin yarattığı bir öğrenmeden,** firmalar arası **bilgi ve rekabet ağlarının doğurduğu bir öğrenmeden** de söz edebiliriz. Ayrıca yaşam süreci içinde kültürel, etnik ve **mekansal birlikteliklerin,** kurumların **kurumsal kurallarının ve uygulamalarının** yarattığı tür öğrenmeler söz konusudur. Bu şekilde yaşam süreçleri içinde öğrenilen bilgide kodlanmış ve kodlanmamış olan birlikte bulunur.

**Durumsal** (situational) öğrenmeyi sadece varolanın yeniden üretilmesi için öğrenme olarak düşünmemek gerekir. Bu öğrenme varolanın aşılmasını da içerir. Örneğin bir fabrika artan talep karşısında üretimini artırmak için yatırım yapmak yoluna gidebilir. Bu ek kapasite geliştirilmesi gereksinmesi yeni bir öğrenme güdüsünü harekete geçirebilir. Bu halde yaşayarak öğrenenin öğrenmesi başka bir düzeye sıçrar. Böylece üretirken öğrenme süreci evrimsel bir nitelik kazanmaya başlar.

Durumsal öğrenme, öğrenme sürecinin kendisi için de söz konusu olabilir. Öğrenirken de öğrenilir. Yani öğrenme sürecinin, **öğrenme kapasitesini** geliştirdiği düşünülebilir. Gerek iletişim, gerek öğrenme sürecinde olsun sadece bilenden bilmeyene doğru bir bilgi nakli söz konusu değildir, aynı zamanda da bir **etkileme dönüştürme boyutu** vardır. Bu dönüştürme boyutu iletişime göre öğrenme sürecinde daha derinden olmaktadır. Yalnız öğreneni değil öğreteni de dönüştürebilmekte, bu süreci **karşılıklı öğrenme** haline dönüştürmektedir. Durumsal öğrenmenin öneminin fark edilmesinin iş yönetimi açısından çok önemli sonuçları olmuştur. **Öğrenen organizasyon** kavramı gelişmiş Fordist ve Taylorist iş yönetim yaklaşımlarının yerini almaya başlamıştır.

İletişim kavramının gerisinde, bilgiye, sahiplik epistemolojisi içinde yaklaşılmasının etkilerini görmek kolaydır. Ama öğrenme kavramının durumu bu bakımdan çok açık değildir. Eğer okullarda yapılan öğretim yoluyla bir öğrenme söz konusuysa bu halde de bilgiye sahiplik epistemolojisi içinde yaklaşılmış olmaktadır. Oysa durumsal öğrenme ya da öğrenen organizasyonlar söz konusu olduğunda pratik epistemolojisine geçilmiş olmaktadır. Öğrenme bir bilginin nakledilmesi olmaktan çıkarak bilme eylemi haline gelmektedir.

## 4. Bilginin Nitelikleri ve Ekonomik Kurumsallaşması

Sanayi toplumunda ekonomik faaliyetler için enerji ve enerji konusundaki gelişmeler ne kadar belirleyici olmuşsa, bilgi toplumunda da bilgi o kadar merkezi bir öneme sahip olmuştur.[29] Bilginin merkezi konuma gelmesinden kastedilen bilginin de emek ve kapital gibi bir üretim faktörü haline gelmesidir. Bilgi genelleştirilmiş bir kapasite haline gelmiş ve üretimdeki faktör verimliğinde çok önemli sıçramalar yaratmıştır.

Sanayi toplumunda **bilginin (teknolojinin)** rolü Solow'un açıklamalarına uygun düşmektedir. Solow neo-klasik iktisat çerçevesinde teknolojinin üretimdeki rolünü, emeğin ve kapitalin açıklayamadığı **artık kısmı** (residual) açıklayıcı olarak görmektedir. Teknoloji üretim için dıştan verilmiş bir parametre niteliğindedir. Böyle bir bakış açısının gerisinde, a) emeğin homojen ve niteliksiz olduğu (Fordist üretim), b) bilginin bir kamu malı olduğu, c) bilgi üretimi için gerekli tek girdinin bilgi olduğu, bu nedenle de bilgi üretiminin sıfır maliyetli ve sıfır getirili olduğu[30] kabulü bulunmaktadır.

Oysa günümüzde bilgi, üretimde açıklanamayan bir artık kısım olmaktan çıkarak kapital ve emek gibi bir **üretim faktörü** haline gelmiştir. Bu durumda bilginin üretimdeki rolü dıştan verilen bir şey (parametre) olamaz, sistem tarafından içselleştirilerek belirlenir bir nitelik kazanmıştır.[31] Bu demektir ki üretilmesi için iş gücü kullanılır, yatırım yapılır, bir maliyeti vardır, pazarlanabilir. Buna karşılık üretilen bilginin kullanılması, kapitalde, kullanılan emekte ve üretilen ürünün dağıtılmasında tasarruf sağlar. Bilgi toplumunun emeği de homojen değildir. Emek içerdiği bilgiye göre farklılaşmaktadır. Kullanılan emeğin niteliği, üretimde önemli ekonomiler sağlamaktadır. Bu da eğitim için gereksinmeler yaratmaktadır.

Bilginin üretimle ilişkisinin kurulması ve kendisinin bir üretim konusu haline gelmesi, bilginin bir mal olarak niteliğinin ne olduğunu tartışma konusu haline getirmektedir. Bilgi ne ölçüde **kamu malı**, ne ölçüde **özel maldır?**

---

**29** Max H. Boisot: *a.g.e.*, s. 9.

**30** R.M. Solow: "Technical Change and the Aggregate Production Function", **Review of Economics and Statistics**, Cilt 39, Ağustos 1957, s. 312-320.

**31** Kenneth J. Arrow: "The Economic Implications of Learning by Doing", **Review of Economic Studies**, Cilt 29, s. 155-173.

Bilginin buluş (invention) yoluyla üretiminin yüksek maliyetli olmasına karşın, bu buluşun ortaya koyduğu bilginin her marjinal yeni kullanılışının maliyeti sıfırdır. Bu nedenle bilginin marjinal maliyetine dayanarak bir fiyat biçilemez. Ayrıca bilginin kullanılması diğer mallarda olduğu gibi onu tüketmez, tersine çoğaltır. Bu nitelikleriyle bilgi bir **kamu malıdır**.

Eğer bilginin nitelikleri üzerinden kalkarak kamu malı olduğunu kabul edersek, bilginin üretiminin maliyetinin kimin tarafından karşılanacağı sorusuna yanıt vermek gerekir. Bunun bir yanıtı maliyetin kamu tarafından karşılanması olur. Oysa bu yolla finanse edilen ve herkese açık olan bilgi, oligopolist yapıdaki ulus üstü büyük firmaların egemen olduğu bir dünyanın gereksinmelerine uygun düşmemektedir. Her oligopolist firma, hem varlığını korumak, hem de diğer firmalara göre konumunu güçlendirmek için yeni bilgi ve teknoloji üretmek durumundadır. Ayrıca bunun firmasına özgü kalmasını istemektedir. Öte yandan yeni bilgi ve teknolojilerin üretilmesi büyük yatırımları gerektirmektedir. Bunu üreten firmalar bu harcamalarının geri dönüşünü ve kâr bırakmasını garanti altına almak istemektedir. Bu firmalar karşılaştıkları her iki sorunu da çözebilmek için yeni üretilen bilgi ve teknoloji üzerinde **tekelci nitelikte haklar** istemektedirler. Bu da kurumsal düzenlemelerle sağlanmaktadır. Bu kurumsal düzenlemeler, yani patent hakkı vb.ler bilgi ve teknolojiyi piyasa malı haline getirmektedir.

Dikkat edildiğinde, üretilen bilgi ve teknolojinin firmalar açısından kritik öneme sahip olan kesimi, var olan bilgi stokuna **son eklenen** (incremental) kısmıdır. Firmalara üstünlük sağlayan bilginin bu kesimidir. Bu nedenle bilgi üzerinde **kurumsal düzenlemelerle getirilen denetim hakları** belli bir dönem için geçerli olmakta, o süre aşılınca bu düzenlemeler geçerliliğini yitirmekte, bu bilgi piyasa malı olmaktan çıkarak yeniden kamusal bir mal haline gelmektedir.

Bilginin parasal kapital gibi genelleştirilmiş bir kapasite olduğunu kabul ettiğimizde, bu kabul, iki genelleştirilmiş kapasite üzerinde bir karşılaştırma yaparak bilginin niteliklerinin kavranmasını kolaylaştırabilir. Bir para bankasından söz edebildiğimiz gibi **bilgi bankasından** da söz ediyoruz. Para bankasından para çekildikçe bu banka zayıflar tükenir. Oysa bilgi bankasından çekilen bilgi bu bankanın kapasitesini düşürmez. Buna karşılık bilgi bankasına yeni bilgiler yüklenmedikçe, anlamını ve önemini

koruması zorlaşır. Parada iyelik değiştirmesi hemen gerçekleşir. Oysa bilgide **iyelik değiştirmesi** söz konusu olmaz. Bilgi yeni bir kişiye iletildiğinde eskisinin de iyeliğinde kalmaya devam eder. Başka bir deyişle iyelik değiştirmesinden çok yeni bir kişinin iyiliğine daha geçmesi söz konusudur. Eğer kurumsal düzenlemelerle özel mal haline getirildiyse, belki eskiden bilgi sahibi olanın da kullanması engellenebilir. Bir bilginin yeni bir kişinin iyeliğine geçmesi de hemen gerçekleşmez, gerçekleşmesi zaman alabilir, çünkü öğrenmeyi gerektirir. Bu nedenle bilginin bir sınırı yoktur, ama birikmesi bir zaman alır.

Bilginin üretilmesi söz konusu olduğunda, özellikle üretimle ilişkili teknolojik bilgide Schumpeter'den beri **buluş** (invention) ve **yenilik** (innovation) ayrımı söz konusu olmaktadır.[32] Buluş daha önce bilinmeyen bir şeyin epistemolojik mekanda ilk kez ortaya konulmasıdır. İster yeni bir bilimsel bilgi ister yeni bir teknolojik çözüm ister yeni bir estetik eğilim olsun, yaratıcı kodlamanın ya da soyutlamanın ilkidir. Yenilikte ise daha önce bilinip bilinmemesi değil, belli bir yerde daha önce uygulanıp uygulanmamış olması önem kazanmaktadır. Zaten yapılmış bir buluşu yeni bir yerde ya da yeni bir amaçla yaşama geçirme söz konusudur. Ama bu buluşun uygulanması bir uyarlama gerektiriyorsa aradaki bir durum ortaya çıkmaktadır.

Yeni bilginin ne olduğu tartışması beraberinde kim ya da hangi ajan tarafından üretildiği sorununu gündeme getirmektedir. Eğer yeni bilgi bir bireyin epistemolojik mekanında ortaya çıkmış ise yanıt bellidir. Ama yeni bilgi toplumsal olarak oluşuyorsa o zaman yeni bilginin ne olduğunu bulmak ya da **keşfetmek** gerekmektedir.

Yeni bilginin ne olduğu konusunda da farklı kavramsallaştırmalar yapılabilir. Bunlardan biri var olan bir paradigma içinde bir **eklenti** (increment) yapılmasıdır. İkincisi, **kökten bir paradigma değişikliği** getiren yeni bilgidir. Üçüncüsü ise başka bir değişikliğe **uyum yapan** (adaptive) yeniliktir.

Toplumsal kuramların bir kısmının yenilikçi bilgiye kapalı olduğu söylenebilir. Bourdieu'nun ***habitus*** kavramında olduğu gibi. Oysa Foucault'un süreklilikler üzerinde değil, kesiklilikler üzerinde duran yaklaşımı köktenci

---

**32** J.A. Schumpeter: *The Theory of Economic Development,* Harvard University Press, Cambridge Mass, 1934.

değişiklikler getirmeye açıktır. Ama bu değişikliği yaratan aktör belli bir birey değildir. Toplum içinde ortaya çıkmaktadır. O halde keşfedilecek bir şeydir. Max Weber'in toplumda uyumsuz olanlar üzerindeki çözümlemeleri ise yenilikçiliğe açık kalmaktadır.[33] Bu çözümlemelerin genel olarak, paradigma değişikliği içeren bilgilerin, tek tek aktörler tarafından üretilmediği, daha çok toplumsal krizler ya da küçük küçük değişmelerin birikmesinin yarattığı sosyal dönüşümler sırasında ortaya çıktığı, bireysel aktörlerin ürettiği yeni bilgilerin ek (increment) ya da uyum yapan (adaptive) bilgiler olabileceği üzerinde uzlaştığı söylenebilir.

Bilginin sürekli olarak üretilip, birikerek toplumu değiştirdiği kabul edilince, bu üretim sürecinin neo-klasik iktisadın denge arayıcı yaklaşımları içinde kavramlaştırılması yararlı olmamaktadır. Bu süreci kavramak için **kurumsal evrimsel iktisat** çerçevesi içinde ele almak gerekmektedir.[34] Bu halde daha başlangıçta yeniliklerle gelişen, evrilmeye açık bir sistemin varlığı kabul edilmektedir. Böyle bir sistemde, insanların eylemlerinde toplumun varlığını hesaba kattığı ve ona uygun davrandığı kabul edilirken, insanları eylemlerinin de toplumu etkilediği kabul edilmektedir. Karşılıklı etkileşmeyle hem toplum, hem de insanlar evrim geçirmektedir.

Ekonomik yapının kurumsal düzenlemeleri evrim geçirirken gerçekleşen yeni kurumsal düzenlemeler, **işlem maliyetlerinin** ve **belirsizliklerin azaltılması** mekanizmalarının kurulması ve bilgi temelinin oluşturulması için yeni kurumsal düzenlemeler geliştirilmektedir. Bu tür bir analiz, bir yeniliğin bir kişi tarafından bulunup üretilebilmesini açıklamakta yetersiz kalmakta, yani bir başka kuramsal çerçeveye gereksinme yaratmaktadır. Bu da insan zihninin çalışmasına ve epistemolojik mekana ilişkin kavramlardan yararlanarak kurulabilir. İnsan zihninde değişik epistemolojik mekanların üst üste gelme fırsatlarının yaratılmasının yeni buluş olasılıklarını artırdığı söylenebilir. Bu bireysel düzeyde buluşu açıklamakta aydınlatıcı bir çözümlemedir. Ama bu çerçeve de tek başına yenilik ekonomisini açıklamakta yetersiz kalır. Onun yeniliği bireysel bir buluş sürecinden çok bir kurumun ya da firmanın uygulayacağı yenilikle ilişkilidir.

---

33 Ellen Messer-Davidof ve David Shumway: "Preview", **Social Epistemology**, Cilt 9, No 9, Temmuz-Eylül 1995, s. 206.

34 J.J. Vromen: "Evolutionary Economics: Precursors, Paradigmatic Propositons, Puzzles and Prospects", J. Reijnders (ed.): *Economics and Evolution,* Edward Elgar Pub. Ltd., Cheltenham and Lyme, 1997, s. 41-68.

Bunun kaynağının mutlaka özgün buluş olması gerekmez, **taklit, uyarlama** vb. süreçler de bu konuda etkili olur.

Yeniliğe kurum düzeyinde ve toplumsal düzeyde yaklaşınca üç ayrı konuda açıklama getirilebilir. Bunlardan birincisi **çevrenin etkisidir**. Eğer bir kurum ya da firma yarışmalı bir çevrede yer alıyorsa yaşamın sürdürebilmesi için sürekli yenilik getirmek durumundadır. Bu halde yenilik dış etkilerle açıklanmış olmaktadır. İkincisi bir ülkede ya da bölgede endüstriyel **yenilik sisteminin** varlığına dayanan, iç dinamikleri ön plana alan açıklamalardır. Bu sistemin öğeleri ARGE bölümleri, araştırma enstitüleri, üniversiteler, teknoparklar vb. bilgi ve teknoloji üreten kurumlardır.[35] Üçüncüsü ise yeniliğe ilişkin **uygulama kararının** nasıl verildiğine ilişkin çözümlemelerdir. Değişik karar konuları bulunmaktadır. Yeniliğin dıştan alınması, yeniliğin üretilmesi, üretilen yeniliğin uygulama kararlarının verilmesi örneklerinde olduğu gibi.

Böyle bir çözümleme biçimi sürekli bir gelişmeyi kavramlaştırmaya yetiyor. Ama bu gelişmenin zaman ve mekanda aldığı biçimler konusunda önemli ip uçları vermiyor. Eğer bu konularda da bir açıklama getirilmek isteniliyorsa analize yeni öğeleri katmak gerekir. Bu gelişmeyi sağlamanın bir yolu yenilikçi odakların doğurduğu değişik dışsallıklar üzerinde durmak olabilir. Bu dışsallıkların **sanayi mıntıkaları** (district)[36] yaratacağı konusunda çıkarsamalar yapılabildiği gibi, böyle bir gelişmenin yarattığı mekansal eşitsizlikler de ele alınabilir. Bu çıkarsamalar görgül araştırmalarla desteklenebildiği gibi, tarihsel gözlemlere dayanarak **yol *(path)* bağımlılıkları** ortaya konulabilir.[37]

### Bilgi, Güç ve Kurumsallaşma

Bilginin genelleştirilmiş bir kapasite olduğu kabul edilince güçle ilişkisi de kabul edilmiş olmaktadır. Bilgiyle gücün ilişkisi dört farklı biçimde kurulmaktadır.

---

**35** Linsu Kim: "*National System of Industrial Innovation: Dynamics of Capability Building in Korea*", Linsu Kim: *Learning and Innovation in Economic Development,* E. Elgar Com. Cheltenham, Glos.UK, 1999, s. 191-217.

**36** B.T. Asheim: 'Industrial Districts as Learning Regions:' A Condition for Prosperity", **European Planning Studies,** Cilt 4, Sayı 4, 1996, s. 79-101.

**37** R.R. Nelson: "The Agenda for Growth Theory- A Different Point of Wiev", **Cambridge Journal of Economics,** Cilt 22, No 4, 1998, s. 497-520.

Bunlardan *birincisi* doğrudan bilginin doğrudan genelleştirilmiş bir kapasite olmasıyla ilgilidir. Her genelleştirilmiş kapasitenin denetlenmesi gibi **bilginin denetlenmesi de güç oluşturmaktadır**. Bilginin denetim altında tutulması ya da onun üzerinde tekel oluşturulması, kapitale dönüştürülmesine olanak sağlar, böylece bir genelleştirilmiş kapasitenin diğer bir genelleştirilmiş kapasiteye dönüşmesi de gerçekleşmiş olur. Bu bakımdan bilginin dağılımı denetlenerek gücün dağılımı da denetlenmiş olur.

Bilginin denetim altında olması, bilgi alanındaki kurumsallaşmayla yakından ilişkilidir. Eğer bir toplumda bilgi kamusal mal olarak görülüyorsa, herkesin kullanımına açıksa, denetim altına alınmamışsa, genelleştirilmiş bir kapasite olan bilgiden, demokratik ve eşitlikçi bir toplumun oluşmasına katkı yapacak bir biçimde yararlanıldığı söylenebilir. Oysa bilgi bir toplumda kurumsal düzenlemelerle kamu malı olmaktan çıkarılarak bir özel mal haline getirildiyse, o toplumdaki dağılımı piyasa süreçleri tarafından belirlenir. Bu da o bilginin toplumda eşitsiz dağılımı sonucunu doğurur. Bu durumda da bilgi genelleştirilmiş kapasitesinin toplumda eşitsizliğin artışına katkı yapacak şekilde kullanıldığı sonucu ortaya çıkar.

Eğer bir toplumda bilginin dağılımıyla gaz molekülleri arasında enerjinin dağılımı arasında bir analoji kurulabilirse bir toplumda bilginin eşit dağılımının entropi maksimizasyonuna yol açacağı, toplumu kaosa götüreceği, oysa eşitsiz dağılımın entropiyi azaltacağı ve toplumda bir düzenin varlığını olanaklı kılacağı iddia edilebilir. Kanımca bu analoji bazı bakımlardan geçerli olsa bile, bu analojiye dayanarak böyle bir sonuç çıkarmak doğru olmaz. Nasıl güneşten sürekli olarak transfer edilen enerji dünyada düzenin sürmesini sağlıyorsa, bilgi alanında da sürekli olarak yapılan buluşlar ve uygulanan yenilikler de toplumun kaosa gitmesini engeller.

Bilginin dağılımının denetim altında tutulması sadece onun özel mal olarak kurumsallaştırılmasıyla olmaz. Bazı bilgiler bir düzen sırrı haline getirilerek az sayıda kişi arasında dağıtılabilir, bu halde bilgi kurumsal olarak hiyerarşik bir düzenin kurulmasının aracı haline gelir.

Üzerinde denetim kurulan bilginin türünün de güç iddiasının niteliğine teşhis koymak açısından önemi vardır. Eğer denetlenen ve tekelci hale gelen bilgi ne kadar somutsa güç iddiasının o kadar yerel düzeyde kalacağı, soyutluk düzeyi arttıkça bu iddianın üst ölçeklere taşınacağı söylenebilir.

Bilgiyle güç arasındaki **ikinci** ilişki kurma biçimi Foucault'un yaklaşımıyla olabilir.[38] Bilgi, **toplumun her noktasında iktidarı yeniden üretme aracı** olarak ele alınabilir. Bir toplumda bireyler, belli bir dönemde, toplumdaki gerçekliği toplumsal olarak geliştirilmiş söylemlerle kavramaktadır. Bu söylemlerle gerçekliğin her kavranışında toplumun her noktasında var olan iktidar yeniden üretilmektedir. Bu yolla toplumun kurumsal yapılarının meşruiyetinin sürdürülmesi sağlanmaktadır.

*Üçüncü* türde ilişki, bilginin bir eylemi yönlendirmekte kullanılması halinde ortaya çıkmaktadır. Bilginin öngördüğü sonuçların elde edilebilmesi için güce duyulan gereksinme farklı bir bilgi-güç ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu halde gücün bilgiye ihtiyacından çok, bilginin güce olan ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Doğa bilimlerinde, denetimli laboratuvar koşullarında elde edilen kestirimlere olanak veren kuramlar ancak kapalı sistem koşullarında geçerlidir. Oysa bu bilgilerin eylemleri yönlendirmekte kullanılması halinde uygulama açık sistem koşullarında yapılmaktadır. Eğer arzulanan sonuçların elde edilmesi isteniliyorsa **sistemin kapalı hale getirilmesi** gerekmektedir.[39] Bu ise bir denetlemeyi yani gücü gerektirmektedir.

*Dördüncü* türdeki ilişki, bilimsel bilginin araçsal bir akılcılık anlayışı içinde demokratik seçmelere yer bırakmayacak biçimde kullanılması halinde ortaya çıkmaktadır. 19. yüzyılda bilimin tamamen profesyonelleşmesi, demokratik politik öğeler üzerinde bir tehdit oluşturmuştur. Habermas da teknik aklın politik içeriğinden vazgeçemediğini belirtmektedir.[40] Eğer dıştan yapılan gözlemlerle elde edilen verilere dayalı, evrensel olarak geçerli, nesnel sosyal bilim yasalarının saptanabileceği kabul edilirse, araçsal rasyonellik anlayışı içinde, bu yasaların insanların eylemlerine en doğru yolu hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde gösterebileceği de kabul edilmek durumunda kalınır. Eğer en doğru yol bu biçimde saptanıyorsa demokratik karar süreçlerine bir gereksinme kalmamaktadır.

Oysa toplum bilimlerine ve bilgiye başka bir anlayış içinde yaklaşılırsa bilimsel bilgi ile demokrasinin birbirini dışlayıcı bir konumda görülmesine

---

**38** Gilles Deleuze: *Foucault,* University of Minneosata Press, Minneapolis, 1988, s. 80-93.

**39** Roy Bhaskar: *Reclaiming Reality,* Verso, London, 1989, s. 17-21.

**40** Jürgen Habermas: *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim,* Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul. 2000, s. 31-64.

gerek kalmaz, birbiriyle tutarlı hale gelir. Bu tutarlılığı sağlayan en az iki yaklaşım ileri sürülebilir. Bunlardan biri sosyal bilimlere **eleştirel gerçekçilik** anlayışı içinde yaklaşmaktır. Var olanı değişmez olarak gören, bunların nesnel saptamalarına dayanarak toplumsal kuramlar oluşturmaya ve bu yolla varolan güç dengesini pekiştirme sonucu doğuran bir yaklaşım yerine, değişebilecek olanı değiştirmeyi amaçlayan eleştirel gerçeklik bilimsel **bilginin özneller arası uzlaşma olma özelliğine** açıklık kazandırmaktadır. Bu yaklaşımda bir dönemde gözlenen gerçekliğin aslında daha önceki dönemlerdeki özneller arası uzlaşmalar sonucu olduğunu, yani değişebileceği kabul edilmektedir. Eğer gerçeklik olarak gözlemlediğimiz olguların, özneller arası uzlaşmaya dayalı yönüne açıklık kazandırılsa, yeni uzlaşmalarla onların değiştirilebileceği de açıklık kazanır. Eleştirel gerçekçi analizler sonucunda bir konuda yeni özneller arası uzlaşmalar sağlanırsa hem değişebilecek olan değişir,[41] hem de **iletişimsel rasyonellik** gerçekleştirilmiş olur. Bu yolla da bu türdeki bir bilimsel bilgi ile demokrasi arasında birbirini dışlayıcılığın olmayacağı gösterilmiş olur.

Bilimsel bilgi ile demokrasi arasında bir **dışlayıcılık gerilimi** olmayacağını göstermenin bir başka yolu, kodlanmış ve soyut bilgi dışındaki örtük, gizil, bilenden ayrılmayan bilginin önemini kabul etmektir.[42] Böyle bir bilgi üzerine araçsal rasyonellik inşa edilemeyeceği için karar vermekte tek yararlanılabilecek yol **demokrasi ve iletişimsel rasyonellik** olmaktadır.

Bilimsel bilgi ile demokratik rejimler arasında **dışlayıcılık gerilimi** dışında, değişik bağlamlarda iki tür gerilim olduğu ileri sürülebilir. Bunlardan birincisi **popülist gerilimdir** denilebilir. Popülist demokratik rejimler bilginin pratik yönde gelişmesi konusunda eğilim yaratır. İkincisi **"plutocratic" gerilimdir**. Bu, eşitsizliğin yüksek bilimin gelişmesini hızlandıracağı biçimindeki Avrupa'da yaygın olan inançta kendisini göstermektedir. Tocqueville ise eşitliğin bilimin gelişmesine engel olmadığını savunmuştur.

## Bilgi ve Yerellik

Daha önce de üzerinde durduğumuz üzere, bilimsel bilgi denildiğinde genel olarak evrensel olarak geçerliliği olan bilgi anlaşılır. Oysa tarih ve

---

41 Andrew Sayer: *Methods in Social Science,* Routledge, London, 1992.

42 Friedrich A.von Hayek: *Kölelik Yolu,* Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 1995.

coğrafya gibi bilim alanlarının idiografik olmak iddiası bulunmaktadır. Bu, evrensel olmayanın da akademisyenler topluluğunca bilimsel olarak kabul edilebildiğini göstermektedir. Bilimsel bilginin evrensel olacağına ilişkin yaklaşımın hâkim genel kanı haline gelmesinde devlet ile eğitim ve öğretim sistemlerinin kurumsal yapısı etkili olmuştur denilebilir.[43] Oysa yerel bilginin bilim dışı ilan edilmesi için pekin gerekçeler yoktur.

Bu tür bir tartışma bağlamında bilgileri genel bilgi ve yerel bilgi diye iki gruba ayırabiliriz. **Genel bilgi** kültürler üstü evrensel geçerliliği olan bir bilgidir. Bir başka deyişle her zaman ve her yerde geçerliliği olan bilgidir. Eğer daha önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz üzere bilginin tarihselliği savı kabul edilirse böyle evrensel geçerliliği olan bilginin ancak özel bazı alanlar için geçerli olacağı sonucuna varılabilir. Bilginin tarihselliği kabul edildiğinde bilginin yerelliği de kabul edilmek durumunda kalınır. **Yerel bilgi** bir yerin ve o yerde yaşayanların özgün koşullarından beslenen, o yerellik için geçerli olan bilgidir.[44] Birçok konuda bir yerde geçerli olan bilgi başka bir yerde geçerli olmayabilir. Bir yerde uygulanan teknolojinin başka bir yerde sonuç verebilmesi için yerel koşullara uyum yaptırılması gerekmektedir. Bu özellikle tarım alanı için geçerlidir. Bir yerde en iyi olan bir pratik, diğer bir yer için geçerli olmayabiliyor.

İnsan topluluklarının çeşitliliği ve karmaşıklığı bilgilerin yerelleştirilmesi gereğini doğurmaktadır. Kodlanmış ve soyutluk düzeyi artırılmış bir bilginin pratikte uygulanabilmesi için tekrar somut düzeye getirilmesini gerektirmektedir. Başka bir deyişle böyle soyut bir bilginin uygulanabilmesi için yeni sosyo-kültürel koşullara uygun olarak tekrar somutlaştırılması yani cisimlendirilmesi gerekmektedir. Denilebilir ki genel ve yerel bilgi ikileminin varlığının bir yönü bu biçimde **soyut ile somut arasındaki gidip gelme** gereğinden kaynaklanmaktadır.

Bir yerelde soyut bilginin somut hale getirilmesi ve uygulanabilmesi, "know how", "twinning", "apprenticeship", "seconding" gibi daha çok sözle ifade edilemeyen (tacit) bilgiyle olmaktadır. Bu bilginin ancak bir

---

**43** Paul Feyerabend: "How to Defend Society Against Science", Ian Hacking (ed.): *Scientific Revolutions*", Oxford University Press, Oxford, 1981, s. 156-167.

**44** Buradaki yaklaşım Andrew Sayer'in dört farklı yerelin tekilliğe ilişkin dört farklı metafiziğinden üçüncüsüne tekabül etmektedir. Andrew Sayer: "Behind the Locality Debate: Deconstructing Geography's Dualisms", **Environment and Planning** *A*, Cilt 23, s. 302, 1991.

kısmı kodlanabilir ve anonim kanallara taşınabilir. Bu nedenle üretime ilişkin teknolojik bilgi içinde yerele özgü bölümlerin bulunduğu ve bunlara ancak yerel öğrenme süreçleriyle sahip olunabileceği söylenebilir. Ama bu bilgi kodlanarak biriktirilemediği için de **kaybolma riskini** taşımaktadır.

Modernitede evrensel bilgi ve yerel bilginin işlevlerinin farklılığının bilincinde olunmadığı durumlarda bir sorunun çözüm yollarının, bir yerelliğe, yerel öğrenme süreçlerine kapalı bir biçimde dıştan empoze edilmesine çok sık rastlanır. Bu durum yerel karar vericileri pasifleştirir, onların öğrenme kapasitelerini devre dışı bırakır. Bu şekilde dıştan empoze edilen bilgi yerelle ilişkisini kuramaz, uyum yapmakta zorlanır. Gelişmeye kapalı kalır. Eğer bu olumsuz durumdan kaçınılmak isteniliyorsa, bilginin dıştan empoze edilmesi yerine **yatay ilişkiler içinde yayılmasına** öncelik verilmelidir. Böyle yayılan bir bilgi, gelişmeye ve yaratıcılığa daha açık kalır.

Günümüzde söz konusu olan yerel, içine kapalı bir yerel değildir. Küreselle ilişki içinde olan bir yereldir. Yerel ölçekte teknolojik bilginin etkinliğinin artırılması, yığılma ekonomilerinin varlığına, üretim biçimlerine ve öğrenme süreçlerine bağlıdır. Ama sadece buna dayanarak bir yerelliğin (bölgenin) teknoloji konusunda tek başına ön plana geçmesinin olanaklı olduğu söylenemez. Aynı zamanda onun diğer yerelliklerle olan ilişkisini göz önünde tutmak gerekir. Farklı yerel çevrelerin birbirine göre farklı sektörler ve teknolojilerde avantajlı olması söz konusudur. Her yerellik bir **seçici çevre** olarak düşünülebilir. Tabii ki her yerellikteki teknoloji uyumu ve öğrenme süreçlerinin ne tür bir seçicilik yaratacağı ekonomik ve kurumsal faktörlere bağlı olmaktadır.

Yerelliklerin bir seçici çevre olduğu kabul edilince, bu seçicilik farklılıklarının yerellikler arası gelişmişlik farklarını açıklamakta nasıl kullanılabileceği, bazı yereller gelişirken diğerlerinin gelişmemesinin böyle açıklanıp açıklanamayacağı sorusu gündeme gelir.[45] Günümüzde yaşanan hızlı teknolojik gelişmenin bu bakımdan iki önemli sonuç doğurduğu söylenebilir. Bunlardan *birincisi* ulaşım ve iletişim teknolojisinin gelişme derecesinin ve firmaların artan hareketliliğinin bir yerelliğin temel işlevlerinin

---

**45** R.Cappelin ve P. Nijkamp: "The Role of Space in Technological Change", Riccardo Cappelin ve Peter Nijkamp (ed.) *The Spatial Context of Technological Development*, Avebury, Aldershot, 1990, s. 1-13.

çok kısa zamanda değişebilmesi olasılığını artırmasıdır. Bu da her yerelliğin bir seçici çevre olma özelliklerini değiştirebileceğini ortaya koymuştur. *İkincisi* ise teknolojik gelişmelerin ekonomik gelişmeleri coğrafik özelliklere bağlı olmaktan çıkararak, insanların daha önce verdiği kararlarla yaratılmış, yığılma ekonomilerinin, dışsallıkların yarattığı ekonomilere ve kapasitelere bağlı hale getirmesidir. Yani bu üstünlüğün tarihsel olarak yaratıldığı kabul edilmektedir. Ama birinci sonuçta göz önüne alındığında bu tarihsel olan belirlenmişliğin aşılmasının eskisine göre kolaylaştığı ortaya çıkmaktadır.

Günümüzde ekonominin dinamiğini oluşturan iki tür gelişme biçimi olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan *birincisini* kendine yeterli, büyük, **ulus aşırı** biçimde örgütlenmiş, kendi teknolojisini kendisi üreten, gelişmiş ARGE üniteleri olan kuruluşların biçimlendirdiği ekonomik gelişme türü oluşturmaktadır. Bu gelişme dinamiğini yaratan kuruluşlar üretim tesislerini daha önce ekonomik yığılmaların olduğu yerler dışındaki yerelliklerde seçebilme serbestliğine sahiptirler. *İkincisini* ise küçük ve orta büyüklükteki kuruluşların, kendi aralarında ilişki ağları oluşturarak, uzmanlaşmış kuruluşların işbirliğiyle gerçekleştirdikleri **esnek üretimin** yarattığı dinamiktir. Yerelliklerin oluşturdukları seçici çevrelerin özellikleri daha çok bu ikinci türdeki gelişme dinamiği bakımından önem kazanmaktadır.

Küçük ve orta büyüklükteki firmaların bir arada bulunmasının yarattığı sinerjik etkiye dayanan gelişme dinamiği çözümlemelerinde iki farklı yaklaşım görülmektedir. *Birinci* türdeki analizler daha çok sanayi toplumunun mantığı içinde kalmaktadır. Daha önce de üzerinde durduğumuz **sanayi mıntıkaları** (district) yaklaşımı olarak bilinen bu ele alışta bir noktada değişik faaliyetlerin yer almasının işlem maliyetlerini düşürülmesi, dışsallıkların sağladığı ekonomilerden yararlanması üzerinde durularak, fason ilişkileri içinde esnek üretimin gerçekleşmesi açıklanmaya çalışılmaktadır. *İkinci* türdeki çözümlemelerde **bilgi üretimi, yenilik ve öğrenme ilişkileri** ön plana çıkarılmaktadır. Bu çözümlemelerin bilgi toplumu anlayışına daha uygun olduğu söylenebilir.[46]

---

**46** James Simmie: "The Origins and Characteristics of Innovation in Highly Innovative Areas The Case of Hertfordshire", James Simmie (ed.): ***Innovation Networks and Learning Regions,*** Jessica Kingsley Publishers, London, 1997, s. 13-31.

Bu ikinci türdeki çözümlemelerde, yenilikçi ortam, ilişki ağları, **bölgesel toplu öğrenme, bölgesel yenilik sistemleri, kurumsal derinlik,** bilgi bölüşme ilişkileri ya da **ticaret konusu olamayan karşılıklı bağımlılıklar** kavramları aynı amaçla kullanılmaktadır. Bu türdeki analizlerde belli bir bilgiye dayanarak yapılan üretimde sağlanacak ekonomiler artık merkezi konumda değildir. Yeniliklerin ve öğrenme süreçlerinin ekonomik faaliyetin tümünde yaratacağı değişikliklerin sağlayacağı ekonomiler ön plana geçmektedir.

İkinci türdeki çözümlemelerde iki süreç merkezi bir konuma gelmektedir. Bunlardan *birincisi* **kollektif öğrenme**, *ikincisi* **dinamik belirsizlik azaltmadır**. Kollektif öğrenmede her yerelliğe adeta toplu öğrenimin gerçekleştiği bir kulüp gibi yaklaşılmaktadır. Bu durumda ortak alışkanlıkların ve düşüncelerin bulunduğu bir yerellikten yola çıkılmaktadır. Ortak öğrenme, yerelliğin üyeleri arasında ortak ya da paylaşılan bilginin üretilmesi ve geliştirilmesi halinde olanaklıdır. Bu sürecin varlığı uzun süreli olmasına ve hem kodlanmış hem sözlü olarak ifade edilen bilginin yerele eklemlenmesine bağlıdır.

**Yerel kollektif öğrenmedeki** yenilikçi ortam ve toplumsal ilişki ağları analizlerinde esas vurgu, güvene dayalı karşılıklı ilişkilerin varlığı üzerindedir. Bu tür ilişkilerin varlığı öğrenme kapasitesini artırmakta, bu da o yerellikte belirsizliklerin azalması sonucunu doğurmaktadır. Yenilikçilik kapasitelerini ve faaliyetlerini organize etmede ve belirsizlikleri azaltmada, **yenilikçilik ağları** temel bir araç haline gelmektedir.

**Öğrenen yerellikler (bölgeler)** güvene dayalı ilişkiler, örtük (tacit) bilgileri dolayısıyla anlam kazanıyor. Öğrenen yerellik (bölge), düşüncelerin ve bilgilerin toplandığı bir yer olma ve bir çevre oluşturma özellikleriyle bilgi ve düşüncelerin akımını ve öğrenmeyi kolaylaştırmaktadır.

**Yerel (bölgesel) yenilik sistemleri** yeniliğin ortaya çıkışını, bir yandan **yenilik ortamının** (millieu)[47] öte yandan formel kurumların varlığına dayandırmaktadır. Yenilik ortamı bu ortamda yaşayan kişiler arasındaki formel olmayan yoğun ilişkilerin varlığı halinde oluşmaktadır. Bu ortamda bir anlamda kendiliğinden bilgi üretilmekte ve paylaşılmaktadır. Yenilik sistemlerinin formel kurumlarını, daha önce de değinildiği üzere, araştırma

---

47 Alberto Bramanti ve Lanfranco Senn: "Innovation, Firm and Millieu: a Dynamic and Cyclic Approach", R. Camagni (ed.) *Innovation Networks Spatial Perspectives,* Belhaven Press, London, 1991, s. 89-104.

enstitüleri, üniversiteler vb. oluşturmaktadır. Bu yerel yenilik sistemleri ve öğrenme süreçlerinin bütünleşmesi yerel gelişmeyi ortaya çıkarmaktadır. Yerelliklerin gelişmesinde yenilik sistemlerine ve öğrenmeye öncelik verilmeye başlanılması, ekonomik coğrafyanın analizlerinde önemli bir kavramsal sıçrama yaratmıştır. Büyümeyi açıklamakta ekonomik değişkenlerden çok, sosyal değişkenlere önem verilmeye başlanmıştır. Bu gelişme sonucunda üretim sistemlerinin ve bilginin topluma gömülmüşlük derecesi kritik bir önem kazanmıştır. Buna paralel olarak da bilgiye bir **kültürel kuruluş** (construct) olarak bakılma eğilimi gelişmiştir.

Bu çözümlemelerde yerellik analizlere üç özelliğiyle katılmış olmaktadır. Bunlardan *birincisi* **örtük (tacit) bilgidir**. Analizlerde bu tür bilgiye verilen önem arttıkça, bu bilginin öğrenilmesinde en etkili değişkenlerden biri olan mekansal yakınlığa, dolayısıyla da yerelliğe verilen önem artmaktadır. *İkincisi* **paylaşılan güvendir**. Yerel çevrede birlikte üretilen ve paylaşılan bilgi bu güveni artırmaktadır. Ama küreselleşen dünyada bir yerellik içinde bir firmanın sadece yerele gömülü olması yetmemekte, aynı zamanda da yerel olmayan güven ağına da gömülü olması gerekmektedir. *Üçüncüsü* **yığılmadır**. Mekansal kültürel ve organizasyonel yakınlık, organizasyonlar arası öğrenme sürecini hızlandırır. İlişkili aktör ve organizasyonlar karşılıklı yarar ve sinerji oluştururken ortaya çıkan sosyalleşme süreci sonunda sosyal ilişki ağları oluşmaktadır.

Bir yerelliğin üretim sürecinde sağladığı yarışma üstünlüğünü açıklamakta bu üç faktör bir araya gelince, **yerele gömülmüş örtük bilgiye** verilen önem artmaktadır. Yerele gömülmek, coğrafik yakınlığı olan aktörlerin tekrar eden ilişkilerinin oluşturduğu güvenle sağlanmaktadır. **Gömülü olmak,** özellikle ürün döngülerinin kısa olduğu, araştırma ve geliştirme maliyetlerinin yüksek olduğu, bilginin üstü kapalı (implicit) olduğu ortamlarda önem kazanmaktadır.

Yerelin gelişmesinin anlaşılmasında yenilikçiliğe verilen önem arttıkça evrimsel iktisadın araçları merkezi bir konum kazanır. Kurumsal derinlik, kurallar koyan, bilgiyi nakledebilen ve bilginin transfer edilebilirliğini artıran bölgesel kurumların yerelleşmesi ön plana çıkar. Yereldeki sosyal kapital, sosyal örgütlenmenin özelilikleri ve karşılıklı çıkar sağlayabilecek biçimde işbirliğinin gerçekleşmesi önemli olur.

Bu tür çözümlemeler gelişmenin eşitsiz olmasını açıklamaya olanak veriyor. Neden gelişmiş bir bölgenin gelişmeye devam edeceğini gösteri-

yor. Oysa gelişmemiş bir bölgenin gelişmeyi nasıl organize edebileceğine yol göstermekte operasyonellik kazanamıyor. Sosyal faktörler ön plana çıktıkça açıklayıcılığı artıyor, ama **yol göstericiliği** (prescriptive) azalıyor.

## 5. Son Verirken

Günümüz dünyasında bilgiye ilişkin kavram alanında nasıl bir farklılaşma olduğunu ayrıntılara girmeden ele alan yazının sonuna gelmiş bulunuyoruz. Bu kavram alanını kurgularken iki farklı kaygıyla hareket ettim. Bunlardan *birincisi* **disiplinlerarası olmaya** çalışmaktı. Bilgi konusuyla eskiden beri ilgilenen değişik, epistemoloji, antropoloji, bilgi sosyolojisi gibi disiplinlerin yanı sıra, bilgi toplumuna geçerken bilginin bir üretim faktörü olarak görülmesinden sonra bu alanla yakından ilgilenmeye başlayan ekonomi ve iş yönetimi alanlarında öne çıkan kavramları da ele aldım. *İkincisi* ise sadece betimleyici bir kavram alanı analizi yapmaktan kaçınmaktı. Yapılan kavram alanı betimlemesinin, **bilgi merkezli olarak yapılabilecek değişik çözümlemelerle kolayca eklemlenmesini** sağlayacak ip uçları taşımasını istiyordum. Bu nedenle bilgiyle, ekonomi, güç, kurumsallaşma ve yerellikle ilişkisine yer veren bölümler ekledim.

Bu yazıda geliştirilen kavram alanının çok disiplinli olmasına karşın yine de bilgi toplumuna geçişte bu konuyla yakından ilgilenmeye başlayan **ekonomi ve iş yönetimi** alanlarındaki yeni kavramsallaştırmaların daha ağırlıklı olarak temsil edildiği söylenebilir. Tabii ki tüm disiplinlerde bilgiye yaklaşımlarda gelişmeler yaşanmaktadır. Ama günümüzde bu konuda en aktif disiplinlerin ekonomi ve iş yönetimi olduğu söylenebilir. Bunun temel nedeni bilginin bir üretim faktörü haline gelmesi olmuştur. Bu durumda iş yöneticileri kendi firmalarının yarışabilirliğini gerçekleştirmek için bilgi alanında diğer firmalara üstünlük sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu alanın bilgiye yaklaşımını da bu güdü belirlemektedir. Bu konuda iki farklı yol izlenmektedir. Bunlardan *birincisi* yenilikçiliği geliştirmek ve bu yenliklerin özel mal statüsünde kalmasını sağlamak için **kurumsallaşma** üzerinde yoğunlaşmaktır. Bu kurumsallaşma hem buluşları ve yenilikçi yaklaşımlarını zenginleştirecek hem de bu buluşlar üzerinde haklar oluşturarak onları denetim altına almayı sağlayacaktır. *İkinci* yol ise bilgisayar teknolojisinin olanaklarından yararlanarak bilginin onu taşıyan insandan ayrılamamasının yarattığı sonuçlardan kurtarmaya çalışmak biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu konuda da değişik yaklaşımlar gelişmek-

tedir. Bunlardan en basiti, özellikle üretim alanındaki örtük bilgileri sürekli kodlanmış bilgiye çevirme gayreti içine girmek ve örtük bilgi alanını, dolayısıyla bu tür emeğin pazarlık gücünü azaltmaktır. İkinci bir alan ise **yapay zeka** çalışmaları olmuştur. Bu tür uzman bilgisinin programlanması yoluyla gelen bilgilere göre karar verilmesini sağlamak için yapılan çalışmalar henüz çok başarılı olmamıştır. Bu başarısızlıktan sonra gelişen **bilgi yönetimi** yaklaşımında ise bir firmanın üretimi ve işletmesi sırasındaki üretilen tüm bilgilerinin sistematik olarak düzenlenmesiyle, başka firmaların sahip olamayacağı, dolayısıyla doğru yorumlanması halinde o firmaya üstünlük sağlayacak bir bilgi elde edilmeye çalışılmaktadır. Bu ilginç bir gelişmedir. Bu halde de veriler işlenerek bilgiye dönüştürülmektedir. Ama bilgiye dönüştürme evrensellik iddiası taşıyan bir kurama ulaşmak için değil o özel organizasyona, onun içinde yer aldığı bağlama özgü bir bilgi haline getirmek için yapılmaktadır.[48] Bilgi anlayışında benzer bir gelişmeyi kent planlaması alanında kullanılan **coğrafik enformasyon sistemlerinde (GIS)** de gözlemekteyiz.

Bu örnekler daha da artırılabilir. Bilgi toplumuna geçerken pratikte yaşananlar, bilgiye ilişkin anlayışlarımızı geliştirmeye ve dönüşmeye zorlamaktadır. Bilim dünyası da hem bu yeni dönüşümleri kavramlaştırma hem de bu gelişmelere uyum yapma durumunda kalmaktadır. Bilgiye ilişkin olarak **post-akademik bilim**[49] kavramlarından söz edilmeye başlanmıştır. Bilgi alanında yaşanan macera önümüzdeki yıllarda çok yeni ve heyecan verici gelişmelere gebedir.

---

**48** Janet Vaux: "From Expert Systems to Knowledge-Based Companies: How the AI Industry Negotiated a Market for Knowledge", **Social Epistemology,** Cilt 15, No. 3, Temuz-Eylül 2001, s. 231-237.

**49** J. Ziman: Post-Academic Science: Constructing Knowledge with Networks and Norms", **Science Studies,** Sayı 9, 1996, s. 67-80.

# SOSYAL ARAŞTIRMA İLE POLİTİKA OLUŞTURMA BAĞININ KURULMASI ÜZERİNE*

## Giriş

UNESCO'nun gündemindeki konulardan biri, toplumsal sorunların çözülmesine ilişkin politikaların geliştirilmesinde, sosyal araştırmaların çok daha etkili hale getirilmesinin yollarının araştırılması oluyor. Böyle bir arayışın günümüzde öncelik kazanmasının değişik nedenleri var. Öncelikle geliştirilen politikaların etkinliğini artırmak kaygısı bulunuyor. Ama bunun ötesinde de nedenlerin bulunduğu düşünülebilir. Bunlardan biri modernitenin aşınmasıyla ilişkilidir. Modernitenin evrenselci yaklaşımları eleştiri konusu olurken, yerelliklerin öneminin anlaşılması, toplumsal sorunların çözümünde de yerel araştırmalara dayanılmasının gereğini artırmıştır denilebilir. Bir diğeri ise 1960'lı yıllardan beri hemen hemen her ülkede belli bir toplumsal araştırmacı kapasitesinin gelişmiş bulunmasıdır. Ama bu kapasiteden yeterince yararlanılmamaktadır. Sosyal araştırmacılar kendilerini dışlanmış olarak hissetmektedirler. Bu dışlanmışlık duygusu da araştırmacıları sosyal araştırma ve politika oluşturma bağının nasıl kurulması gerektiği konusunu gündeme getirmek konusunda güdülemiştir denilebilir.

Bu konuyu gündeme getirenler toplumsal araştırmaya ve dolayısıyla bilimsel bilgiye büyük bir güven duymaktadır. Bilimsel bilgiden yararlanılmasının, oluşturulan politikaların başarılarını artırmasını beklemektedirler. Bu inancın gerisinde ise Newton'cu nedensellik anlayışı ve geleceğin

---

* Bu yazı **İTÜ/A Mimarlık, Planlama, Tasarım** dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Eylül 2002, s. 45-53'te yayımlanmıştır.

kestirilebilirliği konusundaki bir inanç bulunmaktadır. Bu yazıda bu varsayımların geçerliliğini sorgulayan bir tutum içine girilmeyecektir. Kuşkusuz günümüzde bu varsayımların ötesine geçerek insan toplumların kaotik sistemler olduğu ve kendi kendini düzenleme özelliklerine sahip bulunduklarını kabul eden çalışmalar da gün geçtikçe daha çok ilgi çekmeye başlamıştır. Bu tür varsayımların benimsenmesi halinde, gerek araştırmadan beklenenler gerek araştırmanın politika oluşturmayla bağının nasıl kurulması gerektiği konusunda önemli değişmeler olacaktır. Ama bu yazıda onlara değinilmeyecektir.

Politika oluşturma ile toplumsal araştırma bağının daha kuvvetli bir biçimde kurulabilmesi için öncelikle bu bağın niteliğinin daha iyi tanınması gerekmektedir. Bunun için bu yazıda *önce* politika oluşturma bakımından anlamlı sosyal araştırmanın özellikleri, *ikinci* olarak toplumsal araştırmalara talebin hangi koşullarda nasıl doğduğu ele alınacaktır. *Üçüncü* olarak bir toplumda araştırma kapasitesinin oluşumu ve araştırma arzının niteliği, *dördüncü* olarak da araştırma talebinin ve araştırma arzının uyumunun sağlanmasındaki engeller üzerinde durulacaktır. *Beşinci* olarak ise araştırma sonuçlarının politikaya dönüştürülmesinin sorunları irdelenecek ve *son* olarak araştırmayla politikanın bağının güçlendirilmesi konusunda bazı genel öneriler yapılacaktır.

## Politika Oluşturma Bakımından Anlamlı Sosyal Araştırmanın Özellikleri Nasıl Tanımlanabilir?

Gerek UNESCO platformunda gerek diğer platformlarda, sosyal araştırmaların politika oluşturmak bakımından anlamlı ya da yararlı olmasından sık sık söz edilmesine karşın bundan ne kastedildiği konusunda açık bir tanımlama yapılmamakta, bunun çok açık olarak bilindiği varsayılmaktadır. Oysa bu konu üzerinde biraz düşünüldüğünde önemli belirsizlikler olduğu hemen sezilmektedir.

Kanımca politika oluşturma bakımından anlamlı araştırmanın ne olduğu konusunda biri dar, diğeri geniş kapsamlı iki tanım yapılabilir. *Dar kapsamlı tanımda* araçsal rasyonellik egemendir. Eğer bir toplumsal araştırma, kendisine seçtiği konu, kullandığı yöntem ve nihayet sonuçlarının sunulma biçimi bakımından, toplumda politika geliştirme yetki ve sorumluluğuna sahip olan aktörlerin politikalar geliştirirken yararlanmalarına olanak verecek nitelikteyse, bu araştırmanın politika geliştirmek ba-

kımından anlamlı olduğu söylenebilir. Bu tanım araştırmanın niteliği üzerinden yapılmıştır. Gerçekte bu araştırmadan yararlanılıp yararlanılmadığı önemli değildir. Kuşkusuz bu tanımı araştırmadan fiilen yararlanılıp yararlanılmadığı ölçütüne bağlamak da olanaklıdır. Böyle bir yaklaşım tanımın kapsamını daha da daraltacak ve araştırmacıyı araştırmanın sonuçlarının pratiğe yansımasını sağlamak için uğraşmakla da yükümlü kılacaktır.

*Geniş kapsamlı tanımda* ise demokratik karar süreçleri içinde etkili olmak ölçütü ön plana alınabilir. Bir araştırmaya karar süreçleri içinde ne kadar çok referans verilmek zorunda kalınıyorsa, politika geliştirmek bakımından o kadar çok anlamlıdır denilebilir. Bu ölçüt, politika oluşturmak için anlamlı olan araştırmayı, araçsal olarak tanımlamanın ötesine geçerek, demokratik süreç içinde kamu alanında etkili olmak bakımından ele alma boyutunu ön plana çıkardığı için önemlidir. Eğer soruna demokratik süreç açısından yaklaşılırsa, bu süreç içinde etkili olmanın tek başına yeterli bir ölçüt olmadığı, bunun mutlaka diğer ölçütlerle tamamlanması gerektiği söylenebilir. Böyle bir ikinci ölçüt, karar süreçleri içinde sosyal araştırmanın *savunucu* (advocacy) pozisyonunu kaybetmemesi olarak ortaya konulabilir. Birinci ölçütün tamamlayıcısı olan bu ölçüt sosyal araştırmalarda toplumda kaybeden ezilen kesimler açısından olumlu bir ayrımcılık yapmanın önemine değinmektedir. Bunlara eklenebilecek üçüncü bir ölçüt ise bu *savunucu pozisyonun karar süreçleri içindeki başka pozisyonların tekrarı haline* gelmemesi olabilir. Bu ölçüt ise karar verme süreçleri içinde farklı pozisyonların yer alabilmesi, araştırmanın belli pozisyonlara teslim olmaması bakımından önemlidir.

Geniş kapsamlı tanım, toplumsal araştırmayı iktidarda bulunanın gereksinmelerine bağlı olan araçsallıktan kurtarınca, ona ahlaksal sorumluluklar da yüklemektedir. Bu ise araştırmaların iktidarda olanlar kadar, muhalefette olanlar tarafından da kullanılabileceğinin gözardı edilmemesini bize hatırlatmaktadır. Böyle bir kaygının ortaya çıkması, sosyal bilimlerin muhatabının kim olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Sosyal bilim araştırması iktidarın ya da onu finanse edenin hizmetinde mi kalacaktır? Muhalefeti dışlayacak mıdır? Yoksa araştırmacının sorumluluğu bu iktidar muhalefet karşıtlığının ötesine geçerek genel kamuoyuna karşı mı olmalıdır? Bu soruların yanıtlanmasında güçlükler olsa da, bu aşamada açıkça sorulmuş olmasında yarar vardır.

## Toplumsal Araştırmalara İlişkin Talep Hangi Koşullarda Doğuyor ve Nasıl Belirleniyor?

Denilebilir ki genelde insanlar özelde politika üretenler, bir sorunla karşılaştığında içinde bulunulan durumun sağladığı bilgilerin sınırlamaları içinde bir karar verirler, sorunlara çözüm üretmeye çalışırlar. Böyle bir alışkanlık içinde yaşayan bir toplumda kararların üretilmesi için bir araştırma yapılmasına gerek duyulmaz. Böyle bir isteğin doğabilmesi için karar verme durumunda olan kişilerin kararlarının yetersiz kaldığının ve kararlarının yeterli hale gelebilmesi için yeterli bilgilere sahip olmalarının gerekli olduğunun *farkında* olmaları gerekir. Ancak bu halde bilgilerini genişletme gereksinmesini duyacaklar ve araştırmaya talep doğacaktır.

Böyle bir bilgi gereksinmesi içine giren karar verici, bunu kendisi için en az külfet getirecek şekilde gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bunun için de içinde bulunduğu koşulları anlamak için maliyeti yüksek araştırmalara başvurmak yerine, başka koşullarda gelişmiş çözümlere bakarak bir anlamda onları taklit eden çözümleri yeğleyebilecektir. Yerel toplumsal bir araştırmanın sonuçlarından yararlanarak yeni çözümler üretmek yerine, evrensel çözüm reçetelerini benimseyebileceklerdir. Kuşkusuz çözümlerde bu tür evrenselci yollara başvurulması, çözümlerdeki yerel bilginin önemini gözardı etmek olacaktır. Evrensel çözümler yerel araştırmayı ikame edecektir.

Bir toplumda üretilecek çözümlerde varolan bilgi girdisinin artırılmasının öneminin kavranması ve bu bilginin elde edilmeye çalışılması yerine evrenselci çözümlere başvurulmasının yarattığı sorunlarla başa çıkmak için katlanmak zorunda kalınan maliyetlerin yüksekliğinin anlaşılmaya başlanması, yerel ve özgün araştırmaya duyulan gereksinmeleri artıracaktır.

Bir toplumda araştırma gereksinmesinin doğuşu için yapılan bu tür bir çözümleme daha çok, politika oluşturmak için anlamlı araştırmanın dar kapsamlı tanımının benimsenmesi halinde anlamlıdır. Eğer anlamlı araştırmayı demokratik süreci etkilemek açısından tanımlarsak daha ayrıntılı bir çözümlemeye gitmek gerekir. Bunun için de yapılan çözümleme yaşanan toplumun karar çevresinin işleyişiyle yakından ilişkilendirilmelidir.

Bir toplumun ***karar çevresini*** buradaki tartışmamız bakımından dört boyutuyla kavramamız yeterli olur sanıyorum. Bu boyutlardan ***birincisi***

siyasette himayecilik eğilimlerinin yüksekliği, *ikincisi* toplumdaki çıkar gruplarının çeşitliliği, güçleri ve organize olma derecesi, *üçüncüsü* toplumdaki bilginin (information) açıklığı, güvenirliği ve ulaşılabilirliği, *dördüncüsü* ise toplumun hedefleri konusunda bir oydaşmanın varlığı, bu hedeflerin açıkça ya da üstü kapalı olarak ifade edilmesi olarak sayılabilir. Hatta buna toplumda gizli gündemleri olan grupların varlığının derecesini de eklemekte yarar vardır.

Karar çevresinin bu öğelerinin farklı nitelikte olması, demokratik süreci etkilemek bakımından bir araştırmadan beklenen işlevlerin ne olacağını da belirleyecektir. Aynı zamanda da araştırmayı yapanın kamu alanında nasıl bir aktör olarak yer alacağına açıklık getirecektir. Karar çevresinin, bu öğelerin her birinin araştırma talebinin nitelikleri üzerinde etkilerinin neler olabileceğini tartışalım. Eğer bir toplumda himayeci eğilimler hâkimse, böyle bir toplumda demokratik süreçleri etkilemek açısından araştırma talebinin oldukça sınırlı kalacağı söylenebilir. Böyle bir toplumda siyaset şeffaf değildir. Kamu alanında geliştirilecek politikalar konusunda bir oydaşma sağlamak çabası olmayınca, bu alana doğru ve yeterli bilgi sunarak bu alanı etkilemek çabası olmayacak ve dolayısıyla araştırma talebi doğmayacaktır. Tersine toplumda bilginin bulunmaması, politika üretmekte takdir hakkını kullananlar için işlevsel hale gelecektir. Böyle bir karar çevresinin bulunduğu bir ortamda politikacıyı ilgilendiren, araştırma bulgularından çok kendi pozisyonunu korumak olacaktır.

Toplumdaki çıkar gruplarının çeşitliliği, gücü ve örgütlenme derecesi arttıkça, politikaların geliştirilmesinde kamu alanı ve bu alanı etkilemek özel bir önem kazanacaktır. Çıkar gruplarının her biri kendi amaçları doğrultusunda araçsal rasyonelliği ön plana alan politika önerileri getirecektir. Bu önerilerin hiç olmazsa bir kısmı belli bir araştırmaya dayanacaktır. Bir çok halde araştırma, bu grupların halkla ilişkiler stratejisinin organik bir parçası haline gelecektir. Eğer bir toplumda her grup örgütlenmişse ve çıkarlarını koruyabiliyorsa bu durumda demokratik süreç açısından bir sakınca bulunmayacaktır. Ama eğer toplumda örgütlenmemiş güçsüz kesimler bulunuyorsa kamu alanında ulaşıldığı varsayılan oydaşma distorsiyona uğrayacaktır. Bu durumda da toplumsal araştırmaya daha önce sözünü ettiğimiz ahlaki sorumluluklar yükleyecektir. Kuşkusuz sadece böyle bir sorumluluktan söz etmek yeterli değildir. Bu tür araştırmaların

kimler tarafından finanse edileceği konusunda da adres göstermek gerekir. Bu tür adresler olarak, devlet, üniversitelerin akademik çalışmaları ya da bu amaçla gelişmiş STK'lar sayılabilir.

Araştırma talebinin niteliğiyle ilgili ikinci önemli belirleyici, gündemde yeralan sorunun ya da konunun niteliğidir. Gündemde yer alan konunun dört özelliğinin araştırmanın niteliğini belirlemek açısından önemli olduğu söylenebilir. Bunlardan *birincisi* söz konusu kararın o toplumun kaderini etkileyecek stratejik öneme sahip olması, *ikincisi* o toplumda yaşayan büyük kitleleri etkilemesi, *üçüncüsü* söz konusu olan kararın uygulanmasının geri dönüşü olanaksız sonuçlar doğurması, *dördüncüsü* ise söz konusu sorunun arkasında gelişmiş bir toplumsal hareketin bulunması olarak sıralanabilir. Bir karar konusu ne kadar strateijk öneme sahipse, ne kadar çok kişiyi etkiliyorsa, ne kadar geriye dönüşü olmayan sonuçlar yaratıyorsa ve o toplumda demokratik etkileşim yüksekse, o konuda o kadar ciddi, emek ve kaynak sarfedilerek yapılan araştırmalara gereksinme duyulacaktır. Oysa arkasında gelişmiş bir sosyal hareketin bulunduğu bir konu gündeme geldiğinde, eğer karar çevreleri içinde dirençler yoksa yeni araştırma talebi ortaya çıkmacak ama tersine dirençler varsa önemli ölçüde araştırma talepleri oluşacaktır.

## Bir Toplumda Araştırma Kapasitesinin Oluşumu ve Araştırma Arzının Niteliği

Eğer bir toplumda gelişmiş araştırma yapma kapasiteleri varsa, bu kapasite talep edilen araştırmaları, politika oluşturacakların gereksinmelerine uygun olarak gerçekleştirebiliyorsa, o toplumda yapılan araştırmaların niceliksel ve niteliksel özellikleri büyük ölçüde talep tarafından belirlenecektir. Ama bir toplumda araştırma arz kapasitesi yeterince gelişmemiş ise ve yeterli nicelik ve nitelikte araştırma yapılamıyorsa, bu yetersizlik toplumda varolan potansiyel araştırma talebinin doğmasını önleyecektir. Politika oluşturacak aktörlerin yararlanamayacağı nitelikteki yetersiz araştırmalar, politika oluşturacakları eldeki bilgiyle politika geliştirmeye itecektir. Yeni karar konuları gündeme geldiğinde araştırmaya başvurmaktan kaçınılacaktır. Yani araştırma arzının başarısıyla doğacak talebin miktarı ve niteliği arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Başarılı ve yararlı olan araştırma örneklerinin artması, talebin hem niceliğini hem de niteliğini geliştirecektir.

Bu nedenle araştırma arz kapasitesinin geliştirilmesi ve başarısının artırılması kritik bir öneme sahiptir. Bir toplumda araştırma kapasitesinin gelişmiş olmasından anlaşılan, önce araştırma yapabilecek yöntem ve bilgi donanımına sahip yeterli sayıda yetişmiş insanın bulunmasıdır. Bu tek başına yeterli değildir. Bunların uygun bir örgütlenme içinde olması gerekir. Bir toplumda araştırma talebi çok çeşitli biçimlerde ortaya çıktığı için arzın da araştırmanın konusuna ve niteliğine uygun örgütler içinde gerçekleştirilmesi uygun olur. Örneğin bir pazar ya da kamuoyu araştırmasının bu konularda uzmanlaşmış şirketler içinde, stratejik araştırmaların bu konuda uzmanlaşmış merkezler ya da "thinktank" kurumlarında, analitik araştırmaların üniversitelerin bünyesi içinde gerçekleştirilmesi doğru olacaktır. Bir toplumda araştırma kapasitesinin varlığından söz edilebilmesi için böyle bir uygun araştırma kurumları kompleksinin gelişmiş olması gerekir. Kuşkusuz böyle bir araştırma kurumları kompleksinin yeterli insan gücüyle donatılmış olması ve bu kurumların kendi varlıklarını sürdürebilmeleri için sistemde düzenli bir araştırma talebi akışının bulunması gerekir. Günümüz dünyasında böyle bir araştırma arz kompleksinin yeterliliğinden söz edebilmek için bu kompleks kendi arasında ve dünyadaki benzer kurumlarla bir ağ ilişkisi içinde olmalıdır. Araştırma kurumları arasında sürdürülebilir ağ ilişkisinin bulunması o sistemin araştırma kapasitesinin etkinliğinin yükselmesine yol açacaktır. Ama bu ağ ilişkisinin sürdürülebilirliği büyük ölçüde bu alanın şeffaflığının ve ahlakının oluşturulabilmesine bağlıdır.

Bir toplumda insangücü ve örgütlenme bakımından yeterli ve sürekli bir araştırma akışına sahip bir kompleksin varlığı kuşkusuz çok önemlidir. Ama bu arz potansiyelinin ortaya koyduğu araştırmaların politika oluşturmakta anlamlı araştırmalar olması gerekir. Bunun için de sistemin ürettiği araştırmaların öncelikle politika üreteceklerin gündemindeki konuları içermesi, yöntem bakımından güvenilir olması, araştırma etiğine duyarlı kalması, politika üreteceklerin kapasitelerini göz önünde tutan açık ve doğru bir dille yazılmış bulunması beklenir.

## Araştırma Talebinin ve Araştırma Arzının Uyumunun Sağlanmasındaki Yapısal Engeller

Bir toplumda araştırma talebi doğabiliyorsa ve gelişmiş bir araştırma arzı kapasitesi varsa bu arz ve talebin uyumunun sağlanmasının piyasa

mekanizması içinde kolayca gerçekleşeceğini düşünmek doğru olmaz. Bu uyumun sağlanmasını zorlaştıran bazı yapısal nedenler vardır.

Bunlardan birincisi politika oluşturucunun *zaman perspektifiyle,* araştırmanın zaman perspektiflerinin tutarsızlığından kaynaklanmaktadır. Politika ister bir kişi tarafından belirlensin ister kamu alanındaki etkileşmeyle oluşsun çok kısa zaman içinde sonuçlandırılmak durumundadır. Oysa bir araştırmadan sonuç alınması bu kadar kısa zaman içinde gerçekleşememektedir. Bu uyumsuzluğun giderilmesi için değişik yollara başvurulmaktadır. Bunlardan biri geçmişteki araştırma bilgilerinden yararlanmak, diğeri ise araştırma yerine deneyimli uzmanların görüşlerine başvurmaktır. Bir başka yol ise araştırma süresini kısaltacak yollar aramaktır. Bunun yollarından biri, belli konularda uzmanlaşmış araştırma şirketlerine başvurmak olmaktadır.

İkinci yapısal farklılık, politika oluşturma durumunda olanların araştırma talep etme güdülerinin, araştırmacıların *araştırma yapma güdülerinden* farklı olmasından doğmaktadır. Politika oluşturmak isteyenin güdüleri çok pragmatiktir. Bu onu sorunlara dönük kalmaya zorlayacaktır. Bu samimi pragmatiklikte bir sorun yoktur. Ama pragmatik oluşun samimi olmayan bir türü de olabilir. Araştırmacıdan pragmatiklik adına daha önce oluşturmuş bir politikayı destekleyecek sonuçları çıkaracak araştırmalar yapması bekleniyorsa, yani araştırma kozmetik olarak kullanılacaksa burada bir sorun var demektir.

Pragmatiklik olumlu anlamda olsa bile tüm sorunlar ortadan kalkmaz. Özellikle bir toplumda arz sistemi değişik örgütlenme türlerine sahip olmayıp büyük ölçüde üniversitelerden oluşuyorsa, sorun daha belirgin olarak ortaya çıkacaktır. Bir üniversite öğretim üyesi olan bilim adamının araştırma yapmaktaki güdüleri çok farklıdır. Bilim adamı, bilimsel araştırmasını bir bilimsel yayına dönüştürmek, akademik saygınlık kazanmak, akademik kariyerinde ilerlemek vb. güdülerle yapar. Bu güdü farklılıkları bir bilim adamının ortaya koyduğu araştırma ürünlerinin politika oluşturanların gereksinmelerini karşılamaktan uzaklaşması sonucunu doğurmaktadır. Bilim adamını araştırmasını yazarken kendi komünitesine dönük olarak yazacaktır. Bu yazıda kullanılan teknik dil politika oluşturanın bundan yararlanmasını zorlaştıracaktır. O, akademik saygınlık kazanmak güdüsünü tatmin etmek için araştırmasını uzun zaman perspektifleri içinde gerçekleştirecektir. Bu da başka bir uyumsuzluk ortaya

çıkaracaktır. Ama araştırmayı arz eden bir firma halinde örgütlendiyse, hizmetini piyasa koşullarında arz ediyorsa bu tür engellerin ortaya çıkma olasılığı düşecektir.

Kuşkusuz tüm politika konularının bu kadar kısa erimli olmadığı, bazı politikacıların özellikle belli konularda bilgi altyapıları oluşturmak için uzun erimli temel araştırmalara yönelebileceği de düşünülebilir. Bu tür araştırmalarda ise bir başka çeşit uyumsuzluk, bu tür araştırmayı isteyen politikacının iktidardaki ömrünün çok kısa kalması dolayısıyla doğabilir. Eğer o toplumda kurumsallaşma gelişmemiş ve yapılanlar iktidarda olanın kişisel takdirlerine bağlı kalmış ise, o halde bu tür uzun erimli temel araştırmalar çoğu kez araştırmayı başlatanın görevinden uzaklaştırılmasıyla tamamlanamaz, yarıda kalır.

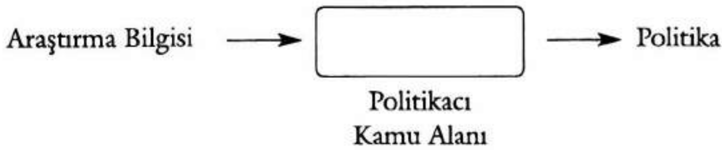
Araştırma talebiyle araştırma arzının uyumundan söz edildiğinde, karşımıza çıkan bir başka sorun araştırmanın başarı derecesi ve niteliğiyle ilgilidir. Araştırma talebi bulunan bir kişinin yeterli kaynağı bulduğunu ve sağladığı finansmanla kendi zaman perspektifiyle uyumlu ve kendi anlayacağı dille araştırma sonuçlarını yazacak bir grup bulduğunu varsaysak bile çoğu kez uyum sağlandığından emin olunamaz. Çünkü araştırmanın kalitesi büyük ölçüde araştırmayı yapan grubun niteliğine bağlıdır. Araştırma ürünü standart değildir. Çok büyük harcamalar yapılsa bile doğru araştırmacı seçilmediğinde iyi bir sonuç alınamaz. Bu nedenle politika oluşturacaklar bakımından doğru araştırmacıya ulaşılması çok önemlidir. Bir toplumda araştırma alanı ne kadar gelişmiş ve şeffaflaşmış ise, bir yandan araştırma kalitesinde standarda yaklaşma artar, doğru kişiye ulaşabilme olasılığı çoğalır.

## Araştırma Sonuçlarının Politikaya Dönüştürülmesi Süreci Üzerine

Politika oluşturmakta anlamlı olabilecek olan araştırmaların üretilmiş olması bu araştırmaların politikalara dönüşmesini garanti altına almayacaktır. Eğer bir araştırmanın sonuçlarının bir politik aktör tarafından politikaya dönüştürülmesi söz konusuysa, öncelikle bu araştırmanın ona ulaşması ve onun tarafından doğru olarak okunması, yani anlaşılması gerekir. Ama bir araştırmanın sonuçlarının kamu alanında ortaya çıkacak olan oydaşma üzerinde etkili olması yoluyla politika oluşumuna katkıda bulunması bekleniyorsa, araştırma sonuçlarının kamu alanına etkili olarak yayılması ve üzerinde tartışılarak iyice kavranmış olması gerekir.

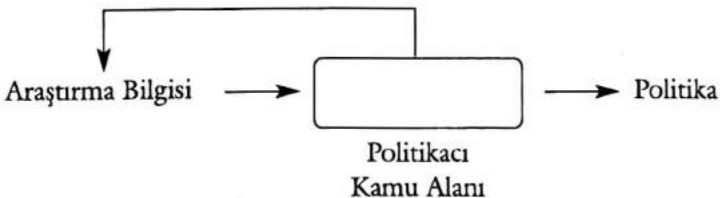
Ancak bir araştırmanın politika oluşturma konusunda etkili olması sorununu sadece iletişim başarısına bağlamak doğru olmaz. Kuşkusuz bir araştırmanın politikaya dönüşmesinde iletişimin sağlanması gerekli ön koşuldur ama sorunu sadece iletişime bağlamak yeterli değildir. Bu bakış açısı bilgi ile politika üretilmesi arasındaki ilişkiyi şekil 1'deki gibi çok basit bir şekilde kavramsallaştırmış olmaktadır.

Şekil 1.




Bu şemada ister politikacı, ister kamu alanı olsun, kendisine iletilen bir araştırma bilgisini adeta politikaya dönüştüren bir kara kutu gibi görülmektedir. Bu şemadaki kavramlaştırma sorunu politikacı ya da kamu alanının bir kara kutu olarak görülmesinde değildir. Politika oluşturma durumundaki kişinin ya da kamuoyunun nitelikleri üzerinde durularak bu politikaya dönüştürme işlemi konusunda açıklamalar getirilebilir. Buna dayanarak politika geliştirenlerin kapasitelerinin artırılması ve kamu alanındaki bilgi taleplerinin açık hale getirilmesi gerektiği söylenebilir. Önemli olan araştırma ve politika oluşturma işlevlerinin birbirinden koparılmış olmasındadır. Oysa şekil 2'de kavramlaştırıldığı biçimde, araştırma ile politika geliştirme arasında geri besleme ilişkileri bulunduğunun düşünülmesi halinde, araştırma sonuçlarının politikaya dönüşmesi olasılığı çok yükselecektir.

Şekil 2.

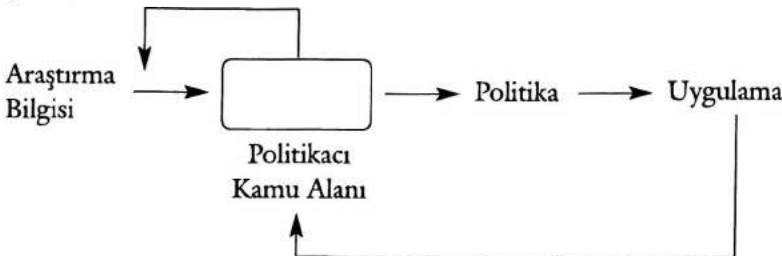


Politika oluşturma durumunda olan bir yetkilinin ya da kamu alanında gelişen tartışmaların, elde olan bilginin politika geliştirmek için yetersizliğini ortaya çıkardığında, bu talebi karşılayacak yeni araştırmalar yapılabiliyorsa, araştırma ve politika oluşturma bağı sıkı olarak kurulabilecektir. Bu halde araştırmacı ve politika oluşturan arasında bir yalıtlama değil bir ortaklık söz konusu olacaktır. Bu da iki grup arasında bir güven ilişkisinin varlığını gerektirecektir.

Sosyal kapital kavramının önem kazandığı günümüzde, ortaklıklar üzerinde daha önemle durmamız gerekiyor. Politika oluşturmak durumunda olan kişi kendisinde siyasal güç görmektedir. Oysa araştırmacı ya da bilim adamı da bilgiden gelen bir güce sahiptir. Ortaklık dendiğinde, politika geliştirecek olanla araştırmacı arasındaki ilişkinin, bir patron ile müşteri arasındaki gibi, bir yanın hâkim olduğu hiyerarşik bir ilişki değil, eşitler arasındaki yatay bir ilişki olmasından söz edilmektedir. Böyle bir ortaklık ilişkisinde bir bilim adamı, politikaya sadece gerekli bilgi girdisini sağlayan bir kişi değil, aynı zamanda da politika oluşturulmasına katılan ve politikaya saygınlık getiren bir kişidir. Böyle bir ilişkinin sağlıklı yürüyebilmesi için tarafların bu ilişkinin gerektirdiği ahlaki koşullara çok dikkat etmesi gerekir. Politika geliştirme durumunda olan bir kişi kamu hizmetlisi (civil servant) ahlakı içinde davranırken, bilim adamı akademik yaşamın ahlakı içinde davranacaktır. Bu ikisinin uyumlu hale getirilmesi için her iki tarafın da bir empatik anlama içinde olması gerekir.

Bu soruna geri besleme ilişkilerine olanak veren bir kavramlaştırma içinde yaklaşılmaya başlayınca daha da ileri gitmek olanaklı hale gelir. Politika geliştirme konumunda olan bir kişi için nihai amaç uygulamada başarılı olmaktır. Politika geliştiren kişi sürekli olarak politikalarını uygulama sonuçlarına göre gözden geçirmek durumundadır. Bu tür, daha kapsamlı bir geri besleme ilişkisi şekil 3'deki gibi kavramsallaştırılabilir.

Şekil 3.



Araştırmacı, politika oluşturan ve uygulamacı arasındaki etkileşimin önemini ortaya koymak, araştırmanın politikaya dönüştürülme süreçlerinin iyileştirilmesi açısından önemlidir. Ama bu var olan ya da araştırma sonrasında elde edilen bilgilerin politikaya dönüştürülmesinin teknik yönü hakkında çok yol gösterici olmaz.

## Bilgi ve Politika İlişkisinin Kurulmasındaki Teknik Tutarlılık Sorunları

Buraya kadar olan tartışmamızda, bir sorun hakkında bir araştırma yapıldıysa bunun politikaya nasıl dönüştürülebileceği üzerinde dururken üstü kapalı bir varsayım yaptık. Bir toplumda bir sorunun çözümü için çok farklı düzeylerde müdahale yapılabilir. Bu müdahalenin düzeyinin konuyla ilgili politika geliştiricinin toplumdaki konumuna uygun olarak belirlenmesi gerekir. Bu nedenle bir sorunun çözümü için yapılacak araştırmanın niteliği, müdahale edici aktörün konumuna göre değişecektir. Eğer yapılan araştırma başka bir müdahale konumu gözönünde tutularak yapıldıysa politikaya dönüştürülmesinde teknik bir tutarsızlık olacaktır. Yapılan araştırmanın politika geliştirilmesine katkısı ya hiç olmayacak ya da çok sınırlı kalacaktır. Geliştirilen politika, araştırma bilgisinden çok varolan bilgiye ve sağduyuya bağlı olarak geliştirilmek durumunda kalacaktır.

Herhangi bir sorun karşısında geliştirilen bir politikanın formülasyonunda genellikle birbiriyle ilgili iki önemli seçme yapılmaktadır. Bunlardan biri politikanın yöneldiği müdahale düzeyinin ne olacağıdır? Örneğin yoksullukla mücadele siyasal gündeme geldiğinde, bununla ilgili olarak küresel yönetişim düzeyinde, bölgesel ekonomik ve siyasal bloklar düzeyinde, ulus devletler düzeyinde, bölgesel düzeyde, yerellikler düzeyinde, örgütler düzeyinde, bireyler düzeyinde çözümler aramak olanaklıdır. Bir bakıma bu düzeylerin herbirinde geliştirilen çözümlerin sorunu kendi başlarına çözebileceği iddia edilebilir. Ama bu düzeylerin ne kadar üsttekinden müdahale edilebilirse o kadar daha çok etkili olunacaktır.

Bir araştırmacının ilgilendiği olayda müdahale düzeyine ilişkin olarak keyfi bir saptama yapması ve araştırmasını bununla uyumlu olarak yapması doğru olmaz. Eğer bu seçme araştırmacı tarafından yapılabilseydi, onun en üst müdahale düzeylerini seçeceğini düşünebiliriz. Eğer politika geliştirecek olan bu düzeyde müdahale etmek konumunda değilse, böyle bir araştırma büyük ölçüde boşa gitmiş olacaktır. Müdahale düzeyini be-

lirleyen büyük ölçüde, politika geliştirecek olanın hangi düzeyde bağlam bağımlı olan çözümleri uygulayabilecek meşru yetkiyle donatılmış olduğudur.

Bu düzeyin belirlenmesinde neden bağlam bağımlılığa dayanıldığına bir açıklama getirmek gerekir. Dünyada hemen hemen her düzenlemenin aslında bağlam bağımlı olduğu söylenebilir. Ama toplumsal sistemler, kendilerini yeniden üretebilmeyi sağlamak için olguları hiyerarşik bir biçimde bağlam bağımlı olmaktan çıkarırlar. Öyle olunca toplumsal araştırmadan beklenebilecek olan, bağlam bağımlı kesim için çözümler üretmektir. Ancak bu halde politika formüle edenler kendi konumlarıyla tutarlı bir araştırma bilgisi elde edecek ve tutarlı politikalar oluşturabileceklerdir.

## Sonuç Yerine

Toplumsal araştırmayla politika oluşturma arasında sıkı bir bağ kurulması konusunda yaptığımız yorumların önemli bir eksiğinin olduğu söylenebilir. O da ilk bakışta doğrudan uygulamayı etkilemeyecekmiş gibi görülen temel araştırmaların uygulama üzerindeki dolaylı etkilerinin, doğrudan politika oluşturmak için yapılan araştırmalardan daha fazla olabileceğinin göz ardı edilmesi olmuştur. Temel araştırmaların, bilim felsefesi üzerinde düşüncelerin gelişmesinin, sosyal bilim paradigmaları üzerinde yarattığı değişikliklerin, politikaların oluşumu ve nihayet pratik üzerinde yarattığı etkilerin, çok daha yaygın ve temelden olacağını unutmamak gerekir. Bu nedenle de toplumsal bilim araştırmalarını sadece politika geliştirme pratiğine hapsetmenin yaratacağı kayıplar yüksek olacaktır.

Buna benzer bir başka konu tabu alanlara ilişkin toplumsal araştırma konularında ortaya çıkmaktadır. Toplumlarda bir çok konu tabu haline getirilmektedir. Tabu alanların o toplumda tartışma dışı bırakılması, o toplumlarda ne yeni politikaların geliştirilmesine ne de yeni araştırma taleplerinin doğmasına olanak bırakmaktadır. Bu alanlarda eğer araştırma sürdürülebiliyorsa talep edeni ve yapanı aynı olan, kişisel ilgilerin yönlendirdiği araştırmalar olmaktadır.

Bu yorumlardan sonra kısaca denilebilir ki sosyal politika oluşturma ve araştırma bağının öneminin vurgulanması ve bu vurgunun araştırma fonlarının dağıtılmasında tek ölçüt olarak görülmesinin önemli sakıncaları olabilecektir. Özellikle üniversitelerde bu bağın kurulması konusunda dengeli davranmak gerekir.

Toplumsal araştırma ve politika oluşturma bağının sıkı olarak kurulması konusunda bu yazıda yaptığımız saptamaları bazı başlıklar halinde toplayabiliriz. Bunlardan biri *çok yönlü kapasite geliştirme* çabasıdır. Kurulması istenilen bağın gerçekleştirilmesi için kuşkusuz yetkin, çeşitlenmiş bir araştırma kapasitesinin oluşturulması gerekir. Ancak bunu yalnız araştırmacılar açısından düşünmemek gerekir. Politika oluşturacakların da belli bir kapasiteye sahip olması gerekir. Araştırmacının başarısının ölçütünü politika oluşturacakların kapasite yetersizliği belirleyici hale gelmemelidir. Unutulmamalıdır ki özgün, doğru ve gerekli soruyu sorabilmek, onu yanıtlamaktan zordur. Esas yaratıcı olan soru sorabilmektir. Böylece politika oluşturanlarla araştırmacıların yalıtılmasını esas alan modellerin sakıncaları açık hale gelmekte ve onlar yerine tarafların ortaklığını esas alan modellerin geliştirilmesinin önemi anlaşılır hale gelmektedir.*

* Bu yazı 2001 yılında MOST Türkiye Komitesinin, sosyal araştırmalar-politika oluşturma ilişkisi konusunda düzenlediği ve politikacılar, bürokratlar, araştırmacılar, akademisyenler, sivil toplum kurumları ve kitle demokratik kuruluşları yöneticileriyle yapılan odak grup çalışmalarından elde edilen bilgilere dayanarak yazılmıştır. Yazarı tüm katılımcılara şükran borçludur.

# TÜRKİYE'DE GENEL OLARAK SOSYAL BİLİMLERİN DURUMU HAKKINDA 2023 İÇİN BİR ÖNGÖRÜ ÇALIŞMASI*

## 1. Giriş

Türkiye bilim ve teknoloji alanında atılım yapmak istiyor. Bu amaca ulaşılabilmesi için yapılması gereken düzenlemeleri ve izlenmesi gereken politikaları saptayabilmek amacıyla TÜBA ve TÜBİTAK bir işbölümü içinde öngörü çalışmaları yapıyorlar. Öngörü yılı olarak seçilen 2023'ün, Cumhuriyetin 100'üncü yıldönümü olmak gibi sembolik bir anlamı var. Ama 2023 aynı zamanda bize yaklaşık yirmi yıllık bir perspektif sağladığından öngörü çalışmaları için uygun bir tarih oluyor.

TÜBA bilim alanlarındaki öngörü çalışmalarını yürütürken, TÜBİTAK da teknoloji alanındaki öngörü çalışmalarını yapmayı yüklenmiş bulunuyor. TÜBA temel bilimler, moleküler yaşam bilimleri ve teknolojileri, yerleşme bilimleri/çalışmaları için öngörüleri tamamlamış bulunuyor. Şimdi daha zor bir alan olan Sosyal Bilimler Öngörü Çalışmasını yürütüyor. Temel bilimler ve teknoloji alanında bu tür öngörüler büyük ölçüde "Delfi" yöntemini merkeze alan süreçlerle yürütülmektedir. Oysa sosyal bilimler alanındaki öngörü çalışmaları dünyada sık sık yapılmamakta ve üzerinde oydaşma olan bir yöntemi bulunmamaktadır. Bu nedenle TÜBA Sosyal Bilimler Öngörü Çalışması için planladığı süreç içinde kendi yöntemini de geliştirme durumunda kalmıştır.

---

* TÜBA Raporları, **Sosyal Bilimler Öngörü Çalışması 2003-2023,** Ankara, 2007, s. 3-26.
Bu çalışma İlhan Tekeli'nin yürütücüsü olduğu, Ayhan Aktar, Ayşe Buğra, Gürol Irzık, Aytül Kasapoğlu, Ferda Keskin, Burhan Şenatalar ve Aydın Uğur'dan oluşan bir grup tarafından hazırlanmıştır.

TÜBA tarafından yürütülmekte olan Sosyal Bilimler Öngörü Çalışması sadece 20 yıl sonra Türkiye'de sosyal bilimlerin niteliğinin ne olacağını kestirmeyi amaçlamıyor, onun performansının yükseltilmesi ve belli hedeflere ulaşması için yapılması gereken müdahalelere yol göstermeyi amaçlıyor. Yani sosyal bilimler için hedefler koymaya yönelen normatif bir yönü var. Ama bu hedefler ortaya konulurken daha başlangıcından bu hedefe ulaşabilirliğine inanılması ve gerçekleştirilebilir olması gerekiyor.

TÜBA, Sosyal Bilimler Öngörü Çalışmasını gerçekleştirebilmek için bir yönlendirme grubu kurmuştur. Bu gurup yaptığı ön çalışmalarda esnek bir öngörü yöntemini benimsemiştir. Öngörünün iki farklı türdeki çalışmayla yürütülmesi yolu seçilmiştir.

Birinci türdeki öngörü çalışmalarının sosyal bilimler alanının temel disiplinleri üzerinde yürütülmesi kararlaştırılmıştır. İlk aşamada iktisat, psikoloji ve bilişsel bilimler, sosyoloji, antropoloji ve kültür çalışmaları, tarih ve siyasal bilimler alanları için çalışma grupları oluşturulmuş ve her grubun öngörü için kendi öngörü yöntemini geliştirmesinde serbestlik tanınmıştır. Bu alanlar sosyal bilimler ve insan bilimleri alanının tümünü kapsamamaktadır. TÜBA ikinci aşamada, bu aşamada kapsanmayan sosyal bilim alanları için yeni çalışma grupları oluşturarak öngörü çalışmalarını tamamlayacaktır.

İkinci türde ise sosyal bilimlerin genelinde, bilimsel düzeyi yükseltmek, sosyal bilim faaliyetlerini etkililiğini ve etkinliğini artırmak için sağlanması gereken gelişmelere yönelmiş bir öngörü çalışması yapılması kararlaştırılmıştır. Böyle bir çalışmayı yapmak üzere bu raporun yazıcılarını oluşturan bir çalışma grubu kurulmuştur.

Bu raporun konusunu oluşturan ikinci türdeki sosyal bilim alanının tümü için yürütülecek öngörü çalışmalarında izlenecek yok için, çalışma grubunda ve çalışma grupları arasında yapılan müzakereler sonucu bir yöntem saptanmıştır. Bu grubun ilgi alanı içinde yapılması gerekenlerin saptanması ağırlık kazandığı için normatif anlamlılık ağacı oluşturma merkezli bir yaklaşım yeğlenmiştir.

Bunun için önce Türkiye'de sosyal bilimlerinin ulaşmayı amaçladığı vizyon saptanarak üzerinde bir oydaşma sağlandıktan sonra bu vizyonu gerçekleştirmek için izlenmesi gereken strateji ve atılması gereken adımları ortaya çıkaracak normatif anlamlılık ağacı oluşturacaktır. Yirmi yıllık bir zaman perspektifine sahip böyle bir anlamlılık ağacının kurulması uy-

gulamaya yol göstermek için tek başına yeterli olmaz, bu ağaca dayanarak uygulama senaryolarının kurularak tamamlanması gerekir.

Bu yöntem seçmesini yapan çalışma grubu, önce Türkiye'de sosyal bilimlerin geleceği konusunda bir vizyon üzerinde uzlaşmış, daha sonra bu vizyonu bir anlamlılık ağacına dönüştürmeye olanak vermek üzere, çalışma grubu üyeleri tarafından, kendi uzmanlık alanlarına uygun düşen konularda ayrıntılı inceleme raporları oluşturulmuştur. Son olarak da bu anlamlılık ağacından çıkartılabilecek senaryo seçenekleri geliştirilmiştir. İşte bu rapor, bu çalışmalar sonucunda ulaşılan öngörüyü vermektedir. Bu raporun hazırlanmasında yararlanılan uzmanlık raporları, ekte bu raporun tamamlayıcısı olarak verilmektedir. Raporun ilk taslağı hazırlandıktan sonra TÜBA öngörü çalışması tüm katılımcılarına dağıtılacak ve onlardan gelecek olan geri beslemelerden yararlanılarak rapor son haline getirilecektir.

## 2. Türkiye'nin Sosyal Bilim Faaliyetleri İçin Bir Vizyon Önerisi

Türkiye'nin yirmi yıllık sürede başarmayı amaçladıklarına ilişkin vizyonun, "dış ve iç tarihe sahip, uluslararası düzeyde saygınlığı olan bir sosyal bilim alanı oluşturmak" olduğu konusunda Sosyal Bilimler Öngörü Çalışmasının katılımcıları arasında bir oydaşma oluşmuştur. Bu formülasyon, içinde çok kapsamlı bir hedefler dünyasını barındırmakta, Türkiye'nin sosyal bilimler alanında izleyebileceği politikalar konusunda geniş bir ufuk açmaktadır.

Bu kısa formülasyon birbirinden ayrı üç alandaki gelişmelere vurgu yapıyor. Bunlardan birincisi, gelişecek toplumsal bilimler alanının bir dış tarihi bulunmasınadır. Bir ülkenin toplumsal bilimcileri, kendi çalışma konularını, içinde yaşadıkları toplumun dinamiklerinden, sorunlarından etkilenerek seçiyorlarsa, bu ülkenin toplumsal bilimlerinin bir dış tarihi vardır. Yani bu ülkede sosyal bilimlerin tarihi, toplumun gelişme tarihi paralelinde yazılabilecektir. Bir ülkenin sosyal bilim alanının dış tarihi yazılabiliyorsa, bu faaliyetler topluma yabancılaşmamıştır, toplumla iç içe gelişmektedir. Toplum için anlamlıdır. Bir başka deyişle o ülkedeki sosyal bilim faaliyetleri topluma gömülü bulunmaktadır.

İkinci vurgu, iç tarihinin bulunmasına yapılmaktadır. Bir ülkedeki toplumsal bilimciler, birbirlerinin çalışmalarından etkilenerek, bilimsel gelişmeler gerçekleştirebiliyorlarsa, o ülkede toplumsal bilimin iç tarihi var

demektir. Bir ülkenin sosyal bilim alanının iç tarihi yazılabiliyorsa bu ülkedeki bilim insanlarını epistemolojik komünite oluşturdukları söylenebilir. Bir ülkenin bilim performansından söz edebilmek için o ülkede epistemolojik bir komünitenin bulunması gerekir. Yoksa bir ülkede belli sayıda bilim insanının birbirinden çok etkilenmeden yapacakları bilimsel faaliyetlerin toplamını o ülkenin bilimsel performansı olarak düşünmek çok anlamlı değildir. Bir ülkenin bilimsel performansından söz edebilmek için, bu faaliyetleri gerçekleştirenlerin, bu ülke sınırları içinde yaşamasından çok bir bilimsel komünite oluşturması gereklidir.

Üçüncü vurgu, bilimsel yetkinlik düzeyine ve uluslararası saygı kazanması üzerinedir. İç tarihi olan epistemolojik bir komünite oluşturan bir sosyal bilimler dünyasında değişik disiplinlerin ekol oluşturacak bir kapasiteye ulaşması ve bilim dünyasında uluslararası yayın ve aldığı atıflar bakımından saygın bir yere sahip olması beklenmektedir. Ama başarılmak istenen bunun ötesindedir. Türkiye'nin dünyanın yaşamakta olduğu düşünce ve bilim macerasının etkili bir parçası haline gelmesidir.

Türkiye bu vizyona geçmişte yaşadığı deneyler sonucunda ulaşmıştır denilebilir. Bir ülkenin bilimsel performansını sadece bilim insanlarının bireysel başarıları olarak algılayan ve bilim insanlarının uluslararası yayınlarının toplamı olarak ölçmeye çalışan bir bilim vizyonunun izlenecek politikalara yol göstermekte yetersiz kaldığını, Türkiye'nin son 15-20 yılda yaşadıkları ortaya koymuştur.

Bu deneyim sonrasında ulaşılan bu yeni ve çok boyutlu vizyon, çok daha kapsamlı bilimsel gelişme stratejilerini oluşturulmasına yol gösterebilecek niteliktedir.

## 3. Bir Normatif Anlamlılık Ağacı Olarak Sosyal Bilimler Öngörüsü

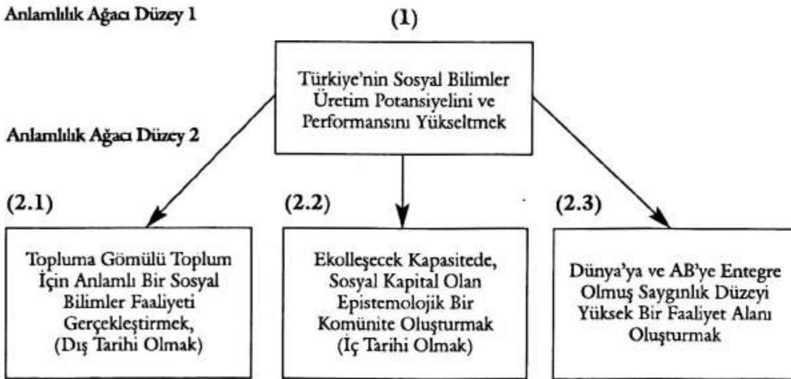
Üzerinde uzlaşılan bu tür kapsamlı bir vizyonu gerçekleştirmek amacıyla, yaşanmakta olan süreçlere müdahale edilmek istenildiğinde, çok sayıda ve değişik nitelikte araçlar kullanılmak durumunda kalınır. Bu durumda da pratikte kullanılan bu araçların kendi aralarındaki ve ulaşılmak istenilen amaçla tutarlılığının nasıl kurulacağı ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkar. Sosyal plancılar/gelecek bilimciler bu sorunu aşmak için en genel amaçtan başlayarak bir hedefler kademelenmesi oluşturmak yoluna gitmektedirler. En genel amacı saptadıktan ve bunun üzerinde bir

oydaşma sağladıktan sonra, bu genel amacı gerçekleştireceği düşünülen, ikinci kademeyi oluşturan, alt kademe araç/amaçlar saptanmaktadır. Daha sonra ikinci kademedeki amaçları gerçekleştirecek alt araç/amaçlar üçüncü kademeyi oluşturacak biçimde geliştirilmektedir. Kademe kademe daha alta inilmektedir. Alt kademeye iniş, gerçekleştirilecek eylemler düzeyine ulaşıncaya kadar sürmektedir. En alt kademede seçilen vizyonu gerçekleştirecek kapsamlı bir eylemler yelpazesi elde edilmektedir. Böylece seçilen vizyon ekseninde normatif bir anlamlılık ağacı oluşturulmaktır.

Eylem düzeyinden başlayarak en üst amaca kadar uzanan kademelenmiş bir hedefler sisteminin kurulması, eylem düzeyinde yapılanların en genel amaçlarla tutarlılığını sağlamaktadır. Bu kademelenmiş sistemin her bir kademesinde yer alan politikalar, bir üst kademedeki politikaları amaç olarak ele almakta ve onu gerçekleştiren bir araç olarak ileri sürülmektedir. Yani her kademede yer alan politika, bir üst kademe açısından araç olurken, bir alt kademe açısından amaç işlevi görmektedir. Dolayısıyla her ara kademenin politikası hem amaç hem araç olmaktadır. Bu kısa yöntem açıklamasından sonra, saptanan sosyal bilim vizyonunu yaşam pratiğine taşıyacak kademeli bir amaçlar sistemi oluşturmaya başlanabilir.

Oluşturulacak normatif anlamlılık ağacının ilk iki kademesini, saptanan sosyal bilimler vizyonu oluşturmaktadır. Normatif anlamlılık ağacığını ilk iki kademesi Şekil 1'de verilmiştir.

**Şekil 1. Türkiye Sosyal Bilimler Dünyası İçin Vizyon Düzeyi**



**Birinci Kademe Amaç**

**K.1. Türkiye'nin Sosyal Bilim Üretim Potansiyelini ve Performansını Yükseltmek**

Bir normatif anlamlılık ağacının oluşturulmasına, en genel olan tek bir amaçtan başlamak gerekiyor. Böyle genel bir amaç olarak, öngörü çalışmasının yaptırılmasının gerisinde bulunan (K.1) amacı alınmıştır. Bu amaç, temelde ülkenin sosyal bilim potansiyelini artırmaya yönelmiştir. Performansın gelişmesi de bunun paralelinde gerçekleşecektir.

**İkinci Kademe Alt Amaçlar**

**K.2.1. Topluma Gömülü, Toplum İçin Anlamlı Bir Sosyal Bilim Faaliyeti Gerçekleştirmek (Dış Tarihi Olmak)**

**K.2.2. Ekolleşecek Kapasitede, Sosyal Kapitali Olan Epistemolojik Bir Komünite Oluşturmak (İç Tarihi Olmak)**

**K.2.3. Dünyaya ve AB'ye Entegre Olmuş, Saygınlık Düzeyi Yüksek Bir Faaliyet Alanı Oluşturmak.**

Birinci kademede konulan en genel amacın gerçekleştirilmesi ikinci kademedeki "K.2.1", "K.2.2" ve "K.2.3" alt amaçlarının gerçekleştirilmesine bağlı olacaktır. İkinci kademe amaçların formüle edilmesiyle, uygulamaya bir adım daha yaklaşılmış olmaktadır. Bu üç ikinci kademe amaç, Türkiye'nin üzerinde uzlaşılmış bulunan sosyal bilim alanı vizyonunu açıklarken üzerinde durulan üç vurgu alanına tekabül etmektedir. Bu nedenle üzerinde ayrıca durulmayacaktır. Yalnız "K.2.3"te vizyonun üçüncü vurgusu olan bilim dünyasında uluslararası saygınlığı bulunma durumuna bir açılım getirilmiş, Türkiye'nin AB'ye üyelik müzakerelerinin başlamış olması göz önünde tutularak AB araştırma ve eğitim alanına entegre olma gerekliliğine de işaret edilmiştir.

İlk iki kademede vizyon düzeyinin kapsanmasından sonra, normatif anlamlılık ağacının üçüncü ve dördüncü kademe alt amaçların oluşturulmasına geçilebilir. Bunlardan üçüncü kademe daha çok strateji, dördüncü kademe ise politika seçmeleri içerecektir. Bu düzeylerde, hâlâ oldukça soyut amaçlar söz konusudur. Uygulama düzeyine erişmek için daha alt kademelere inmek gerekmektedir.

**Üçüncü Kademe Alt Amaçlar**

Bu kademedeki amaçlar ikinci kademede üçe ayrılan alt amaçların her birinin gerçekleştirilmesini sağlayacak stratejilerden oluşacaktır. İkinci ka-

demenin her alt amacını ayrı ayrı ele alarak hangi stratejiler yardımıyla gerçekleştirileceğini belirlemeye çalışalım.

"*K.2.1. Topluma Gömülü, Toplum İçin Anlamlı Bir Sosyal Bilim Faaliyeti Gerçekleştirmek (Dış Tarihi Olmak)*" ikinci kademenin birinci amacı olarak saptanmıştı. Bu amacı hangi alt amaçların gerçekleştireceği Şekil 2'de verilmektedir.

**Şekil 2. Strateji Düzeyi**




Üçüncü kademede bu amacı gerçekleştirecek üç alt amaç önerilmektedir. Birinci alt amaç talebin varlığı ve niteliği üzerinde durmaktadır.

### K.3.1. Toplumun Bilgi Üretimi ve Araştırma Talebinin, Siyasetin ve İş Çevrelerinin Karar Süreçlerinin Demokratikleştirilmesi ve Şeffaflaştırılması Yoluyla Artırılması

"K.3.1.", bir toplumdaki bilim kurumları ya da başka kanallarla bilgi üretiminin toplum için anlamlı hale gelebilmesinin büyük ölçüde toplumun değişik kesimlerinin kararlarını verirken bilgiye gereksinme duymalarına bağlı olduğuna dikkati çekiyor. Bir toplumda belli bilgilere ve bunu üretebilme kapasitesine sahip kişilerin bulunması, eğer bu bilgiler toplum tarafından kullanılmıyorsa çok anlamlı olmayacak, bu kapasiteler sürdürülemeyecektir.

Bir toplum bakımından iki önemli karar verme alanı, siyaset ve iş alanlarıdır. Eğer bir toplum demokratik bir yönetime sahip değilse, birçok karar, kapalı kapılar arkasında, gizli olarak verilecek ve küçük grup çıkarları tarafından yönlendirilecektir. Böyle bir yönetimin, kararlarını ka-

muoyu gözünde meşrulaştıracak bilimsel bilgiye gereksinmesi doğmayacaktır. Yönetimler şeffaflaştıkça, hesap verir hale gelmeleri sonucu keyfi karar verme alanları sınırlandıkça, araştırmayla üretilmiş bilgiye ve karşılıklı öğrenme süreçlerine daha çok ilgi duyacaktır.

Bilgi toplumuna geçen bir dünyada iş çevrelerinin bilgiyle ilişkileri tamamen değişmektedir. Yarışabilirliklerini ancak öğrenen firmalar haline gelerek sürdürebilmektedirler. Buna paralel olarak hiyerarşik yönetim sistemleri, yerlerini, toplam kalite sistemlerine bırakmaktadırlar.

Bu nedenle günümüzde ve gelecekte bilimsel gelişme stratejileri talep alanını göz önünde tutmak ve bu alanların yeniden yapılanması için çaba harcamak gerekir. Ama bir ülkenin bilimsel araştırma programlarının salt piyasa ve siyasetin talepleri tarafından belirlenmesi tuzağına da düşmemek gerekir. Çünkü her iki alan da miyopiktir. Ancak kısa erimli gelişmeler için anlamlı araştırma programları önerebilirler. Bir toplumun uzun erimli gelişmesi bakımından olumlu bir araştırma programının geliştirilmesine yardımcı olamazlar. Bu nedenle Türkiye'nin araştırma arz eden kuruluşlarının özellikle de üniversitelerin piyasa talepleri tarafından biçimlendirilmemiş ayrı araştırma programları da bulunmalıdır.

İkinci alt kademe amaç "K.3.2" Türkiye'de bilgi ve araştırma talebinin gelişmemesinde yapılan araştırmaların, nitelik yetersizliğinden kaynaklanan engellerin giderilmesi üzerinde durmaktadır.

### K.3.2. Araştırmaların Karar Süreçlerinde Etkili Olma ve Politika Geliştirmeye Yol Gösterme Niteliklerinin Geliştirilmesi

Bir toplumda araştırma talebinin yeterli düzeyde gelişmemiş olmasının sorumluluğunu sadece bu araştırmaları kullananların bilinç yetersizliğine dayandırmak doğru olmaz. Bir ülkede araştırma arz kapasitesi yeterince gelişmemiş ise ve yeterli nitelik ve nicelikte araştırma yapılamıyorsa, bu yetersizlik toplumda potansiyel araştırma talebinin açığa çıkmasını da engellemektedir.

Eğer bir araştırma kullanıcının gereksinmelerine duyarsız kalıyorsa, politika oluşturucular bu araştırmadan politikalarını oluşturmakta yararlanamıyorlarsa, yeni bir politika konusu gündeme geldiğinde, politikacı bir araştırma talebinde bulunmadan, Türkiye'de çoğu kez yapıldığı gibi elde var olan bilgiyle yetinerek, deneme-yanılma yoluna başvurarak, politikalarını geliştirmeye çalışacaktır. Bu nedenle başarılı ve yararlı olan her araştırma, gelecekteki araştırma talebinin doğmasının en etkili kışkırtıcısı olacaktır.

Üçüncü alt amaç "K.3.3" birinci ve ikinci alt amaçta ele alınan araştırma talebi ve arzını uyumunu sağlayacak kurumsal mekanizmaların önemine dikkat çekmeye çalışmaktadır.

### K.3.3. Araştırma Talebi ve Arzının Uyumunu Kolaylaştıran Mekanizmaların Kurumsallaştırılması

Bir toplumda araştırma talebinin doğması için koşullar elverişli bulunuyor ve oldukça gelişmiş bir araştırma arzı kapasitesi varsa bu talep ve arzın uyumunun piyasa mekanizması içinde kolayca gerçekleşeceğini düşünmek doğru olmaz. Böyle bir uyumun gerçekleşmesinin önünde bazı yapısal engeller vardır.

Bunlardan birincisi politika oluşturucunun zaman perspektifi ile araştırmacının zaman perspektifinin uyumsuzluğundan kaynaklanmaktadır. Politika oluşturucusu hemen hemen her sorunu ele aldığında kendisini zaman baskısı altında hisseder. Halkın beklentilerine kısa sürede cevap verebilmek istemektedirler. Oysa iyi bir araştırmadan sonuç alınması genellikle bu kadar kısa zaman içinde gerçekleşmemektedir.

İkincisi ise politika oluşturucunun araştırma talep etme güdüsüyle, araştırmacının araştırma yapma güdüsünün farklı olmasından doğmaktadır. Politikacının güdüsü pragmatiktir, sonuç almaya dönüktür. Eğer bu ülkede araştırma arzı esas olarak üniversitelerce gerçekleştiriliyorsa onların güdüleri bilimsel yayın yapmak olacaktır. O yolla bilim camiasında fark edilmeyi ve saygınlık kazanmayı bekleyeceklerdir. Bilim insanı araştırmasını yazarken kendi komünitesine dönük olarak, özel bir dille yazacaktır, bu da politikacının bu araştırmadan yararlanabilmesi önünde büyük bir engel oluşturacaktır.

Bütün bu zorlukları aşacak düzenlemelerin yapıldığını varsaysak bile yine de üzerinde durulması gereken önemli bir sorun kalacaktır. Araştırma ürününün kalitesi standart değildir. Elde edilecek sonuçlar araştırmayı yapan grupların kalitesine önemli ölçüde bağımlıdır. Bir konuda araştırma yapılması için büyük kaynaklar ayrılsa bile, doğru bir grup seçilmediyse yararlı sonuçlar almak olanaklı değildir. Araştırma yapılarak önemli ölçüde kaynak da israf edilmiş olabilir. Araştırmaların yönetimi diğer yönetim alanlarından daha zordur. Bir ülke araştırmaya ayırdığı kaynakları artırırken, beraberinde araştırma yönetimi kapasitesini de geliştirmelidir. Bir toplumda araştırma alanı ne kadar gelişmiş ve şeffaflaşmış ise araştırma kalitesinde yüksek standarda yönelme ve doğru kişilere ulaşabilme olasılığı artar.

*"K.2.2. Ekolleşebilecek Kapasitede, Sosyal Kapitali Olan Epistemolojik Bir Komünite Oluşturmak (İç Tarihi Olmak)"* ikinci kademenin ikinci amacı olarak saptanmıştı. Bu amacı hangi alt amaçların gerçekleştireceği Şekil 3'de verilmektedir.

Üçüncü kademede bu amacı gerçekleştirecek üç alt amaç önerilmektedir. Üçüncü kademenin dördüncü alt amacında Türkiye'nin araştırma alanının dokusunun geliştirilmesi üzerinde durulmaktadır.

**Şekil 3. Strateji Düzeyi**




## K.3.4. Araştırma Alanının Dokusunun Yeni Aktörlerle Çeşitlendirilmesi, İç ve Dış Etkileşme Kapasitesinin Arttırılması

Günümüzde Türkiye'deki araştırma alanın büyük ölçüde tekdüze olduğu, üniversitelerin bu alanın temel aktörleri olarak görüldüğü söylenebilir. Bunun dışında sınırlı sayıda kamu kuruluşu ve piyasanın talebini karşılayacak küçük firmanın bulunduğunu da söylenebilir. Böyle tekdüze aktörlerin oluşturduğu bir araştırma alanının bir çok sakıncası bulunmaktadır. Bu tür bir yapı, toplumun değişik türdeki araştırma talebini başarıyla karşılayamamakta, uzmanlaşmış mükemmeliyet merkezlerinin gelişmesini zorlaştırmakta, araştırma alanında bir işbölümünün gelişmesini güçleştirmekte, dolayısıyla bu alanın içteki ve dıştaki etkileşme kapasitesini düşük tutmaktadır. Bu nedenle var olan araştırma alanının dokusu heterojenleştirilerek iç ve dış bağlantı yoğunlukları artırılmalıdır. Araştırma alanındaki aktörlerin çeşitlenmesi gereğinden söz etmek üniversitelerin araştırma işlevini göz ardı etmek anlamına gelmez. Üniversite üstü/dışı seçkin akademik kurumların, enstitülerin gelişmesi, değişik öl-

çekte ve uzmanlıkta araştırma firmalarının, STK statüsünde araştırma kuruluşlarının ortaya çıkması ve bunlar arasında bir tür işbölümünün oluşması ülkenin araştırma kapasitesini ve yapılan araştırmaların nitelik ve niceliğini artıracaktır. Böyle heterojenleşen araştırma dokusu işbölümünü geliştirerek, iç ilişki ağlarını geliştirdiği kadar, dış ilişki ağlarında da etkili bir biçimde yer alınabilmesini sağlayacaktır.

### K.3.5. Araştırma Altyapısının ve Araştırmayı Kolaylaştırıcı Kurumsallaşmanın Geliştirilmesi

Türkiye'de araştırma altyapısı gelişmemiştir. Araştırmacıların geçmiş nesillerin birikimlerinden yararlanması büyük ölçüde rastlantılara bağlı olmaktadır. Gelişmiş ülkelerin araştırmacılarına sağladığı kütüphane hizmetleri, arşiv hizmetleri Türkiye'de oldukça zayıftır ve bu hizmetlerin araştırmacı dostu bir zihniyetle sunulması çoğu kez gerçekleşmemektedir. Araştırmacıların devletin kendi amacı için topladığı bilgilere, müze koleksiyonları vb. kaynaklara ulaşabilmesinin önünde önemli engeller bulunmaktadır.

Bu hizmetlerin yetersizliği dolayısıyla, araştırmacılar verilerini sağlamakta çok zaman kaybetmektedir. Bu ise Türkiye'nin en kıt kaynaklarından biri olan araştırmacı işgücünün çok verimsiz bir biçimde kullanılmasına neden olmaktadır. Türkiye'nin araştırma kapasitesinin geliştirilmesi için en acil olarak yapılması gereken iş, araştırma alt yapısının ve kolaylaştırıcı hizmetlerin dünya standartlarında sunulur hale getirilmesidir.

### K.3.6. Sosyal Bilim Yayınları Alanında Yeni Kurumsal Gelişmelerin Sağlanması

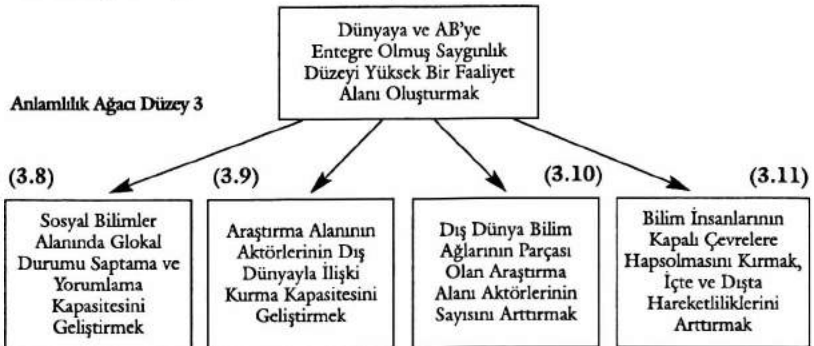
Türkiye'de sosyal bilimler alanında yapılan araştırmaların bir epistemolojik komünite oluşturmaya katkı yapabilmesi ve toplumda bu bilgilerden daha çok yararlanılabilmesi için ülke içindeki sosyal bilimler yayın ortamının, elektronik ortam da dahil olmak üzere canlandırılması gerekir. Bir bilim insanının dış yayınlarının bulunması iç yayın yapmaması için bir gerekçe oluşturamaz. İki tür yayın arasında birbirinin yerine geçebileceğini düşünmemek doğru olur. İki tür yayının da ayrı ayrı yapılmasına gerek vardır. Türkiye sosyal bilim endeksleri geliştirerek, bir yandan içteki sosyal bilim yayınlarına değer vererek kalitelerinin geliştirilmesini sağlarken, öteyandan sosyal bilim komünitesinin Türkiye'de yapılan araştırmalardan haberdar olmasını kolaylaştırarak karşılıklı etkileşmesini artıracaktır.

## K.3.7. Araştırma Finansmanının ve Proje Yönetiminin Yeniden Örgütlenmesi

Türkiye'nin uzun yıllar bilimsel araştırmaya özellikle de sosyal bilim araştırma projelerine ayırdığı kaynaklar yetersiz olmuştur. Bir yandan Türkiye'nin milli gelirinin daha büyük kısmını araştırmaya yöneltmeye başlaması öte yandan AB araştırma ve eğitim alanında yer alma çabaları, araştırma kaynağı sağlanmasını temel dar boğaz olmaktan büyük ölçüde çıkarmıştır. Buna karşın iki önemli konuda kapasite yetersizliği kendini duyurmaya başlamıştır. Kullanılabilecek kaynak miktarında yaşanan artış karşısında Türkiye'nin sosyal bilim alanında proje geliştirme ve önerme kapasitesi yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizlik, Türkiye'nin AB 6'ncı Çerçeve Programına katılması ve hükümetin araştırmaya ayrılan kaynakları artırması sonucunda iyice açık hale gelmiştir. Bu kaynakların kullanılabilmesi için proje geliştirme kapasitesinin artırılması için bilinçli ve sistemli çabalar gösterilmesi gerekmektedir. Aynı biçimde proje yönetimi kapasitesinin de yetersizliği açık hale gelmiştir. Her iki kapasitenin de yetersiz kaldığı bir ortamda araştırma fonlarının artırılması, bilimsel performansın yükselmesine katkı yapamayacak, kaynak israfı doğuracaktır. Araştırma kaynaklarının artışının sürmesi büyük ölçüde araştırma başarısına bağlı olacaktır. Bu nedenle her iki alanda da kapasite geliştirmek için örgütlenmeye gidilmelidir.

*"K.2.3. Dünyaya ve AB'ye Entegre Olmuş Saygınlık Düzeyi Yüksek Bir Faaliyet Alanı Oluşturmak"* ikinci kademenin üçüncü amacı olarak saptanmıştı. Bu amacı hangi alt amaçların gerçekleştireceği ise Şekil 4'te verilmektedir.

**Şekil 4. Strateji Düzeyi**



Üçüncü kademede bu amacı gerçekleştirecek dört amaç önerilmektedir. Birinci alt amaç glokal (küyerel) üzerinde durulmaktadır.

### K.3.8. Sosyal Bilim Alanında Glokal Durumu Saptama ve Yorumlama Kapasitesini Geliştirmek

Türkiye dış ve iç tarihi yazılabilen ve uluslararası düzeyde saygınlığı olan bir sosyal bilimler faaliyetini geliştirmek istiyorsa, sosyal bilimler alanlarındaki glokal durumlar konusunda, Türkiye'de ve akademik camiada yaygın bir farkındalık yaratılmalıdır. Türkiye'de dış tarihi olan bir sosyal bilim alanı doğası gereği glokal durumları değerlendirme sorunlarıyla karşılaşacaktır. Küreselin gelişme eğilimleriyle uyum içinde kalarak yerelin fırsatlarının kullanılma yollarını geliştirecektir. Bu ise sosyal bilimcilere bir yandan sosyal bilimler alanında evrensellik iddiası taşıyan kuramsal gelişmelere katkıda bulunurken öte yandan yerelliğin bilgi üretme süreçlerinin parçası olması yükümlülüğünü yüklemektedir. Tabii ki böyle bir konum, yaratıcı bakış açıları geliştirmek ve bilimsel özgün katkılar yapmak için çok uygundur.

Burada dile getirilen yaklaşım "yerel kökleri olan bir kozmopolitanizm" olarak adlandırılabilir. Kozmopolit olmak demek, akademik standartlarıyla, donanımıyla, değerleriyle tüm dünyaya ait olmak, taşralılıktan uzak olmak demektir. Kozmopolitanizmin yerel kökleri olması ise içinde bulunduğu coğrafyadan beslenmesi demektir. Bu coğrafya Türkiye olabileceği gibi, Balkanlar, Ortadoğu, Akdeniz ülkeleri gibi Türkiye'yi de kapsayan daha geniş bir çerçevede olabilir. Kozmopolit bir bilim anlayışında bilim insanının dini, milleti, etnik kökleri vs. bilimsel ürünleri değerlendirmede rol oynamaz. Bu anlamda, bilim insanının tabiiyeti bilim cumhuriyetinedir. Bilim insanlarını veya ürünlerini değerlendirmede liyakat sistemi oluşturmak, böyle bir anlayış için elzemdir.

Türkiye'nin kendine özgü ve hızla dönüşmekte olan sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı sosyal bilimci için çok değerli bir malzeme oluşturmaktadır. Bu durumda bu küyerel malzemenin nasıl özgün bir kavramsal/kuramsal çerçeve içinde yoğrulacağı önem kazanmaktadır. Türkiye'li sosyal bilimci bunu başardığı ölçüde akademik gündemleri belirlemede etkili olma şansına kavuşacaktır.

### K.3.9. Araştırma Alanının Aktörlerinin Dış Dünyayla İlişki Kurma Kapasitesini Geliştirmek

Türkiye'nin sosyal bilimler alanında beklenen gelişmeyi sağlayabilmesi için Türkiye'deki araştırmacıların dış dünya ilişkilerinin yükseltilmesi, dış dünya ile etkileşiminin çoğaltılması gerekmektedir. Bunun için araştırmacıların "lingua franca"larının ve yabancı dil bilgilerinin geliştirilmesi gerekli bir ön koşuldur. Ülkenin bilim insanlarının uluslararası bilimsel toplantılar ağının aktif bir katılımcısı haline gelmesini kolaylaştıracak kurumsal düzenlenmeler yapılmalı ve Türkiye'de bu tür toplantıların örgütlenmesini kolaylaştıracak hizmet kuruluşlarının gelişmesinin yolları açılmalıdır.

**K.3.10. Dış Dünya Bilim Ağlarının Parçası Olan Araştırma Alanı Aktörlerinin Sayısını Arttırmak**

Bu alt amaç Türkiye'deki bilim insanlarının salt dünya bilim ağlarından haberdar olmasını, onların izleyici üyeleri olmasını kastetmemektedir. Bu ağlarda düğüm noktaları oluşturmayı ve araştırma gündemlerinin saptanmasında etkili olmayı amaçlamaktadır. Böyle bir konum elde edebilmek salt bilim alanındaki çabalarla sağlanamaz, aynı zamanda sivil toplum ağlarında, toplumsal hareketler içinde de yer almayı politik süreçleri yakından izlemeyi gerektirecektir.

**K.3.11. Bilim İnsanlarının Kapalı Çevrelere Hapsolmasını Kırmak İçte ve Dıştaki Hareketliliklerini Arttırmak**

Türkiye'de araştırma alanının temel kurumları olan üniversiteler büyük ölçüde içe kapalı olarak kurulmakta ve kadrolarını kendi yetiştirdikleri öğrencilerle yenilemektedirler. Üniversitelerimiz arasındaki hareketlilik çok azdır. Üniversitelerin içine kapalı, birbirinden kopuk adalar halinde gelişmesini sürdürmesi sağlıklı bir gelişme olarak değerlendirilemez. Özellikle Türkiye'nin AB yüksek öğretim ve araştırma alanlarının bir parçası haline gelme iradesini beyan ettiği bir ortamda böyle bir yaklaşım savunulamaz. Avrupa üniversiteleri ve araştırma kurumlarıyla, öğrenci, öğretim üyesi, araştırmacı değişimi yapma arayışı içinde olan Türkiye'nin, öncelikle kendi üniversiteleri arasındaki iç hareketliliği artırması ve bunun kurumsal yollarını oluşturması gerekir.

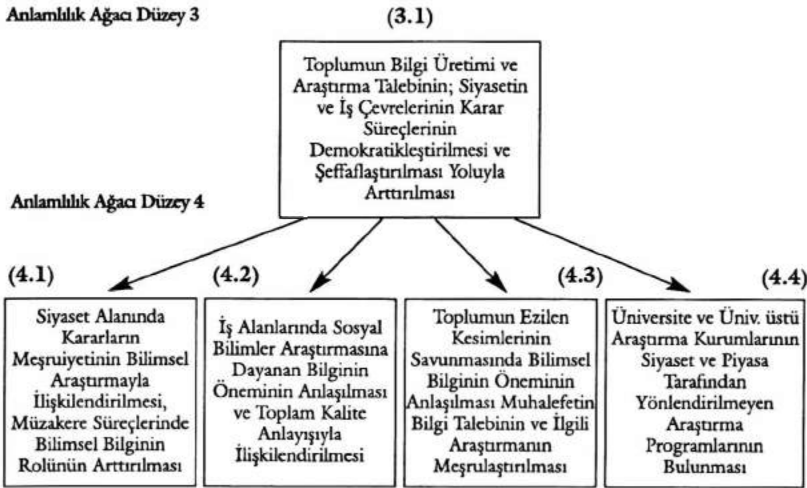
**Dördüncü Kademe Alt Amaçlar**

Üçüncü alt kademe hedefleri oluşturan stratejik seçmeler düzeyinin sunumu "K.3.11" ile tamamlanmıştır. Şimdi bir alt düzeye inerek dördüncü düzey yani politika düzeyi geliştirilmeye başlanabilir.

Strateji düzeyindeki,

"*K.3.1. Toplumun Bilgi Üretimi ve Araştırma Talebinin; Siyasetin ve İş Çevrelerinin Karar Süreçlerinin Demokratikleştirilmesi ve Şeffaflaştırılması Yoluyla Arttırılması*" hedefinin dördüncü düzeyde aşağıda verilen dört politikayla birlikte gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Bu politikalar ayrıca Şekil 5'ten de izlenebilir.

**Şekil 5. Politika Düzeyi**




**K.4.1. Siyaset Alanındaki Kararların Meşruiyetinin Bilimsel Araştırmayla İlişkilendirilmesi, Müzakere Süreçlerinde Bilimsel Bilginin Rolünün Artırılması**

**K.4.2. İş Alanında Sosyal Bilimler Araştırmasına Dayanan Bilginin Öneminin Anlaşılması ve Toplam Kalite Anlayışıyla İlişkilendirilmesi**

**K.4.3. Toplumun Ezilen Kesimlerinin Savunmasında Bilimsel Bilginin Öneminin Anlaşılması, Muhalefetin Bilgi Talebinin ve İlgili Araştırmanın Meşrulaştırılması**

**K.4.4. Özellikle Üniversitelerin ve Üniversite Üstü Araştırma Kurumlarının Siyaset ve Piyasa Kurumları Tarafından Yönlendirilmeyen Ayrı Bir Araştırma Programının Bulunması**

Bir ülkedeki bilimsel faaliyetlerin toplum için yararlı ve anlamlı olabilmesi, toplumun bilgi talebiyle olan ilişkilerinin sağlıklı olarak kurulmasını gerektirmektedir. "K.4.1"den "K.4.4"e kadar uzanan önermeler bilgi üretim alt sistemiyle toplumun diğer alt sistemleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine dönük politikalar getirmektedir. İlk üç politikada yapılması gerekenler doğrudan araştırma kuruluşlarıyla ilgili değildir. Toplumun siyaset ve iş alt sistemlerindeki gelişmelerle yakından ilişkilidir. İlk üç önerme bu gelişmeyi büyük ölçüde toplumun demokrasi yönünde yol almasına bağlı görmektedir. Toplumda demokrasi yönünde, toplumun tüm kesimlerine saygılı gelişmeler oldukça, bilimsel araştırma talebinin yeterli bir şekilde gelişeceği öngörülmektedir.

"K.4.4" ilk üç önermeden farklı niteliktedir. Ülkenin akademik camiasının kendisinin de araştırma talebinin bulunmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Ülkenin epistemolojik komünitesinin talebidir. Toplumun diğer sistemlerinin talebinden bağımsız olarak oluşması öngörülmektedir. Kendi iç tarihi içinde böyle bağımsız bir talep oluşturamayan bir bilimsel komünitenin ülkenin gelişmesine katkısı oldukça sınırlı ve miyopik kalacaktır.

Dördüncü kademeyi oluşturan bu politikalar henüz yapılması gereken eylemler düzeyine ulaşmamıştır. Ama bu eylemler verilen ipuçlarından yararlanarak kolayca geliştirilebilir. Bu bağlamda hemen birkaç örnek verilebilir. Örneğin muhalefetin bilgi talebinin karşılanmasının sağlıklı bir demokrasi için gerekli olduğu kabul edilince, bu talep için fonlar ayrılması, bu amaçla kurulmuş gönüllü kuruluşların muhatap alınması vb. bir çok pratik yol önerilebilir. "K.4.3"ün bu şekilde uygulamaya konulması yoluyla muhalefetin siyasal pratik içinde araştırma bilgilerine dayanmaya başlaması "K.4.1"in de gerçekleştirilmesinde önemli bir adım oluşturabilecektir.

Strateji düzeyindeki,

*"K.3.2. Araştırmaların Karar Süreçlerinde Etkili Olma ve Politika Geliştirmeye Yol Gösterme Niteliklerinin Geliştirilmesi"* hedefinin dördüncü düzeydeki üç politikayla birlikte gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 6'da verilmiştir.

**K.4.5. Araştırmacı-Siyasal Karar Verici Arasındaki Güdü, Zaman Perspektifi ve Dil Farklılıklarını Giderecek Diyalog Mekanizmalarının Kurulması**

**Şekil 6. Politika Düzeyi**




## K.4.6. Yeni Araştırma Talebi Yaratacak Şekilde Uygulama-Araştırma Geri Beslemesi Yollarının Açık Tutulması

## K.4.7. Profesyonel Araştırmacılık Eğitiminin Geliştirilmesi

K.3.2. Stratejisi doğrultusunda gelişme sağlamak için önerilen bu üç politika da yapılan araştırmaların karar vericilerin gereksinmelerini karşılama ve kalitesini geliştirmeye dönüktür. Araştırma arzı karar vericilerin gereksinmelerini başarılı olarak karşıladığı ölçüde araştırma talebinin artış hızı çoğalacaktır. Bu politikaların ilk ikisi araştırmacı kuruluşlardan uygulamacılarla daha aktif ilişkiler kurmasının yararlılığına değinmektedir. Üçüncüsü ise bu tür bir araştırmacılık performansının sağlanması için özel eğitim gerekliliğine işaret ediyor. Bu politikaların uygulamaya nasıl geçirilebileceği değişik eylem seçeneklerine açıktır.

Strateji düzeyindeki

*"K.3.3. Araştırma Talebi ve Arzının Uyumunu Kolaylaştıran Mekanizmaların Kurumsallaştırılması"* hedefinin dördüncü düzeydeki üç politikayla birlikte gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 7'de verilmiştir.

## K.4.8. Sosyal Bilim Komünitesi İçinde Bu Tür Araştırmaları Değersizleştiren Tutumlardan Kaçınılması

## K.4.9. Savunucu Araştırma ve Muhalefetin Araştırma Taleplerine Kamu Fonlarının Ayrılmasını Sağlayacak Kanalların Açık Tutulması

**Şekil 7. Politika Düzeyi**

Anlamlılık Ağacı Düzey 3 — (3.3)

Araştırma Talebi ve Arzunun Uyumunu Kolaylaştıran Mekanizmaların Kurumsallaştırılması

Anlamlılık Ağacı Düzey 4

(4.8) Sosyal Bilim Komünitesi İçinde Bu Tür Araştırmaları Değersizleştiren Tutumlardan Kaçınılması

(4.9) Savunucu Araştırma ve Muhalefetin Araştırma Taleplerine Kamu Fonlarının Ayrılmasını Sağlayacak Kanalların Açık Tutulması

(4.10) Karar Vericinin Zaman Perspektifi İçinde, Araştırma Yapacak Şirketlerin Geliştirilmesi ve Araştırma Alanının Kurumsallaştırılması

## K.4.10. Karar Vericinin Zaman Perspektifi İçinde, Araştırma Yapacak Şirketlerin Geliştirilmesi ve Araştırma Alanının Kurumsallaştırılması

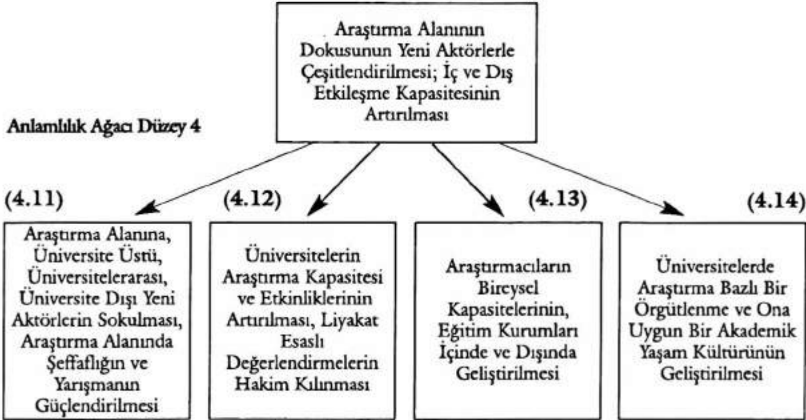
Bu üç politika, ülkede doğabilecek araştırma talebiyle araştırma arzının uyumunu sağlamak yoluyla, ülkede yapılabilecek araştırma ve dolayısıyla bilgi üretiminin miktarını artırma hedefini gerçekleştirmeye katkıda bulunmaya çalışıyor. Bu konuda ilk yapılabilecek olan, bu tür araştırmalara değer vermek, bu alanlarda kaliteli araştırma yapacakların saygınlık kazanması yollarını açık tutmaktır. İkinci olarak yapılabilecek olan, toplumun güçsüz kesimini potansiyel araştırma talebinin açığa çıkmasını ve araştırma alanına gerçek talep olarak yansımasını sağlayacak fonları oluşturulmasıdır. Bunun gerçekleşmesi sadece bilgi üretimi alanında bir gelişme sağlamayacak, aynı zamanda da demokrasinin kalitesini artıracaktır. Üçüncü olarak yapılacak olan, araştırmayı talep edebilecek karar vericilerin zaman perspektifine uyum sağlayabilecek araştırma kurumlarının oluşturulmasını sağlamaktır. Bu durumda araştırma alanının dokusunun geliştirilmesi için de önemli bir adım atılmış olacaktır.

Demokratik geleneğin yerleştiği ülkelerde, siyasal alanın örgütlenmesinde araştırma ve eğitim işlevleri önemli bir yer tutar. Bir örnek vermek gerekirse Almanya'daki siyasal partilerin bu amaçla kurulan vakıfları ve bunlara sağlanan kamu fonları verilebilir. Bir başka bağlamdaki örnek olarak İngiltere'de İşçi Partisi'ne yakın olan "Institute for Public Policy Research" sayılabilir.

Strateji düzeyindeki,

*"K.3.4. Araştırma Alanının Dokusunun Yeni Aktörlerle Çeşitlendirilmesi, İç ve Dış Etkileşme Kapasitesinin Artırılması"* hedefinin dördüncü düzeydeki dört politikayla birlikte gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 8'de verilmiştir.

**Şekil 8. Politika Düzeyi**




**K.4.11. Araştırma Alanına, Üniversite Üstü, Üniversitelerarası, Üniversite Dışı Yeni Aktörlerin Sokulması, Araştırma Alanında Şeffaflığın ve Yarışmanın Güçlendirilmesi**

**K.4.12. Üniversitelerin Araştırma Kapasitesinin ve Etkinliklerinin Artırılması, Liyakat Esaslı Değerlendirmelerin Hâkim Kılınması**

**K.4.13. Araştırmacıların Bireysel Kapasitelerinin, Eğitim Kurumları İçinde ve Dışında Geliştirilmesi**

**K.4.14. Üniversitelerde Araştırma Bazlı Bir Örgütlenme ve Ona Uygun Bir Akademik Yaşam Kültürünün Geliştirilmesi**

Üniversitelerin içte ve dışta etkilerinin artırılmasında önerilen dört politikadan en kritik olanı, Türkiye'nin araştırma alanının günümüzde hemen hemen tamamıyla üniversitelerden oluşan dokusunun, değişik yeni kurumların sokulmasıyla çeşitlendirilmesi, iç ve dış etkileşiminin artırılması gerekliliğidir.

Bir ülkede, bir kurumda, bir araştırma alanının dünya ile yarışarak, etkileşimde bulunarak sürdürülebilir bir gelişme gösterebilmesi için, belli bir akademik düzeyin üstünde donanımı olan bir kritik kitlenin oluşmuş olması gerekir. Araştırma alanının örgütlenmesinde ve fon dağıtım süreçlerinde bu kritik kitlelerin oluşturulmasına özen gösterilmesi gerekir. Ama bu politika tek başına yeterli olmaz. Araştırma alanının etkin olarak işleyebilmesi için Türkiye'nin araştırma alanı dokusunun -yeni ve farklı kurumların oluşturulması yoluyla- etkin çalışabilecek biçimde geliştirilmesi gerekir.

Bu bağlamda, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) içinde özel bir birim oluşturmak, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) gibi belirli üniversitelerin (teknopark örneğinde olduğu gibi) öncü merkez rolü oynaması, ayrıca günümüzde Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) ve kimi sendikaların araştırma alanında oynadıkları rollerin geliştirilmesi düşünülebilir. Özellikle sendikalar, vakıflar ve derneklerin yurt dışından sağladıkları araştırma kaynakları için *'matching fund'* (toplum yararına fon) türü desteklerin TÜBİTAK ya da bir başka bir merkezi kuruluştan sağlanması düşünülebilir.

Üniversitelerarası veya üniversiteler üstü ileri araştırma kurumları oluşturulmalıdır. Özellikle araştırma kurumlarının çeşitlendirilmesi burada önem kazanmaktadır. Yurt içinden ve yurt dışından geçici süreler için gelecek ziyaretçi akademisyenleri barındıracak kurumların geliştirilmesinde, Almanya'daki Max-Planck enstitüleri gibi alan çerçeveli veya Feza Gürsey Enstitüsünde olduğu gibi geniş kapsamlı modellerden yararlanılabilir. Bu amaçla tüm sosyal bilimleri kapsayacak ileri araştırma merkezlerini kurulmasının sosyal bilimlerin gelişmesi ve uluslararası camiaya entegrasyonuna büyük katkısı olacaktır.

Sosyal bilimler araştırma alanının dokusunun geliştirilmesinde başvurulacak yollardan bir başkası sosyal bilimler araştırmalarında belli alanlarda aynı üniversitede ya da üniversiteler arasında kümeler/ağlar oluşturulmasıdır. Bu kümelerin oluşturulmasında Almanya'da uygulanan "Graduiertenkolleg" modelinden yararlanılabilir. Bu kümelerde birbiriyle bütünlük oluşturarak belirli sayıda yüksek lisans ya da doktora çalışması birlikte tasarlanır ve mali olarak desteklenir. Örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu konusu bir küme oluşturur ve bunun

kapsamı içinde askeri, siyasal, sosyal ve ekonomik konularda, 15-20 doktora tezi paralel ve ilişkili olarak birlikte hazırlanır.

*Graduiertenkolleg* modeli etkin ve yaratıcı bir araştırma ortamının doğması için gerekli olan kritik konsantrasyonun sağlanmasında yararlı bir model olarak da düşünülebilir. Özellikle Türkiye'de üniversitelere kadro verilme süreçleri ve personel politikalarının böyle kritik konsantrasyonları sağlamaya uygun olmadığı düşünülürse, bu tür modellerin önemi daha açık olarak kavranır. Birden çok üniversitenin bulunduğu kentlerde ortak doktora programlarının uygulanması yararlı olacaktır.

Ülkenin araştırma dokusunun zenginleştirilmesini, sadece üniversitelere referansla aramamak gerekir. Sosyal araştırma alanında sivil toplum kuruluşlarının ve araştırma firmalarının gelişmesi özendirilmelidir. Araştırma sektöründe üniversite dışı kurumların gelişmesi, araştırma arzının talebe uyumunun sağlanabilmesine ve araştırmalarda disiplinli olma geleneğinin ve kapasitesinin geliştirilmesine yardımcı olacaktır.

Türkiye'de yeterli ve kaliteli araştırmanın gerçekleştirilebilmesini, sadece kurumsal yapıdaki yeniden düzenlemeler sağlayamaz. Araştırmacı miktar ve kalitesinin yükseltilmesi gerekir. Bu konuda tabi ki en önemli işlev üniversitelere düşmektedir. Bu konuda en kritik olan konu, üniversitelerde yükseltmelerin liyakat esaslı olarak yapılmasıdır. Bunun dışında üniversite öğretim üyesinin araştırmaya ayırabileceği zamanın artırabilmesi kritik bir öneme sahiptir.

Büyük kentler dışındaki üniversitelerde öğretim elemanları üzerinde aşırı bir ders yükü olduğu bilinmektedir. Bu ders yükü doğal olarak araştırma performansını olumsuz olarak etkilemektedir. Bu üniversiteler eleman çekebilmek için daha yüksek bir gelir olanağı sunmayı gerekli görmekte, bunun yolu olarak ikinci öğretim programları açmakta, bu da öğretim üyelerinin ders yükünü daha da artırmakta ve araştırma performansını düşürmektedir.

Sosyal bilimlerde araştırma performansını olumsuz etkileyen etkenlerden biri de öğretim elamanlarının önemli bir bölümünün kantitatif (nicel) teknikler ve amprik araştırma yöntemleri konusunda bilgi birikiminin yetersizliğidir. "K.4.13"de belirtildiği üzere araştırmacıların ömür boyu eğitim anlayışına uygun şekilde ve sürekli olarak kapasitelerini geliştirmesi olanakları açık tutulmalıdır.

Yüksek lisans ve doktora öğreniminin yurt dışında tamamlanması birçok alanda büyük önem taşımaktadır. Son yıllarda yurtdışı doktora burs-

larının azalmış olması önemli bir engel yaratmıştır. Özellikle bütünleşik doktora programlarına ağırlık verilmesi daha doğru olacaktır. Yurtdışında lisansüstü öğrenim görüp dönenlerin katıldıkları üniversitelerdeki ders yükleri, o üniversitede aynı alanda ya da yakın alanlarda çalışanların bir küme oluşturup oluşturmadıkları, yurtdışı kongre ve atölye çalışmalarına katılma olanağı gibi konular araştırma performansını etkilemektedir.

Bir akademisyenin başarısı, içinde bulunduğu yaşam kültürüyle yakından ilgilidir. Araştırma, akademisyenin yaşam kültürünün bir parçası haline gelebiliyorsa, akademik katkısı yüksek olacaktır. Araştırma kültürü dendiğinde, kapsamında araştırma güdüleri, araştırmacılar arası ilişkiler, araştırmacı-uygulamacı arasındaki etkileşme biçimlerini vb. düşünmek gerekir. Günümüzde Türkiye'de, bilim adamları arasındaki ilişkide şeffaf ve samimi bir eleştiri ortamının bulunduğunu söylemek zordur. İlişkilerde birçok halde kişisel tatmin arayışları esas belirleyici haline gelebilmektedir. Bilimsel yöntem tartışmalarından çok, değişik ideolojilere sadakat sınamaları ağır basmaktadır. Bu kültür içinde özellikle birlikte araştırma becerisi gösterilememektedir.

Araştırma kültürü içindeki önemli sorunlardan biri, bilim insanlarının toplumun tabularıyla ne tür bir ilgili kuracağıdır. Toplum, tabu olarak gördüğü alanlarda bilimsel ve sorgulayıcı araştırmalardan büyük rahatsızlık duymakta ve araştırmacı üzerinde maddi ve manevi baskılar yaratmaktadır. Türkiye'de sosyal bilimler alanında tabu niteliğindeki belirli konuları ele almanın, en azından akademik yükseltmelerde bir risk oluşturabileceği bilinmektedir. Bu konular arasında hemen akla gelenler Güneydoğu ve Kürt sorunu, ordunun politikadaki rolü, Ermeni tehciri, Alevilik vb. konulardır. Bu konularda araştırmacının özgürlüğünün sağlanması ve karşılaşacağı risklerin azaltılması gerekecektir.

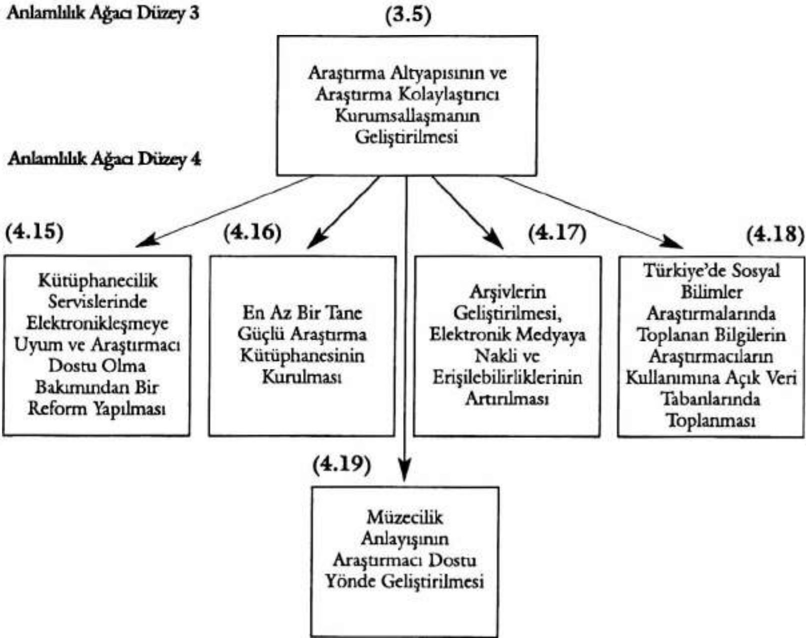
Araştırma kültürü sadece yükseköğretim düzeyinde kaldıkça içselleştirilmesi zorlaşır. Araştırma kültürünün tüm topluma yaygınlaştırılması gerekir. Üniversitelerde üretilen özgün çalışmaların, orta ve yüksek eğitime yansıması için kurumsal destek sağlanması, araştırma kültürünün toplumla teması için önemli bir adımdır. Sosyal bilim çalışmaları, ekonomik fayda dışında, kişinin ve toplumun kendini tanıyabilmesi ve sorgulayabilmesi için malzeme ve yöntem üretirler. Bu tip çalışmalar, akademik çevrelere hapsedilmemeli, basitleştirilmiş düzeylerde ders kitaplarına girmelidir. Ders kitaplarında sosyal bilim konuları, mutlak ve otoriter bir üs-

lupla değil, mümkün olduğunca, bilgi üretiminin çok sesli bir süreç olduğu vurgulanarak işlenmelidir. Böyle bir araştırma kültürü, orta ve yükseköğretimde de yaygınlaştırılabilir. Bunu sağlayacak ders kitapları yazma ve öğretmenlere yönelik kurslar açma projeleri geliştirilmelidir.

Strateji düzeyindeki,

*"K.3.5. Araştırma Altyapısının ve Araştırmayı Kolaylaştırıcı Kurumsallaşmanın Geliştirilmesi"* hedefinin dördüncü düzeyindeki beş politikayla birlikte gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 9'da verilmiştir.

**Şekil 9. Politika Düzeyi**




**K.4.15. Kütüphanecilik Servislerinde Elektronikleşmeye Uyum ve Araştırmacı Dostu Olma Bakımından Bir Reform Yapılması**

**K.4.16. En Az Bir Tane Güçlü Araştırma Kütüphanesinin Kurulması**

**K.4.17. Arşivlerin Geliştirilmesi, Elektronik Medyaya Nakli ve Erişilebilirliklerinin Artırılması**

**K.4.18. Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarında Toplanan Bilgilerin Araştırmacıların Kullanımına Açık Veri Tabanlarında Toplanması**

**K.4.19. Müzecilik Anlayışının Araştırmacı Dostu Yönde Geliştirilmesi**

Türkiye'de kullanıcı dostu bir kütüphanecilik hizmetinin verilebilmesi için bir yandan kütüphanelerin koleksiyonları ve yapıları geliştirilirken öte yandan kütüphanecilik konusunda bir zihniyet devrimi gerekmektedir.

Araştırmaların alt yapısının her noktasında dijitalleşme ilkesi benimsenmelidir. Ancak, dijitalleşme sürdürülürken, kısa erimde araştırmacıların gereksinmelerine yanıt verecek klasik (analog) koleksiyonların güçlendirilmesi de düşünülmelidir.

Günümüzde gelişmiş ülkelerde olduğu gibi kitap, dergi, plak, müzik CD, slayt, video, DVD gibi basılı kaynakların yönetimi için kütüphaneler, müzeler ve diğer bilgi merkezlerinde "MARC *(Machine Readible Cataloging")* (Makine ile okunabilir kodlama) standardında otomasyon sistemlerine geçilmelidir.

Ulusal düzeyde bilimsel yayınların elektronik ortamda derlenip korunduğu *(index, abstracts, full text)* veri tabanları kurulmalıdır.

Kamu kurum ve kuruluşlarının ellerindeki belgelerin sosyal bilimci için veri olduğu bilincinin yerleştirilmesine çalışılmalıdır. Bunların hızla dijital ortama aktarılması teşvik edilmelidir. Böylece Türk toplumunun ve devlet mekanizmasının yapısının ve işleyişinin analizinin gerçekleştirilmesi kolaylaştırılmış olacaktır.

DİE'nin bilgilerinin bedel karşılığında kullanıma açılması, özellikle öğrenci araştırmaları bakımından engel oluşturmaya başlamıştır. Devlet, bilginin metalaştırılmasına katkıda bulunmaktan kaçınmalıdır. Bilginin kullanıldıkça tükenen bir özel mal değil, kullanıldıkça çoğalan bir kamu malı olduğu unutulmamalıdır.

Tüm resmi ve özel kurumların tam ve doğru bilgi içeren internet sayfaları oluşturmaları zorunlu kılınmalıdır. Ayrıca bu sayfaların tümü *"meta data"* yöntemi ile kataloglanıp internet üzerinden araştırmaya hazır hale getirilmelidir.

İnternet kullanımındaki tüm gelişmelere rağmen güçlü araştırma kütüphaneleri önemlerini korumaktadır. Türkiye'de araştırma kütüphanesi denilebilecek ölçek ve zenginlikte bir kütüphane yoktur. Bu, özellikle sos-

yal bilimler alanlarındaki araştırmalarda çok önemli bir dezavantaj oluşturmaktadır. Türkiye en azından bir kütüphanesini dünya standartları düzeyinde bir araştırma kütüphanesi haline getirmelidir. Ayrıca özellikle doktora öğrencilerine tüm üniversite kütüphanelerinin birlikte servis vermelerini sağlayacak bir model üzerinde durulabilir.

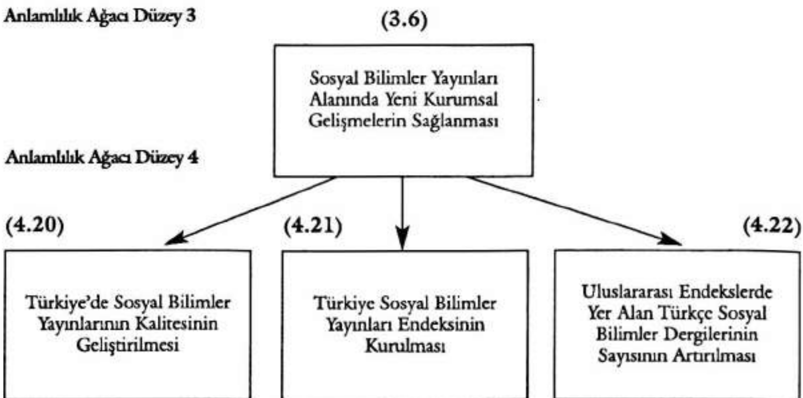
Türkiye nasıl kütüphanecilik düzeyinde bir zihniyet devrimi yaşamak durumundaysa, benzer bir devrimi müzecilik konusunda da yaşamalıdır. Müzeleri sadece değerli nesnelerin korunduğu ve sergilendiği, topluma mesafeli kurumlar olarak düşünmek çoktan aşılmıştır. Müzeler artık toplumun kıyısında değil merkezinde yer alarak toplum-tarih ilişkisinin kurulduğu, tarihin farkına varıldığı, STK'larla ilişki içinde yönlendirilen kurumlar olarak düşünülmelidir.

Müzelerin içerdiği bilgi, belge ve nesnelerin araştırma kaynakları arasında yer aldığı bilinci tüm özel ve kamu kuruluşlarının ilgili birimlerince kabul edilmelidir. Ulusal düzeyde sanat eserlerinin derlenip muhafaza edildiği *(index, abstracts, full image ve gör-işit, video clip, film)* dijital müze tabanları kurulmalıdır.

Strateji düzeyindeki,

"*K.3.6. Sosyal Bilimler Yayınları Alanında Yeni Kurumsal Gelişmelerin Sağlanması*", hedefinin, dördüncü düzeydeki üç politikayla birlikte gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 10'da verilmiştir.

**Şekil 10. Politika Düzeyi**



**K.4.20. Türkiye'de Sosyal Bilimler Yayınlarının Kalitesinin Geliştirilmesi**

**K.4.21. Türkiye Sosyal Bilimler Yayınları Endeksinin Kurulması**

**K.4.22. Uluslararası Endekslerde Yer Alan Türkçe Sosyal Bilimler Dergilerinin Sayısının Artırılması**

Türkiye'de son yıllarda, bir yılda yayımlanan kitap sayısında çok büyük artışlar olmuştur. Her birinin baskı sayıları yüksek olmasa da bu önemli bir gelişmedir. Bu yayınlar arasında tarihle ve diğer sosyal bilim alanlarıyla ilgili kitap sayısı çok fazladır. Sosyal bilimler alanında çıkan önemli yayınlar kısa sürede Türkçe'ye çevrilmektedir. Bu Türkçe'nin bir bilim dili olabilme kapasitesinin geliştirilmesi açısından özellikle önemlidir. Sosyal bilim alanındaki dergilerde hem kalite, hem sayıca önemli gelişmeler olmuştur.

Akademik yükseltmelerde kullanılan ölçütlerde Türkçe yayınların özendirilmemesine karşın bu gelişmenin yaşanmakta olması ilginçtir. Bir potansiyelin olduğunun göstergesidir. Ama bu gelişmenin sağladığı olanaklardan sosyal bilimcilerin yeterli olarak yararlandığı söylenemez.

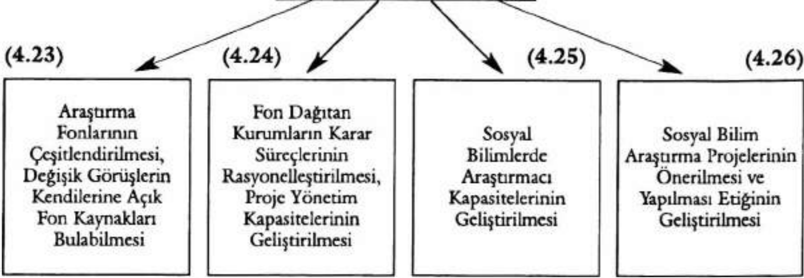
Bu alanın potansiyelinden daha iyi yararlanabilmek için bazı yeni adımların atılması gerekir. Sosyal bilimler yayınlarında kaliteyi sağlayacak editörlük hizmetlerinin geliştirilmesine önem verilmeli, çerçeveleri özenle kurulmuş alanlarda toplu kitap projeleri özendirilmelidir. Türkiye'deki yayınların değer kazanmasında önemli bir araçsal işlevsellik yüklenebilecek Türkiye sosyal bilimler yayın endeksi kurulmalıdır. Bu endeksin kapsamı Türkçe sosyal bilimler yayınları endeksi olarak da genişletilebilecektir. Özellikle Türkçe dergilerin kalitesini geliştirerek ve düzenli çıkmasını sağlayarak uluslararası sosyal bilimi endekslerinde tarananlarının sayısınının artması özendirilmelidir.

Türkçe yayınları desteklerken duyarlılık gösterilmesi gereken bir konu "dergi enflasyonu"nun önlenmesidir. Birçok fakültede hâlâ kendi dergisini yayımlamak bir prestij konusu sayılmakta, fakülte dergilerinin sayısının artması ise bilimsel alışverişin gelişmesini ve derinleşmesini önlemektedir. Güçsüz çok sayıda dergi yerine düzenli çıkan, uluslararası endekslerde yer alabilecek nitelikte dergilerin sayısının artırılmasına çalışılmalıdır.

Strateji düzeyindeki,

*"K.3.7. Araştırma Finansmanının ve Proje Yönetiminin Yeniden Örgütlenmesi"*, hedefinin dördüncü düzeydeki dört politikayla birlikte gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 11'de verilmiştir.

**Şekil 11. Politika Düzeyi**




### K.4.23. Araştırma Fonlarının Çeşitlendirilmesi, Değişik Görüşlerin Kendilerine Açık Fon Kaynakları Bulabilmesi

### K.4.24. Fon Dağıtan Kurumların Karar Süreçlerinin Rasyonelleştirilmesi, Proje Yönetim Kapasitelerinin Geliştirilmesi

### K.4.25. Sosyal Bilimlerde Araştırmacı Kapasitelerinin Geliştirilmesi

### K.4.26. Sosyal Bilimler Araştırma Projelerinin Önerilmesi ve Yapılması Etiğinin Geliştirilmesi

Türkiye'de sosyal bilimler alanındaki araştırmaların geliştirilmesindeki temel darboğazın finansman olmaktan çıkması üzerine, sosyal bilimciler arasında proje önerme kapasitesinin ve proje yönetimi hünerlerinin geliştirilmesi kritik duruma gelmiştir.

Araştırma fonlarında önemli bir darboğaz olmasa bile, bu fonların hangi alanlara yönlendirilmesi gerektiği konusunda politikalar geliştirmek gerekir. Bu fonların dağıtımında değişik dengelerin korunmasına dikkat edilmelidir. Söz konusu olabilecek değişik türdeki dengelerden biri kuram ve pratik araştırmalar arasındaki dengedir. Saf teorik çalışmanın olmadığı yerde pragmatik ve uygulamaya yönelmiş çalışmaların özgün sonuçlar alması zor olacaktır. İster kuramsal alanda ister uygulama alanında olsun, hâkim paradigmaların içine hapsolmuş araştırmaların özgün katkıları sı-

nırlı kalacaktır. Bu nedenle fonlar paradigma dışı alanlardaki araştırmacı önerilerine de açık kalmalıdır.

Bilim insanlarının ancak kendilerini ilgilendiren konularda kendi seçtikleri yöntemlerle çalıştıkları zaman gerçekten iyi bir iş çıkartacaklarını kabul etmek ve araştırmacıyı yönlendirme çabasının sınırlarını hiç unutmamak gerekir.

Ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan mağdur durumda olan, sesini duyurma olanakları kısıtlı kesimleri ilgilendiren sorunları ele alan araştırmalara belirli bir öncelik tanınması demokrasiye inanmanın gereği olacaktır.

Bu nedenlerle toplumda araştırma fonları çeşitlendirilmeli ve çok değişik güdü ve önceliklerle araştırma yapmak isteyenler, araştırmalarını finanse edecek çeşitlilikte kaynak bulabilmelidir.

Anlamlı bilimsel çalışmaların uluslararası akademik camiayla diyalog içinde yürütülen çalışmalar olduklarını, belirli bir anda, belirli bir topluma özgü sorunlara odaklanarak uluslararası camianın ilgi ve önceliklerini dışlamanın, uzun vadede o toplum açısından da yararlı olmayabileceğini göz ardı etmemek, ama aynı zamanda topluma özgü sorunları bilimsel açıdan da anlamlı ve ilgi çekici bir şekilde ele alabilmeye başarı ölçütleri arasında öncelikli yer vermek gerekir.

Araştırmaya yöneltilen kaynakların arttığı bir dönemde bu kaynakların israf edilmemesi için fon dağıtım kararlarının şeffaf ve rasyonel olarak verilmesini sağlamak gerekir. Değerlendirme komiteleri üyelerinin hiçbir etik ve akademik açıklarının bulunmaması gerekir. Aynı zamanda seçici komitelerin kemikleşerek araştırma fonlarının belli gruplara sürekli kapalı hale gelmesi engellenmelidir. Bu komitelerin kompozisyonları belli aralıklarla yenilenmelidir.

Bürokratik kalıplar içinde, sadece belirli bütçe kalemlerine destek sağlayan programların, vakit israfına sebep olmak ve projeciliği teşvik etmek gibi sakıncaları olabilir. Bu sakıncaları aşmak için, verilen mali desteğin kullanımında belli sınırlar çerçevesinde araştırmacının kendi ihtiyaçlarına göre bir bütçeleme yapmasına, örneğin asistan kullanabilmesine imkan verilmelidir.

Sosyal bilimcinin en önemli gereksinmesinin zaman olduğunu göz önünde tutarak araştırmacılara "zaman satın alabilmelerine", yaşamlarını kolaylaştırmalarına olanak verecek, ödüllendirme özelliği ağır basan parasal destek programlarının oluşturulması son derece önemli olacaktır.

Araştırmanın finansman sorununu sadece tek bir araştırma finansmanı düzeyinde düşünmemek gerekir. Araştırma desteğinin farklı amaç ve ihtiyaçlara yönelik farklı çerçeve programları halinde sunulması düşünülebilir. Bunlar şöyle sıralanabilir. (1) Türkiye içindeki veya dışındaki farklı üniversitelerde, belirli bir araştırma programı çerçevesinde birlikte çalışabilecek araştırmacılar arasındaki işbirliği olanaklarını geliştirmek üzere verilecek kurumsal altyapı veya proje destekleri, (2) periyodik olarak farklı temalar tespit edilerek yapılan proje çağrılarına katılan ve projeleri başarılı bulunan araştırmacılara verilen destekler, (3) yeni araştırma alanlarındaki kritik araştırmacı konsantrasyonu yaratmak için verilecek kurumsallaşma destekleri.

Günümüzde Türkiye'de en önemli darboğazın sosyal bilimler alanında araştırma projesi üretilmesi potansiyelinin yetersizliği olması dolayısıyla, bu alanda kapasite geliştirilmesi konusunda özel gayretlerin gösterilmesi gerekmektedir. Proje geliştirilmesi kapasitesinde yetersizlik varsa, araştırmaların yürütülmesinde ve sonuçlarının alınmasında da yetersizlikler olacağı açıktır. Bu yetersizlikler önemli etik sorunlar da doğurmaktadır. Bu nedenle araştırma etiği üzerinde ısrarla durmak gerekecektir.

Strateji düzeyindeki,

*"K.3.8. Sosyal Bilim Alanında Glokal Durumu Saptama ve Yorumlama Kapasitesini Geliştirmek"* hedefinin dördüncü düzeydeki üç politikayla birlikte gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 12'de verilmiştir.

**Şekil 12. Politika Düzeyi**

**Anlamlılık Ağacı Düzey 3** — **(3.8)**

Sosyal Bilim Alanında Glokal Durumu Saptama ve Yorumlama Kapasitesini Geliştirmek

**Anlamlılık Ağacı Düzey 4**

| (4.27) | (4.28) | (4.29) |
|---|---|---|
| Evrensel, Yerel, Gizli (Tacit) Bilgi Kategorilerinin Yeni Dünyanın Oluşumundaki Kritik Rolleri Konusundaki Farkındalığı Artırmak | Global-Yerel Etkileşimi, Bunların Göreli Belirleyicilikleri ve Otonomileri Konusunda Değerlendirmelere Sahip Olmak | Dış Dünyadaki Bilimsel Gelişmenin İzleyicisi Olmak Yerine Dünyanın Düşünce Macerasının Katılımcısı Olmak |

**K.4.27. Evrensel, Yerel, Gizli (Tacit) Bilgi Kategorilerinin Yeni Dünyanın Oluşumundaki Kritik Rolleri Konusundaki Farkındalığı Artırmak**

**K.4.28. Global-Yerel Etkileşimi, Bunların Göreli Belirleyicilikleri ve Otonomileri Konusunda Değerlendirmelere Sahip Olmak**

**K4.29. Dış Dünyadaki Bilimsel Gelişmenin İzleyicisi Olmak Yerine Dünyanın Düşünce Macerasının Katılımcısı Olmak**

Bir ülkenin gelişmesini hızlandırabilmesi ve küreselleşmiş dünyadaki yarışabilirliğini sürdürebilmesi için değişik bilgi türleri ile ilişkisini nasıl kuracağı ve bu tür bilgilerin üretilmesi ve biriktirilmesi konusunda değişik yaklaşımlar geliştirmek durumundadır. Bu konuda ilk atılması gereken adım değişik türdeki yeni evrensel, yerel, durumsal ve gizli (tacit) bilginin farklılıkları ve ülkenin gelişmesinde oynayabilecekleri değişik roller konusundaki farkındalığı artırmaktır.

Bu tür farkındalığın geliştiği bir ortamda Global-Yerel etkileşimin anlaşılması kritik bir önem kazanmaktadır. Bu hem ülkenin küresel dünyada başarılı olabilmesi için bir gereklilıktir, hem de Türkiye'nin günümüz dünyasında bilimsel özgün katkılarda bulunabilmesini sağlayacak bir fırsat penceresi oluşturacaktır.

Glokalin farkında olarak davranan bir yerellik, içine kapanmamak, tersine dünyanın düşünce ve gelişme macerasının aktif bir katılımcısı haline gelmek demektir. Bir ülkenin böyle bir bilimsel gelişme politikasına sahip olması, onu bilimsel gelişmenin geriden izleyicisi olmaktan kurtaracak, uluslararası bilim camiasının kendisinden katkı beklenen saygın bir üyesi haline getirecektir.

Glokalin farkında olan sosyal bilimcilerin yürüteceği, küreselleşmeyi ve yerelleşmeyi eş zamanlı iki süreç olarak ele alan yerellik araştırmalarının desteklenmesi için özel finansman modelleri geliştirilebilir. Örneğin bu konudaki merkezi bir kaynak, üniversitelerinin bu konularda yapacağı araştırmalarda *"matching fund"* olarak kullanılabilir.

Türkiye'nin AB üyesi olmak için müzakerelere başlamış olması bu bakımdan çok önemli bir olanak yaratmaktadır. Türkiye'nin AB yüksek öğrenim alanının ve araştırma sürecinin bir parçası haline gelmesi, hem bu alanın oluşturduğu sinerjiden yararlanması yolunu açacak, hem de Türkiye akademik camiasının dünyanın düşünce macerasının aktif bir katılımcısı haline gelmesini kolaylaştıracaktır.

AB araştırma alanı birbirine izleyen çerçeve programlar aracılığıyla farklı ülkelerden olan ortaklar arasında işbirliğini özendirmektedir. Türkiye 6'ncı programdan itibaren bu alanın ortağı haline gelmiştir. Bu noktadan sonra Türkiye'de sosyal bilimcilerin daha aktif ve öncü rol oynayacak girişimler içinde olması beklenmelidir.

AB'nin araştırma alanında başarılı olunabilmesi için öncelikle Türkiye içinde de bir araştırma alanının oluşturulması gerekecektir. Nitekim 10. Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu kararları doğrultusunda kurulmuş bulunan Türkiye Araştırma Alanı (TARAL), böyle bir alanın oluşmasını amaçlamaktadır.[1] Bu alanın kurumsallaşması tamamlanmalı ve bu alan içinde sosyal bilimlere yeterli bir yer açılmalıdır.

Türkiye, geliştireceği ve çeşitlendireceği öğelerle oluşturacağı araştırma alanının dokusu içinde, doğrudan ya da elektronik ortamdaki ilişkiler içinde sağlanan kümeleşmelerin mükemmeliyet merkezleri halinde ortaya çıkmasına çalışmalıdır. Elektronik ortamda, disiplinlerarası olduğu kadar, üniversiteler ve enstitüler arasında sanal mükemmeliyet merkezlerinin oluşturulması düşünülmelidir.

Türkiye'de TÜBA, TÜBİTAK, DPT, YÖK ve STK'lar arasında kamusal kaynakların ve potansiyellerin daha tutarlı bir biçimde kullanılmasına olarak verecek yeni ilişki platformları oluşturulmalıdır.

Strateji düzeyindeki,

*"K.3.9. Araştırma Alanının Aktörlerinin Dış Dünyayla İlişki Kurma Kapasitesini Geliştirmek"*, hedefinin dördüncü düzeydeki üç politikayla birlikte gerçekleştirebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 13'de verilmiştir.

**K.4.30. Araştırmacıların "Lingua Franca" (İngilizce) Bilgilerinin Geliştirilmesi**

**K.4.31. Türkiye'de Çevre Ülkelerin Dilini Öğrenen Akademisyen Sayısının ve Bu Ülkelere İlişkin Araştırmaların Artırılması**

---

1 ARGE faaliyetleri sunan (üniversiteler, araştırma kurumları, sanayi kuruluşları vb.), bunların sonuçlarını talep eden (özel ve kamu kurumları, STK'lar vb.) ile bu faaliyetlere kaynak sağlayan (kamu ve özel sektör) tüm kurum ve kuruluşların işbirliği ve stratejik odaklanmaları içinde etkinlik göstereceği bir Türkiye Araştırma Alanı (TARAL) tanımlanmıştır.

**Şekil 13. Politika Düzeyi**

Anlamlılık Ağacı Düzey 3 — (3.9)

Araştırma Alanının Aktörlerinin Dış Dünyayla İlişki Kurma Kapasitesini Geliştirmek

Anlamlılık Ağacı Düzey 4

(4.30) Araştırmacıların *Lingua Franca* (İngilizce) Bilgilerinin Geliştirilmesi

(4.31) Türkiye'de Çevre Ülkelerin Dilini Öğrenen Akademisyen Sayısının ve Bu Ülkelere İlişkin Araştırmaların Artırılması

(4.32) Ülke İçinde Uluslararası Bilimsel Toplantı Düzenleme Alanında Uzmanlaşmış Hizmet Sunan Kuruluşların Oluşturulması

## K.4.32. Ülke İçinde Uluslararası Bilimsel Toplantı Düzenleme alanında Uzmanlaşmış Hizmet Sunan Kuruluşların Oluşturulması

Türkiye araştırma ve eğitim alanının AB ve dünya araştırma alanlarının etkili bir parçası haline gelmesi yalnız bir niyet sorunu değil, aynı zamanda da bir kapasite sorunudur. Bu kapasitenin oluşabilmesi için yetkin bir yabancı dil bilgisi gereklidir. Günümüzün "*Lingua Franca*"sı İngilizcedir. Bu nedenle İngilizce bilmek başarılı bir akademik yaşam için bir ön koşul haline gelmiştir.

İngilizce doğa bilimleri ve sağlık bilimleri alanında büyük ölçüde yeterli iken, sosyal bilimlerin değişik alanları için yetersiz kalır. Sosyal bilimcinin ilgilendiği alanlara göre birden fazla dil gerekli hale gelir. Türkiye gibi bölgesel önderlik iddiaları taşıyan ülkelerin sosyal bilimcilerinin çevre ülkelerinin dillerini bilmesi ve bu ülkelere ilişkin özgün çalışmalar yapma kapasitesine sahip olması gerekir.

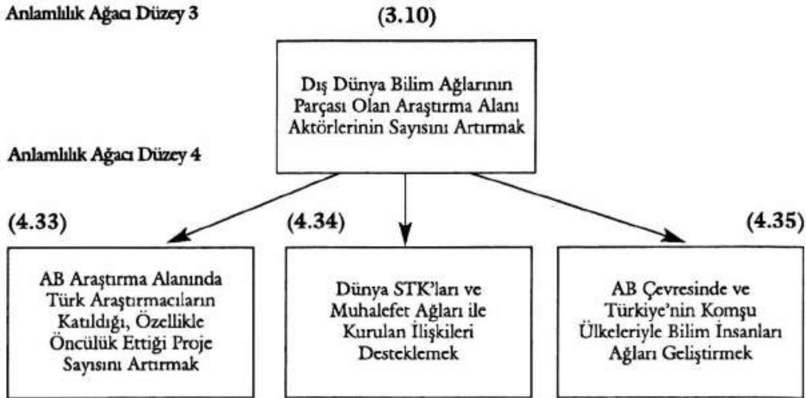
Bir ülkenin araştırma alanının dış dünyaya açılma kapasitesi sadece araştırmacıların yabancı dil bilgilerinin gelişmiş olmasına bağlı değildir. Bunun ötesine geçen koşulların oluşturulması gerekir. Türk araştırmacıların bilim ve araştırma ağlarının etkin bir katılımcısı haline gelmesi gerekir. Bunun için araştırmacıların bir yandan bilimsel kongrelere katılması kolaylaştırılırken, öte yandan Türkiye'nin uluslararası önemli bilimsel faaliyetlere ev sahipliği yapabilmesinin önünün açılmasına gerek vardır. Böyle bir toplantı düzenlemek isteyen akademisyenler bu toplantıların örgüt-

lenmesinin tüm yükünü karşılamak durumunda kalmaktadır. Bu da taşınması çok zor bir yük oluşturmaktadır. Bu nedenle bu tür girişimlerin yapılmasını kolaylaştıracak uzmanlaşmış hizmet sunumu geliştirilmelidir. Türkiye'nin turizm politikasında kongre turizmine öncelik vermeye başlaması bu tür uzmanlaşmış hizmetlerin gelişmesi için uygun bir ortam yaratacaktır.

Strateji düzeyindeki,

*"K.3.10. Dış Dünya Bilim Ağlarının Parçası Olan Araştırma Alanı Aktörlerinin Sayısını Artırmak"*, hedefinin dördüncü düzeydeki üç politikayla birlikte gerçekleştirebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 14'te verilmiştir.

**Şekil 14. Politika Düzeyi**




**K.4.33. AB Araştırma Alanında Türk Araştırmacıların Katıldığı, Özellikle Öncülük Ettiği Proje Sayısını Artırmak**

**K.4.34. Dünya STK'ları ve Muhalefet Ağları ile Kurulan İlişkileri Desteklemek**

**K.4.35. AB Çevresinde ve Türkiye'nin Komşu Ülkeleriyle Bilim İnsanları Ağları Geliştirmek**

Dünya bilimindeki gelişmelerden, henüz gelişim sürecindeyken, hem haberdar olabilmek hem de onlara katılabilmek ve etkili olabilmek için, dünya bilim ve araştırma ağlarının parçası olmak günümüzde bir gereklilik haline gelmiştir. Gelecekte daha da önem kazanacaktır. Bilimsel ge-

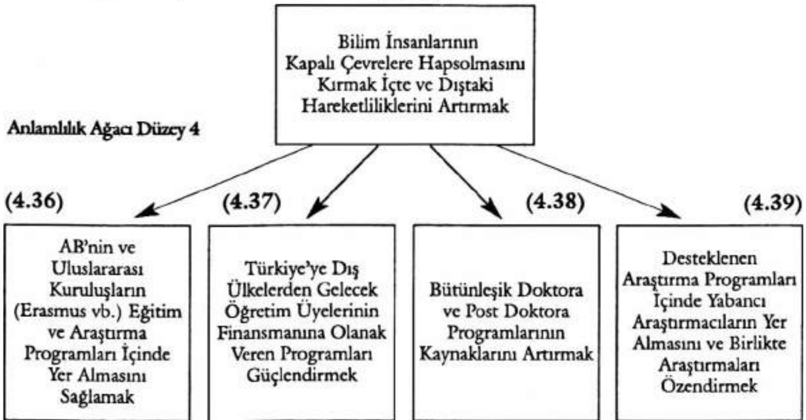
lişme bireysel becerilerden etkilendiği kadar içinde bulunulan ortamdan da etkilenmektedir. Ama bir ağa katılanlar eşit ilişkiler içinde bulunmamaktadır. Ağın katılımcılarının bir kısmı pasif bir izleyici konumundayken, diğer bir bölümü çok sayıda bağlantılı etkili konumlarda bulunmaktadırlar. Tabii burada salt izleyici olan bir konum değil, etkili konumlarda katılımlar amaçlanmaktadır.

Günümüzde bir bilim insanının, bir araştırmacının, birden fazla ağın üyesi olması söz konusudur. Türkiye'nin araştırmacıları salt AB araştırma alanına hapsolmamalı, ilişki kurdukları ağları çeşitlendirmelidir. Bu çeşitlendirme onların AB ağları içinde daha etkili konumlarda yer almasını da kolaylaştıracaktır.

Strateji düzeyindeki,

"*K.3.11. Bilim İnsanlarının Kapalı Çevrelere Hapsolmasını Kırmak ve İçte ve Dıştaki Hareketliliklerini Artırmak*" hedefinin dördüncü düzeydeki üç politikayla birlikte gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Bu politikalar Şekil 15'te verilmiştir.

**Şekil 15. Politika Düzeyi**




**K.4.36. AB'nin ve Uluslararası Kuruluşların (Erasmus vb.) Eğitim ve Araştırma Programları İçinde Yer Almasını Sağlamak**

**K.4.37. Türkiye'ye Dış Ülkelerden Gelecek Öğretim Üyelerinin Finansmanına Olanak Veren Programları Güçlendirmek**

### K.4.38. Bütünleşik Doktora ve Post Doktora Programlarının Kaynaklarını Artırmak

### K.4.39. Desteklenen Araştırma Programları İçinde Yabancı Araştırmacıların Yer Almasını ve Birlikte Araştırmaları Özendirmek

Türkiye akademik dünyasında bilim insanlarının kurumlar arası ve disiplinlerarası mobilitesi çok düşüktür. Bunun bir nedeni var olan kurumların diğer kurumlara güvenmemeleri ve bu nedenle üniversitelerin kadrolarının geliştirilmesi sırasında kendi mezunlarını tercih eğiliminin bulunmasıdır. Bir başka neden ise içe kapalı kurumların kendilerine karşı güvensizlikleri ve dışarıdan gelenleri iç huzurları için bir tehdit olarak görmeleridir. Bu tür kendi içinden beslenme, üniversitelerin gelişmesi önünde önemli bir engel oluşturmaktadır. Bu süreç içinde oluşan üniversitelerde öğrenciler çoğu durumda zayıf bir lisans öğrenimini üzerine zayıf bir lisans üstü öğrenimini eklemesiyle yetinmek durumunda kalmaktadırlar. Bu durumda gerçekleşebilen sınırlı kurumlar arası mobilite daha çok akademisyenlere ilişkin kişisel ve siyasal zorunluluklar dolayısıyla gerçekleştirilen yer değiştirmelerle sınırlı kalmaktadır. Türkiye'de akademik kalitenin ve üretimini geliştirilmesine yol açması amacıyla özendirilen yüksek düzeyde bir hareketliliğe gereksinme vardır. Bunun gerçekleştirilmesi için iki farklı yönde gelişmeler sağlamak gerekecektir. Bir yandan mevcut kurumların dıştan gelenlere direncini azaltacak önlemler geliştirilmeli öte yandan yer değiştirenler için yaşamı kolaylaştıracak altyapılar geliştirilmeli ve araştırma fırsatlarını artıracak özendiricilikler oluşturulmalıdır.

Türkiye'de bilim dünyasındaki işbirliği pratiğinin ve kültürünün gelişmesinin, zaman içinde bilim insanlarının hareketliliğinin artmasında önemli bir katkısı olacağı düşünülebilir. Bu bağlamda Türkiye'nin AB yüksek eğitim ve araştırma alanı içinde yer almasının, Türkiye ve AB arasında artıracağı bilim insanları hareketliliğinin, ülke içindeki hareketliliği artırma etkisi yaratması da beklenebilir. Öte yandan Türk bilim insanları arasında ilişkiyi artıracak her platform, kurumlar arası hareketliliği de artıracaktır. Bu bağlamda Türk Sosyal Bilimler Derneğince düzenlenen Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, ODTÜ Ekonomi Kongresi, Pamukkale Üniversitesi Yaz Okulu, Muğla Üniversitesi Felsefe Konferansları yararlı örnekler olarak sayılabilir. Ülke dışında ve içinde geliştirilecek ortak dok-

tora programlarının da karşılıklı tanışıklığı artırarak hareketliliğin çoğalmasına katkısı olabilecektir.

Türkiye'nin dünyanın değişik ülkelerindeki araştırmacılarının, Türkiye ile ilişkisini sürdürmesini sağlayacak ve artıracak ortak eğitim ve araştırma programları geliştirmesi, Türkiye'deki araştırmacıların dış dünyaya yönelmiş hareketliliğini de artırabilecektir. Benzer biçimde Türkiye içindeki hareketliliği artıracak ortak eğitim ve araştırma programları da geliştirilebilir.

Bugünkü üniversite yapısı içinde özellikle ülke içindeki hareketliliğin kendiliğinden gerçekleşmesini beklemek zordur. Bu hareketliliği sağlamak üzere "norm kadro" yaklaşımı ya da benzeri bir düzenlemeye gidilebilir. Bu önlem büyük kent üniversitelerinde yığılmaları önleyebilir. Oysa günümüzde böyle bir denetim mekanizması çalışmamaktadır. Böyle bir mekanizma çalışmayınca şeffaflık yokluğundan da yararlanarak gereksiz dersler açılmakta, az ders yükleri taşıyarak büyük kent üniversitelerinde etkisiz yığılmalar yaratılabilmektedir.

## 4. Son Verirken

Türkiye'nin sosyal bilim üretim potansiyelini artırmak için, geleceğe dönük olarak yapılabilecek olanları saptamak amacıyla oluşturulan anlamlılık ağacının sunumunu tamamladıktan, yani düşünülebilecek en geniş çerçeveyi çizdikten sonra bu çerçevenin hayata geçmesini sağlayacak değişik senaryoların neler olacağı sorulabilir. Bu çalışmanın amaçları ve kullanılma biçimi açısından senaryoların ayrıntılı bir biçimde kurulmasında yarar yoktur. Bu nedenle de ayrıntılı olarak senaryolar geliştirilmemiştir. Ama sonuç bölümünde bu senaryoların nasıl geliştirilebileceği konusunda bazı ipuçları verilecektir.

Değişik senaryoların üretilmesinde, bilim ve araştırma sisteminde faaliyetlerin hacmini ve toplumun yararlanma biçimini etkilemek bakımından, bilim ve araştırma sistemi dışındaki dört faktörün etkisinin yüksek olacağı düşünülebilir. Bu dört faktördeki farklı gelişme kabulleri değişik senaryoların kurgulanmasına olanak verecektir. Dört faktörün her birindeki olumlu gelişmeler, normatif anlamlılık ağacındaki politikaların daha büyük bölümünün uygulanmasını getirecektir.

Bu dört faktörden *birincisi*, Türkiye ekonomisinin gelişme hızı ve sürdürülebilir bir gelişmeyi kazanma konusunda karşılaştığı dirençlerin ni-

teliğidir. Bir yandan gelişme hızı arttıkça araştırmaya ayrılan kaynak yükselecektir. Öte yandan gelişme dirençle karşılaştıkça özellikle sosyal araştırma talebi artacaktır.

*İkincisi*, Türkiye'nin AB üyesi olmakta aldığı yoldur. Türkiye'nin AB üyesi olmasında önemli gecikmeler olsa da, Türkiye'nin AB araştırma ve eğitim alanının bir parçası olması çok daha kısa sürede gerçekleşecektir. Bu alanda önemli bir yol alınmış bulunmaktadır. Bu nedenle araştırma ve bilgi üretimi alanında AB etkisinin kısa sürede etkili olacağını kabul eden senaryoların daha gerçeğe yakın olacağı düşünülebilir.

*Üçüncü* faktör, siyasi iradenin Türkiye'nin bilim ve teknoloji araştırmalarına ayırdığı kaynak miktarının artış hızı ve sürekliliğidir. Türkiye'de siyasi irade bu kaynağı artırma eğilimi içindedir. Ama sistemin, büyük miktardaki kaynağı etkin olarak kullanma kapasitesinin yeterli olmayışı dolayısıyla, kaynak artışının sürekliliğinin sağlanmasında zaman içinde sorunlarla karşılaşılması olasılığı yüksektir. Bu nedenle kaynak akışına ve onun dalgalanmasına ilişkin değişik kabuller yapılarak farklı senaryolar geliştirilebilecektir.

Dördüncü önemli faktör, Türkiye'nin bilim ve araştırma alanında bir saç ayağı oluşturan, TÜBA, TÜBİTAK ve YÖK arasında günümüze kadar yeterli bir işbirliği yapılmamasıdır. Bu üç kurum arasında uyumun sağlanması halinde doğabilecek sinerji günümüzde gerçekleşememektedir. Üç kurum arasındaki işbirliğinin biçimleri üzerine geliştirilebilecek seçenekler de değişik senaryoların kurgulanmasında yararlanılabilecek çıkış noktaları oluşturabilecektir.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

# DEMOKRATİK DÜŞÜNCENİN TEMELLENDİRİLMESİ VE ELEŞTİREL KURAM ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

### 1. Giriş

Postmodernizm, toplumsal bilimler alanında modernizmin bilimsel yüzü diyebileceğimiz pozitivizmin ya da onun yirminci yüzyıldaki biçimi olan neo-pozitivizmin deterministik bilim anlayışının, baskıcı pratiklere neden olabileceğini ortaya koydu. Aydınlanmanın akılcılığı insanı ve bilimi dini dogmaların baskısından kurtarmış ve özgürleştirmişti. Ama zamanla bilim alanındaki pozitivistik çizgideki gelişmeler, akılcılığı araçsallaştırarak, onun özgürleştirici niteliğini kaybettirmiş, kişileri var olan toplumsal düzene hapsedici bir nitelik kazanmasına neden olmuştu. Bu tür baskıcı pratikler gerçeğin (truth) kendisinden değil, bilimin gerçeklik iddiasında bulunmasından kaynaklanmıştır.

Postmodernizm sadece pozitivizmi değil, aynı zamanda tarihsel materyalizmi de eleştirmektedir. Neo-pozitivizmin toplumların geleceğine ilişkin deterministik kestirimleri nasıl baskıcı pratiklere gerekçe hazırlıyorsa, tarihsel materyalizmin toplumların geleceğine ilişkin olarak koyduğu ereksel (teleological) varış noktaları da benzer sonuçlar doğurmaktadır. Postmodernizm insanın kaderini yeniden insanın eline vermek, insanı özgürleştirmek amacıyla güçlü bir eleştiri getirmiştir. Ama bu eleştiri bilimsel bilginin yeniden kurulmasına yol göstermemektedir. Postmodernizmin, temele özneli alan, şimdiki zamana, anlık olana aşırı yöne-

* Toplum ve Bilim Dergisinin bahar 1994 tarihli 63. sayısında, s. 102-121'de yayımlanmıştır.

limi ve birbiriyle ilişkisiz olarak hep en canlı kalan ve geçmişi silen, sadece şimdilerden oluşan dünyası, toplum üzerine eleştirel olmak, kendi üzerinde düşünerek (self-reflexive) toplumu özgürleştirici yönde geliştirmek olanağını onun elinden alıyor. Öznele dayanan, her şeyin olabilirliğini, her şeyin göreliliğini kabul eden yapısıyla girebildiği, ancak anarşik bir özgürleştirme oluyor (Tekeli, 1992)

Postmodernizmin, deterministik ve ereksel nitelikteki toplumsal bilimlere getirdiği eleştiri, akılcılığın araçsal olarak kullanımını ne kadar mahkum etmiş olursa olsun, işlerliği olan demokratik bir toplumun kurulmasına olanak verebilen bir toplumsal bilimin gelişmesine yol gösteremediği için doyurucu olmamaktadır. Bu nedenle yeni bir akılcılık arayışı başlamıştır. Aydınlanmayla insanlığı bir kez özgürleştirmiş olan akılcılığın, yeni bir biçimiyle, 21. yüzyılda insanlığı ikinci kez özgürleştirmesi beklenmektedir.

Postmodernizmin eleştirisi akılcılığı ortadan kaldıramamış, onun yeni biçimlerine talep yaratmıştır denilebilir.

Bu talebi karşılamak yönündeki umut verici gelişme, eleştirel toplumsal kuramlar üzerindeki ilgi yoğunlaşmasıdır. Bu saptama ile 1920'li yılların sonundan beri ikincil "araştırma programlarından" biri olarak bilim dünyasında varlığını sürdüren eleştirel kuramın, birdenbire hâkim "araştırma programlarından" biri haline geldiğini söylemek istemiyorum. Eğer pozitivist toplumsal bilimler, eleştirenlerin iddia ettikleri gibi var olan toplumsal sistemlerin yeniden üretilmesinde o kadar başarılı oluyorsa, toplumun güçlü kesimlerinden böyle bir talep gelmeyecektir. Ama değişimden, dönüşümden yana olan ve bu tür eleştirileri yapanların arayışlarına, postmodernizmin getiremediği yanıtları getirecektir.

Bu yazıda böyle bir anlayışla, eleştirel kuram üzerinde düşünce geliştirilmeye çalışılacaktır.

## 2. Eleştirel Kuramların Özellikleri Üzerine

Eleştirel toplumsal kuramların gelişmesi, 1920'li yılların sonunda esas olarak Horkheimer, Adorno ve Marcuse'un çalışmalarıyla oluşan Frankfurt Okulunun yaklaşımlarıyla başlamıştır. (Bottomore 1989, Slater 1989) Bu birinci kuşak kuramlar sonrasında Almanya'da Habermas'ın (Habermas, 1981) çalışmalarıyla yeni bir kimlik kazanmış ve İngiltere'de Bhaskar (Bhaskar, 1989) ve Sayer'in (Sayer 1992) çalışmalarıyla günümüze

ulaşmıştır. Kuşkusuz bu alana katkıda bulunanlar sadece burada adları sayılanlar değildir. Ama bu yazıdaki incelemede daha çok bunlara başvurulduğu için burada sadece onların adı anılmıştır.

Değişik felsefecilerin ya da toplumsal bilimcilerin önerdiği eleştirel toplumsal kuramlar arasında farklılıklar var. Ama yine de genel bir ortak çizgi izlemek olanağı bulunuyor. Bu eleştirel kuramlar arasındaki temel farklar, kuramların geliştirilmesinde dayanılan "toplumsal sistemin yapısına ve işleyişine ilişkin varsayımların" farklılığından kaynaklanmaktadır. Bu farklılıklar eleştirel kuramların kendileri için seçtikleri genellik düzeyinde de etkisini göstermektedir. Örneğin Bhaskar'ın eleştirel gerçekçiliği toplumbilim felsefesi düzeyindeki bir meta-kuramdır. Oysa Frankfurt Okulunun yaklaşımı daha çok toplum kuramı düzeyine yakındır. Habermas ise kendi yaklaşımının bir meta-kuram olarak anlaşılmaması gerektiğini, sadece (self-reflexive) yani kendi üzerinde düşünen bir kuram olarak ele alınması gerektiğini belirtiyor (Outhwaite, 1991: 37).

Eleştirel kuramların yöneldikleri düzeylerin farklılıkları, içeriklerinde toplumsal yapılara ve işleyişe ilişkin olarak ne kadar ayrıntıya gireceklerini belirlemektedir. Toplumbilim felsefesi düzeyindeki meta-kuramlar topluma ilişkin genel ontolojik kabullerle yetinirken, kuram düzeyine inenler bir toplumsal bilim kuramının özelliklerine sahip olacaklardır.

Bu yazıda önce eleştirel kuramların genel ortak özellikleri üzerinde durulacaktır. Yani önce meta-kuram düzeyinde kalınacak, daha sonra meta-kuramın hangi tür toplumsal kuramlarla eklemlenebileceği araştırılarak, eleştirel kuramlar ailesi içindeki çeşitlenmenin nasıl yaratılabildiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Eleştirel kuramların ortak özelliklerini sekiz bakımdan ele alabiliriz. Bunlardan *birincisi* ontolojik kabuller, *ikincisi* eleştirinin yöneldiği konular, *üçüncüsü* eleştirinin neye göre olduğu, *dördüncüsü* epistemolojik yaklaşımı, *beşincisi* öznellikler arasına (intersubjectivity) dayanmasının mantıksal sonuçları, *altıncısı* eleştirel kuramın pratiği etkilemeye bakış açısı, *yedincisi* eleştirel kuramın toplumun iç bütünlüğüne yaklaşımı, *sekizincisi* eleştirel kuramın toplum için nasıl bir gelecek öngördüğü olarak sıralanabilir. Eleştirel kuramların bu sekiz alandaki ortak yanlarını sırasıyla ele alalım.

(1) Ontolojik Kabuller: Eleştirel kuramını geliştirirken, ontolojik kabullerini açık olarak belirleyen Bhaskar olmuştur. (Bhaskar, 1989: 23-27)

Bir toplumsal bilim teorisi olduğu için kuram geliştirilirken topluma ilişkin ontolojik kabullerden etkilenmektedir. Bhaskar'ın ontolojik düzeydeki kabulleri genellikle diğer eleştirel kuramlar için de geçerlidir.

Birinci ontolojik kabul, toplumun bilimsel bilginin nesnesi olacağına ilişkindir. Toplum doğrudan gözlenebilen bir gerçeklik olmasa da bilgiden bağımsız olarak var olan, işlerliğini sürdüren, öğelerine indirgenemeyen, bir gerçek bilimsel bilgi nesnesidir (Kanth, 1992: 97).

Toplumun ayrı bir bilgi nesnesi olarak kabul edilmesi bir aşkın (transcendental) gerekliliktir. Eleştirel teoride insan, atomistik bir birey olarak değil "toplum içindeki insan" olarak düşünülmektedir. Toplum belli bir niyeti (intention) gerçekleştirmek için yapılan tüm faaliyetlerin ve eylemlerin gerekli koşuludur. Toplum yoksa bunlardan söz edilemez. Bu nedenle toplum, öğelerine indirgenemez.

İkinci ontolojik kabul toplumun niteliğine ilişkindir. Toplum yapılanmış, farklılaşmış ve değişkendir. Eleştirel kuramcılar doğrudan gözlenen olguların ve söylemlerin gerçekliğini kabul ederler, ama gerçeğin sadece bu düzeyde algılanmasının yeterli olmadığını, gerçeğin bu görünen yüzünü yaratan, doğrudan gözlenmeyen, bilimsel çalışmaların ortaya çıkaracağı bir yapının bulunduğunu varsayarlar. Ancak bu yapılar ortaya çıkarıldığında gerçekliğe tam olarak ulaşılacaktır.

Böyle bir toplumsal yapının varlığının kabulü atomistik bireyciliğe bir karşı çıkıştır. Toplumsal olguların sadece katılan bireylerin davranışlarını belirleyen ilkelerle açıklanamayacağından hareket edilmektedir. Eleştirel kuram, atomistik bireyciliğe karşı olduğu kadar, farklılaşmamış bir kollektivizme de karşıdır. Eleştirel kuramcılara göre Durkheim sosyolojisinin dayandığı farklılaşmamış kolektivizm de atomistik bireycilik gibi pozitivist bir bilim anlayışının sonucudur.

Eleştirel kuramlar bireylerin toplumu yaratacağı düşüncesini iradeci (voluntaristic) bir sapma olarak görür, aynı zamanda toplumun bireylerden bağımsız olarak varlığını ve insanların onlardan bağımsız olarak belirlemesi anlayışını şeyleştirme (reification) sapması olarak değerlendirir. Bu iki sapmadan birincisi atomistik bireyciliğin, ikincisi ise farklılaşmamış kollektivizmin sonucudur (Bhaskar, 1989: 74).

Yapılaşmış ve farklılaşmış toplumda yaşayan insan ilişki içindedir. Toplumsal olma, ilişki içinde olmak demektir. Toplum farklılaşmış ve pozisyonlara dayanan pratiklerin ve ilişki ağlarının birlikteliğinden doğar. Bu

bireyin yarattığı değil, pratiği içinde sürekli olarak hesaba kattığı bir şeydir. İnsanlar daha önceden var olan bu yapıları günlük faaliyetleriyle sürekli olarak yeniden üretir ve dönüştürürler. Toplumsal yapılar onu yeniden üreten ve dönüştüren ajanların bilincine dayanır ama ona indirgenemezler. Toplumsal yapılar ile ilişki içinde olan insanın yarattığı faaliyetler, sürekli olarak bu yapıları değiştirir ve dönüştürür.

Böyle sürekli dönüşüm içinde bulunan bir sistem açık bir sistemdir.

(2) Eleştirinin Yöneldiği Konular: Eleştirel kuramların neyi eleştirdikleri büyük ölçüde ontolojik kabullerinden çıkarsanabilir.

Eleştirel kuramların şu ya da bu biçimde karşı çıktıkları ya da eleştirdikleri şey, toplumun içinde taşıdığı dönüşüm potansiyelinin engellenerek, toplumun sadece var olan yapıyı yeniden üretir halde tutulmasıdır. Eleştiri, bu potansiyeli engelleyen mekanizmaları sergilemeye, açığa çıkarmaya dönük olacaktır.

Eleştirel kuramların meta-kuramlar ya da toplumsal kuramlar olarak değişik düzeylerde iş gördüğü düşünülürse, sergiledikleri engellerin de değişik düzeylerde olacağı ortaya çıkar.

Meta-kuramlar eleştirilerini epistemolojik düzeyde tutarken, toplumsal kuramlar bu engellerin neler olduğunu toplumun işleyişi düzeyinde sergileyecektir. Epistemolojik düzeyde, toplumbilim kuramlarının tarih dışına çıkarılarak mutlaklaştırılması, yani "bilimcilik (scienticism), eleştirinin yoğunlaştığı konuların başlıcası olmaktadır. Toplumsal bilimlerin önermelerinin mutlaklaştırılmasıyla, gerçekte değişebilecek olan yüzeysel toplumsal ilişkilerin değişmez gibi gösterilmesiyle, kavram bağımlı olan insan eylemleri, var olan toplumsal yapıyı yeniden üretmeye hapsedilmiş olmaktadır. Oysa eleştirel kuramın temel ontolojik kabulü, toplumun sürekli dönüşüm içinde olmasıdır. Böyle bir açık sisteme ilişkin kuramsal önermelerde de tarihsel olmak durumundadır. Eleştiri, değişebilecek olanı değişemeyecek olandan ayırmak içindir (Dalby, 1991: 266).

Toplumda doğrudan gözlenemeyen ilişkileri ve yapıları ortaya koyacak olan bilgi, toplumsal aldanışları ve illüzyonları ortadan kaldıracak, yanlış inanışlar ya da koşullanmaları ve onun toplumsal sonuçlarını açık hale getirecektir. Bir başka deyişle kuramsal olanın bilgi aldanışlarını açığa çıkarması, kaçınılmaz olarak beraberinde bir eleştiri getirecektir.

Eleştirel kuramın bilgisi, insanlardan yabancılaşmış, durumu dıştan betimlemekle yetinen bir bilgi olmayacağı, insan eylemini kurucu ve bu

eylemin sonuçlarını değerlendirici (reflexive) nitelikte olacağı için, eleştiri sadece bilgi düzeyinde kalmayarak eyleme, toplumdaki aktivitelere yansıyacak ve bir toplumsal eleştiri niteliği kazanacaktır.

(3) Eleştirinin Neye Göre Yapıldığı: Eleştirel kuramlar eleştirilerini dıştan konulmuş bir amaca ya da kritere göre yapmazlar. Eğer böyle yapmış olsalardı, pozitivizmin araçsal akılcılığından kurtulamamış olurlardı. Pozitivizmin araçsallaşmış akılcılığı içinde insan, yaratıcılığını kaybetmiş ve pasifleşmiştir. Adorno'nun tanımıyla öznesiz özne haline gelmiştir. Bu halde eleştiri sadece araçların etkinliğinin tartışmasına indirgenmiştir (Dews, 1987: 224, 227). Oysa özneye özneliğini geri veren, kendi üzerinde düşünen akılcılıkta, eleştirinin neye göre olduğu içsel olarak ortaya çıkmaktadır. Bu, toplumun kendisini tanımlama (selfdefinition) ortamını yaratmasıyla sağlanmaktadır ve bunu gerçekleştiren de demokrasi içinde, geri beslemeli (reflexive) dönüşümün olanaklı kılınmasıdır. (Tester, 1991: 144).

Eleştirinin neye göre yapılacağı konusunda sadece onun toplum içinden kaynaklandığını söylemek yetmez. Yanlış anlamlara kurban olmamak için bu eleştirinin pragmatik bir yönelimi olmadığını da açıkça söylemekte yarar vardır. Eleştirel kuramlarda kastedilen eleştirinin var olan yapı içinde herhangi bir şeyin daha etkili iş görmesiyle ilgisi yoktur. Toplumların problemleri de çoğu kez içten kaynaklanır. Ama bu problemleri, toplumsal yapıları sorgulamadan, bu yapıların koşulları içinde çözmeye çalışmakta hiçbir eleştirel kuramsal yan yoktur (Dalby, 1991: 266).

Eleştiri toplumsal yapıdaki aldatışları ortaya çıkarmak içindir. Bu eleştiri toplumda özgürleştirici "reflexive" spiralin işleyişini başlatmaya dönük olacaktır. Eleştirel kuram ve buna dayalı toplumsal pratik, toplumun daha derinden kavranmasını olanaklı kılarak, yeni pratiklerin, yeni toplumsal ilişkilerin gelişmesini sağlayacak ve dönüşümü hızlandıracaktır.

Eleştirel kuramda, başlatılan bu oluşumun, ne tarihsel materyalizmde olduğu gibi ulaşması öngörülen bir ereksel durağı ne de modernizmin öngördüğü gibi izleyeceği bir evrimsel çizgi vardır. Özgür toplumun kendi dönüşümüyle tarih içinde varacağı noktalara razı olunmaktadır.

Bu özgür toplumun engellenmemiş dönüşümüne razı oluşun altında insanın niteliklerine bir güven bulunmaktadır. Açıkça olmasa da insan üzerine bazı ontolojik kabuller yapılmaktadır. İnsanın bir özgürlük arayışı olduğu, bu özgürlük ortamının onun kapasitelerini kullanmasına yol aça-

cağı, insanların bir tür eşitlik ve hakçalık arayışı içinde bulunacağı varsayılmaktadır. Eğer insanların bu niteliklerinin bulunduğu varsayılabiliyorsa, engelleri kaldırılacak bir toplumda, dönüşümler sonrasında ortaya çıkacak toplumsal yapının bazı nitelikleri hakkında kestirimlerde bulunulabilecektir. Bu, demokratik ve eşitlikçi bir toplum olacaktır. Buna Frankfurt Okulu sınıfsız toplum (Slater, 1989: 58) derken, Bhaskar (Bhaskar, 1991: 10-15) sosyalist, Tester (Tester, 1991: 11, 144) sivil toplum diyecektir. Ama bu kestirim sadece bir beklentidir. Toplumun dönüşüm sürecine müdahale için hiçbir gerekçe oluşturmayacaktır. Ayrıca bu varılacak nokta, eleştirel düşüncenin ortadan kalkacağı bir aşama olarak da düşünülmemelidir. Eleştirel düşünce yok olmayacak, yeni içeriklerle, yeni zenginliklerle varlığını sürdürecektir. İnsanları hayal gücü sürdükçe değişme sona ermeyecektir.

(4) Eleştirel Kurumların Epistemolojik Yaklaşımı: Eleştiren kurumların bilgisi, toplumda neyin değiştirilebileceği ve değişmesi gerektiğini, toplumdaki geçerli dönüşüm sürecinin ya da mekanizmaların ne olduğunu ortaya koyacaktır. Bu bilgi tek kişi tarafından elde edilebilecek bir bilgi değildir. Toplumsal olarak elde edilebilecek, üretilebilecek bir bilgidir. Tüm inanışlar, kavramlar ve onlardan anlaşılanlar toplumca üretilmektedir.

Toplum tarafından üretilen bu bilgi görelidir. Eleştirel kurumlar epistemik görelilik ilkesini kabul etmektedir. Bu kabul, ontolojik kabullerle yakından ilişkilidir. Eleştirel kurumlar ontolojik olarak toplumun açık, yani dönüşen bir yapı olduğunu kabul ettiği için, bunun bilgisinin de geçici olacağını kabul etmek durumundadır. Tarihsel zamanın dışında, ne bir doğruluk değeri, ne de rasyonellik kriteri olabilir. Bu nedenle belki de eleştirel kurumlardan, üzerinde çok uğraşılmış, işlenmiş açıklamalar beklemek doğru olur.

Gerçekçi eleştirel kurumlar, toplumsal olaylar ve onlara ilişkin söylemler düzeyinde bir toplumsal gerçeğin varlığını kabul ederler. Böyle gözlemlenebilen bir dış dünyanın varlığı kabul edilince, bu kuramcıların deneyselci (impricist) bilim anlayışından farklılığına açıklık getirmek gerekir. Eleştirel kuram toplumsal gerçekliğin doğrudan gözlemlenemeyen, kavramsal olarak kurulması gereken yapılarını açığa çıkarmak istediği için, deneyselciler gibi gözlemden çıkarsanan genellemelere dayanması söz konusu olamaz. Bu halde kuram ya da kurama ilişkin varsayımları gözlem

öncesinde var olacaktır. Gözlemin rolü, kuramın soyutlamaları üzerinde bir tür kontrol yapmak içindir. Ne kuramı başlatır, ne geçerliliğini ne de gerçeçsizliğini gösterir (Woodiwiss, 1990: 8-11). Buna bağlı olarak da eleştirel kuramlar, deneyselci pozitivistik kuramlardan farklı bir nedensellik anlayışına sahip olmaktadırlar.

Eleştirel kuramların toplumbilim pratiğinde uygulanmasına yol gösterecek metodolojileri geliştirenler, kavramsal olarak kurulan ve bir toplumsal olguyu yaratıcı nedenleri genellikle iki farklı soyutluk düzeyinde ele almaktadırlar. İlk kademede mekanizmalara, ikinci kademede ise yapılara yer verilmektedir. Eleştirel kuram, ilgilendiği olgunun ortaya çıkışını bu mekanizmalar ve yapılar yardımıyla açıklayabilmeli ya da hikayesini kurabilmelidir. Burada doğurucu (generative) bir nedensellik anlayışı vardır (Sayer, 1991: 232, 241).

Böyle bir açıklama biçimi ve bilginin toplumsal olarak üretilmiş olması, daha önce de üzerinde durduğumuz gözlemle kontrol edilme gerekliliğini ortadan kaldıramayacaktır. Eleştirel kuramın nedensel açıklamasının geçerliliği neopozitivizmin nedensellik anlayışında olduğu gibi olguların çok sayıda tekrar edilmiş olmasına bağlı olmayacaktır. Eleştirel ve "reflexive" bir toplumsal dönüşüm kuramının görgül sınamasının, dönüşümü gerçekleştirmiş olmasıyla yapılabileceği söylenebilir. Ama böyle çok sıkı bir gerçeklilik ölçütünü kullanmak doğru olmaz. Dönüşümün gerçekleşmemiş olması her zaman kuramın ortaya koyduğu doğurucu mekanizmaların ya da yapıların etkileme güçlerinin bulunmadığının bir göstergesi olarak alınamaz.

Eleştirel öğelerin bir etkileme gücü olmasına karşın dönüşüm gerçekleşmemiş olabilir; bununla ilgili farklı nedenler ileri sürülebilir. Bu nedenlerden biri, toplumsal olguların çok nedenli olmasında, bir diğeri aşırı belirlenmiş olmasında bulunabilir. Bir mekanizma ve yapı aynı tür etkiler yaratmasına karşın değişik koşullarda farklı sonuçlar doğurabilir.

Eleştirel kuramın açıklamalarını dayandırdığı bu etki yaratan dönüştürücü mekanizmaların ya da yapıların, toplumun normal olarak işlediği, kendini yeniden üretebildiği dönemlerde kavranabilmesi ve sergilenebilmesi genellikle zordur. Kriz dönemlerinde bu mekanizmaların ya da yapıların kavranabilmesi kolaylaşacaktır. Daha önce kısmen üzerinde durduğumuz üzere bu mekanizmaların her zaman aynı etkiyi yapmadığı, toplumun ancak özel durumlarında beklenen etkileri yaratabildikleri, yani

tepkilerin olumsal (contingent) olduğu kabul edilirse, bu mekanizmaların ya da yapıların toplumda etkili olduğu anlar, bilimsel analizlerin özel önem verdiği dönemler olacaktır.

Eleştirel kuramın nedensellik anlayışı üzerinde durduğunu ve bunun sınanmasının olumsallık anlayışı içinde yapılabileceğini belirttikten sonra bilginin "öznelliklerarası" (intersubjective) niteliği üzerinde durmak gerekir. Bilginin öznelliklerarası olması gerçeğin varlığına ya da yokluğuna ilişkin bir sav değildir. Lacan'ın dediği gibi gerçek her zaman vardır. Fakat sorun ona ulaşabilmektedir. Bilgi, öznelliklerarasına dayandığından, ancak öznelliklerarası oluşan bir şey, tanımı gereği nesnelleştirilemeyeceği için gerçeğe de tam olarak ulaşılamayacaktır (Dews, 1987: 234, 244).

Ancak bu, öznelliklerarasına dayanma zorunluluğunu ortadan kaldırmaz. İnsanlar içinde yaşadıkları toplumun bilişsel ve kavramsal kaynaklarını kullanmadan, ilgilendikleri yapının ya da mekanizmanın işleyişinin ve pratikte onu etkileyebilme yollarının bilgisini edinemezler. Başka bir deyişle insanların dünyayı anlayabilmeleri ancak birbirlerini anlamaları halinde olanaklıdır.

(5) Öznelliklerarasına Dayanmanın Sonuçları: Bilginin toplumsal olarak üretildiği, toplumun da sürekli olarak değiştiği kabul edildiği için göreceli bir epistemolojik konumun benimsendiğini görmüştük. Bilgiye böyle bakılması halinde üretilen bilginin ancak belli bir süre için geçerli olacağını kabul etmek gerekmektedir. Eleştirel kuramları geliştirenler, bilginin tarihselliği ve geçiciliği üzerinde dururken, ancak belli bir mekan (yöre) için geçerli olacağı üzerinde durmamaktadırlar. Oysa zaman ve mekanın epistomolojideki konumları simetriktir. Biri için söylenen diğeri için de geçerli olacaktır. Yani bir bilgi, zaman bakımından nasıl bir süre için geçerli ise aynı şekilde belli bir mekan için geçerli olacaktır. Toplum tarafından üretilen bilgi ancak o toplumun sınırları içinde geçerli bulunacaktır. Bu bilginin toplumun tanımlandığı alana bağlı bir göreliliği olacaktır. Böyle bir alanın sınırının nasıl belirleneceği pratik bir sorundur. Pratiğin bu sorusuna verilebilecek yanıtlardan biri ulus devletin sınırları olabilir. Ama eleştirel toplum kuramlarını geliştirenler genellikle mekandaki bir sınırlanmışlıktan söz etmiyorlar. Tersine Bhaskar bir enternasyonalizmden söz ediyor. Bu, epistomolojik bir tutumdan çok dünyanın bugünkü gerçeğinin doğurduğu bir pratik sonuç dolasıyladır. Günümüz toplumunun belirleyici yapısal özelliklerinden biri kapitalizm olarak gö-

rülmektedir. Günümüzde kapitalizm uluslararası geçerliliği olan bir yapıdır, dönüştürülmesi de ancak bu ölçekte olanaklıdır. Eleştirel kuramların çoğunda ortak olan anti-kapitalist özellik, bilginin mekansal göreliliği üzerinde yeterince durulmayışının başlıca nedeni olmaktadır denilebilir.

Eleştirel kuramların ontolojik ve epistemolojik kabullerinin bir başka sonucu, toplumsal kuramların büyük ölçüde bağlam-bağımlı (context-dependent) olmasıdır. Burada bağlam bağımlılık çoğu kez yapıldığı gibi doğa bilimlerinin bağlam bağımlı olmadığı (nomolojik), toplumsal bilimlerin bağlamsal (contextual) olduğu savına dayandırılmamıştır. Sayer'in olguları, olayları bağlam bağımlı olanlar ve olmayanlar olarak sınıflamasına dayanmaktadır (Sayer, 1991: 287). Örneğin bir kimyasal reaksiyon bağlam bağımlı değildir. Oysa diğer bazı olaylar ya da olgular vardır ki ortamda bulunan birçok faktörden etkilenerek değişik biçimlerde gerçekleşebilecektedir. Bu olguların niteliği, yeni eklemlenmeleri ya da etkilenmeleri kaldırma kapasitesine sahiptir. Bu olguların sadece toplumsal bilimler alanına özgü olduğunu söylemek de doğru olmayabilir. Örneğin kapitalin işleyişi daha az bağlam bağımlı iken siyasal ideolojiler bulunduğu ortamdan etkilenmeye daha açıktır.

Eleştirel kuramlar, toplumun, insanların öznelliklerarasına dayanarak oluşturdukları bilgilere göre dönüştüğünü kabul ettiğine göre, toplumsal olguların çevreden etkilenme kapasitesinin yüksek olduğunu, yani bağlam bağımlı olduğunu kabul etmenin özel önemi olduğu düşünülebilir. Olguların bağlam bağımlı olması, insanların öznelliklerarası uyuşumlarına göre açıklanan isteklerine bağlı olarak biçimlenmesine olanak vermesi demektir. Toplumun örgütlenmesinde aslında bağlam bağımlı olan belli yapıların ve mekanizmaların bu özelliğinin gizlendiği, insanların değişiklik taleplerinin bu yolla ellerinden alındığı söylenebilir. İnsanların söyleşmesinde bağlam bağımlılığın gizlenmesi önemli bir işlev görmektedir. Çoğu kez toplumsal süreç kavramı da böyle şeyleştirici bir biçimde kullanılmaktadır (Vayda-McCay-Eghenter, 1991: 318-331). Bu nedenle eleştirel kuramın en önemli uğraşlarından birinin bağlam bağımlı olanı açığa çıkarmak olacağı söylenebilir.

Bağlam bağımlı olanın açığa çıkarılma gereğini söylemek tek başına yeterli olmayabilir. Bununla birlikte tüm olguların ve olayların bağlam bağımlı olarak düşünülüp düşünülemeyeceğine, bunun bir iradecilik sapmasına yol açıp açmayacağına da açıklık kazandırmak gerekir. İradecilik

konusunda üç tür sınırlandırmadan söz edilebilir. Bunlardan birincisi bağlam bağımlılığın kendi bünyesindeki sınırlamadır. Bağlam bağımlılığa olanak veren eklemlenmeye açık olma kapasitesinin sınırları vardır. İkincisi farklı derecede bağlam bağımlı olguların bir arada bulunmasının düşünülmesiyle kavranabilir. Bu olgular birbirlerine kademeli olarak sınırlar getirecektir. Üçüncüsü ise toplumda bağlam bağımlı olan ve olmayan olguların birlikte bulunmasını kabul etmektir.[1] Bu halde bağlam bağımlı olmayan olguların bazı sınırlar koyacağı düşünülebilir.

Bağlam bağımlı olmak kişisel eylem düzeyinde ele alındığında ise öznelleştirmeyle (subjektifikasyon) ilgilidir. Başka bir deyişle insanın şeyleşmiş olarak değil, insan olarak düşünülmesinin sonucudur. Eylemin bağlam bağımlılığını kişilerin sadece zaman ve mekanda farklı noktalarda bulunmasına değil, zaman ve mekanda bulundukları konumlara yükledikleri anlamlar bakımından da yorumlamak gerekir. Böyle bir yorum, insanın zamansallık (dünyanın gelişmesinde içinde bulunan an, insanın kendi yaşam döngüsünde bulunduğu yer ve bunlara yüklediği anlam) ve mekansallık (içinde yaşadığı yere yüklediği anlam) özelliğini kabul etmek demektir (Simonsen, 1991: 417-431).

Eleştirel kuramların bilginin öznelliklerarasına dayanarak oluşmasına ilişkin kabulünün bir başka sonucu, bu bilginin bir illüzyon ya da aldanma olma olasılığının yüksek bulunmasıdır. Burada söz konusu olan yanılsama, neo-pozitivizmin her bilimsel önermenin yanlış çıkarılabileceği ilkesinden farklı bir şeydir. Burada bilimsel etkinliğin gerçeğe yaklaşımdaki başarısızlığı değil, toplumsal yapının ve işleyişinin yarattığı yapısal bir yanılsama söz konusudur.

Değişik eleştirel kuramcılar tarafından farklı biçimde ifade edilmiş olsa da bu yanılsamaların iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi toplumsal sistemin var olan yapısının işlerliği için gerekli olan ve bu işlerliği sürdürmeye yönelmiş yanılsamalardır. İkincisi ise öznelliklerarasının sağlanmasında aracı olan dil ve onunla kurulan iletişimin (communication) yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Eleştirel akılcılığın bunlardan birincisini ortadan kaldıracağı beklense bile ikincisini ortadan kaldırması beklenemez.

---

1 Değişik araştırmacılar, makro ya da büyük ölçeklerdeki olguları zorunlu ilişkiler içinde, mikro ya da küçük ölçeklerin olgularını bağlam bağımlı olarak düşünmek eğilimindedir (Pratt, 1989). Sayer, a.g.m.'de bu görüşe karşıdır ve her iki ölçekte de her iki tür ilişkinin olabilirliğini kabul etmektedir.

İnsanlar toplumda dille iletişim kurarlar. İletişim sadece bir kişinin bilincinde olan bir anlamın diğerinin bilincine eşdeğer olarak aktarılması demek değildir. Toplumsal ilişki sırasında anlam sistemleri konusunda sürekli bir pazarlık cereyan etmektedir. Bu anlam istemleri sürekli yeniden tanımlanan bir uzlaşma içerisindedirler. Toplumsal sistem içinde hakimiyet ilişkileri sadece maddi kaynakların dağıtımının denetlenmesi yoluyla kurulmamakta aynı zamanda da bu ilişkileri haklı ya da gerekli gösterecek anlam sistemlerinin üretilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle öznelliklerarasındaki uzlaşma sadece toplumun bilgisini elde edebilmek için epistemoloji açısından gerekli değildir. Aynı zamanda da toplumun işleyişi ya da bütünlüğünü koruması için gereklidir.

Eleştirel kuram toplumların eleştirilerek dönüşümünün hızlandırılması gerekliliğini kabul ettiğinden, toplumda iletişimle oluşturulan anlam sistemleri üzerinde sağlanan uzlaşmaların eleştirel konu olması gerekliliğini kabul etmek durumundadır. Eleştirel kurama göre bir toplumsal ilişkinin sürdürülmesi çoğu kez karşılıklı olarak doğru anlamalardan çok, yanlış anlamalar dolayısıyla gerçekleşmektedir. Toplumsal ilişki içinde, pek çok kavram gücünü açıklığından değil belirsizliğinden almaktadır. Bu tür yanlış anlama ya da belirsizlik anlamları eleştirel kuramcıların var olan yapıları ortaya koyabilmeleri ve kavrayabilmeleri için verimli çıkış noktaları olmaktadır.

Toplumsal olguların kavram bağımlı olduğunu ve anlamaya dayandığını söylemek bunların mutlaka bir toplusal uzlaşmayı içermesi demek olmayabilir. Anlama bazı durumlarda toplumsal çatışmayı da başlatabilecektir. Ayrıca var olan çatışmaların sürdürülebilmesi toplumda değişik anlam sistemlerinin aynı anda yeniden üretilmesi halinde olanaklıdır. Her iki halde de değişik bakımlardan toplumda bir uzlaşma bulunmayacaktır.

Adorno, Hebermas gibi eleştirel kuramcılar, dilin ve iletişimin toplumun yapısına bağlı olmayan sapmaları üzerinde de ayrıca durmaktadırlar. İletişimde yalnız eşanlamların bir kişinin bilincinden diğerine aktarımı gerçekleşmemekte, aynı zamanda iletişim içindeki partnerlerin farklı kimliklerini korumasına da olanak verilmektedir. Hebermas'a göre iletişimin bu niteliği insanları şeyleşmekten korumaktadır. Başka bir deyişle öznellikler arasının bu alanı, içinde bir paradoksu barındırmaktadır. Bir yandan ayrılığı kurmakta öte yandan farklılığı korumaktadır (Dexs, 1987: 234-244).

Habermas ve Lacan, konuşmanın, iletişimin bir başka ikili yüzüne daha dikkati çekmektedirler. Her konuşma gerçekte iki farklı düzeyde gerçekleşmektedir. Birincisi olaylar, nesneler üzerine olan bilginin aktarıldığı düzeydir. İkincisi ise meta düzeyidir. Meta düzey birinci düzeyde aktarılan bilginin geçerlilik alanına ilişkindir. Öznellerarası anlayışın esas olarak kurulduğu düzey budur. Bu ikinci düzeyde anlaşma olmadan birinci düzeydeki iletişimde bir görüş birliği sağlandığından emin olunamaz. Her ne kadar bu ikinci düzey, iletişimin tarafları arasında eşitsizlik bulunduğunda önemli sapmalara neden oluyorsa da, toplumun işlerliği açısından böyle bir algılama yapısına gerek vardır (Dews, 1987: 234-244).

(6) Eleştirel Kuram Pratiği Etkileme Sorununa Nasıl Yaklaşıyor? Eleştirel kuramın kendisi üzerinde düşünen yaklaşımı içinde, bilmek ve uygulamak çok sıkı bir ilişki içindedir. Bilginin var olan dış dünyayı doğru "temsil" etmesinden geçmemekte, dönüşümü gerçekleştirmesiyle kurulmaktadır. Bu anlamda gerçeğe ulaşma kuramsal değil pratik bir sorundur.

Bilgiye bu biçimde yaklaşmış olmasına karşın, eleştirel kuramın uygulamaları daha çok devrimlerin niçin gerçekleşmediğini, dönüşümlerin sağlanamadığını açıklamaya yönelmiş, mücadele pratiğine yol gösteren bir okul niteliğini kazanamamıştır. Oysa eleştirel kuramların toplumsal hareketlere yol göstermekte kullanılması hemen akla gelen bir beklentidir. Kuramın şimdiye kadar üzerinde durduğumuz yapısı bu konuda birçok ipucu vermektedir. Eğer toplumun kendisini yeniden üretme mekanizmalarına açıklık kazandırılırsa, bu yeniden üretim biçiminden kaybı olanların durumlarını doğru değerlendirmelerine olanak sağlayabilecek bir bilgilendirme gerçekleştirilirse, bu konuda önce belli bir grup içinde sağlanan görüş birliği, yani öznelliklerarasılık, demokratik mücadele içinde genişletilerek, istenilen dönüşümü sağlayacak bir siyasi güç ortaya çıkarılabilecektir.

Eleştirel kuramın bize siyasal pratik için, dilden, kültürden başlayarak, ekonomik mekanizmalara kadar uzanan çok geniş bir alanı siyasal eyleme açmasına karşın belli bir eylem stratejisi önermemektedir. Bu da eleştirel kuramın bilim anlayışıyla yakından ilişkilidir. Buna göre daha önce de üzerinde durduğumuz üzere toplumsal olguların büyük ölçüde bağlam bağımlı olduğu kabul edildiğinden her eylemin ya da toplumsal hareketin stratejisinin de kendi bağlamı içinde katılanlarca öznellerarası olarak belirlenmesi gerekecektir. Böyle olunca da önerebildiği, bir stratejiden çok bir yaklaşım olmaktadır.

(7) Eleştirel Kuramlarda Toplumun İç Bütünlüğüne Nasıl Yaklaşılmaktadır? Bu konudaki kabuller toplumda nasıl bir değişme süreci öngörüldüğüyle yakından ilişkilidir. Bir toplumsal yapıdaki iç belirleyiciliklerin ne kadar yüksek olduğu, toplumun ne kadar sıkı bağlı bir bütün oluşturduğu düşünülüyorsa, o toplumda değişmenin de o kadar zor olacağını kabul etmek gerekir. Böyle bir sistemde değişme ancak bir devrimle gerçekleşebilecektir. Tersine, bir toplumda ne kadar sürekli bir dönüşüm olduğu düşünülüyorsa, o kadar esnek bir iç yapının varlığını kabul etmek gerekecektir.

Frankfurt Okulu'nun ilk nesil eleştiri kuramlarında öngörülen toplumsal değişme biçimi devrim olmasına karşın, yine de toplumun değişik öğelerinin birbirini sıkı olarak belirlemekte olduğu kabulünden bir uzaklaşma görülmektedir. Örneğin Adorno tarihsel gelişmenin, toplumların iç tutumunu (coherence) azaltıcı yönde olduğunu söylemektedir. Habermas gibi ikinci nesil eleştirel kuramcılar ise açıkça böyle bir bütünlüğün olamayacağı üzerinde durmaktadır. Habermas, çağdaş, dolayısıyla çok farklılaşmış, ekonomi ve yönetim sistemleri yarı otonom hale gelmiş toplumlarda tam bir fonksiyonel bütünlüğün kurulamayacağını belirtmekte, buna dayanarak da toplumun kendini yansıtan (self-reflecting) ve kendini belirleyen (self-determining) bir özne (subject) olarak düşünülmesinin doğru olmadığını söylemektedir. Bunun yerine toplum içinde demokratik dönüşümün yaşanabilmesini, belli iletişim odakları çevresinde yoğunlaşarak, totoliter savlara başvurmadan, oluşturdukları öznelliklerarasılıklarını yaşama geçiren toplumlar olmasına bağlı görmektedir (Dews, 1987: 227).

Burada akla gelebilecek bir soru bağlam bağımlılık ile iç bütünlüğü yüksek olmayan toplum yapısı arasında bir ilişki olup olmadığıdır. Bağlam bağımlılık ile iç bütünlüğü yüksek olmayan toplum arasındaki iki yönlü değil tek yönlü bir ilişki vardır. Bağlam bağımlı olan ya da bağlam bağımlı olmayan olguların her ikisine de dayanarak iç bütünlüğü yüksek sistemler kurulabilir. Oysa iç bütünlüğü olamayan bir sistemde bağlam bağımlı olmayan olguların gerçekleşme olasılığı düşük kalırken, bağlam bağımlı olguların gerçekleşme olasılığı azalmayacaktır.

(8) Eleştirel Kuramlar Toplum İçin Nasıl Bir Gelecek Öngörüyor, Öngörülen Gelişmenin Bir Yönü Var Mıdır? Eleştirel kuramın topluma ilişkin ontolojik varsayımlarında, sürekli olarak üzerinde düşünülerek geri

beslemelerle dönüşen bir toplum söz konusudur. Daha önce de üzerinde durduğumuz üzere bu dönüşüm sonunda ulaşılacak ereksel (teleologic) bir varış noktası ya da izlenecek evrimsel bir çizgi yoktur. Ama açıkca yapılmamış olsa da insana ilişkin varsayımlar sonucu toplumun daha özgür ve eşitlikçi yönde gelişmesi beklenmektedir.

Burada kullanılan "eşitlikçi" kavramına bir açıklık getirmekte yarar vardır. Eleştirel kuramın ontolojik kabulleri arasında farklılaşmanın da yer aldığı düşünülürse, burada mutlak bir eşitliğin söz konusu olmayacağı ortaya çıkar. Buradaki eşitlikçi gelişmeyi toplum içinde insanlar arasındaki ilişkilerin asimetrik tek yönlü bağımlılık ilişkisinden, simetrik karşılıklı bağımlılık ilişkisine geçilmesi olarak yorumlamak doğru olur.

Bu toplum, aklın kendi üzerinde düşünmesiyle (reflexive) kurulmuş, gelişmesi o toplumun insanlarının isteklerinden etkilenerek biçimlenen, demokratik bir toplumdur. Bu toplumda içinde hiçbir gelişme yönü bulunmayan, buna bağlı olarak da her düşüncenin, her söylemin meşru görüldüğü bir demokrasi anlayışı var mıdır? Bu soruya iki adımda yanıt vermek doğru olur. Birinci adım "reflexive" akılcılığın gelişmesiyle yarattığı büyük kopuşa dayanılarak atılabilir. Eleştirel kurama dayanarak temellendirilen bir demokrasi ile aklın kendi üstünde düşünmesi yolunu kapayan düşünceleri bağdaştırmak olanağı bulunamaz. Örneğin eleştirel kuramlar, toplumsal düzeni, toplum dışı, insan üstü ilahi güçlerin koyduğu söylenen değişmez ilkelerle açıklayan düşünceleri, ideolojileri, daha başlangıçtaki ontolojik kabulleriyle dışlamaktadır. İkinci adımda, kendi üzerinde düşünen aklın işleyişiyle, öznelliklerarası görüş birliğiyle oluşan bir toplumun, bu demokrasisi içinde yönsüz bir çalkantıdan çok, daha eşite, daha özgüre doğru bir ilerleyiş içinde olacağı söylenebilir. Bu öngörüde daha önce de üzerinde durduğumuz üzere insanın niteliklerine ilişkin iyimser bir bakış açısı hakimdir. Bir toplumda bir ilişkinin içyüzü bir kez ortaya konuldu mu ya da öznelliklerarası düzeyde "demistifikasyonu" gerçekleştirildi mi, burada oynanan oyunun aşılabileceği ve bir daha geri dönüşün olmayacağı ya da aynı oyunun tekrarlanmayacağı beklenmektedir.

## 3. Eleştirel Kurama Değişik Toplumbilim Kuramları Nasıl Eklemleniyor?

Bugün çok "araştırma programlı" ya da çok "paradigmalı" bir toplumsal bilimler dünyasında yaşıyoruz. Toplumsal bilimler alanında bir-

çok gelişme oluyor. Bunların bir kısmı doğrudan eleştirel kuramın kapsamı içinde gelişiyor, bir kısmı ise başka bir alanda gelişmiş olsa da eleştirel kurama kolayca eklemlenebilecek özellikler taşıyor.

Bu yazının başında yaptığımız tartışmada eleştirel kurama meta düzeyinde yaklaşıldığı için, bu düzeyden toplum kuramı düzeyine nasıl geçileceği üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir. Bunu yapabilmek için de bu bölümde değişik toplumbilim kuramlarının eleştirel kurama nasıl eklemlenebildiği ele alınacaktır. Böyle bir deneme bize eleştirel kuram çerçevesi içinde ne kadar zengin bir çeşitlilik yaratabileceğini gösterecektir.

Bu yazının sınırlarını çok genişletmemek için ayrıntıya girilmeyecek sadece değişik kuramların meta eleştirel kurama eklemlenebilme olanaklarının gösterilmesiyle yetinilecektir.

Meta eleştirel kurama eklemlenme biçimlerini üç farklı düzeyde ele almak olanaklıdır. Bunlardan birincisi toplumsal sistem düzeyindeki kuramlardır. Eleştirel kuramın daha önce üzerinde durduğumuz nitelikleri onu toplumsal sistem düzeyinde bireyi şeyleştirmeyen, ama toplumu da bireyin iradeciliğine teslim etmeyen bir kuram anlayışına itmektedir. Bu kuram, toplumun bir yandan kendisini yeniden üretirken, bireyi etkilediğini, sınırladığını gösterirken, öte yandan bireylerin eylemleriyle değişebilmesi için kapıların açık kalmasına olanak verecektir.

İkinci grup toplumda ilişki içinde bulunan bireyin yanılsamalara itilişinin yollarını, mekanizmalarını ortaya koyan kuramlardır. Bu yanılsamalar genellikle iletişim yoluyla oluştuğu için iletişim konuları üzerinde durmaktadırlar.

Üçüncü grup ise, yanılsamaların dayandığı kavramsal çerçeveyi oluşturan bu yanılsamalara bir ölçüde kararlılık kazandıran söylemleri çözümleyen yaklaşımlardır.

Bu üç grup içinde çok sayıda kuram yer almaktadır. Ama her birinden toplumsal değişme ve dönüşme ile ilişki kurulduğundan, açık ya da gizli olarak güç ya da iktidar kavramlarıyla da ilinti kurulmaktadır.

Birinci gruptaki kuramların eklemlenme biçimi için değişik örnekler verilebilir. Bunlardan ilki Frankfurt Okulunun yaklaşımında görülebilir. Bu okul Marksist teoriyi benimsemiştir. Değişme devrimle olacaktır. Bunun sağlanması ise yeni sınıfların iktidara geçmesiyle gerçekleşecektir. Yeni sınıfların iktidarı ise bu sınıf içindeki bireylerin sınıf bilincine sahip olması, bu bilincin eylemlerini yönlendirmesiyle sağlanacaktır. Bireyin ey-

leminden toplumsal değişmeye geçiş sınıf kavramı yardımıyla kurulmaktadır. Bu nedenle de sınıf bilinci ve bunun yanılsamasının başlıca kaynağı olan "kültürel endüstri", Adorno'nun olsun Marcuse'nin olsun çalışmalarının esas ilgi odağını oluşturmuştur (Bottomore, 1989: 16, 17).

Bu düzeydeki bir başka örnek Habermas'ın "Toplumun Eleştirel İletişim Kuramı"ndan verilebilir. Habermas toplumu "yaşam dünyası" (lifeworld) olarak kavramlaştırıyor. "Yaşam dünyası" kültürle iletilen ve dilsel olarak organize edilmiş yorumlayıcı kalıpların birikimidir.

Habermas'ın yaşam dünyasının üç yapısal öğesi vardır. Bunlar kültür, toplum ve kişiliktir. Bu üç bileşenin yeniden üretimiyle "yaşam dünyası" yeniden üretilmiş olmaktadır. Bunlardan birincisi, kültürel yeniden üretimdir. Bireyin dünya görüşünü biçimlendirmektedir. İkincisi toplumsal bütünleşmedir. Toplumun kurumsal yapısı, normları ve kurallarının yeniden üretimidir. Üçüncüsü ise toplumsallaşmadır. Bireyin kimliğini ve kendisini ifade etme biçimini belirler ve geliştirir.

Bireyin toplumsallaşma içinde kendisini yeniden üretimi, kültürel ve toplumsal yapı içinde olur ve onlara olumsal (contigent) olarak katkıda bulunur. Bu üç alan da sırasıyla iletişimsel eylemin anlama, koordinasyon, sosyalizasyon yönleriyle ilişkilidir. İletişim ise konuşma eyleminin yapısal bileşenleri; aktardığı bilgi, ifade biçimi ve aktardığı duyu ile gerçekleşir. İletişimsel eylemin özelliklerinin yaşam dünyasının üç bileşeniyle karşılıklı tekabüliyeti, ona hem işlevini görme, hem de yaşam dünyası sembollerinin yeniden üretimi için uygun ortam olma olanağını vermektedir.

Habermas modern toplumlarda, para ve siyasal güç kullanımı bakımından, kapitalist ekonomik sistem ve rasyonel devlet yönetimi olarak bir farklılaşmanın ortaya çıktığını; her ikisinin de yaşam dünyasına para ve siyasal güç kullanımının kurumsallaşması yoluyla kaynaştırıldığını söylemektedir. Yani "yaşam dünyasının sembolik yapısı" ekonomi ve devletin yönetiminin işlevsel zorunluluklarıyla ilişkilidir. Bu bağlantı yasal sistem ve hane halklarınca kullanılmaktadır. Ekonomi ve yönetim sisteminin hakimiyeti yaşam dünyasının başarısızlık krizinin doğmasına neden olmakta; anlamların yitirilmesi, meşruiyetin kaybı, kollektif kimliklerin kararlılığını kaybetmesi, güdülerin yok oluşu vb. ortaya çıkmaktadır.

Habermas'a göre, kültürel yeniden üretim, toplumsal bütünleşme ve toplumsallaşma yoluyla bireylerin yaşamına sızan, o yaşamı adeta işgal eden etkiler, toplumdaki hakimiyetin temel kaynağı olmaktadır. Güç mü-

cadelesi, siyasal mücadele bu alanların hepsinde birden yürütülmelidir. Demokratik toplum ancak bu alanların hepsinde yürütülen mücadelelerle kurulabilecektir (Habermas, 1979; Forester, 1980: 275-289).

Eleştirel kuramla sistem düzeyinde eklemlenen bir başka kuram Giddens'in yapılanma (structuration) kuramı olmuştur (Giddens, 1979). Giddens'in toplumsal sistemlere, toplumsal yapı ve bireyin eylemi ikilemi içinde bakan ele alışlara karşı çıkan yaklaşımı, eleştirel kuramcıları çok etkilemiştir. Bhaskar'ın kuramı üzerinde bu etki çok açıktır. Giddens'in kuramında yapı, bireylerin pratiklerinin hem ortamı, hem de sonucudur. Toplumda eylem yapan her bireyin üyesi olduğu toplumsal sistem hakkında bilgiye sahip bulunduğu, kendi eylemiyle hem o sistemi oluşturduğu hem de yeniden ürettiği kabul edilmektedir. Bu kuram toplumsal sistemin ve bireyin, bireyin eylemiyle sürekli olarak yeniden üretildiği anlayışından yola çıkmaktadır. Kişi ve toplum birbiriyle kaynaşmış tek bir deney içinde yeniden üretilmekte ve birlikte değişmektedirler.

Giddens'in kuramında bireyin bir toplumsal pozisyonu vardır. Bu pozisyonun toplumdaki kişi için tanımladığı haklar ve sorumluluklar bulunmaktadır. Bunları içselleştirdiği bir kimlikle taşımaktadır. Birey bu rolünü var olan toplumsal yapı içinde gerçekleştirmeye çalışacaktır.

Giddens'de toplumsal yapıdan çok toplumsal sistemin yapısal öznelliklerinden söz edilmektedir. Bunlar bireyin uyacağı kurallar ve yararlanacağı kaynaklardır. Birey ve toplusal yapının olumsal (contingent) bir aradalığı toplumsal pratikleri ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal yeniden üretim bu pratiklerin rutinleştirilmesiyle sağlanmaktadır. Giddens bir sosyal sistemin varlığını düzenli toplumsal pratiklerle, toplumdaki bireyler ya da birey topluluklarının ilişkilerinin sürekli olarak yeniden üretilebilmesine bağlamaktadır.

Toplumdaki değişme bu pratiklerin alışılmış kalıplarının dışına çıkması (deroutinization) yoluyla olmaktadır. En kapalı toplumsal sistemlerde bile toplumsal pratikleri rutinleri dışına çıkaran nedenler bulunmaktadır. Bireyin yeniden üretim pratikleri (bağlam bağımlı olması dolayısıyla) beklenmeyen sonuçlar doğurmaktadır. Bu da toplumda bireyin konumu, toplumsal yapı özellikleri ve toplumsal pratiklerin birbirini karşılıklı etkilemesiyle değişmeyi başlatmasına neden olmaktadır. Tabii "deroutinization"un başka kaynakları yok değildir. Eleştirel kuramın değişme mekanizmaları da kolayca bu noktada kurama eklemlenebilecektir.

Giddens, yapılanma kuramında pratiğin, bağlamın ve insan eylemlerinin kural izleyici karakterini ön plana çıkarmaktadır. Burada kısaca üzerinde durulan toplumsal sistem düzeyinde üç kuram, şimdiye kadar eleştirel kuramcılarca en çok yararlanılan kuramlar olmuştur. Kuşkusuz bunlara eklenebilecek başkaları da vardır ya da yenileri geliştirilebilir. Bunlar şu ya da bu biçimde ve bireylerin yeniden ürettikleri ve dönüştürdükleri, yapılar, pratikler ve uzlaşmaların uyumlu birlikteliğini esas alan, toplumun içindeki yapı taşları olarak, bireyleri değil ilişkileri kabul eden gerçekçi kuramlar olacaktır.

Eleştirel kuramlara eklemlenebilen ikinci grup kuramlar birinci grupta ele alınan toplumsal sistemde, bireylerin sistemi yeniden üretirken nasıl yanılsama içine girdiğini açıklamaktadır. Bu nedenle yukarıda sözü edilen kuramların her biri için değişik yanılsama yolları ileri sürülebilir. Ama burada hemen hepsinde önemli bir yer tutacak olan iletişimin saptırılması üzerinde duran kuramların ele alınmasıyla yetinilecektir.

Habermas'ın (Forester, 1980: 285-277) kuramında, eleştirel-toplumsal sistem kuramlarının ilişkiyi esas almasından, ilişkinin de iletişimle kurulmakta olmasından yola çıkılmaktadır. Toplumdaki güç ve üretim ilişkileri taraflar arasında yalnız bilgi iletmemekte, siyasal ve moral anlam da iletmekte, bu yolla destek, güven, hemfikir olma ya da fedakarlık talep etmektedir. Bu iletişimin saptırılmış olması ve yanılsamalara yol açması nasıl ortaya konulacaktır?

Bu saptırmayı ortaya koymak için Habermas'ın karşılaştırma yapabileceği bir iletişim biçimine ihtiyacı vardır. Bunu siyasal olarak engellenmemiş, saptırılmamış, sağduyuya uygun düşen iletişim ve ilişkiler ile yönetimin ve üretim ilişkilerinin ortaya çıkardığı iletişimi karşılaştırarak yapmaktadır. Bu karşılaştırmada bir yanda bürokratik ve kapitalistlik iletişimin yalnızlaştırıcı, güçsüzleştirici, beceriksizleştirici yüzü, diğer yanda demokratik siyasal eleştirinin, karşılıklı anlamaya ve özgür görüş birlikteliklerine dayanan iletişimin kollektif güçlendiriciliği ortaya çıkacaktır.

İletişimin saptırılmasından, devletin ve üretimin var olan gücünü meşrulaştırmakta, karar süreçlerinden bu kararın yaşamlarını etkilediği grupları dışlamakta, bilim ve teknolojiden siyasal sorunların teknisyenlerce çözülebileceği konusunda siyasal ve moral illüzyonlar oluşturulmakta, katılımı ve siyasal alternatifler yelpazesini daraltmakta yararlanılmaktadır. Toplumdaki bu bireyi güçsüzleştirici iletişimden kurtulmanın yolu, de-

mokratik siyasettir. Kollektif eleştiri içinde gelişen görüş birliği, güçsüzleştirmeyi de aşacak ve becerebilir hale getirecektir.

Habermas, bir toplumda saptırılmış iletişimin bu işlevleri nasıl gördüğü üzeride ayrıntılı olarak durmamaktadır. İlgisini daha çok iletişimin dört normu; anlaşılabilirlik, samimilik, meşruluk ve doğruluk bakımından yüz yüze, organizasyonlar arası ve siyasal-ekonomik düzeydeki iletişimlerde ne tür sapmalar bulunduğuna ve bu sapmaların ne tür sorularla açığa çıkarılabileceğini ortaya koymaya yöneltmiştir.

Eleştirel kurama, benzer bir işlev görmek üzere, Habermas'ınki dışında başka iletişim kuramları da kolayca eklemlenebilecektir. Örneğin Liyotard'ın "dil oyunları"nın (Lyotard, 1984: 70) böyle bir eleştirel kurama kolayca eklemlenebileceği düşünülebilir.

Eleştirel kurama eklemlenebilen üçüncü tür kuramlar yanılsamaların dayandığı kavramsal çerçeveyi oluşturan ve bu yanılsamalara kararlılık kazandıran "söylem" çözümlemeleridir.

Foucault'un çalışmalarıyla toplumsal bilimlerin gündemine giren "söylem" (discourse) çözümlemeleri iki yönüyle ilginçtir. Birincisi söylem ve iktidar ilişkisidir. İkincisi ise belli bir otonomisinin bulunması ve temelde metin (text) üzerinden saptandığı için temsil bunalımına düşmeden inceleme konusu olabilmesidir.

Foucault'ya (Foucault, 1987: 23-24; Foucault, 1977: 21-40) göre toplumda iktidar zorla kurulmamakta toplumsal yaşamın içindeki her ilişkide yeniden üretilmektedir. Bunu söylem sağlamaktadır; söyleme iktidarı oluşturmakta, iktidar da iktidarını pekiştirecek bir söylem arayışı içinde bulunmaktadır.

Faucault iktidarı yalnızca var olan üzerinde bir egemenlik ilişkisi olmadığını, yaratıcı olduğunu söylemektedir. Yaratıcıdır çünkü gerçekliği yaratmaktadır. İktidar varlığını bu yaratıma borçludur. Kendi yarattığını denetler. Bu yaklaşımın eleştirel kurama yakınlığı açıktır. Böyle olunca söylemin çözümlenmesi eleştirel kuram için çok yararlı hale gelmektedir.

Söylemin yapısının çözümlenmesi, ideoloji alanının ve onun gerçeğinin daha iyi kavranmasına ve otonomisinin anlaşılmasına olanak verecektir. Burada karşımıza iki düzeyde söylem çıkmaktadır. Bunlardan birincisi toplumda yaşayan bireyi iktidarı altına alan söylemdir. Kuşkusuz eleştirel kuram bu söylem üzerinde önemle duracaktır. Ama ikinci düzeyde bir söylem daha vardır, o da bilimin söylemidir. Bu söylem kavramlar, tema-

lar, ilgi alanları vb. ile oluşmuş yapısallaşmış bir alanda kurulmaktadır. Bu alana Foucault "söylemsel formasyonlar" demektedir. Eleştirel kuramın kendisi de böyle bir söylemsel formasyon içinde oluşmuş bir söylem olmaktadır.

## 4. Sona Erdirirken

Bu yazıyı sona erdirirken eleştirel kuramın demokrasi anlayışımıza getirebileceği zenginlikler üzerinde biraz durmakta yarar var. Günümüzde demokrasinin iktidarın bölüşülmesi ya da el değiştirmesini sağlayan bir pratiğe indirgenmesi modernitenin topluma ilişkin ontolojik kabulleriyle ve bilim anlayışıyla yakından ilişkilidir. Ahlak ve bilim alanının ayrışması ve bilimin evrensel gerçeklik iddiasında bulunması akılcılığı araçsallaştırmakta, bu ise demokrasi pratiğini iktidarın meşrulaşmasını ya da el değiştirmesini sağlayan bir sürece hapsetmektedir.

Eleştirel kuramın hem ontolojik varsayımlarında, hem de bilgiye yaklaşımında getirdiği yenilikleri bir konvansiyonalist oyun olarak düşünmek çok yanıltıcı olur; pratikte çok önemli yansımaları olabilecek biçimde demokrasi ve insan anlayışını değiştirmektedir. Önce ontolojik kabullerin getirdiği bazı sonuçlar üzerinde duralım: Birey ve toplum düzeyinin birbirleriyle etkileşimli bir biçimde ayrı ayrı düzeyler olarak varlığının kabulü, insanı şeyleştirmekten koruyor. Yaşanılan toplumu insanın yaratıcılığına ve zengin kapasitelerinin gerçekleştirilmesine açık hale getiriyor. Toplum düzeyinin varlığının kabulü, kamu alanının varlığının algılanmasını kolaylaştırıyor. Mutluluğu sadece kişisel hazzında bulan bireyi, toplum düzeyinden de mutluluğuna kaynak bulabilen bir kişi haline getiriyor.

Demokrasiyi bir iktidar paylaşımı süreci olmaktan çıkarıyor. Onu kamu alanının sağlıklı oluşmasını gerçekleştiren bir yaşam biçimi haline getiriyor. İktidarı ya da siyasal gücü devredilebilir bir şey olmaktan kamu alanında oluşturulan bir şey olmaya dönüştürüyor. Rasyonelliği araçsal ve toplum dışından değerlendirilen bir şey olmakta çıkararak, karşılıklı iletişimle ortaya konulan bir şey haline getiriyor. Ontolojik kabullerin sonuçları üzerinde yaptığımız bu değerlendirme sadece bir olanağı ortaya koyuyor. Kuşkusuz başka değerlendirmeler yapılabilir, başka olanaklardan söz edilebilir.

Toplumsal bilimlere, nesnel ve evrenseli aramaktan vazgeçerek, öznellikler arasına dayanarak yaklaşmanın getirdikleri üzerinde duralım. Bu yak-

laşım, bilimsel bilginin, geleceği kişilerin seçmelerine kapayan bir işlev yüklenmesini ortadan kaldırıyor. Bize geleceği kestiren değil, geleceğin seçmelere açık olduğunu gösteren bir bilim anlayışı getiriyor. Ama özgürleştirmeyi, bilgiyi olanaksız hale getirerek yapmıyor. Postmodernistlerin oldukça büyük kesiminin yaptığı gibi, evrensel geçerlilik savında bulunan toplumsal bilimin karşısına, bilgiyi ve toplum üzerinde değerlendirme yapmayı olanaksız kılan, bir öznelliği ya da öznel tepkileri çıkarmıyor. Tersine oluşabilen, zaman içinde gelişebilen, eyleme yol gösterebilecek düzeyde bir kararlılığı olan bilimsel bilgiyi koyuyor. Bu nedenle de eleştirel kuram işlerliği olan bir toplumsal düzenin kurulmasına olanak verme potansiyeli taşıyor. Eleştirel kuramın var olan toplumsal yapıyı pozitivist toplum bilimine dayanarak savunanların elinden bunun doğal ya da kaçınılmaz olduğu savını alırken, önerilerinin olanaklı bir toplum projesi içermediği suçlamasından kaçınıyor. Bilimsel bilgi ile demokrasi arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırıyor, birbirini besler hale getiriyor.

Öznelliklerarasına dayanan bilim, modernitenin getirdiği bilim ve ahlak alanı arasındaki kesin yalıtımı da ortadan kaldırıyor. Araçsal rasyonaliteden kurtulmayı da zaten bu sağlıyor. Ayrıca öznelliklerarasına dayanan bilginin, eğer olanaklıysa nesnel bilgiyi de dışlamadığına dikkati çekmekte yarar vardır. Nesnel olan zorunlu olarak öznelliklerarasılığı gerçekleştirendir.

Eleştirel kuramın toplumbilimlerine getirdiği yeni açılımları ve demokratik toplumların oluşturulması açısından olanaklarını sergilemek, pozitivist toplumbilimlerin ortadan kalkacağı sanısını yaratmamalıdır. Pozitivizmin var olan toplum düzeninin sürdürülmesinden yana olanlar için uygunluğunun yanında kısa erimde güvenilir kestirimlerde bulunması da ona talep yaratacaktır. Günümüzün çok paradigmalı toplumsal bilimler dünyasında pozitivizm de varlığını koruyacaktır. Ama bu pozitivizm evrensellik savı çok ciddiye alınmayan bir pozitivizm olacaktır.

## Kaynaklar


Roy Bhaskar: (1989), *Reclaimin Reality,* Verso, London - New York.

Roy Bhaskar (ed.), *A Meeting of Minds, Socialist Discuss Philosophy Towards a New Symposium,* (1991), The Socialist Society, Mayıs 1991.

Tom Bottomore: (1989), *Frankfurt Okulu,* Ara Yayıncılık, İstanbul.

S. Dalby: (1991) *Critical Geopolitics: Discourse, Difference and Dissent, Environment and Planning D,* Cilt 9.

Peter Dews: (1987), *Logics of Disintegration, Poststructuralist Thought and the Claims of Criticak Theory,* Verso, London - New York.

John Forester: (1980), "Critical Theory and Planning Practice", **Journal of American Planners Association,** Temmuz, 1980.

Michel Foucault: (1977), *The Archeology of Knowledge,* Tovistock Publications, London.

Michel Foucault: (1987), *Söylemin Düzeni,* Hil Yayınları, İstanbul.

Anthony Giddens: (1979), *Central Problems in Social Theory,* The MacMillan Press, London.

Jürgen Habermas: (1979), *Communication and the Evolution of Society,* Beacon Press, Boston.

Jürgen Habermas: (1981), *Theorie des Kommunikotiven Hondelns,* Suhrkamp, Frankfurt.

Rayani Kanth: (1991), "Economics and Epistemology: A Realist Critique", **Capital and Class,** Yaz 1992.

Jean-François Lyotard: (1984), *The Postmodern Condition, A Report on Knowledge,* University of Minnesota Press, Minneapolis. (Türkçesi, *Postmodern Durum,* çev: Ahmet Çiğdem, İstanbul, Ara Yay., 1990.)

William Outhwaite: (1991), "Realism and Critical Theory", **The Socialist Society,** Mayıs 1991.

Andrew C. Pratt: (1989), *Towards an Explanation of the Form and Location of İndustrial Estates in Cornwall in 1984 - A Critical Realist Approach,* University of Exeter, yayımlanmamış Phd. Tezi.

Andrew Sayer: (1991), "Behind the Locality Debate: Deconstructing Geography's Dualism", **Environment and Planning** *A,* Cilt 23.

Andrew Sayer: (1992), *Method in Social Science - A Realist Approach,* Routledge, London - New York.

K. Simonsen: (1991), "Towards an Understanding of the Contextuality of Mode Life", **Environment and Planning** *D,* Cilt 9.

Phil Saleter: (1989), *Frankfurt Okulu*, BFS Yayınları, İstanbul.

İlhan Tekeli: (1992), Postmodern Durum, Kültürel Parçalanma ve Demokrasi, Sanart'ın "Sınırsallık Mekan" konulu sempozyumuna sunulan bildiri (Ekim 1992).

Andrew P. Vayda, Bonni J. McCay, Cristina Eghenter: (1991), Concept of Process in Social Science, **Philosophy of the Social Science**, Cilt 21, No 3, Eylül 1991.

Anthony Woodiviss: (1990), *Social Theory After Postmodernism, Rethinking Production, Law and Class*, Pluto Press, London.

# TOPLUMSAL BİLİMLERİN ÖNÜNÜ AÇMAYA İNSAN MODELLERİNİ TARTIŞARAK BAŞLAMAK*

## 1. Giriş

Defter ve Toplum ve Bilim dergilerinin düzenlediği "Sosyal Bilimleri Açın" adını taşıyan bu toplantı, uzun zamandır düşünmekte olduğum, toplumsal bilimler ile insan modelleri arasındaki ilişkiler konusunu yazıya dökmem için iyi bir firsat oluşturdu.

Bu konunun benim gündemime girişinin arkasında son yıllardaki iki gelişme bulunuyor. Bunlardan birincisi postmodernizmle birlikte modernist dönemin epistemolojisine getirilen eleştirilerdi. Postmodernizm, özellikle toplumsal bilimler alanında dış gerçekliğin nesnel temsilinin olanaksızlığını ortaya koyarak bir temsil krizi yarattı. Postmodernizmin öznele, anlık olana, tepkisele dayanan, her şeyi göreli hale getiren eleştirisi yeni bir toplumsal bilimin kurulmasını olanaksız hale getiriyordu. Bir anlamda postmodernizm, modernizmin bilime yaklaşımını krize götürürken yerine bir seçenek öneremiyordu. Bu durumda toplumsal bilimlerin olanaksızlığı karşımıza ciddi bir soru olarak ortaya çıktı. Karşılaşılan bu soruya olanaklı bir yanıt, eleştirel gerçekçiliğin, bilimi öznellerarası uzlaşmaya dayandıran yaklaşımından geldi. Başka bir yazıda ayrıntılı olarak ele aldığım bu olanak üzerinde bu yazıda durmayacağım. Bu tür gelişmelere karşın var olan toplumsal bilimlerin anlamlılığını koruyan ikinci bir seçenek sürekli olarak gündemde kalmıştır denilebilir. Bu yazının konu-

* **Toplum ve Bilim, Defter** dergileri ortak çalışma grubu; Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek, Metis Yayınları, Kasım 1998, s. 13-33'de yayımlanmıştır.

sunu bu ikinci seçenek oluşturmaktadır. Postmodernist eleştiriler sonrasında, tam bir nesnel temsilin olanaksızlığı kabul edildiğinde, eksik ya da gerçekliği ancak kısmen yansıtan temsil yoluyla kurulmuş bulunan, var olan toplumsal bilimleri tamamen yadsımak yerine, bu birikimden nasıl yararlanılabileceği sorusu sorulabilir. Bu soru bizi var olan toplumsal bilimlerin bulgularının hangi sınırlar içinde geçerli olacağının saptanmasına götürecektir. Başka bir deyişle eksik temsille kurulan bir bilgi alanının ne tür sapmalar taşıyacağının daha başlangıçtan ortaya konulmasını gerektirecektir. Böylece kullanılma sınırları iyi tanımlanmış, eksik temsile dayanan kuramlardan yararlanılmasının sakıncaları önemli ölçüde kalkacaktır.

Bu konunun benim gündemime girişinin ikinci nedeni otuz yılı aşkın süredir şehir ve bölge planlama eğitimi veren bir bölümde hocalık yapmamla ilgilidir. Şehir ve bölge planlaması, toplumsal bilimler alanının hayli katılaşmış disiplinlere ayrılmış yapısının İkinci Dünya Savaşı sonrasında toplumların gereksinmesini karşılamakta yetersiz kalması üzerine gelişen, disiplinlerarası alanların en çok bilinenlerinden ve kurumsallaşmış olanlarından biridir. Şehir ve bölge plancıları genellikle böyle bir disiplinlerarası alanda çalışmış olmaktan memnundurlar, bunu kendilerinin bir ayrıcalığı olarak görürler. Geçen yılda ders vermekte olduğum bölümün programı gözden geçirilirken bu alanın disiplinlerarasılığının vurgulanmasına karşı çıktım. Bu karşı çıkışın hem pratikten kaynaklanan, hem de epistomolojik nedenleri vardı. Pratik nedeni 50 yılı aşkın bir süredir eğitim veren, eğitimini yalnız yüksek lisans düzeyinde değil lisans düzeyinde de kurumsallaştırmış olan bir alanın artık kendisinin bir disiplin haline gelmesi gerektiğine ilişkin inancımdı. Belki bundan daha da önemlisi epistetomolojik düzeydeki kaygılardı. Disiplinlerarası olma adına, bir olguyu anlamak için değişik toplumsal bilimlerin bulguları yan yana getirilirken yaratılan iç tutarsızlıklar görmezlikten geliniyordu. Kurumsallaşmış her toplumsal bilimin temelinde kendi amaçları doğrultusunda formüle edilmiş farklı bir insan modeli bulunmaktadır. Kuşkusuz bu modellerin her biri eksik bir temsil niteliğindedir. Bu farklı insan modellerine dayanılarak geliştirilmiş bulguların bir araya getirilmesi, eklektik, iç tutarlılığını kurmakta zorluklarla karşılaşılan bir bilgi alanı ortaya çıkarıyordu. Böyle bir alan kendisi bir disiplin olmaya yönelmedikçe, böyle bir iddiaya sahip olmadıkça özgün gelişmeler ortaya koyamıyor, canlılığını büyük ölçüde diğer alanlardaki gelişmelerden yaptığı ithalat ile korumaya çalışıyordu.

Benim uzun yıllar disiplinlerarası bir alanda çalıştıktan sonra böyle bir yaklaşımın uzun vadede çıkardığı sorunlardan yakınmaya başladığım bir dönemde, Gulbenkian Komisyonunun sosyal bilimlerin yeniden yapılanması hakkındaki "Sosyal Bilimleri Açın" raporu Türkiye'de de yayımlandı. Bu rapor da sosyal bilimlerin bir atılım yapabilmesini temelde sosyal bilimler alanında disiplinlerarası çalışmaların kurumsallaştırılmasına bağlı görüyordu.

Bir yandan toplumsal bilimlerin eksik temsile dayanılarak kurulduğunun bilincinde olmak öte yandan tek tek disiplinlerin karşılaşılan toplumsal olgular karşısında yetersiz kalmasına çözüm olarak sunulan disiplinlerarası yaklaşımların tutarlı çözümler üretemeyeceğini düşünmek, beni her toplumsal bilimin gerisindeki insan modelinin ya da temsilinin irdelenmesi noktasına getirdi. Böyle bir irdeleme yapmaktan amacım, insanın, gerçekçilik iddiası taşıyan, çok yönlü bir modelini ortaya koymaya çalışmak ve tüm toplumsal bilimlerin bu modeli esas alarak kurulması halinde disiplinlerarası yaklaşımlara gerek bırakmayan, iç tutarlılığı olan bir toplumsal bilim kurulabileceğini iddia etmek değil. Bunun olanaksız ve savunulamaz olduğunu biliyorum. Amacım bir total temsil aramak değil; aksine, değişik problemler için ayrı ayrı geliştirilebilecek, eksik temsile dayanan insan modelleri üzerinde yoğunlaşmak. Böylece toplumsal bilim alanının belli disiplinlerin dondurulmuş insan modelleri tarafından adeta parsellenmiş olmasının yarattığı sakıncalardan kaçınılabileceğini düşünüyorum.

Olanaklı insan modellerinin hepsini gündemde tutabilen, bir toplumsal bilim alanında belli bir insan modelinin benimsenmesinin sonuçlarının bilincinde olan, buna bağlı olarak problemlerine uygun insan modelini seçebilen bir toplumsal bilim alanının, hem temsil krizini doğuran eleştirileri karşılayabileceği hem de yeni toplumsal sorunları ele almada disiplinlerarası yaklaşımların sorunlarıyla karşılaşmayacağı söylenebilir. Ayrıca böyle bir yaklaşımın önemli siyasal sonuçları olabileceğini de düşünüyorum. Özellikle toplumdaki değişik gruplar, üzerinde uzlaşamadıkları ekonomik ve sosyal politikalar konusunda pozisyonlarını savunurken artık toplumsal bilim disiplinlerinin tartışma konusu olmayan sonuçlarını ileri süremeyeceklerdir. Bu sonuçlar, değil bunların arkasındaki insan modellerinin irdelenmesi gündeme gelecek, kullanılan insan modellerinin kendisi pazarlık konusu haline gelebilecektir. Böylece de toplumsal bilim alanının tutucu amaçlarla eleştirileri daha kolayca karşılanabilecektir.

Bu yazıda toplumsal bilimlerin bu türde bir önünü açma stratejisini savunabilmek için önce toplumsal bilimler alanında ya da topluma ve insanlara ilişkin olarak geliştirilmiş değişik söylemlerin altında gizil bulunun insanın niteliğine ilişkin kabulleri ya da insan modellerini belli bir sınıflama içinde ele alacağım ve seçilen modellerin ne tür bulgulara ve toplumsal sonuçlara yol açtığı üzerinde duracağım. Elde edilen bu sonuçların, toplumsal bilimlerin gerisindeki insan modellerini açıkça tartışmaya başlamasının ne kadar önemli olduğunu ortaya koyacağını sanıyorum. Daha sonra bu insan modellerini tartışarak olanaklı modeller yelpazesinin nasıl geliştirilebileceğini ve bunlar arasından ne tür seçmeler yapılabileceğini ele alacağım. Kuşkusuz bu tartışmalarda kültürel ve felsefi antropoloji alanlarındaki geniş bir birikimden yararlanacağım, ama benim yazım bu alanlarda olmayacak.

## 2. İnsanın Niteliğine İlişkin Farklı Modeller ve Sonuçları Üzerine

İnsanın niteliğine ilişkin düşüncelerin gelişmesini düşünce tarihinin başlangıçlarına kadar götürmek olanaklıdır. Ama bu akış içinde Sokrates'in "felsefi insan nedir?" sorusunu açıkça sorması bakımından ayrı bir yere sahiptir. Sokrates bu soruya insanı tanımlayarak değil, insanın niteliklerini sayarak yanıt getirmeye çalışmıştır. O insanı kendisine ussal olarak sorulan sorulara ussal yanıtlar verme yetisiyle betimlemektedir. İnsanın gerek bilgisinin, gerek ahlaklılığının bu yetisinin kapsamı içinde davranabileceğini ortaya koymaktadır. Dinler de söylemlerini kurarken insanın özelliklerine ilişkin açık ya da gizil saptamalarda bulunmuşlardır. Düşünce tarihinde bu yazının konusu bakımından önemli olan dönüm noktası Aydınlanma sonrasıdır. Aydınlanma sonrasında bilen özne olan insanla, bilinen nesne olan insanın ayrılmasıyla insanın bilimsel bilginin konusu olması gündeme gelmiş, yani nesnel temsil sorunu ortaya çıkmıştır. Aydınlanmanın aradığı insan modeli kendi çizgisine uygun evrensel bir insan temsilidir.

Bu soruya bilim ve felsefe alanında verilen çeşitli yanıtları bu yazıda beş farklı model içinde toplayarak özetlemeye çalışacağım. Bu modeller kendilerini kabul ettirebilmek için dinlerin insan modelleriyle bir yarışma içinde olmuşlardır. Bu nedenle önce tek tanrılı dinlerin insan modeli üzerinde durulacak, daha sonra Aydınlanma sonrasının beş modeli verilecektir.

**Tek Tanrılı Dinlerde İnsan Modeli**

Tek tanrılı dinlerin insanı somut örneğini Adem ve Havva'da bulmaktadır. Adem ve Havva insana ilişkin sayabileceğimiz konuşma, inanma, düşünme, sevme, içi sıkılma, kızma vb. tüm nitelikleri içerir bir biçimde tanrı tarafından yaratılmışlardır.

Tanrı insanı kendisinin bir imgesi olarak yaratmıştır. Tanrı her şeyi bilen, güçlü, her şeyi yapabilen, her yerde ve her zaman var olandır. Ama bu tanrı kendi isteyince gizlenmiştir. Onun için onun bir imgesi olan insan da tam olarak bilinemez giz olma özelliğini korur. Tüm canlılar tanrının özelliklerinden bir şey taşırlar. Ama tanrıdan çok uzak olmakla birlikte insanın tanrıya benzerliği dünyadaki diğer canlılara göre daha fazladır. İnsan bundan dolayı meleklere eşlik etmektedir. Ama melek değildir, çünkü bedeni ya da nefsi vardır. Buna rağmen sadece bedenine esir değildir, aklı bulunmaktadır.

Bu akıl Sokrates'teki gibi sorgulayıcı bir akıl değildir, inanmayı sağlayan ve sürdürendir. Akıl insana açık seçik olanın, doğruluğun, bilgeliğin yolunu gösteremez. Çünkü kendisinin ne olduğu bir gizdir. Bu nedenle akıl tanrı tarafından aydınlatılmadıkça kendi başına bir yol gösterici olamaz.

Her şeyi yapabilen ve belirleyen, her yerde ve zamanda bulunan bu tanrı, insanların her yerde ve her zamanda yapacağını önceden belirleyebilecekken, bu belirlemeyi yapmayıp insanı özgür bırakmıştır. Bu özgünlük tanrının yarattığı insanı sınayabilmesi, cezalandırma olanağını elinde tutması içindir. Tek tanrılı dinler insanın sınırlı olan biyolojik yaşamını ebediyete kadar uzatmaktadırlar. Bunu ruh ve beden ayrımını getirerek yapmaktadırlar. Ruh ebedi olandır. İnsan doğduğunda bedene girmekte, öldüğünde bedeni terk etmektedir. İnsanın ebediliği ruhu üzerinden sağlanmaktadır. İnsanın yaşamı bildiğimiz dünyada bitmemektedir. İnsanın yaşamının bu dünya sonrasında da süreceğinin kabul edilmesi beraberinde bir öteki dünya tasarımını getirmektedir. Esas ve ebedi olan yaşam oradadır. Öteki dünyada iyi ve güzel bir yaşam sürebilmek için insan bu dünyadaki yaşamında doğru sınav vermelidir. Tanrının ona verdiği özgürlüğü nefsinin emrinde kullanmamalıdır. Özgürlüğünü kendisini coşkuyla en yüce olana ve onun buyruklarına adayarak kullanmalıdır. Bu onu tanrıya yaklaştıracaktır. Bunu gerçekleştirebildiği ölçüde öteki dünyada ödüllenecek, eğer buna uygun olarak davranmıyorsa bir süre cezasını çekerek

daha sonra iyi bir yaşama kavuşacaktır. Tanrıyı tanımayanlar ise sürekli olarak cezalandırılacaklardır.

Tek tanrılı dinler arasında bazı farklılıklar bulunmasına karşın, genel çizgileriyle bu dinlerin böyle bir insan modeline sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bu modelin birkaç özelliği vardır. Bunlardan birincisi insanın kendisinden yola çıkılarak tanımlanmasıdır. İnsan kendisinin dışında olan (varsayılan) bir büyük potansiyele (tanrı) göre tanımlanmıştır. Bu hem teslim olunacak olan, hem de öykünülendir. Büyük potansiyelle ilişkilendirilerek tanımlanmıştır. İkincisi ise insanın zamansal sınırının yeniden tanımlanmış olmasıdır. İnsanda beden ve ruh ayrımı getirilerek yaşam edebileşmiş ve bir ikinci dünya kavramı yaratılmıştır. Böylece insan fiktif bir zaman ve mekan içine yeniden yerleştirilmiştir.

Bunun tek tanrılı dinlerin en önemli bulgusu olduğu söylenebilir. Yaratılan sonsuz bir ödüllendirme ve cezalandırma kapasitesi yoluyla bu dünyadaki yaşamın sorunlarına katlanma, insanların yaşamını denetim altına alma mekanizması yaratılmıştır. Hakça olmayan toplumsal düzenlerin sürdürülmesi kolaylaşmıştır. Ayrıca insanın en yüce olana adanmasıyla aklının kullanılması geri plana itilmiş, böylece kutsal olan adına insanı diğer insanlarla olan ilişkilerinde normal olarak istemeyeceği şeylere, örneğin şiddete ve savaşa yönlendirmenin yolu bulunmuştur.

## Aydınlanma Sonrasının, İnsanın Diğer Canlılardan Nitelik Farklılığını Belirlemeye Dönük Modelleri

Aydınlanmanın insan merkezli düşüncesi insanın özünün ne olduğu sorusuna önem veriyordu. Bu soru insanın kendisini temellendirmesi için gerekliydi. Bu modellerde insanın davranışlarına ve performansına dayanarak onu hayvanlardan ayıran değişik nitelikler sıralanmaktadır. Bu farklılıkların bir derece mi yoksa bir nitelik farklılaşması mı olduğu tartışma konusu olmuştur. İnsanı merkeze alan Aydınlanma düşüncesinde bu farklılığı bir nitelik farklılığı olarak görmek eğilimi hâkimdir.

İnsanı betimlemeye dönük tartışmalar temelde bu soruları yanıtlamaya çalışırken Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabında, paleontolojik bilgilere dayanarak evrim kuramını ortaya koymasından sonra insanın farkının nasıl nitelendirileceği konusu yeni bir boyut kazanmaktadır. Evrim kuramı da insanın ne zaman ortaya çıktığını saptayabilmek için insanın farklılığını ortaya koymak zorundadır. Ama bu farklığı tek başına saptamak yeterli de-

ğildir. Bu farklılığın evrim sürecinde bir kopukluk olduğunu kabul etmeden kurulabilmesi istenmektedir.

Evrim sürecinde bir kopmaya yer vermeden bu farklılığı kuran değişik kuramcılar genellikle insanın temel bir niteliğinin evrimsel süreçte mutasyon ve çevresel koşullarını yarattığı doğal ayıklanma içinde nasıl doğabileceğini göstermekte, daha sonra da insandaki diğer nitelik farklılıklarının zaman içinde bu temel nitelik farkından nasıl çıkarsanabileceği üzerinde durmaktadırlar. Başka bir deyişle insanın niteliklerini betimlemekten çok insanlaşma sürecini betimlemektedirler.

Değişik kuramlarda insanın dik yürümesi, özel bir el biçimine sahip olması (el-emek kuramı), alet yapması, aklının bulunması, konuşması, sembolleştirmesi, işbirliği yapması (toplumsal yaşam içinde olması) gibi farklılıklardan insanın diğer nitelikleri çıkarsanmaktadır. Bu yazının amaçları bakımından hangi modelin üstün olduğu konusunda bir tartışmaya girmek gerekmemektedir. Bu yazıda bilimsel disiplinlerin dayandıkları insan modellerinin yeterlilikleri üzerinde bir tartışma yürütüleceği için burada bu amaca uygun olarak insanın farklılıklarına ilişkin saptamaların hayli geniş bir listesinin verilmesiyle yetinilecektir.

İnsanın diğer canlılardan farklı olan çok sayıda özelliğini çıkarsamak için, temel önemde sayılan ana farklılıklara dayanılarak çıkarsanan birkaç sonuç üzerinde daha ayrıntılı olarak duralım. Bu ana farklılıklardan birisi olan sembolleştirme ve dil geliştirebilme kapasitesi, insanların, hayvanların hiçbir biçimde sahip olmadıkları kültürü üretebilmesine ve bunu zaman içinde biriktirebilmesine olanak vermektedir. İnsanın kültür üretebilmesi ve sürekli gelişen bir kültüre sahip olarak yaşamını sürdürmesi, onun aynı zamanda tarihsel olması sonucunu doğurmaktadır. İnsan biyolojik olduğu kadar tarihsel bir varlık alanıdır. Bu ise tarihin farklı dönemlerinde yaşayan insanların farklı davranacaklarının kabul edilmesi demektir. Öyleyse insana ilişkin her zaman geçerli olacak evrensel bir modelin kurulmasında sorunlar bulunacaktır. İnsanın farklılığını temellendirmekte kullanılan başlangıç niteliklerinin konumuz bakımından ilginç bir başka sonucu, insanın hayvanlarda bulunmayan, dış dünyayı kendisinden ayırabilme özelliğine sahip olmasıdır. Her hayvan yaşadığı çevrenin merkezidir. İç ve dış duyumlarını farklılaştıramaz. İnsanlar ise duyumlarının dıştaki karşılıklarını bilebildikleri için kendisi ile çevresini ayırabilmektedirler. Bu ise çevreye uyum sağlama olduğu kadar çevreyi

kendisine uygun olacak biçimde değiştirebilme olanağına sahip olmak demektir. Öte yandan insanın zamanla ilişkisi de farklıdır. Hayvanda zaman kavramı olmadığı için her dürtüsünü hemen gerçekleştirmeye çalışır. Oysa insanda bir zaman fikri olduğu için isteklerini erteleyebilir ve planlayabilir.

Bir başka sonuç insanın ancak toplumsal yaşam içinde insanlaşabilmesidir. Tek başına yaşayabilmiş bir kimsenin bugünkü insan niteliklerine sahip olması olanaksızdır. Bu da insanın eğitilebilen bir varlık olması sonucunu getirmektedir. İnsan biçimlendirilebilir yani plastiktir. Oysa hayvanların eğilip bükülebilirliği yoktur, sadece terbiye edilebilmektedirler.

İnsanın hayvandan farklılıkları üzerine kurulan listeyi hızla artırmak olanaklıdır. Ayrıntıya girmeden bu özellikleri; üreten, yaratan, güzeli arayan, inanan, seven, tavır alan, isteyen, tutkulu, özgürlüğünü arayan, hazzını artırmak isteyen, güç sahibi olmak isteyen, uyumsuz, başkaldıran, savaşan, uyum gösteren, boyun eğebilen vb. diye sıralayabiliriz. Sanıyorum ki insanın farklı niteliklerinin tümünü içerdiğini iddia eden tüketici bir liste hazırlanamaz. Yani başka bir deyişle total bir insan betimlenmesi ulaşılamaz bir idealdir.

**Toplumsal Bilimlerin İnsan Modelleri Üzerine**

Total bir insan temsilinin olanaksız olduğu kabul edilince belli bir insan modeline dayanılarak geliştirilen insan bilimleri ya da toplumsal bilim alanlarının kurumları kaçınılmaz olarak eksik bir temsil üzerine oturacaklardır.

Hangi toplumsal bilim alanı söz konusu olursa olsun, doğrudan ya da dolaylı olarak bir insan davranışı kestirilmeye çalışılmaktadır denilebilir. Toplumsal bilimler ilgilendikleri konuya bağlı olarak, kestirmeye çalıştıkları insan davranışına uygun olarak insan niteliğini seçmekte ve diğer insan niteliklerini görmezden gelmektedirler. Yani sınırlı sayıdaki insan niteliğini temel alarak kuramlarını geliştirmektedirler. Eğer bu tür kuramlar amaçladıkları insan davranışlarını doğru olarak kestirebiliyorlarsa, bu kuramlar ve onun temelindeki insan temsilleri yeterli sayılmaktadır. Bu pragmatik ya da araçsal bir yeterliliktir. Ancak insanın nitelikleri genelde doğrudan gözlenemeyerek, davranışlarından dolaylı olarak çıkarsandığı için başka bir seçenek yoktur da denilebilir. Ama genelde böyle bir yaklaşımın seçilmesi, geliştirilen kurumların da belli bazı özelliklere sahip olması sonucu doğurmaktadır. Bu sonuçlardan biri geliştirilen kuramların

evrenselci (universalist) bir doğruluk iddiası taşımasıdır. Çünkü insanın hesaba katılan niteliklerinin her yerde ve her zaman geçerli olduğu ve bağlamsal değişikliklerin olamayacağı kabul edilmiş olmaktadır. İkincisi, kuramın indirgemeci (reductionist) sonuçlarla yetinmesidir. Üçüncüsü ise insana ilişkin niteliklerin önemli bir kısmının bir süreklilik içinde bir konuma sahip olmasından doğmaktadır. Örneğin bir insan plastiklik-elastiklik sürekliliği ya da korkaklık-cesurluk sürekliliği içinde belli bir yere sahiptir. Gerçekte insan ne tam plastik ne tam elastiktir, ne tam korkak ne tam cesurdur. Bu süreklilik içinde bir yere sahiptir. Oysa modellere ya tam elastik ya tam plastik, ya tam korkak ya tam cesur olarak girmektedir. Bu da kuramların arıcı, kararlı (purist) olması sonucunu doğurmaktadır. Gerçekteki melez ve saf olmayan (ambivalent) durum görmezlikten gelinmiş olmaktadır.

Bu biçimde tanımlanan modelleri; (1) Monadik İnsan Modelleri, (2) Biçimlendirilebilen İnsan Modelleri, (3) İlişki İçinde Aktif İnsan Modelleri, (4) Varoluşsal İnsan Modelleri olarak dört ana grup içinde toplayabiliriz. Bu model türlerinden birinin seçilmesi çoğu kez beraberinde gizil olarak bir toplum ontolojisi seçimini de getirmektedir. Bu modelleri kısaca görelim.

*Monadik İnsan Modeli:* Bir toplumu incelerken, bölünmez en küçük birim olarak insanı kabul eden yaklaşımlar, genellikle monadik modelleri kullanmaktadırlar. Bu modellerde insanın sınırlarının kesin olarak belirli olduğu, çevreyle etkileşiminin çok sınırlı olduğu kabul edilmektedir. Monadik olan dış ilişkilerle biçimlendirilemeyendir.

Bu tür modellere değişik örnekler verilebilir. Liberalizmin yaratıcılığı en çoğa çıkarılmak istenen insanı, neoklasik iktisadın hazzını en çoğa çıkarmaya çalışan insanı monodik bireylerdir. Freud'un psikiyatriyi geliştirirken oluşturduğu insan modeli de bu grup içinde görülebilir. Ama Freud'un monadik insan modeli daha önce ele aldığımız modellere göre daha karmaşıktır. Freud'un insanı iç farklılaşması, dolayısıyla iç çatışmaları olan bir bütün olarak tanımlanmıştır. Monadın içindeki bu çatışmalar da insanın psikodinamiğini açıklama olanağı vermiştir.

Freud'un geliştirdiği kurama göre kişilik üç alt sistemden oluşmaktadır. Bunlar "id", "ego" ve "süperegodur". "İd", doğuştan var olan, genetik olarak oluşmuş, içgüdüleri içeren, enerjisini bedensel süreçlerden alan, hemen doyurulmak isteyen dürtülerin tümüdür. "İd" haz ilkesine göre

işler. "Ego" zaman içinde gelişir; insanın gereksinmelerini karşılamak için durumu yorumlama ve eylemini planlama yollarını denetim altında tutar. "Ego" gerçeklik ilkesinin etkisi altındadır. Hangi içgüdülerin ne biçimde, hangi zamanda doyum bulması gerektiğini belirler. "Süperego" ise daha çok çocukluk döneminde oluşur, geleneğe ilişkin ahlaksal normların içselleştirilmesini sağlar. İnsan ahlaksal normları ihlal ettiğinde "süperego" dolayısıyla suçluluk duygusuna kapılacaktır. Bir anlamda bu sistemde "id"in içgüdüsel isteklerinin doyum bulmasını "ego" geciktirir, "süperego" tamamen engellemeye çalışır. Freud'un psikiyatrik tedaviye yol göstermek amacıyla geliştirdiği bu model de genellikle "ego" güçlendirilerek sorunlar çözülmeye çalışılır.

*Biçimlendirilebilen İnsan Modeli:* Bu insan modeli, monadik modelden insanın dış ile olan ilişkilerinin önemli bir yer tutmasıyla ayrılmaktadır. Bu pasif ve dıştan biçimlendirilebilen bir modeldir. Başka bir deyişle plastik, uyum sağlayan bir insandır. Dıştan ilişkilerle biçimlendirilebilin insan modelinin değişik biçimleri, değişik bilim alanlarında kullanılmaktadır. Örneğin pedagojinin eğitilebilen insanı bu türdendir. Durkheim sosyolojisinin toplum tarafından belirlenen ya da şeyleştirilmiş insanı, siyasal bilimlerde kullanılan Homans mekanizmaları, vb. bu tür içinde sayılabilir.

Bu modelin en çok bilinen örneği psikolojinin insana adeta fizyolojik bir makine gibi bakan yaklaşımıdır. Bu fizyolojik makinenin alıcıları duyum organlarıdır. Bu duyumlar nöronlarla beyine ya da omuriliğe iletilmektedir. Oradan kaynaklanan tepkiler, kararlar kaslara iletilmekte, kasların etkilediği kemikler aracılığıyla uygulanmaktadır. Bu fizyolojik makinenin işleyişinin sadece acıkma, seks, vb. içten gelen fizyolojik dürtülerle sağlanacağı düşünülüyorsa bu insan modeli monadik olma özelliğinin dışına çıkmamış olacaktır. Ama bu model dıştan gelen uyarılara karşı öğrenilen tepkileri göstermesine olanak verecek şekilde kullanılıyorsa, biçimlendirilebilen bir insan modeli olma niteliği kazanacaktır. Bunun bir örneği Pavlov'un ünlü koşullu refleks açıklamalarında bulunur. Bu yaklaşımın daha gelişmiş bir örneğini Skinner'ın "operant" koşullanmasında görebiliriz. Bu tür refleksler kendiliklerinden oluşmazlar, insanın yaşamı boyunca öğrenilirler.

Biçimlendirilen insan modelinden konuşmamızı, psikolojiden alınan örnek olan koşullu reflekslerle sınırlı tutmamamız gerekir. Koşullu refleksler hayvanların da özellikleridir. Hayvanlardan niteliksel farklılığı olan

insan modelinin biçimlendirilebilmesini sadece koşullu refleks düzeyinde açıklamanın yetersiz kalacağı söylenebilir. Daha esnek öğrenme modellerine dayanan uyum mekanizmalarından söz edilebilir.

*İlişki İçinde Aktif İnsan Modeli:* Bu modelde dikkatler dıştan gelen uyarıya pasif bir tepki gösteren insandan, aktif ve açık bir sistem olarak algılanan insana yönelmiştir. Bu aktif insanın amaçları vardır, çevresiyle ve diğer insanlarla ilişki içinde maçlarını gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bunu gerçekleştirmeye çalışırken kendi zihinsel kapasitesini de değiştirmiş olacaktır. Bu insan açık bir sistemdir. Yani önüne bir amaç koyabilecek ve bunu izleyebilecek kapasite ve yaratıcılığa sahiptir. Bu amaçlar başka insanlarla ve çevreyle ilişki içinde, daha önceki eylemlerin sonuçları üzerinde düşünülerek belirlenmesine rağmen belli bir otonomiye sahiptir. Bu otonomi insanı şeyleşmekten kurtarmaktadır.

Giddens'ın yapılanma (structuration) kuramındaki, Roy Bhaskhar'ın eleştirel gerçeklik kuramlarının gerisindeki insan böyle bir insandır. Siyasal bilim alanında insanların uyum dışı tepkisel davranışlarını açıklamakta kullanılan "Festinger" mekanizmalarını arkasında da böyle bir model vardır. Psikoloji disiplininin değişik kuramları arkasında da böyle bir insan modelinin varlığı sezilmektedir. Örneğin algılama kuramının, insanların seçmeci bir algılamada bulunduğu saptaması, biliş kuramında, algılananın diğer etkiler altında yorumlandığının kabul edilmesi, böyle bir insan modelinin kabul edilmiş olduğunun bir göstergesidir.

*Varoluşçu ya da Yaşanarak Gerçekleştirilen Bir Proje Olarak İnsan Modeli:* İnsana bu şekilde yaklaşırken daha başlangıçta insanın yaşamının kestirim yapabilecek bir toplumsal bilime konu olamayacağı kabul edilmektedir. İnsan bir olanaklar alanıdır. Yaşamı içinde insan bu olanaklardan yararlanarak kendisini gerçekleştirir. İnsanın bir olanaklar alanı olması onun yeni türdeki gelişmelere açık olması demektir. Her yaşam farklıdır ve yaşandıkça ya da varoluş içinde gerçekleştirilmiş bir proje olarak görülebilir. Bu yaşamın proje olarak nitelenmesi daha önceden düşünülmüş ya da belirlenmiş bir çizgide gelişeceğini vurgulamak için değildir. Tersine diğer insanların yaşamlarından ayrı olduğunu göstermek, onlarla bir benzerlik kurulamayacağını belirtmek için kullanılmaktadır. Başka bir deyişle onun önceden bir model içine sokmanın olanaksızlığını göstermek içindir. Bu insana Nietzshe "üst insan" demektedir. Üst insan sürekli olarak var olan insan modellerini aşmaya çalışandır.

Bu aşma düşünülerek değil varoluş içinde yani yaşanarak olacaktır. İnsan yaşarken kendi önüne serilmiş bir güzergahı izlemez, kendi yaşantısını ve güzergahını kendi yaratır. Bu, insanın özgür olması ve kendi seçmesini yapabilmesi yüzündendir. Bu özgürlük, insanın yaşamında toplum dışı olması anlamına gelmez. İnsan yaşarken kendi dışındaki bireylerle ve çevreyle ilişki kurmakta, direnişle, başarıyla ve başarısızlıkla karşılaşmakta, bir toplum içinde yaşama durumunda olduğunun bilincine varmaktadır. İnsanın özgürlüğünü kullanma kapasitesine sahip olması, bir toplum içinde yaşamasının insanı eskiye hapsetmesi sonucunu doğurmasını engellemektedir. O, varoluşu içinde bugünü ve geleceği yaratacaktır.

Bu kendisini yaratma süreci içinde insanı yönlendiren, yaşamda bulduğu anlam olacaktır. İnsan bir niyetliliktir. Yani geleceğe dönük amaçları ve anlam arayışları vardır. Bu anlam pratikten ayrılmış ve pratiğe önceden yol gösteren bir şey değildir. Var oluş içinde kazanılan bir anlamdır. Bu insan anlamlar dünyasının insanıdır. Bu dünyada etkileşim içinde olduğu her şeyi içinde bulunduğu anlamlar dünyasına göre algılar, bu yolla ilişki içinde olduklarının taleplerine açık kalır. Bu, tek başına bir insanın anlamı değildir. Anlam başkalarının varlığı halinde onlarla kurulan ilişkiler içinde ortaya çıkar.

Bu tür insan modelinin bilim alanlarından çok fenomenolojik ve varoluşçu felsefe alanında görmekteyiz. Nietzche, Heidegger ve Sartre'ın felsefelerinin arkasında böyle bir insan modeli olduğu söylenebilir. Günümüz sosyal bilimlerinin çok paradigmalı yapısının fenomenolojik ya da varoluşçu felsefeden etkilenen gelişmelerin arkasında bu tür bir insan modeli vardır. Bunlara bir örnek olarak Erich Fromm ve Otto Rank'ın varoluşçu psikoterapisi verilebilir.

Her bir model türünün seçilmesiyle topluma bakış açısı ve toplumun niteliğine ilişkin belirlemeler de yapılmaktadır. Monadik bir modelin seçilmesi halinde toplum, bireyden ayrı bir varlık düzeyi olarak görülmemekte, ancak monadların davranışları sonucunda ortaya çıkan bir oluşum haline gelmektedir. Oysa biçimlendirilen insan modeli halinde, esas varlık düzeyi toplum haline gelmekte, birey onun tarafından belirlenmektedir. İlişki içinde aktif insan modeli kabul edildiğinde ise hem birey hem toplum birbirini etkileyen iki varlık düzeyi haline gelmektedir. İnsanın toplumdan etkilenerek kendi seçmeleriyle onu etkileyebilmesi olanaklı olmaktadır. Varoluşçu insan modelinde olduğu gibi açık modeller ise yaşam

deneyi içinde insanın yeni niteliklerinin keşfine olanak verecektir. Yani seçilen insan modeli ile toplumu yönlendirmekte kullanılabilecek politikaların neler olabileceği, bu politikaları meşrulaştıracak kuramların niteliği büyük ölçüde belirlenmiş olmaktadır. Seçilen insan modellerinin ne tür toplumsal sonuçlara yol açabileceğini daha açık olarak gösterebilmek için model türleri üzerinde durmaktan çok bilim disiplinlerini tek tek ayrıntılı olarak ele almak gerekir.

### 3. Bir Bilim Alanının Dayandığı İnsan Modelinin Oluşumuna ve Eleştirisine Bir Örnek Olarak Neo-Klasik İktisat

Bir sosyal bilim alanının gelişmesi sırasında, genel yapılarını özetlediğimiz bu modellerden hangisinin seçildiğine bağlı olarak ulaşılan sonuçların değişeceğini gördük. Eğer bir bilim alanının ulaştığı sonuçların başlangıçtaki seçimlere bağlı olduğu yani göreli olduğu kabul ediliyorsa sakıncalı bir durum yoktur. Oysa bu görelilik göz ardı edilerek ulaşılan sonuçlar pekin bir gerçeklik olarak sunulursa, tek ve tartışılmaz çözümlerin dayanağı haline getirilirse sakıncalı hale gelir, eleştirilmesi gerekir.

Bu bölümde bu sakıncaları daha açık olarak ortaya koyabilmek için neo-klasik iktisadın temelindeki insan modelinin tarih içinde nasıl oluştuğunu kısaca göreceğiz. Daha sonra modelin bu şekilde oluşmasının neo-klasik iktisadın analizlerinin sonuçları nasıl etkilediğini ele alacağız. Daha sonra da bu insan modelinde yapılabilecek değişikliklerin bu sonuçları nasıl değiştireceğini ortaya koymaya çalışacağız. Bu yolla toplumsal bilimlerin temelindeki insan modellerinin eleştiriye açılmasının, bu modellerin müzakere konusu yapılmasının yaratabileceği sonuçlara açıklık kazandırılacaktır.

Neo-klasik iktisat paradigmasının gelişmesi genellikle Jeremy Bentham'ın 1789'da yayımlanan "*Ahlak ve Yaşama İlişkilerine Giriş*" kitabıyla başlatılır. Bu kitapta faydacılığın (utilitarianism) iki merkezi ilkesi ortaya konulmuştur. Bunlardan birincisi insanın davranışlarının zevk alma ve acıdan kaçınma isteği tarafından yönlendirildiğidir. İkincisi ise ahlaksal olarak da tek anlamlı olanın birinci ilke olduğudur. Bentham Beccaria, Helvetius gibi Hedonist eski Yunan felsefecilerinden esinlenen bu ilkeleri bazı kitaplarında "en büyük mutluluk" ve "kendisini tercih" ilkeleri olarak adlandırmıştır..

Bentham zevk ve acının ölçülebileceğini buna dayanarak bir mutluluk muhasebesi yapılabileceğini ve fertlerin mutluluklarının hesap edilebileceğini dünüyordu. Bu noktadan yola çıkarak Bentham, kişi düzeyinde "faydacı ahlak"ı, devlet düzeyinde de "faydacı devlet"i önermiştir. Bentham'ın ahlakında, her insan kendi faydasını en çoğa çıkaracak, her devlet en çok sayıda insanın en büyük mutluluğunu sağlayacak kararları vermelidir. Bentham, iktisat kuramı bakımından iki önemli sonuca ulaşıyordu. Bunlardan birincisi bireyin "doğal haklarının" bulunmayışıdır. İkincisi "bırakınız yapsınlar" ilkesidir. Bentham tam bireycidir. "Toplumsal Sözleşme"nin bir hayal olduğunu, devletlerin zora dayanarak kurulduğunu söylemektedir. Bentham'a göre kişisel çıkarları peşinde koşan bireylerin uyumunu Smith'in iddia ettiği gibi piyasada bir "gizli el" sağlamamaktadır. Bentham kişinin davranışlarına yasal yolla müdahale edilmesini ve ceza verilmesini savunur.

Neo-klasik iktisadın gelişmesi bakımından kritik olan, Bentham'ın zevk ve acıya dayanan hesaplamasının kişiler arası fayda (utility) karşılaştırmasına olanak verip vermediğidir. Bentham böyle bir karşılaştırmanın yapılamayacağına inanıyordu. Ona göre bir kimsenin mutluluğu hiçbir şekilde başkasının mutluluğu olamaz. Bugün büyük ölçüde kabul gören refah ekonomisi (welfare economics) kuramı da kişiler arası fayda karşılaştırmasının olanaksızlığı varsayımını kabul etmektedir.

Bentham'ın faydaci ahlak felsefesinin arkasındaki insan modeli açıktır. Monadik bir modeldir. İnsanın toplumla ilişkileri kurulmamaktadır. En önemlisi insanlar arasında fayda ya da mutluluk karşılaştırmasının olanaksızlığı kabul edilmektedir. Şimdi böyle bir insan modelini kabul eden neo-klasik iktisadın çözümlemeleri sonucunda ulaştığı bulguları ve onun sonuçlarını analiz edelim. Kişiler arası fayda karşılaştırılmasının yapılamayışı normatif bir bilim alanı olan iktisadın "Pareto Optimumu" denilen bir optimum anlayışıyla çözümleme yapmasına neden olmaktadır. Böyle bir optimum anlayışı bir toplumda refahın yeniden dağıtımı için atılacak adımların çok sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Yani eşitsizliği sürdürmeyi koruyucu sonuçlara neden olmaktadır. Ama bunun ötesinde neo-klasik iktisadın bir toplumun üretim programlarının etkinliğini (efficiency) marjinal maliyetin fiyata eşitliği ölçütüne bağlayan çözümlemesi de toplumda eşitsizliği koruyucu bir niteliğe sahiptir. Bir ürünün fiyatı talebe bağlıdır. Talep ise gelir dağılımının fonksiyonudur. Böylece bir ül-

kede etkin üretim programının tanımında gelir eşitsizliği dolayısıyla ortaya çıkabilecek temel gereksinmelerin karşılanamayışı gibi pek çok sorun görmezlikten gelinmiş olmaktadır. Bunun ötesinde neo-klasik iktisatta üretim kuramının ortaya çıkardığı bölüşüm sorunlarına razı olunması, ayrı bir bölüşüm problemi tanımlanmamış olması da neo-klasik iktisadın eşitsizliği meşrulaştırıcı yaklaşımının bir başka yüzünü oluşturmaktadır.

Sanıyorum ki bu yazının kapsamı içinde neo-klasik iktisadın eşitsizliği meşrulaştırıcı yüzü konusunda daha ayrıntılı düzeyde durmaya gerek yok. Bu yazı açısından ilginç olan bundan sonrasıdır. Bu sonuçların çoğunun neo-klasik iktisadın temelindeki insan modelinin özelliklerinden kaynaklandığının ve bu insan modeli yerine başka bir insan modelinin konulmasının olanaklı olduğunun bilincinde olunursa, neo-klasik iktisadın eşitsizliği koruyucu sonuçlarının tartışılmaz bir bilimsel bulgu olduğunu kabul etmek ve ona teslim olmak olanağı kalmaz. Bu sonuçlara teslim olmak istenmiyorsa neo-klasik iktisadın temelindeki insan modeli üzerinde bir müzakere açmak ve ne tür değişiklikler yapılabileceğini tartışmak gerekir.

İktisat tarihini incelersek böyle bir müzakerenin yapıldığını gözleyebiliriz. Neo-klasik iktisat alanında böyle bir gelişmeyi 19. yüzyıl sonlarına doğru F.Y. Edgeworth'un kişiler arası fayda mukayesesi yapmaya olanak veren "hedenometri"yi geliştirmesinde görüyoruz. İnsan modelinin bu yönde değiştirilmesi birçok eşitlikçi sosyal politikanın önerilmesine olanak sağlamıştır. İnsanlar arası fayda ya da mutluluk karşılaştırması konusunda nesnel ölçümlerin yapılamayışına dayanarak hedenometrinin yadsınması yeterli değildir. Çünkü bir toplumda başkalarının sefaletinin, yoksulluğunun ve sıkıntılarının insanları hiç ilgilendirmediğini, rahatsız etmediğini söylemenin insanı tanımamak olduğu ya da eksik bir tanımlama olduğu söylenebilir. İnsanların niteliklerinden birinin eğitilebilirlik olduğu hatırlanırsa bir ölçüde de olsa diğerkamlığın öğretilebileceği de iddia edilebilir. İnsanların başkalarının mutluluğundan ya da mutsuzluğundan etkilenme derecesine ilişkin nesnel ölçüm yapılamıyorsa bile bu konuda bir toplumsal uzlaşma yapılabilir. Bu uzlaşmaya bağlı olarak toplumda yaşayanların mutlulukları ilişkilendirildiğinde, yapılan ekonomik analizlerin en etkin duruma ilişkin çözümlemelerine bağlı olarak ortaya çıkacak gelir dağılımları çok daha eşitlikçi olacaktır. Dikkat edilirse bu sonuca ulaşılması seçilen insan modelinin monadik niteliğinin gevşetilmesiyle sağlanmıştır.

Modelde toplumdaki diğer insanların varlığının hesaba katılması, sonucu birden değiştirmiştir.

Bu noktada insan modelini monadik olmaktan çıkararak onun yerine dıştan biçimlendirilebilen insan modelini koymanın ne değişikler yapabileceğini sorabiliriz. Bu modelde insan özgür bir birey olmaktan çıkar, daha büyük bir topluluğun parçası ya da üyesi haline gelir. Bu değişiklik bizi faydacılıktan romantizme taşır. Faydacılığın karşısına çıkan ulusalcı ekonomik akımların arkasında böyle bir insan modeli vardır. Bunları ilk örnekleri olarak Alman romantik iktisatçılardan Adam Müller, Alman Tarihsel Okulu'ndan List, Schmoller sayılabilir. 1960'lı yıllarının kalkınmacı iktisat teorileri de böyle bir yaklaşımın örneğidir. Böyle bir yaklaşımda ekonomiyi yönlendiren kararlar bireylerin mutluluğundan çok ülkenin ekonomik gücünü ya da kapasitesini en çoğa çıkarmaya çalışacaktır. Bu halde birey ikinci plandadır. Ülkenin gelişmesi bir ölçüde onların da refahına yansıyacaktır. Ama ulusal bütünlüğe önem veren popülist bir niteliği olan bu yaklaşımın toplum içinde eşitsizliğe neo-klasik iktisat kadar duyarsız kalması beklenemez.

Eğer insan modelini bir kez daha değiştirerek, temele ilişki içinde aktif insan modelini koyarsak eleştirel gerçekçi yaklaşıma ve Bhaskhar'ın öngördüğü yeni bir sosyalist modele geçmiş oluruz. Bu modelde birey önemini korumaktadır ama eylemlerinde toplumun varlığını hesaba katmak durumundadır. Bu halde toplumda daha eşitlikçi bir gelir dağılımı öngörülmüş olacaktır.

### 4. Bir Bilimin ya da Disiplinlerarası Bir Alanın İnsan Modelini Tartışırken Neler Üzerinde Durulabilir?

Bu yazıdaki tartışmalar bize gerek insan bilimleri, gerek toplumsal bilimler alanındaki insan modelleri üzerinde düşünmenin, bunları tartışmanın, bu yerleşik bilim disiplinlerinin geliştirebildiği bilimsel bilgilerin sınırlarını açığa çıkarması bakımından önemini ortaya koydu. Bu sınırların tanınmasının hem bir özgürleşme, hem de yeniyi geliştirme potansiyeli taşıdığı açıktır. Hatta denilebilir ki insan modelleri tarihinin yazılması insanın özgürleşme tarihinin yazılmasıdır.

Toplumsal bilim alanlarının gelişimi sırasında, yeni insan modelleri arayışının, temelde üç farklı nedenden kaynaklandığı söylenebilir. Bunlardan birincisi dünyada yaşanmakta olan bilimsel ve teknolojik gelişmelerdir. Bu

gelişmeler insanı değiştirmekte ve sınırlarını yeniden tanımlamaktadır. Bu, daha önce üzerinde durduğumuz, insanın tarihsel olması niteliğiyle tutarlıdır. İkincisi toplumsal gelişmeyle birlikte toplumun sürekli olarak farklılaşması ve karmaşıklaşması, yeni sorunların, yeni gereksinmelerin ortaya çıkması sonucu sürekli olarak yeni disiplinlerarası alanların doğmakta olmasıdır. Üçüncüsü insanlığın sürekli olarak daha özgür ve eşitlikçi bir dünya arayışı içinde bulunması ve sürekli olarak yeni çok paradigmalı bir toplumsal bilimler gelişmesinin yaşanmakta olmasıdır.

Bilimin insan modellerinin, bu üç nedenle sürekli olarak tartışma gündeminde tutulması, tüm olarak gerçeği temsil edebilecek bir insan modeli arayışına ulaşmak için değil, geliştirilmek, yenilenmek istenen bilim alanında en uygun, en yararlı modeli oluşturabilmek içindir. Böyle bir hedef konularak bilimsel gelişme alanında uzlaşmacı (conventionalist) bir yaklaşım kabul edilmiş olmaktadır.

Bu saptamaları yaptıktan sonra böyle bir tartışmanın neler üzerinde durması gerektiğini ele alalım. İlk olarak insanın sınırlarının yeniden tanımlanması üzerinde duralım. İlk bakışta insan, sınırları belli açık seçik bir varlıktır. Toplum içinde hareket eder, kendisi ile çevresinin farklılığını kolayca fark eder. Gözle de kolayca ayırt edilebilen insanın, ayrı ve sınırları kesin bir varlık olduğu konusunda hiçbir kuşkuya mahal yoktur. Ama bu konunun üzerinde düşünmeye başladığımızda bu açık seçiklik kaybolmaya başlar.

Bu sınırları önce insan ve çevre ayrımından başlayarak düşünelim. İnsanın toplumsal ilişkilerini göz önüne alsak dahi insanın çevresiyle sürekli bir girdi-çıktı ilişkisi içinde olduğunu görürüz. İnsan sürekli olarak çevresinden hava, su ve diğer sıvılar, besinler, vb. alır. Öte yandan çevresine kirlenmiş hava, değişik sıvılar, dışkılar verir. Çevre olmadan bir canlı, varlığını sürdüremez, varlığı bile düşünülemez. Ama insan söz konusu olduğunda çevre ile ilişkiler daha karmaşıklaşmaktadır. İnsan çevresini bilinçli olarak etkilemektedir. Başka çevrelerden kendi çevresine kaynaklar taşıyabilmektedir. Çevrenin niteliğini değiştirebilmektedir. İnsan çevresine çok entegre olmuş, onunla iç içe geçmiştir. İnsanın derisinin ötesine geçen bir kokusu vardır, bu koku insanın çevresindedir. Ama insana aittir. Benzer şekilde insanın çevresinde oluşturduğu bir şahsi mekanı vardır. Bu mekana başkasının girmesi doğrudan o kişiye saldırı olarak yorumlanabilir.

Ama bizim ilgimizi çeken, toplumsal bilimlerin konusu olan insan sadece biyolojik bir insan değildir. Bilince sahip olan ve bu bilinçle toplum içinde yer alan insandır. Bilinç dediğimizde insanın kendisini, çevresini ve olup biteni algılama, kavrama, farkında olma yetisini anlıyoruz. Bilinç insana, duygularını, düşündüklerini ve bilgilerini araştırma ve soruşturma niteliği kazandırmaktadır. Bu yolla insanları belli duygulara, düşüncelere, bilgilere götürür, insanın insan olmasını sağlar. Genel olarak bu bilincin beyinle ilişkili olduğuna inanılır. Oysa beyinde, bilince ilişkin ayrı, belirli bir yer yoktur. Bilimsel gelişmeler bilincin beyinle sınırlı olmadığını, bir organın değil tüm organizmanın işlevi olduğunu ortaya koymuştur. Böyle bir saptama sonrasında beyin ile beden ayrımı anlamını yitirmektedir.

Bilincin oluşumunda çevre, beyin, beden ilişki içindedir. Bilinçlilik ve bilincin içeriği bu üç öğenin karşılıklı etkileşmesiyle oluşur. Bu nedenle de tarihseldir. Değişmeye açıktır. Bu değişmeye paralel olarak bu üç öğenin karşılıklı etkileşme biçimi de değişmektedir. İnsanın böylece çevresel ve tarihsel olarak oluştuğu kabul edilirse, bunun uzantısında insana ve topluma ilişkin kuramların evrenselliğinden vazgeçerek, insanın farklı zaman ve mekan bağlamına göre değişeceğini kabul etmek gerekecektir. Toplumsal bilimlerin evrensellik iddiasından tamamıyla vazgeçmesi anlamına gelebilecek böyle bir sonuca burada taraf olunmayacaktır. Çünkü bu bölümün başlangıç kısmında belirtildiği üzere uzlaşmacı bir yaklaşım benimsenmiştir.

Uzlaşmacı bir konum benimsendikten sonra insanın sınırlarını, çevre, beden, beyin ve bilinci içerecek biçimde genişleten böyle bir tartışmanın yapılması özel bir anlam kazanmaktadır. Bu tartışma bize toplumsal bilimlerin evrensellik iddiasını sürdürülebilmesinin, büyük ölçüde insanın çevreden bağımsız ve sınırları belli olarak tanımlanmasına bağlı olduğunu göstermektedir. Zaman ve bağlamdan bağımsız bir evrensellik iddiasının sürdürülebilmesinin bir yolu ayrı ve sınırlı olarak tanımlanmış insanın özelliklerinin değişmez olduğunun saptanmış ve gösterilmiş olmasıdır. Bunlara örnek olarak nörofizyolojistlerin insan anatomisindeki fonksiyonel lokalizasyonlara dayanarak insan davranışlarını değişmezliğini göstermesi, sosyobiyolojistlerin sosyal davranışların genetik olarak belirlendiği savları, gelişme psikologlarının insan gelişmesinin kültürler arası olarak değişmeyen gelişme aşamaları bulunduğuna ilişkin kuramları verilebilir.

Evrensel geçerlilik savında bulunan bu tür kuramlar insanın sınırlarını dar tutmakta ve bu tanımlama içinde kültürel öğeler genellikle dışta bırakılmaktadır. Günümüzde bu koşullar altında bile zaman dışılık anlamında bir evrensellik iddiasını sürdürme olanağı kalmamıştır da denilebilir. Özellikle genetik mühendisliğindeki gelişmeler sonunda, organizma ile teknoloji arasında o kadar yakınlaşma olmuştur ki bunlar arasında neredeyse fark kalmamıştır. Günümüzde post-humandan söz edilmeye başlanmıştır. İnsan teknolojik gelişme karşısında sınırlarını etik alana sığınarak korumaya çalışmaktadır. Bunu ne kadar sürdürebilecektir?

Toplumsal bilimlerin insanın toplumsal olma ve kültür üretebilme özelliklerini dışlamadan evrensellik iddiasını sürdürmesi için iki farklı stratejiden daha söz edilebilir. Bunlardan birincisi insanı, evrensel olan biyolojik kaynaklı özelliklerinin ve kültürel olan zaman ve mekan bağlamına göre değişen özelliklerinin bir karışımı olarak tanımlamaktır. Bu halde evrensel ve bağlamsal yönleri olan bir kuramdan söz edilebilir. Ortak yönleri biyolojik özelliklere indirgeyerek, farklılıkların kültüre ve çevreye bağlandığı çözümlemeler yapmak ilk akla gelendir. Ama eğer kültürel olanın dünyada artan etkileşme sonucunda homojenleştiği kabul edilirse ortak yönlerin payı artar, kurumların tüm dünya üzerinde geçerliliği daha sıkı bir biçimde kurulmuş olabilir. Bu, olumsal (contingent) olan üzerinden giderek kurulan bir evrensellik olur.

Tabii, bir bilim alanına ilişkin insan modelinin tartışması sadece insanın sınırlarının çizilmesi ve ortaya çıkacak teorilerin evrensellik ya da bağlama ilişkin göreliliği üzerinde durmayacaktır. Bunun dışında da önemli konulara değinmek gerekecektir. Her disiplin ya da yeni sorun alanı kendi ilgi alanına bağlı olarak önem verdiği değişkenleri ön plana çıkaran, insanı eksik olarak temsil eden bir model kullanacaktır. Sorun temsilin eksik olmasında değil, bu eksik temsilin nasıl kullanıldığındadır. İlk olarak tartışılması gereken konu, göz önüne alınmayan özelliklerin hesaba katılması halinde ulaşılacak sonuçların nasıl değişeceğinin farkında olunup olunmadığı, gizlenip gizlenmediğidir. Şu ya da bu biçimde bir eksik temsil kaçınılmaz ise eksik temsilin yarattığı bu sapmalar konusunda yeterli açıklık sağlanması bir etik sorunu olarak sürekli gündemde tutulmalıdır.

Bunun dışında üzerinde durmamız gereken konu, modelde insana ilişkin niteliklerin daha önce de üzerinde durduğumuz gibi arı kavramlar olarak ifade edilmiş olmasından doğan sonuçlardır. Saf olmayan (ambiva-

lent) özellikleri saf kavramlarla ifade etmek zorunda kalınmasının yarattığı sapmaların da bilincinde olmak gerekir. Bu tür modellerin kullanılması bunlara dayanılarak geliştirilen kurumların kestirim gücünü azaltmakta, geçerliğinin görgül olarak sınanmasında başarılı olunmasını güçleştirmektedir. Bu tür insan modelleriyle çalışıldığında, bu modellere dayanarak zincirleme çıkarsamalar yapmaktan özellikle kaçınılması gerekmektedir. Yoksa yaratılan sapmalar çok büyüyecektir.

Ayrıca geliştirilmek istenilen kurumla, ulaşılmak istenilen sonuçlar göz önüne alınan niteliklerin ifade edilme biçimi ve kullanılan modelin özelliği tutarlı olmalıdır. Uzlaşmacı epistemolojik bir pozisyon seçilince böyle bir istekte bulunmak da olanaklı hale gelmektedir. Eğer elitist ve insanlara dıştan yol gösterici normatif bir kuram geliştirmek isteniyorsa insanı, belli bir niteliğini en çoğa çıkarmaya çalışan insan olarak nitelemek gerekecektir, faydasını en çoğa çıkaran, ya da gücünü en çoğa çıkaran insan örneklerinde olduğu gibi. Bu kurumlar tartışılmaz tek ve en iyi çözümleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Oysa insanı faydasını ya da gücünü en çoğa çıkaran değil, belli bir eşiğin ya da beklentinin üzerine çıkarmaya çalışan olarak tanımlamak da olanaklıdır. Bu halde birden fazla çözüm olanaklı hale gelecektir. Eğer bir grup, toplumsal olaylara sosyal mühendislik açısından yaklaşıyorsa o halde biçimlendirilebilen insan modeline dayanan kurumlarla çalışacaktır. Demokratik, ulaşacağı yer önceden belirlenmemiş bir toplum öngörülüyorsa, ilişki içinde insan modeli devreye girecektir. Bu durumda insan modeli bir toplumsal ontoloji içine yerleştirilmek durumunda kalınacaktır. Son olarak varoluşsal bir insan modeli seçilirse, buna dayanılarak önceden kestirimlerde bulunabilen bir toplumsal bilim kuramının kurulması olanaksızlaşacaktır. Tek kuramsal olanak olgu sonrası idiografik betimleme olabilecektir.

## 5. Son Verirken

Toplumsal bilimlerin arkasındaki insan modelini tartışmaya açan yazıyı sona erdirirken bir noktaya dikkat çekmek istiyorum. Şimdiye kadar üzerinde durmadığımız bir konu olan, bu yazıda tartışmanın, insan üzerinde tutulmuş olmasının önemine değinmek istiyorum. Tartışmayı insan üstünde tutmanın iki farklı sonucu olduğu düşünülebilir. Bunlardan birine Ivan Killich değiniyor. Özellikle tıp alanında "kişi"nin yerini "bir hayat" kavramının almaya başladığı saptamasını yapıyor ve "bir hayat"ın "bir

kişi"den söz edilirken düşünemeyeceğimiz ölçüde yönlendirilmeye, düzeltilmeye, müdahale edilmeye uygun olduğunu belirliyor. Tıp bilgisine müdahale otoritesini sağladığını anlatıyor. Bunu hümanizmden uzaklaşma olarak niteliyor. İkincisi ise derin ekoloji akımıyla insanın geri plana itilmesine ilişkindir. Bu yaklaşım içinde de insanın, diğer canlılardan farklılaşmamış bir biçimde, farklı nitelikleri görmezden gelinerek ele alınmasının tutarlı olamayacağına, insanın nitelik farklılıklarının bu analizlerde de onun merkezi bir konumda ele alınması gerekliliğini ortaya çıkardığına dikkat çekilmiş olmaktadır.

Sanıyorum ki bu yazıda toplumsal bilimlerin gerisindeki insan modellerini tartışmaya açmanın ne tür potansiyeller taşıdığına ve bu tartışmanın nasıl yapılabileceğine ilişkin yeterli ipuçları verilmiş bulunmaktadır. Buna karşın bu yazının savları bakımından önemli bir eksiklik kalmıştır. O da yeni bir disiplinlerarası alan için nasıl bir insan modeli seçimi yapılacağına ilişkin bir örnek vermektir. Böyle bir örnek geliştirmek için şehir planlama disiplini iyi bir başlangıç oluşturabilecektir. Ama bu herhalde yeni bir yazının konusu olacaktır.

# Kaynaklar


Samir Amin, *Avrupamerkezcilik,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.

Jacques Attali, "Kâr ve Hayatın Patenti", **New Perspektives Quarterly,** Cilt 2, Sayı 8, 1994, s. 14-21.

Ernst Cassier, *İnsan Üstüne Bir Deneme,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.

Betül Çotuksöken, "Ernst Cassirer'de İnsan", haz., Ionna Kuçuradi, *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi,* Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1997, s. 169-178.

Bülent Diken, "Melezlik ve Sosyal Teori", T*oplum ve Bilim,* Sayı 74, Yaz 1997.

İsmail Ersevim, *Freud ve Psikanalizin Temel İlkeleri,* Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul, 1997.

Engin Geçtan, *Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar,* Maya, Ankara, 1981.

Scott Gordon, The History and Philosophy of Social Science, Routledge, Londra, 1991.

Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın,* Metis, İstanbul, 1996.

Bozkurt Güvenç; "Felsefi Antropoloji ve Kültürel Antropoloji - Benzerlikler, Ayrımlar, Eğilimler", haz. Ioanna Kuçuradi, *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi,* Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1997, s. 191-200.

Ivan Illich, "Yeni Biyokrasi: Ana Karnından Mezara Sağlık Hizmetleri" **New Perspectives Quarterly,** Cilt 2, Sayı 8, 1994, s. 6-14.

Vehbi Hacıkadiroğlu, *İnsan Felsefesi,* Cem Yayınları, İstanbul, 1997.

Gail A. Hornstein, Susan Leighstar, "Universality Bias: How Theories About Human Nature Succeed", **Philosophy of the Social Sciences,** Cilt 20,Sayı 4, Aralık 1990, s. 421-436.

Ionna Kuçuradi, "20. Yüzyıl Felsefi Antropolojisinde Takiyettin Mengüşoğlu'nun Yeri", haz. Ionna Kuçuradi, *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi,* Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1997, s. 75-85.

Konrad Lorenz, "Ecce Homo" (İşte İnsan), **Cogito,** Sayı 6-7, Kış-Bahar 1996, s. 65.

Takiyettin Mengüşoğlu, "Ontolojik Esaslara Dayanan Felsefi Antropoloji Hakkında Düşünceler," haz. Ionna Kuçuradi, *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi,* Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1997, s. 1-7.

E.J. Mishan, *The Costs of Economic Growth,* Penguin Books, Middlesex, 1969.

Allen Newell, Herbert A. Simon, *Human Problem Solving,* Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, 1972.

Robert Pepperel, *The Post-Human Condition,* Intellect, Oxford, 1995.

Doğan Özlem, "Takiyettin Mengüşoğlu'da İnsan Kavramı", haz. Ionna Kuçuradi, Yüzyılımızda İnsan Felsefesi, *Türkiye Felsefe Kurumu,* Ankara, 1997, s. 11-30.

Herbert A. Simon, *Models of Man,* John Wiley & Sons Inc. Publishers, New York, 1957.
James D. Thompson, Donald R. Van Houten, *The Behavioral Sciences, An Interpretation,* Addison-Wesley Publishing Company, Reading, 1970.
Richard Wisser: "Nietzsche'nin İnsan İstemine İlişkin Üç Değerlendirme", haz. Ionna Kuçuradi, *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi,* Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1997, s. 113-136.

# ÇOK PARADİGMALI BİR SOSYAL BİLİM ALANINDA YAŞAMAK*

## 1. Giriş

Bu toplantıyı düzenleyen dostlarım beni bildiri vermeğe çağırdıklarında, felsefe ve sosyal bilimler alanının ilişkileri ve karşılıklı etkileşimleri konusunda bir konuşma yapmamı istediler. Ben de konuşmamın başlığını " *Çok Paradigmalı Bir Sosyal Bilim Alanında Yaşamak*" olarak seçtim. Eğer Kuhn'un "paradigma" terimi yerine Lakatos'un "araştırma programı" terimini tercih ediyorsanız, başlığı *"Çok Araştırma Programlı Bir Sosyal Bilim Alanında Yaşamak"* olarak da okuyabilirsiniz.

Giriş bölümünde önce böyle bir konuyu seçmemin hesabını vereceğim, sonra da bu düşüncemi hangi güzergahta ilerleyerek geliştirmeye çalışacağım konusunda bilgi vereceğim.

Bu toplantıda böyle bir konuyu seçmemin temel bir nedeni var. O da 1970'li yıllardan beri çok paradigmalı bir sosyal bilim dünyasında yaşamamızdır. Çok paradigmalılık sosyal bilimler alanının bir gerçekliğidir. Bilimsel pratiklerimizi böyle bir ortamda gerçekleştirmekte olmamıza karşın, çok paradigmalı bir ortamda yaşamanın ortaya çıkardığı sonuçlar üzerinde yeterince düşündüğümüz söylenemez. Sosyal bilim alanının çoğulculuğun kabul edilmesinin ya da çok paradigmalılığının normal bir

---

* Muğla Üniversitesi Felsefe Bölümünün 5-7 Ekim 2005'de "Felsefe ve Sosyal Bilimler" Sempozyumunda sunulmuş bildiri.
Kubilay Hoşgör (Ed.): *Felsefe Sosyal Bilimler*, Vadi Yayınları, Kasım 2006, s. 145-156'da yayımlanmıştır.

durum olarak görülmesinin, bilgiye bakış açısından, sosyal bilim alanındaki bilim insanların ilişkilerinin etiği vb. ye kadar uzanan konularda çok önemli sonuçları olabilecektir. Bu nedenle kendi yaşam deneyimim içinde fark ettiklerimi de yansıtabileceğim böyle bir konu üzerinde konuşmayı seçtim.

Denilebilir ki günümüzde çok paradigmalılık olgusu sadece sosyal bilimler alanıyla sınırlı değildir. Sosyal bilim alanındaki kadar çok çeşitlenmiş olmasa da günümüzde doğa bilimleri alanında da çok paradigmalılık söz konusudur. Bu nedenle çok paradigmalılığın ortaya çıkardığı sonuçlar üzerindeki tartışmamızı, tüm bilim alanına yaygınlaştırma olanağı bulabiliriz. Ama ben bu toplantının kendine çizdiği sınırları aşmamaya çalışacağım.

Bu konuyu seçmemin ikinci nedeni, böyle bir konunun konferansın temasıyla iyi bir uyum içinde bulunmasıdır. Bilim felsefesinin temelde bilimsel etkinlikler üzerinde üst dildeki bir çözümleme olduğu hatırlanırsa, çok paradigmalılık konusunda yapacağımız çözümlemelerin bu alanda kalacağını farkederiz, öte yandan sosyal bilimlerin temelde bireylerin ilişkilerinin ne tür topluluklar ortaya çıkardığını ele aldığını düşünürsek, çok paradigmalı bir bilim alanının nasıl bir bilim topluluğu oluşturduğu, bu topluluk içindeki bilim insanlarını ne tür bir ilişkiye yönelttiğini araştırmanın da söz konusu üst dilde yürütülen bir tür sosyal bilim etkinliği olduğunu görürüz. Ele aldığım konunun bu toplantının merkezinde yer alan her iki kavramla kurduğu ilişkinin biçimi de benim için çekici oldu.

Seçtiğim bu konuyu dört aşamalı bir tartışma içinde işlemeye çalışacağım. Birinci aşamada, günümüzde sosyal bilimler alanında çok paradigmalılığın nasıl ve neden geliştiği, kendini sürekli olarak nasıl üretebildiği üzerinde durularak, çok paradigmalılık olgusu tanıtılmaya çalışılacaktır. İkinci aşamada çok paradigmalılığı normal bir durum olarak kabul etmenin ne tür epistemolojik sonuçları olduğu araştırılacaktır. Üçüncü aşamada bu tür bir epistemolojik konumu kabul etmenin sosyal bilim pratiğinde hangi tür epistomolojik sorunları merkezi bir konuma taşıdığı üzerinde durulacaktır. Dördüncü aşamada bu gelişmelerin sosyal bilim alanını ne tür bir epistomolojik topluluk haline getirdiği, bu topluluk içinde ne tür etik ilkelerin baş gösterebileceği ele alınacaktır.

## 2. Çok Paradigmalılık Nasıl Normalize Oldu?

Bilimsel gelişmelerin çözümlenmesinde paradigma kavramının yerleşmesi 1960'lı yılların başında Thomas Kuhn'un *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* kitabının yayımlamasından sonra oldu. Kuhn, bilimsel gelişmenin bir paradigmanın yetersiz kalması üzerine, onun yerini daha yeterli yeni bir paradigmanın almasıyla gerçekleşmesi üzerine kurulmuştu. Bu anlatı, her bilim alanında normal durumun tek bir paradigmanın hakimiyeti olduğunu kabul ediyordu.

Genellikle bilimsel gelişme kuramları bilim pratiklerinin gözlenmesi, yani bilim tarihleri üzerine kurulmaktadır. Kuhn'un teorisi de doğa bilimleri, özellikle de astronomi ve fizik tarihi üzerine yaptığı çalışmalar üzerine kurulmuştur. Oysa 1970'li yılların başında Imre Lakatos bilim dünyasındaki durumu gözleyerek birden çok araştırma programının (paradigma) bir arada bulunduğunu, zaman içinde bazı araştırma programların önemini yitirirken, diğer bazı programların izleyicilerinin arttığı, daha geniş bir bilim topluluğunca benimsendiği üzerinde durmuştur. Lakatos hakim durumda olan bir paradigmadan diğer bir paradigmanın hakim olmasına geçişin kısa süre içinde değil, ancak uzun süre içinde gerçekleşeceğini söylüyordu.

Gerek Kuhn, gerek Lakatos'un kuramlarında bilimsel faaliyetin, dünya görüşleriyle, ideolojilerle ilişkisi çözümleme dışıdır. Bilimsel faaliyetin büyük ölçüde özne ve nesnenin ayrılabileceği, nesnel temsilin olanaklı olduğu varsayılan, görgüle dayanan bir faaliyet olduğu kabulü vardır. Ama doğa bilimleri alanından ayrılarak, sosyal bilimler alanına girildiğinde bu varsayımlarının geçerliliğini kabul etmek daha da zorlaşır. Sosyal bilimler alanında, çıkarları, dünya görüşlerini, öznellikleri dışlamak olanağı bulunamaz. Onun için sosyal bilim alanındaki kuramların gelişmelerini, Foucault'un düşünce tarihinde kullandığı söylem (discourse) kavramını kullanarak betimlemek daha uygun olabilir. Bir söylem belli bir dönem için geçerliliğini korurken, toplumsal pratik içinde yetersiz kalınca, yerini yeni bir söyleme bırakmaktadır. Bu halde de gelişme, bir söylemden, bir başka söyleme geçerek yaşanmaktadır. Ama bir toplumda farklı çıkar gruplarının varlığı kabul edildiğinde aynı anda birden fazla söylemin bulunacağı ve her birinin zaman içinde, yerini aynı çizgide bir başkasına bırakacağı fakat bu çizgilerin silinmeyeceği söylenebilir.

Kuhn'un paradigma kavramının kullanımı, günümüzde doğa bilimleriyle sınırlı kalmamakta sosyal bilim alanını da kapsayacak bir genişlikte olmaktadır. Ben de çok paradigmalı sosyal bilimler alanından söz ederken böyle geniş bir anlamda kullanıyorum. Her paradigma belli sayıda akademisyen tarafından benimsenmiş olan, bilim pratiklerini yönelttikleri, ortak sorun alanları, dünya görüşleri, kullandıkları kavramlar, temsil biçimleri, açıklamalarında kullandıkları bağımsiz değişkenler ve çalışma alışkanlıkları tarafından oluşturulmaktadır denilebilir.

Bu konuşmada, günümüzdeki sosyal bilimler alanının, 1960'lı yıllardan sonra farklı bir hale geldiğini, çok paradigmalı bir yapı kazandığını söylerken, çoğu kez yapıldığı gibi bir bilim alanında yaşananlardan ve bu alandaki bilginin pratikte kullanılma biçimindeki değişmeler konusundaki gözlemlerimden yola çıkacağım. Bu sosyal bilim alanı, beşeri coğrafya, burada geliştirilen bilginin kullanıldığı sosyal pratik alanı da mekana ilişkin planlama faaliyetleri olacak. Her iki alanı da çok yakından tanıyorum, yaşanan dönüşümün içinde yaşadım, birinci elden bilgiye sahibim.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında beşeri coğrafya alanında (bundan sonra hep coğrafya olarak kullanılacak) neo-Kantçı bir paradigma hakim bulunuyordu. Bu aslında, dünya bilim camiasının tümü düşünüldüğünde, anakronik bir durumdu. Bilim camiasında Viyana Çevresinin neo-pozitivizminin büyük bir hakimiyeti vardı. Bu hakimiyet, Fransa'da Vidal de la Blache, Almanya'da Hettner'in saygınlığı coğrafya alanının etkilenmesini geciktiriyordu. Neo-pozitivizmin coğrafya alanını etkilemesi 1953 yılında Schafer'in Viyana çevresi paralelinde ünlü makalesinin yayımlanmasıyla başladı. 1950'li yılların ikinci yarısında ve 1960'li yıllarda coğrafya alanında kantitatif bir devrim yaşandı. Coğrafya idiografik bir bilim olarak görülmekten uzaklaşarak, nomotetik bir bilim olarak görülmeye başladı. Neo-Kantçı coğrafya paradigmasının yerini neo-pozitivist coğrafyaya bırakması süreci hızlandı. Bu neo-pozitivist coğrafyanın o yıllarda kabaca iki farklı paradigma altında geliştiği söylenebilir. Bunlardan biri davranışsalcı coğrafya, diğeri ise neoklasik iktisadın uzantısında gelişen bölge bilimiydi.

İşte tam bu dönüşüm süreci yaşanırken 1968 öğrenci hareketleri başladı. Bu hareketler üniversite yapılarına ve bu kurumlardaki hâkim bilim anlayışlarına ciddi eleştiriler getirdiler. Özellikle bilim faaliyetlerine hakim olan paradigmalar hareketin katılımcıları tarafından anlamlı ve samimi bulunmuyordu. Bilimin kendisinden beklenen işlevleri ve sorumlulukları ye-

rine getirmediği vurgulanıyordu. Varolan bilim pratikleri bir anlamlılık bunalımıyla karşılaşmıştı. Bu bunalım sonrasında coğrafya alanı hızla çok paradigmalı hale geldi. Önce farklılaşmamış bir biçimde radikal coğrafya, humanistik coğrafya yeni ele alışlar olarak ortaya çıktı. Bu yeni ele alışlar belli dergilerde farklılaşmamış biçimde yer alıyordu. Zaman içinde bunlar farklılaştı. Yeni yeni paradigmalar ortaya çıktı. Radikal coğrafya içinden fenomolojik coğrafya, anarşik coğrafya, Marksist coğrafya paradigmaları gelişti. Belki de günümüzde Marksist paradigmayı Levebre ve Harvey'in izleycileri olarak iki ayrı paradigma olarak da düşünebiliriz. Coğrafya'da Kant çizgisini izleyenler üçüncü nesil Kantçılığı yeniden ürettiler. Bu dönemde coğrafyacıların önemli bir kısmı bilim pratiklerinde kullandıkları paradigmaları değiştirdiler, yeni paradigmaların kurucusu haline geldiler. Örnek vermek gerekirse 1968 öncesinde neo-pozitivist paradigma içinde yer alan Olsson, fenemolojik coğrafya alanında ilerledi. 1969'da "Explanation in Geography" ile neo-pozitivist coğrafyanın temel paradigmatik kitabını yazmış olan David Harvey, kitabı yayımladığında artık Marksist coğrafya paradigmasını benimsemiş bulunuyordu. Bu yeni paradigmada da temel kitapları o yazmıştır. Kantitatif coğrafyanın temel kitabını yazmış olan Bunge, Amerikan kentlerinde siyahların çektikleri acılardan etkilenerek, humanist coğrafya alanına geçti onun yaratıcı bir temsilcisi haline geldi. Tabii yeni coğrafya paradigmaları akademik dünyada kendilerine yer açarken, neo-pozitivist coğrafya da varlığını sürdürüyordu.

Denilebilir ki coğrafya alanının çok paradigmalı hale gelmesi 1970'li yıllarda başladı. Ama günümüzdeki çok paradigmalılığı sadece 1968 hareketlerinin bir sonucu olarak görmek yeterli olmaz. 1980'lerden sonra güçlenerek gelişen postmodern eleştiri sonunda, modernist bilim anlayışının tek ve en iyi çözüme, tek doğruya ulaşmaya çalışan determinist yaklaşımlarının yerini çoklu çözümlere, çoğulculuğa açık, olumsalcı yaklaşımların almaya başlamasının kalıcı etkilerini de hesaba katmak gerekir. Bu dönemde gelişen üçüncü nesil eleştirel gerçekçilik coğrafya alanında Sayer, Massey, Cook, Soja vb. önemli temsilciler bulmuştur. Eğer bu konuşmayı bir coğrafya tarihine dönüştürmek istemiyorsak, örneklerin sayısını artırmaya gerek yok. Böyle bir anlatıdan sonra günümüzde çok paradigmalı coğrafya yapısının varlığını sürdürmekte olduğu saptamasını yapabiliriz. Coğrafya tarihi için kurulan tarih anlatısının bir benzerinin sosyoloji ve politik bilimler için kurulacağı da söylenebilecektir.

Biz sadece çok paradigmalılık saptamasını yapmakla yetinemeyiz. Bu alanda çok paradigmalılığın kendisini nasıl ürettiğine de açıklama getirmek gerekiyor. Çok paradigmalı durumların geçmişte de bulunduğunun örneklerini verebiliriz. Ama bu paradigmalardan biri, zaman içinde diğerlerini eleyerek tek paradigmalı bir duruma ulaşılmıştır ya da bu yönde bir gayret içinde olunmuştur. Demek ki önemli olan belli bir andaki çok paradigmanın bulunması değil, bir paradigmanın diğeri tarafından ortadan kalkmasını sağlayacak gerekçelerin üretilemeyişidir.

Bu gerekçelerin üretilemeyişi üzerine değişik düzeylerden yola çıkarak açıklama getirebiliriz. Genel olarak modernitenin tek ve üstün çözümlere yönelmiş dünyasının eleştirilmesi üzerine post modernitenin çoğulcu dünyasının oluşmaya başlamasıyla birlikte, bir paradigmanın diğerine göre üstünlüğünü savunmanın gerekçelerini üretmek zorlaşmıştır. Eğer bilim dünyasına Feyerabend'in anarşist bilim felsefesi anlayışı içinde yaklaşırsanız. Yani her şeyin olabilirliğini (anything goes) kabul ediyorsanız, bir bilimsel paradigmanın diğerini elemesi için bilim içi bir gerekçe kalmaz. İzleyicileri varsa paradigmalar varlıklarını sürdüreceklerdir.

Ama çok paradigmalılığın varlığını sürdüreceğini göstermek için Feyerabend'in anarşist çizgisine kadar gitmek gerekmeyebilir. Daha geleneksel anlayışlar içinde kalarak da çok paradigmalılığın yeniden üretimini açıklamak olanağı bulunabilir. Bilim alanına Henri Poincare'nin konvansiyonalizmi çerçevesinde yaklaşırsak, her paradigmanın bir uzlaşı olduğu ve onun varlığını, belli kullanımlarda işe yaradıkça sürdürebileceği söylenebilir. Bu açıklamayı üniversitelerin İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadığı dönüşümün niteliği üzerinde durarak da güçlendirmek olanağı bulunabilir. İkinci Dünya Savaşı öncesinin von Humbolt geleneğindeki, kendisini dış dünyanın sorunlarından soyutlamış, bilim pratiklerini katı disiplin ayrımları içine hapsetmiş dünyasında, her disiplin içinde yarışmanın tek paradigmalılığa götürmesinin kolay olduğu söylenebilir. Oysa İkinci Dünya Savaşı sonrasının, disiplinler arası sınırları aşındıran, dış dünyanın sorunların çözümüne öncelik veren, multiversitenin bilim pratiği içinde bilime konvansiyonalist olarak yaklaşılıyorsa çok paradigmalı bir bilim dünyasının yeşermesi için geniş olanaklar bulunduğunu hemen kavrarız.

Çok paradigmalı bir bilim alanının gelişmesini kolaylaştıran dolaylı etkenlerden de söz edebiliriz. Örneğin 1960'lı yılların üniversitesi, ilgili yaş grubunun yüzde 10-15'ini eğitirken, günümüzde ilgili yaş grubunun

yüzde 50-60'ını eğitiyor. Üniversitelerin ve üniversite öğretim üyelerinin sayısı artıyor. Bu büyüme değişik paradigmaların değişik sayılarda izleyiciler bulmasını kolaylaştırıyor. Kendi dergilerini çıkarabiliyor, paradigmalarını yeniden üretebiliyorlar.

### 3. Çok Paradigmalı Bir Bilim Dünyasının Normal Olarak Görülmesinin Epistemolojik Sonuçları Üzerine

Günümüzde sosyal bilim alanının çok paradigmalı hale geldiği ve bu durumun kendisini yeniden üretebileceği kabul edilince, bunun epistemolojik sonuçları üzerinde de düşünmek gerekir.

Sosyal bilim alanında, çok paradigmalı halin normal olarak görülmesi, sosyal bilimler alanının evrensel geçerliliği olan doğruluk iddialarından uzaklaşması olarak yorumlanılabilir. Tabii ki çok sayıdaki paradigmadan bazıları evrensel geçerliliği olan bir doğruluk iddiasında bulunabilirler. Bu iddiayı bilim dünyasının tümü ya da çok büyük kesimi kabul etmedikçe değişen bir şey olmaz. Söz konusu olan yine çok paradigmalılıktır. Bu halde bilimsel bilgi bir uzlaşıya ya da "enter subjektiviteye" dayanır hale gelmiştir, bu uzlaşının herkesi kapsaması gerekmez, belli sayıda bilim insanının uzlaşmış olması yeter. Yani konvansiyonalist bir pozisyona gelmiş oluruz.

Böyle bir durumda bir gerçekliğin varlığı kabul edilmektedir. Ama bu gerçekliğin tek bir paradigma tarafından gerçekle tam bir uyuşma içinde kavranamayacağının farkına varılmıştır. Gerçeklik ancak çok sayıdaki paradigma tarafından kuşatılabilmektedir. Gerçeklikle ilgili tam bir uyuşum iddiasından çok, çoklu paradigmalarla bir kuşatma iddiası söz konusu olabilir.

Böyle bir kuşatma pratikle ilişkilendirildiğinde daha açık bir anlam kazanabilir. Tabii her bilimsel paradigmanın varlığını sürdürmesinde, pratikteki eylemleri yönlendirebilme başarısı, yani pragmatik yönü önemli bir rol oynamaktadır. Değişik paradigmaların gerçekliği, kuşatmadaki katkıları, pratik söz konusu olduğunda bir işbölümüne dönüşebilmektedir. Yine benim çok yakından bildiğim kent planlamasında bir tasarımın yapılması için gerekli bilgilerin sağlanması ve yorumların yapılabilmesinde neo-klasik ekonomik coğrafya, fenomolojik coğrafya, davranışsal coğrafya, Marksist coğrafya paradigmaları vb. birlikte kullanılabilir ve kullanılmaktadır. Bu örnekler başka alanların katılımıyla çoğaltılabilir.

Değişik ve çok sayıda paradigmanın iş bölümü olanağından söz ederken dikkatli olmak gerekir. Bu paradigmalar arası işbirliğini sıkı bir zorunluluk olarak görürsek Feyerabend'in bilim alanına getirmek istediği serbestliği de önemli ölçüde kaldırmış oluruz. Ama bu işbirliği kaygısı o değişik paradigmaların kurucuları ve izleyicileri için söz konusu değildir. Onlar için kendi paradigmaları yeterlidir. Onlar bakımından işbölümünün zorunlu bir bağlayıcılığı yoktur. Paradigmalarının sınırları dıştan değil daha çok içten belirlenmiştir. İş bölümü bu paradigmadan yararlananlar için söz konusudur. Onun için eğer çok paradigmalılık bir özgürleşme getiriyorsa, kullanıcıların bunlar arasında bir işbölümü yaratması bu özgürleşmeye bir engel oluşturmayacaktır.

Böyle bir kullanışın eklektik olduğu söylenebilir. Tabii ki bu bir eklektisizmdir. Ama eklektisizm pratiğin gerekleri sonucu gelişmişse ona felsefe ve saf disiplinler alanında yüklenen olumsuz yargıları yüklemek için gerekçe bulmak kolay olmaz. Benzer bir durum değişik paradigmaların bir gerçekliği kuşatmak için kullanılmasında da söz konusudur. Bu kuşatmada tek başına yeterli bulunmayan saf paradigmaların birlikteliğinden yararlanılmak istenilmektedir.

Eklektisizmin pratikteki işlevi üzerinde dururken de dikkatli olmak gerekir. Pratikteki bazı olumsuzluklarını da unutmamak gerekir. Ben bu sakıncaların en az birini kent planlama alanından geldiğim için yakından biliyorum. Bir alan eklektisizmle yetiniyorsa hep başka alanlarda yaşanan gelişmelerin tüketicisi olmayı aşamamaktadır. Bu tutum yaratıcılığına bir engel haline gelmektedir. Kendisi bir paradigma geliştiricisi niteliğini kazanamaktadır.

## 4. Çok Paradigmalılık Sosyal Bilim Pratiğinde Hangi Tür Epistemolojik Sorunları Ön Plana Çıkarmaktadır?

Çok paradigmalı bir sosyal bilim alanının normal olarak kabul edilmesi, çok paradigmalı yapının analizine de gereksinme doğurmaktadır. Bu çözümlemeler bazı sorulara yanıt vermeye çalışmaktadır. Örneğin, bir gerçekliği kavramak ve üzerinde düşünmek ve çözümlemelerde bulunmak için neden farklı paradigmalar geliştirildiği, gerçekliği kavrayışlarındaki temel farklılıkların neler olduğu ilgi konusu olmaktadır. İlgilenilen bir başka konu değişik paradigmaların kullanılmasının yol gösterdiği eylemlerin niteliğinde ne tür değişiklikler olduğudur. Bu tür sorular iki konu

üzerinde tartışmaların gelişmesine neden olmaktadır. Bunlardan biri sosyal bilimlerde temsil sorunudur. İkincisi ise sosyal bilimin bir eylem kuramı olarak geliştirilmesinin yolları ve yararları olmaktadır.

Bu iki konu üzerinde biz de kısaca duralım. Bilginin oluşup gelişmesi temsil sayesinde oluyor. Dilin oluşması gerçekliğin bir temsil biçiminin gelişmesi demek. İnsan dil geliştirebilme kapasitesine sahip olabildiği için bilgiyi gelecek nesillere nakledebiliyor yani biriktirebiliyor ve geliştirebiliyor.

Dış dünyadaki gerçeklik ile onun temsili arasında çok yönlü ve tam bir uyum olduğu, temsilin gerçekliğin tam bir yansıtıcısı olduğu kabul edilirse, buna dayanarak geliştirilecek paradigmaların evrensel geçerlilik iddiası bulunabilecektir. Oysa gerçekliğin çok yönlülüğü ve karmaşıklığı karşısında böyle mükemmel bir temsilin olanaklı olmadığını biliyoruz. Bir gerçeklik üzerinde düşünmemizi sağlayacak her temsil bir basitleştirmeyi, gerçekliğin belli özelliklerinin ihmalini gerektiriyor. Her paradigma kullandığı kavramları bir soyutlamayla geliştiriyor. Her soyutlama ilgilenilen nesnelerin ya da olguların bazı işaretlerinin azaltılmasıyla sadeleştirilmesiyle sağlanmaktadır.

Bilimsel bilgimizin geliştirilmesiyle yeni temsil biçimlerinin geliştirilmesi yakından ilişkilidir. Tabii bir temsil biçimi içinde birden çok paradigma geliştirilebilir. Bu çok açıktır. Nitekim her paradigmanın kullandığı temsil biçimi az ya da çok günlük dili kullanmak durumundadır. Ama her paradigma kendi yaklaşımını geliştirirken günlük dile kendine özgü kavramlar, metaforlar vb. katmıştır. Bir temsil biçimi içinde birden fazla paradigma gelişebilirken, yeni bir temsil biçimi geliştirildiğinde bunun yeni paradigmaların oluşmasına yol açacağı söylenebilir.

Her temsil biçimi geliştirilirken ondan, açıklamak, anlamak, bilgiyi aktarabilmek, var olan süreçlere müdahale edebilmek işlevlerini yerine getirmesini bekliyoruz. Bu yolla bilgilerimize meşruiyet kazandırıyoruz. Geliştirilen temsil biçimleri ilgilenilen ölçeğe, ulaşılmak istenilen presizyona, doğrudan gözlenemeyenin hesaba katılma derecesine, toplumdaki değişik kesimlerin kayıp ve kazançları karşısındaki duyarlılığa vb. pek çok değişkene göre biçimleniyor.

Temsil biçimi dediğimizde gerçeklikle oluşturulacak bilgimizin bir arakesitinden söz ettiğimizi düşünebiliriz. Bu temsil, sorunun çok genel olarak konulmuş bir biçimidir. Toplumsal bilimlerde bir temsil sorunu üze-

rinde düşündüğümüzde bu genellik düzeyinde kalmamız yetersiz olur. Temsil sorununun daha özelleşmiş alanları üzerinde de düşünmemiz gerekir. Bunlardan birincisi topluma ilişkin ontolojik kabullerdir. İkincisi ise topluma ilişkin modellerdir. Ontolojik kabuller ve topluma ilişkin modeller temsilin özelleşmiş durumlarıdır.

Toplumsal bilimler kuramlarının farklılaşmasında ontolojik kabullerin farklılıkları önemli roller oynamaktadır. Topluma ilişkin ontolojik kabuller toplumu oluşturan (bireyler) öğelerin nitelikleri, kapasiteleri ve aralarında kurdukları ilişki biçimleri hakkındaki ön kabullerden oluşmaktadır. Örnek vermek gerekirse neo-klasik iktisat, atomistik ve kendi çıkarlarını en çoğa çıkaran bireylerden oluşan bir toplum ontolojisine oturmaktadır. Liberalist siyasal ideoloji de aynı türde bir toplumsal ontoloji öngörmektedir. Oysa Marksist kuramda temel öğeler sınıflardır ve aralarındaki ilişki biçimi çatışmadır. Topluma ilişkin ontolojik kabuller bu iki durumla sınırlı değildir. Sosyal bilim alanının çok paradigmalı hale gelmesiyle çok değişik ontolojiler gelişmiştir. Toplumda bireyleri etkili aktörler olarak gören yapı aktör etkileşmesine açık yapılanmacı ontolojilerin gelişmesi toplumsal bilimlerde yeni gelişmelere kapı açmıştır. Bu üç örnekte sosyal bilimci toplum dışında bir gözlemcidir. Sosyal bilimciyi durumun "self-refleksive" kapasitesi bulunan bir parçası olarak gören bir başka ontoloji ise eleştirel gerçekçilerin analizlerinin dayanağını oluşturmaktadır. Bir temsilde hangi ontolojik kabullere dayanılacağı belirlendi mi sorunların çözümü için geliştirilebilecek önlemlerin niteliği de belirlenmiş olmaktadır. Bu nedenle Derek Gregory gibi coğrafyacılar, temsil politikasından söz etmeğe başlamışlardır.

Günümüzde her toplumsal bilim teorisinin gerisinde bir ontolojik kabul vardır. Bu kabuller toplumsal yapıya ilişkin bir idealleştirmedir. Gerçekliğin bu ontolojik kabullerle tam bir uyum içinde bulunması söz konusu değildir. Ontolojik kabullerle, eyleme yol göstermedeki sonuçlar arasındaki sıkı bağlantı olduğu kabul edilince, ideoloji ve bilimsel bilgi arasında farklılık iddiaları da dayanaklarını yitirmektedir.

Toplumsal bilimlerde modellemeden söz ettiğimizde ise daha bağlayıcı bir temsil düzeyinden söz etmiş olmaktayız. Bir modelden söz edildiğinde genellikle ele alınan olgunun geleceğini tahmin etmeğe olanak verecek biçimde gerçekliğin bir denklemler takımıyla temsil edilmesi anlaşılmaktadır. Bir modelin gerçekliği tam olarak temsil ettiği iddiasından çok,

ilgilenilen olgunun gelecekteki durumunu kabul edilebilir bir hata sınırı içinde kestirebilmesi iddiası bulunmaktadır. Oysa kaos ve non linear ilişkiler üzerine yapılan çalışmalar modellerin geleceği kestirim gücünün çok sınırlı olabileceğini göstermiştir. Bu da modellere bağlanan umutları aşındırmıştır.

Sosyal bilimler alanında geliştirilecek temsil stratejilerinin önemli seçmelerinden biri, geliştirilecek kuramların bir açıklayıcı kuram mı yoksa bir eylem kuramı mı olacağıdır. Bir toplumsal olayın açıklanmasında iki uç konumdan söz edilebilir. Bunlardan biri olayları güçlü aktörlerin seçmelerinin şekillendirdiğini kabul etmektir. Bu halde tam bir voluntarizm (iradecilik) söz konusudur. Politika, tarih ve planlama alanında bu tür bir eğilim sık sık ortaya çıkar. İkinci uç tutum aktörün ya da bireyin yok olduğunu kabul etmektir. Bireyin toplumsal yapı tarafından şekillendirildiğini varsayan, örneğin Durkheim sosyolojisi bu tür bir teoridir. Bu durum birey toplumsal yapı ontolojik kabulüyle sınırlı değildir. Ağsal temsil biçimlerinin önem kazandığı günümüzde geliştirilmiş bulunan, "aktör network" kuramı da bu tür bir kuramdır. Aktörün hangi tür eylemlerde bulunacağı, içinde bulunulan ağdaki konumu tarafından belirlenmektedir. Bu halde aktörün öznel tercihlerine hiçbir yer kalmamaktadır. Bu halde insan şeyleştirilmiş olmaktadır.

Bu bizi bilimsel stratejiler bakımından ilginç bir seçme durumunda bırakmaktadır. Hümanist bir açıdan insanın şeyleştirilmesine karşı çıkabiliriz. Ama bu karşı çıkış bilimsel kriterler açısından değildir. Aktörü yok eden bir paradigmanın bilimsel açıdan sürdürülmesi için gerekçeler olsa bile bu duruma karşı çıkmak ve yeni bir ontolojik kabule geçmek için bir gerek doğmaktadır.

## 5. Son Verirken

Bu noktaya kadar geliştirdiğimiz tartışmalar sonucunda günümüzde çok paradigmalı bir sosyal bilim alanının varlığının değişik temsil politikalarının yarışması sonucu doğduğunu söyleyebiliriz. Bu konuşma içinde temsil sorunu üzerinde daha çok durmaya gerek yok.

Bu konuşmaya son verirken çok paradigmalı bir toplumsal bilimler alanında yaşamanın bilim adamları arasındaki ilişkiyi nasıl etkilediği üzerinde duralım. Çok paradigmalı bir bilim dünyasında yaşamak bilim adamlarının ilişkisini nasıl değiştirmektedir?

Önceki durumda, genel olarak üniversite ortamında ilişkilerin "dostça düşmanlık" (friendly hostile) olması normatif bir biçimde söyleniliyordu. Bu birbirinın karşıtı olan iki sözcüğün bir ahlak ilkesini tanımlamakta kullanılması üzerinde durmak gerekir. Bu iki karşıt sözcüğün, bir araya getirilmesiyle sinsi bir ikiyüzlülük anlayışı savunulmak istenmemektedir. Akademik yaşamda bazılarının böyle anlama eğilimi bulunsa bile amaçlanan çok farklı bir şeydir. Bu ilke, bilimlerin gelişme kuramlarıyla ilişkilendirildiğinde anlamlılık kazanmaktadır. Bir yandan bilimsel gelişmenin bireysel değil sosyal bir başarı olması üzerinde dururken öte yandan bilim alanındaki gelişmenin birinin diğerini yanlış çıkarması, bir paradigmanın diğerini elemesi üzerine kurulmasına işaret etmiş oluyor. Eğer bilimsel ilerleme bir paradigmanın diğerini elemesi üzerine kurulmamış ve çok paradigmalılık normal durum haline gelmiş ise "dostça düşmanlık" ilkesi de dayanağını kaybetmiş demektir. Daha toleranslı ve daha dostça bir ortamın doğabilmesi için uygun bir temel doğmuştur denilebilir. Ama akademik yaşamımızın bu olanağı gerçekleştirdiğini söylemek zordur.

# Kaynaklar

Annemarie M.: (1999), *Ontological Politics, A Word and Some Questions, Actor Network Theory and After,* Blackwell Publishers, Oxford.

Balshaw M. ve Kennedy L.(ed.): 2000, *Urban Space and Representation,* Pluto Press, London.

Barnes B.: (1982), *T.S. Kuhn and Social Science,* The MacMillan Press, London.

Benjamin A.: (1998), "Lines of Work: Notes on Diagrams", **ANY,** No 23.

Bunge M.: (1999), *The Sociology –Philosophy Connection,* Transaction Publishers; New Brunswick.

Doel M.A.: (2003), "Gunnar Olson's Transformers: The Art and Politics of Rendering the Co-Relation of Society and Space in Monocrome and Technicolor", **Antipode,** Cilt 35, No 1.

Feyerabend P.: (1975), "How to Defend Society Against Science", **Radical Geography,** 2.

Foucault M.: (1977), *The Archeology of Knowledge,* Tavistock Publications, London.

Gregory D.: (1991), "Interventions in the Historical Geography of Modernity: Social Theory, Spatiality and the Politics of Representation", **Geografiska Annaler,** 73 B (1991) 1, s.17-44.

Peet R.: (1977), "The Development of Radical Geography", **Progress in Human Geography** 1, No 3, s. 64-87.

Harvey D.: (1969), *Explanation of Geography,* Edward Arnold, London.

Harvey D.: (1990), *The Condition of Post Modernity,* Basil Blackwell, Oxford.

Hızır N.: (1985), *Bilimin Işığında Felsefe,* Adam Yayınları, İstanbul.

Johnson R.J.: (1979), *Geography and Geographers,* Edward Arnold, London.

Kuhn T.S.: (1962), *Thre Structure of Scientific Revolutions,* University of Chicago Press, Chicago.

Lakatos I.: (1981), "History of Science and its Rational Reconstructions", Hacking I.(ed.), *Scientific Revolutions,* Oxford University Press, Oxford, s.107-127.

Taylor G.: (1967), *Geography in the Twentieth Century,* Methuen Philosophical Library, New York.

# SOSYAL BİLİMLER İÇİN MERKEZİ ÖNEMDE BİR PROBLEM TANIMLAMA GİRİŞİMİ*

## 1. Giriş

Dostlarım Türkiye Sosyal Bilimler Derneğinin, kuruluşunun 40'ıncı yılında düzenlediği Sosyal Bilimler Konferansının açılışında bir konuşma yapmamı istiyerek beni onurlandırdılar. Bu derneğin benim yaşamımda önemli bir yeri var, oldukça uzun süre bu derneğin yönetim kurulunda çalıştım, ikinci başkanlığını yaptım.

Böyle bir konuşma için olanaklı yollardan biri 1960'lı yıllardan günümüze kadar geçen süre içinde Türkiye'de sosyal bilimler alanındaki gelişmeleri değerlendirerek, önümüzdeki yıllar için bazı gelişme stratejileri önermekti. Böyle bir konuşma yapmak benim için çok uygundu. 1960'dan beri Türkiye'de sosyal bilimlerde yaşanan gelişmenin hem bir aktörü hem de bir tanığı olmuştum. Bu yıl içinde TÜBA sosyal bilimler alanında çok değerli bir öngörü çalışması yayımlamıştı, onlardan yararlanabilirdim.

Sanıyorum toplantıyı düzenleyen dostlarım da benim bu tür bir konuşma yapmamı bekliyorlardı. Ama ben bugünkü konuşmam için uzun süredir beni düşündüren, benim bakımımdan sunulması daha riskli olabilecek bir konuyu seçtim. Son yıllarda sosyal bilimlerin gündeminde daha çok yer tutmaya başlayan üç saptamadan yola çıkarak, sosyal bilimler alanında merkezi öneme sahip bir problem alanı tanımlamanın sosyal bilimlerde yaratabileceği değişiklikler üzerinde durmayı seçtim.

---

* Türk Sosyal Bilimler Derneğinin *10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*'nde 28 Kasım 2007'de sunulan açılış bildirisi.

Toplumların ve toplumsal olguların niteliğine ilişkin söz konusu üç saptamayı şöyle sıralayabilirim. Toplumlar karmaşık (complex) sistemlerdir. Toplumsal olgular hasıl olmuşlardır (emergent). Toplumsal öğelerin etkileşimi nedensel olmaktan çok olumsaldır (contingent). Topluma ve toplumsal olgulara bu saptamaların ortaya koyduğu perspektif içinde yaklaşılınca, toplumlarda yaşanan oluşumların ya da gelişmelerin tarihsel olduğunu kabul etmek gerekir. Böyle bir şey söylemenin yeni bir şey olmadığı, bunun değişik biçimlerde daha önce söylendiği haklı olarak iddia edilebilir. Benim bu konuşmamda bir farklığın bulunacağını, onun da tarihsellikle, topluma ve toplumsal olgulara ilişkili olarak yaptığım üç saptamanın ilişkisini açıkça kurmaktan geleceği argümanına sığınabilirim. Ama onu yapmayacağım. Biraz daha farklı bir sosyal bilim problemi formüle edeceğim ve bu farklılığın önemi üzerinde duracağım.

**Karmaşık toplumsal sistemlerin, olumsal ilişkiler altında ortaya çıkan tarihsel oluşumlarına alternatif müdahale stratejileri neler olabilir?** Bu sorunun farklılığı ve önemi kendi haline bırakılan bir tarihsel oluşuma razı olmamayı içermesinden geliyor. Eğer toplumların ve toplumsal olguların müdahale edilemez bir tarihsellik içinde geliştiğine razı olsaydık, toplumsal bilimlerin yapabileceklerini, post olgusal bir anlatı kurmaya indirgemiş olurduk. Belki salt bir toplumsal bilimci ya da toplumsal bilimcilerin en azından bir bölümü bu konuma razı olabilirdi. Oysa benim gibi kendinden müdahale reçeteleri beklenen bir plancı buna razı olamaz, kendini inkar eder hale düşer. Benzer bir durum siyasetçiler için de söz konusudur. Liberalizme razı olmayan bir politik ekonomici de kendini aynı konumda bulacaktır. Açıktır ki bu nedenle bu soru, sosyal bilim alanı için kritik öneme sahiptir.

Bu konuşmada bu problemin çözümü konusunda ne tür yaklaşımlar benimseneceği konusunda şimdiye kadar düşündüklerimi sizinle bölüşmeye çalışacağım. Bunlar nihai bir çözüm getirme iddiasından çok, bir düşünce başlangıcı olma iddiasını taşıyor. Başka bir deyişle bu konuşmayı sorunun çözümünü bulmak için okumaktan çok, bu sorunu çözebilmek için ortak bir düşünce çabasına çağrı olarak okumak doğru olur.

Böyle bir gelişmeyi sağlayabilmek için, bu yazıda önce toplumların ve toplumsal olguların niteliklerine ilişkin olarak yaptığım üç saptamanın herbiri üzerinde ayrı ayrı durarak, bunların toplumların gelişmesinde nasıl bir tarihsellik yarattığını kurgulamaya çalışacağım. Daha sonra bir tarih-

sel oluşuma alternatif müdahale stratejisinin oturtulabileceği, alternatif toplum ontolojilerinin neler olduğunu sergilemeye çalışacağım. Son olarak da bir toplumun iç dinamiklerinde değişme yaratarak tarihsel oluşumların nasıl etkileneceğini göstereceğim. Yazının sonuç bölümünde etkilenmiş bu tarihselliğin ne tür bir tarihsellik olduğu üzerinde durarak, çıkış noktamla tutarlılığı oluşturmaya çalışacağım.

## 2. Toplumsal Oluşumların ve Olguların Tarihselliğinin Gerisindekiler

Bilim tarihini incelediğimizde, doğa bilimlerindeki açıklama biçimlerinin belli bir gecikmeyle toplumsal bilimlerin kullandığı açıklama biçimlerini belirlediğini görürürüz. Önce Newton fiziğinin zorunlu nedensel açıklama biçimleri sosyal bilimler için de bir model oluşturmuştur. Bu dönemde önceden kestirilebilme, bilimsel bir açıklamanın temel mihenk taşı olmuştur.

Ama 19. yüzyılın ikinci yarısında Darwin'in biyolojide geliştirdiği evrim kuramı, sosyal bilimler için yeni bir açıklama biçimi ortaya çıkarmış, sosyal Darwinistlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Termo dinamik alanında ve 20. yüzyılın ilk dönemlerinde mikro fizik alanında yaşananlar, mekanikteki determinizmlerin aşılmasına, onun yerini olasılıklara dayanan açıklamaların almasına ya da Heisenberg prensibinde olduğu gibi belirlenemezliklerin hesaba katılmasına neden olmuştur.

Matematik ve doğa bilimlerindeki gelişmeler toplumsal bilimlerde de yeni açıklama biçimlerine esin kaynağı olmaktadır. Son 30 yıllık dönemde kaos kuramında/karmaşık sistemler alanında yaşanan gelişmelerin meteoroloji alanında getirdiği açılımlar belli bir gecikmeyle sosyal bilim alanını etkilemeye başlamıştır.[1]

### Toplumsal Sistemlerin Karmaşıklığını Kabul Etmenin Getirdiği Sonuçlar

Karmaşık sistemler dendiğinde, belli bir iç bütünlüğü olan, ama elemanlarının karşılıklı etkileşimiyle oluşan iç dinamiğinin, yeni ve sürpriz yapısal oluşumlar ortaya çıkarabilmesine açık kalınmasını anlatmak isti-

1 David L. Harvey, Michael Reed: "Social Science as the Study of Complex Systems", L. Douglas Kiel, Euel Eliot: ( Ed.) *Chaos Theory in the Social Science*: Foundations and Applications; University of Michigan Press, 1996, s. 295-323.

yoruz. Karmaşık sistemlerin ortaya çıkışlar (emergence) yaratma ve kendi kendini organize etme kapasitesi vardır.[2]

1960-1970'lerde sosyal sistemlerin işleyişi modellenirken doğrusal ve toplamsal ilişkiler kullanılıyordu. Bunu yapabilmek için de sistemlerin temsili basitleştiriliyor, ilişki biçimleri sadeleştiriliyordu. Bu tür modellerle toplumsal sistemlerin işleyişiyle ulaşılacak yerin kestirilebileceği varsayılıyordu. Zaman içinde, bir sosyal sistemin her elemanının niteliklerini ve özellikle de ilişki kurmasında etkili olan niteliklerini gözönüne aldığımızda, sistemin, ortaya çıkabilecek tüm durumlarının gerçekleşemez olduğu, bu durumların kararlı olamayacağı ve sistem dinamiği içinde uyum yaparken, mutasyon sırasında, dönüşüm yaşarken sürprizlerle karşılaşılacağı ortaya çıktı. Allen, karmaşıklığı, beklenmedik değişmelerin kestirilemezliğinin kaynağı olarak görmektedir. Ona göre karmaşık sistemlerin en iyi tanımı çevresindeki değişmelere birden fazla biçimde tepki verebilmesidir. Bu da sistem içindeki süreçlerin doğrusal olmayışı dolayısıyladır. Allen, sistemin çevresine ne tür tepki verebileceğinin, sistemdeki doğrusal olmayan süreçlerin sistem içinde gizil bulunan mikro heterojenlikleri büyütmesiyle belirlendiğini söylemektedir.[3]

Karmaşık sistemlerin süreçlerinin doğrusal olmayışı, bu sistemlerin kaos, katastrof teorileriyle ve dağınık sistemlerle iç içe anılmasına neden olmaktadır. Bu konuda netlik kazanabilmek için üç kurama da kısaca değinmek gerekir. Matematik ve doğa bilimlerinde ***kaos kuramı*** sık kullanılmaktadır. Bu kuram doğrusal olmayan (non-linear) dinamik sistemlerin davranışını betimlemektedir. Bu sistemlerde uzun erimli kestirimler yapılamamakta ancak kısa erimli kestirimler yapılabilmektedir. Kaos kuramı meteorolojik sistemlerin davranışları için kullanılmaktadır. Kaos kuramına göre davranan sistemlerin ne noktaya ulaştığı başlangıç konumundan büyük ölçüde etkilenmektedir. Bu özellik ilgili yazında "kelebek etkisi" olarak tanınmıştır.[4]

Günlük dilde kaosun kullanılışı bir düzensizliğe işaret etmesine karşın kaos kuramı, var olan bir düzenin işleyişinin ortaya çıkardığı kestirile-

---

**2** Peter M. Allen: *Cities and Regions as Self-Organizing Systems Models of Complexity*, Gordon and Breach Science Publishers, UK, 1997.

**3** Michael Batty , Paul M.Torrens: *Modelling Complexity: The Limits to Prediction*, http://www.cybergeo.presse.fr/ectqg12/batty/articlemb.htm , 08.10.2006.

**4** James Gleick: *Kaos*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2000.

mezlikler[5] üzerinde durmaktadır. Matematik kaos özelliğine sahip sistemlerin bir düzen içerdiğini söylemek, bir anlamda deterministik bir yan olduğunu söylemektir.

***Katastrof kuramı***, kaos kuramının daha özel bir halidir. Bu da doğrusal olmayan ilişkileri olan bir dinamik sistemin davranışları üzerinde durmaktadır. Katastrofik sistemlerde parametrelerdeki küçük değişiklikler, sistem davranışlarında ani büyük değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Sistem belli bir kanalda gelişme gösterirken parametrelerdeki küçük bir değişmeyle, gelişme kanalı birden değişmekte, başka bir deyişle çatallaşmaktadır (bifurcation).

***Dağınık sistemler (dissipative)*** termodinamik olarak açık doğal sistemlerdir. Çevresiyle enerji değişimi yaparak negantropi yaratabilmekte ve termodinamik dengenin uzağında kalarak evrilmektedirler. Negantropik süreçler termodinamik doğal sistemlerin büyümesi ve evrilmesinin maddi temelini oluşturur. Bunu başarmak için bu sistemlerin, çevredeki serbest enerjiyi iç yapılanmasıyla içine alırken, içte oluşan termal düzensizliği çevresine transfer edebilme kapasitesine sahip olmaları gerekmektedir. Bu sistemler evrimleşebilmektedir. Bu kavram 1977 kimya Nobel'ini kazanmış olan Ilya Prigogine tarafından geliştirilmiştir.

Bu sistemler de başlangıç koşullarına bağlıdır. Aynı zamanda bu sistemler termo dinamik denge halinden uzaktayken ani simetri kırılmaları ortaya çıkarırlar. Bu özellikleri evrimlerine olanak verir. Bazı hallerde kaotik olan karmaşık formasyonlardır. Konveksiyon, siklonların ve kasırgaların oluşumu bu sistemlerin örnekleridir. Bu özellikler sosyal dağınık sistemler için de geçerlidir. Bu nedenle dağınık sosyal sistemlerin incelenmesine ekolojik ilişkileriyle başlamak gerekecektir. Sosyal dağınık sistemler, simetri kırıcı mekanizmalar tarafından ontolojik olarak tabakalı biçimde oluştururlar.[6]

Kaos ve katastrof kuramları kimi zaman karmaşıklık kuramı yerine kullanılmasına karşın, bazı yazarlar da bir ayrım yapmakta hassastır. Bryne karmaşıklığın alanını, (domain) doğrusal belirlenmiş bir düzenle belirlenemeyen (indeterminate) bir kaos arasındaki bir alan olarak tanımlamaktadır.[7]

---

5 T.J.Cartwright: "Planning and Chaos Theory", **APA Journal**, Kış 1991, s. 44-56.

6 David L. Harvey, Michael Reed: *a.g.e.*, s. 302-306.

7 David Byrne: *Complexity Theory and the Social Sciences*, Routledge, London, 1998, s. 1.

Doğa bilimlerindeki gelişmelerin, toplumsal bilimleri de bir açıklama modeli oluşturarak etkilediği ve bunun ilk örneğinin Newton fiziği olduğu hatırlanılırsa şimdi de meteoroloji alanındaki gelişmelerin sosyal bilimler üzerinde benzer bir etkileşmeyi yaratmaya başladığını söyleyebiliriz.

**Toplumsal Ortaya Çıkışlar (Emergence)**

Bu kavram için eski dilde "zuhur etmek" terimi kullanılıyor. Daha önce olmayan ve bilinçli olarak tasarlanmamış bir şeyin birden görünür hale gelmesini belki daha iyi anlatıyor. Söz konusu olan, bir toplumsal sistem elemanları arasında ilişkilerle varlığını sürdürürken, sistemde bir üst düzeye ilişkin bir özelliğin ortaya çıkmasıdır. Üst düzeye ilişkin bu özelliğin ortaya çıkışı kestirilebilir bir şey değildir. Çünkü yenidir, daha önce bilinen değildir.[8]

Ortaya çıkış kuramları, toplumun doğasını, bireyleri ve onların ilişkilerini, pazar, kültürel inançlar, eğitim sistemleri gibi makro sosyolojik olguların ortaya çıkması üzerinde durarak, karmaşık bir sistem olarak ortaya koymaktadır. Karmaşık sistemlere ilişkin ortaya çıkış kuramları, neden bazı toplumsal özelliklerin bireylerin davranışlarından yola çıkarak açıklanamayacağını ortaya koymaktadır.

Keith sosyolojinin ortaya çıkış kuramının temel bilim olacağını düşünmektedir. Sosyal ortaya çıkışın temel sürecini esas alan bir sosyoloji tüm sosyal bilimler arasında merkezi bir konum kazanacaktır. Oysa Keith günümüz sosyolojisinin iki hâkim paradigması olan hem yapı paradigmasının, hem de karşılıklı etkileşme (interaction) paradigmasının toplumsal ortaya çıkışları ele almaya uygun olmadığını belirtmekte ve bir ortaya çıkış paradigması önermektedir. Yapı paradigması toplum ve birey arasındaki ilişki üzerinde durmaktadır. Bu ilişki üstten alta doğru belirlenmektedir. Analizde sadece iki kademe vardır. Karşılıklı etkileşme paradigması ise ne yapı, ne de birey üzerinde durmaktadır. O iletişimsel karşılıklı etkileşme (ilişki) üzerinde durmaktadır. Bu paradigma birey ve toplum düzeylerine üçüncü bir düzey olarak karşılıklı etkileşmeyi getirmektedir. Karşılıklı etkileşme yapının ya da bireyin özelliklerine indirgenemeyen otonom bir düzeydir. Karşılıklı etkileşme paradigması ortaya çıkışı açıklamak için gerekli bazı ögeleri içermesine karşılık bunu tam ola-

---

8 R. Keith Sawyer: *Social Emergence Societies as Complex Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005. s. 1-5.

rak gerçekleştiremez. Ortaya çıkış paradigmasının, birey toplum ilişkileri ve iletişimsel karşılıklı etkilemeyi birlikte ele alması[9] gerekir.

Yapısalcı paradigma içinde süreçlere, karşılıklı etkileşmeye, sosyal mekanizmaya sembolik iletişime yer yoktur. Oysa, dinamik ilişkileri olan bir karmaşık sistemde ortaya çıkış, ancak bir sistemin elemanlarının karşılıklı etkileşmesi sonucu gerçekleşecek bir şeydir. Keith beş kademeli bir ortaya çıkış paradigması önermektedir. En altta "bireysel düzey" (aktör, niyet, bilişsel süreçler, hafıza, kişilik vb.), ikinci düzeyde "karşılıklı etkileşme" (söylem kalıpları, işbirliği, müzakere, sembolik etkileşme vb.), üçüncü düzeyde "kısa ömürlü ortaya çıkışlar" (konu, bağlam, katılım yapısı, etkileşme çerçevesi göreli rol ve statü atıfları vb.), dördüncü düzeyde "kalıcı ortaya çıkışlar" (grup altkültürleri, kollektif hafıza, konuşma rutinleri, ortak sosyal pratikler vb.), beşinci düzeyde "sosyal yapı" (kanunlar, düzenlemeler, maddi sistemler, alt yapılar) bulunmaktadır.[10]

Bu paradigmada ortaya çıkışı yaratan, karşılıklı etkileşme düzeyidir. Bireysel düzeydeki aktörler, karşılıklı etkileşmeyle üçüncü ve dördüncü düzeydeki, zaman içinde kararlılığı farklı olan ortaya çıkışları yaratmaktadır. Üçüncü ve dördüncü düzeydeki ortaya çıkışlar, beşinci düzeydeki sosyal yapı elemanlarıyla birlikte bireylerin eylemlerini belirlemektedir. Başka bir deyişle ortaya çıkışlar bir bakıma sosyal yapıya katılmakta, bireylerin eylemlerini dolayısıyla ortaya çıkışları belirlemektedir. Keith'ın kurgusuyla ortaya çıkış paradigması (bireyler düzeyindeki öznellikler ve özneller arasılıklar bir tarafa bırakılırsa) temelde pozitivist ve objektivistir, dış gerçekliğin bulunduğu ve saptanabildiğini varsaymaktadır. Ortaya çıkış, temelde denetlenebilen bir şey değildir. Amaçlanmayan ortaya çıkışlar olduğu gibi, ortaya çıkışın hiç gerçekleşmemesi de olanaklıdır. Yani olumsal bir ilişkiye dayanmaktadır. Sosyal sistemlerin gelişmesini kestirilebilir olmaktan çıkararak, ona tarihsel bir özellik kazandırmaktadır.

### Toplumsal İlişkilerin Olumsallığı

Olumsallık (contingency) günlük dilde kulanıldığında, gerçekleşebilecek olan ama gerçekleşmesi çok beklenmeyen anlamında kullanılıyor. Ama epistemolojide daha disiplinli bir kullanılışa sahip. Bilimsel önermelerde zorunluluk içeren nedensellik ilişkilerinden farklılaşarak zorun-

9 R. Keith Sawyer: *a.g.e.*, s. 5-9.
10 R. Keith Sawyer: *a.g.e.*, s. 211.

luluk içermeyen ilişkileri betimlemek için kullanılıyor. Nedensel ilişkilerde "A"yı her zaman zorunlu olarak izleyen bir "B" varsa "A" ile "B" arasında nedensel bir ilişki vardır denilebilir. Oysa "A" ile "B" arasında olumsal bir ilişki varsa "A" sonrasında "B" olabildiği gibi "B" hiç gerçekleşmeyebilecektir de.

Aydınlanma sonrasında modern doğa bilimlerinin gelişmesinde, ilk geliştirilen bilimsel önermeler nedensel ilişkileri varsayıyordu. Bu durumda bilimin açıklamaları, kestirimde bulunabilmesiyle eş anlamlı halde kullanılıyordu. Modern doğa bilimlerinde gelişmeler oldukça başka tür açıklama biçimleri gelişti, başka tür ilişki biçimleri kullanılmaya başlandı. Neo-pozitivist bilim paradigmasından çok uzaklaşmadan, olasılık, olumsallık, belirlenemezlik gibi kavramlar kullanılmaya başlandı. Sosyal bilimlerin ilk geliştiği dönemlerde toplumsal analizlerde, Newton fiziğini temel alan bilim felsefelerinin de kuşatması altında, hep nedensel ilişkiler bulmaya çalışılıyordu. Ama kurulan kuramların ön kestirim gücü çok düşük kalıyordu. Buna rağmen varlıklarını koruyorlardı. Ama belli bir süre sonra beklenilebileceği gibi sosyal bilimlerde olaylar ya da etkenler arasındaki ilişkinin olumsal olduğu söylenmeye başlandı. Bu tür neo-pozitivist bir bilim çerçevesinde olumsallığın açıklaması oldukça basit bir biçimde yapılıyordu. Doğa bilimleri laboratuvar koşullarında yapılan gözlemlere dayandırıldığı için gözlenen ilişki kapalı, denetim altında bir sistem içinde gerçekleşiyor, saptanan ilişki de zorunluluk iddiası taşıyordu. Oysa sosyal bilimlerin önermeleri, açık sistemlerde ve tekrar etmeyen olaylardaki gözlemlere dayanarak geliştiriliyordu. Bu durumda geçerliliği ileri sürülebilen ilişki ancak olumsal oluyordu.

Bu, daha sonra ele alacağımız olumsallık anlayışlarına göre en basit olumsallıktır. "A" ile "B" arasında belli bir ilişkinin varlığı kabul edilmiştir. "B" olacaktır ya da olmayacaktır. Ama "B"nin ne olacağı konusunda bir kuşku yoktur. "B"nin yerine bir başka şeyin olabileceği olumsal tanımının dışında tutulmaktadır. Bu en basit olumsallık bile toplumsal gelişmenin tarihselliğini ileri sürebilmek için yeterli olmaktadır. Bunu göstermek için bir düşünce deneyimi yapılabilir. Belli bir noktada bulunan bir toplumsal sistemde olumsal ilişkileri kullanarak iki kez simülasyon yaptığımızda, her iki halde farklı noktalara ulaşılacaktır. Oysa zorunlu ilişkiler kullanılsaydı varılacak nokta aynı olacaktı.

Toplumsal sistemlerdeki olumsalık anlayışını derinleştirerek çeşitlendirmek olanaklıdır. Bu bakımdan toplumsal sistemlerde ***bağlam bağımlı-***

*lık* ilişkisi üzerinde duralım. Bunu daha açık anlatabilmek için bir örnekten yola çıkalım ve örneğin tahin helvasını ele alalım. Bu, şeker ve tahinle yapılan bir helvadır. Şeker ve tahini bir kazanda kaynattığınızda tahin helvasını elde edersiniz. Bu ilk bakışta zorunluluk ilişkisi gibi görünür. Çünkü kazana şekeri ve tahini dökerek ateşi altına getirerek kaynattığınızda sistem kapanmıştır. Ama iki ayrı zamanda helva yapımını düşünelim. Şeker ve tahinin oranları değiştiği zaman helvanın tadı değişir. Azalır ya da çoğalır. Burada şeker ve tahin oranı, suyun içindeki iki hidrojen ve bir oksijen gibi sabit değildir. Helvada oranlar değişir, ama toplum onu helva olarak görmeyi sürdürür. Oysa doğa bilimlerinin hassasiyetleri içinde düşünülürse başka bir şey olmuştur da denilebilir. Bu örnekte bağlam bağımlılığı zorunluluğu koruyarak kurmaya çalıştık. Aynı ilişki olumsallık üzerine de eklemlenebilirdi. Eğer öyle yapsaydık "B"nin de farklılaşacağı daha derin bir olumsallık türü ortaya çıkacaktı. Bu ikinci türe göre yapılacak bir düşünce deneyiminin ortaya koyduğu tarihsellik daha derin olacaktı.[11]

Itkowitz olumsallığı bir açıklama biçimi olarak ortaya koyuyor.[12] O, toplumun ancak toplumsal gelişmenin kestirilemez olduğunun kabul edilmesi halinde açıklanabileceğini kabul ediyor. Itkowitz, olumsallığın toplumsal sonuçların en iyi betimleme biçimi olacağını söylerken, toplumsal biçimlerin ne tamamen önceden belirlenmiş ne de tamamen rastlantısal olduğunu kastetmektedir. Bunun yerine geçerli olanın olumsallık olduğunu ileri sürerken, toplumda açıklanabilen mikro ve makro kalıpların (pattern) oluştuğunu ama bu mikro ve makro düzeylerin ilişkinin sonuçlarının değişken ve kestirilemez olduğunu, ortaya çıkan toplumsal sonucun sosyal düzen, yapı söküm ya da çatışma olabileceği üzerinde durmaktadır. Burada olumsallık, mikro ve makro düzeylerin ilişkisine sıkıştırılmıştır. Mikro ve makro düzeylerin oluşumuna ilişkin epistemolojik tartışmalara girmeden bu düzeyleri bir veri olarak kabul etmekte, olumsallığı bu iki düzeyin ilişkisindeki arakesitte sergilemeye çalışmaktadır.

Bunun nedeni Itzkowitz'in sosyal kuramda birbirinden kopuk mikro ve makro kampların yan yana durmasının artık kabul edilemeyeceğini, günümüzde sosyolojinin teorinin makro ve mikro yönleriyle, gerçekliği

---

**11** Andrew Sayer: *Method in Social Science,* Routledge, London, 1992. s. 60.

**12** Gary Itzkowitz: *Contingency Theory,* University Press of America, Lanham-Maryland, 1996.

birlikte hesaba katacak şekilde kurulmasının gerekliliğini kabul etmesidir. Böyle bir kuramın kurulabilmesi için makro ve mikro düzeylerin kendi otonomilerine sahip olarak geliştikten sonra aralarında ilişki kurduğunu kabul ettiğinden, olumsallığı bu ilişkinin açıklanmasında kullanmak istemektedir. Onun olumsallık kuramında otonomi ve olumsallık birlikte var olan iki kritik kavram olmaktadır.

Itzkowitz, Marks, Durkheim ve Weber'in ele alışlarını çözümleyerek, her üç kuramcının da kendi teorilerinin makro ve mikro düzeylerinin otonomilerini kabul ettiklerini, ama Marks'ın bireyin yapılarla uyum içinde değiştiğini, Durkheim'ın mikro ve makro fenomenlerin anomiden kaçınmak için tutarlılığının gerektiği, Weber'in kollektif olarak yaratılmış regülaritelerin dışında olanların var olacağı ama bilinemeyeceği kabullerine sahiptirler. Başka bir deyişle bu kuramlarda mikro ve makro kendi gelişmeleri sırasında karşılıklı etkileşmeyle eş zamanlı olarak oluşmaktadır. Mikro ve makro bitişik ve eş zamanlıdır. Sosyal gelişme için evrensellik iddiası taşıyan ilkelerin geliştirilmesi bu yolla olanaklı hale gelmektedir. Bu halde makro ve mikronun tam bir otonomisi sözkonusu değildir.[13]

Itzkovitz için tam bir otonomi, mikro ve makronun ayrı zaman güzergahlarında gelişebilmeleri halinde söz konusu olacaktır. Ayrı zaman güzergahlarında hareket eden zamansal çelişkiler ve yaratılan iç tutarlılık üzerinde durmayan bir makro ve mikro süreçlerinin dinamik ilişkisi, tam otonomiyi sağladığı gibi olumsal sonuçlara olanak verecektir.

Olumsallığın ihmali, sosyal teorinin bir çok sorunu yanlış yorumlamasına neden olmaktadır. Toplumsal eşitsizliğe ilişkin günümüzün makro kuramları, sosyal yapıya referansla işlevini yerine getiren aktörlerin faaliyetleriyle, bireysel yetenek ve hünerlerine tabi olarak ortaya çıktığını söylerler. Günümüzün mikro kuramları ise bireysel süreçler üzerinde duruyor. Bireylerin var olan kaynaklara erişmekteki farklılıkları yanı sıra subjektif akılcı seçmeleri ya da değişimleri (ticaret) ya da eylemlerinin toplamıyla açıklanır. Bu evrenselleştirilmiş açıklamalar eşitsizliği normalleştirir. Oysa mikro ve makro düzeylerin tam otonomisi ve olumsallık kabul edildiğinde eşitsizliğin açıklaması çok değişir.[14]

Genel olarak Neomarksist kuramcılarda da ekonomik determinizmden uzaklaşma, olumsallığa yer verme eğilimi oldukça yüksektir. Ernesto

---

**13** Gary Itzkowitz: *a.g.e.*, s. 24.

**14** Gary Itzkowitz: *a.g.e.*, s. 127.

Laclau'nun üretim güçleri ve üretim ilişkileriyle ilgili gelişmelerle, toplumsal eylemlerin doğuşuna ilişkin olan saptamaları, olumsallık anlayışı içinde ele alınmıştır. Thompson'un tarih anlatılarında otonomi ve olumsallık kabulleri, kurulan anlatıyla doğrudan ilişkilendirilmektedir.[15]

Olumsallığın daha esnek uygulamasını **eleştirel gerçekçilerde** görüyoruz. Eleştirel gerçekçiler, pozitivist sosyal analizlerin bize değişebileceği değişmez gösterdiğinin farkında olarak, değişebilecek olanın farkına varılmasını ve eğer toplumda oydaşmalar yaratılırsa değiştirilmesini temel çıkış noktalarından biri olarak görüyorlar. Böyle bir gelişmenin nereden başlayıp nereye ulaşcağı önceden kestirilememektedir. Sürecin kendisi olumsal ve tarihseldir. Burada olumsallık, mikro ve makro arasına sıkıştırılmamıştır. Eleştirel gerçeklerin açıklamalarını kestirimler üzerinden kurmamaktadırlar. Onların açıklayıcılıkları mekanizmalar ve yapılar üzerindendir. Olumsallık, sistemlerin açık olmasından çok yapıların ve mekanizmaların yanlış tanımlanmalarından kaynaklanmaktadır ve toplumun tüm süreçlerine kadar yaygınlaştırılmıştır.[16]

Olumsallık kavramı **Rorty'nin çalışmalarında** yeni bir açılım kazanmaktadır.[17] Bireyin içinde yaşadığı toplumdaki olumsallıkların farkına varmasının önemi üzerinde durur. O, pekin bilgi aramak, yeterli bir hasasiyette kestirimde bulunmak saplantılarından kurtularak, bilimsel kestirimlerin adeta toplumlarda bireylerin alınlarına yazılmış bir kader hale gelmesine karşı çıkmaktadır. Bireyin kendisine biçilen pasif bir rolü gerçekleştirmenin ötesinde bir role sahip olması, özgürleştirilmesi arayışı içine girmiştir. Bu halde bireylerin sürekli olarak toplumlardaki olumsallıkların farkına vararak özgürlüklerini geliştirmeleri beklenmektedir.

Rorty'nin bu arayışında ona dayanak sağlayan iki bilimsel gelenekten söz edilebilir. Bunlardan biri gerçeğe (truth) ilişkin John Dewey'in yazılarındaki pragmatist yaklaşımdır. Diğeri de Wittgenstein'ın anlamın sosyo-linguistik bir ürün olduğunu kabul eden, dilin cümleleriyle dış dünya arasındaki ilişkinin bir tekabül ilişkisi olmadığını söyleyen dil felsefesidir.

---

15 Gary Itzkowitz: *a.g.e.*, s. 134-139.

16 Andrew Sayer: *a.g.e.*, s. 238.

17 Richard Rorty: *Olumsallık, İroni ve Dayanışma,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, Aralık 1995.

Rorty gerçekliğin keşfedildiğini değil yaratıldığını düşünmektedir. Dış dünya oradadır. Ama dış dünyayı betimleyen cümleler dışarıda değildir. Gerçeğin tümcelerin bir özelliği olduğu, tümcelerin var oluşlarının ise sözcük dağarcıklarına bağımlı olduğu, sözcük dağarlarının insanlar tarafından geliştirildiği gözönüne alınırsa, gerçeğin de bir insan ürünü olduğu sonucuna varılacağını söylemektedir. Dünyanın insanın dil oyunlarından birini diğerinden daha iyi kıldığını ve kullanacağımız bir dili önerebileceğini temellendirmek olanağı bulunamayacağını söylemektedir.[18]

Rorty'de Davison gibi dilin bir araç olduğu anlayışını reddetmektedir. Dili bir temsil ya da dışa vurum aracı gibi görmemektedir. Ama bu dilin toplumda bir işlevi olmayacağı demek değildir. Diller iletişim araçları, toplumsal etkileşimin yollarından biri, bir kimsenin diğerleriyle ilişki kurmasının yolu olma işlevini sürdürecektir.[19] Araç olmayan bir dilin amacı da olamaz. Amacı olmayacağını kabul edince de dilin tesadüflerle oluşumuna razı olmak gerekir. O halde dil ve kültür binlerce küçük mutasyonun sonucunda ortaya çıkan bir olumsallık olarak görülmektedir. Bu da bilimsel devrimlere bakış açımızı değiştirir. Onu doğanın yaratılıştan gelen doğasına ilişkin bir içgörünün getirdiği bir atılım olmaktan çıkarır. Doğanın metaforik yeniden betimlemeleri haline getirir. Ona göre Galilei'nin kullandığı yeni sözcük dağarı onun bilimsel atılımına olanak vermiştir. Yani Davidson, yeni metaforların inanç değişimlerinin gerekçesi değil nedeni olduğu iddiasını ileri sürmektedir.

Rorty'ye göre Wittgenstein ve Davidson'un dil konusunda geliştirdiği olumsallığı, Freud, Nietzche ve Bloom benlik konusunda yapmıştır. Bloom insanın kendisini ikinci bir kopya olarak hissetmesi korkusu üzerinde duruyor. Bu da onu insanı "ben" kılanın tikel olumsallıklar olduğu çıkarsaması yapmasına olanak verir. Nietsche'ye göre birey kendisinin bilgisine varırken, her zaman için orada olan bir gerçeği bilir haline gelmiyordu. Kendisinin bilgisini özyaratım olarak görüyordu. Ona göre insanın kendisini bilir hale gelmesi, kendisinin nedenlerinin anavatanını bulma süreci, yeni bir dil icat etme, yani bazı metaforlar düşünme süreciyle özdeştir. İnsan kendine ait terimler sayesinde kendi için bir kimlik yaratmış olur.[20]

---

**18** Richard Rorty: *a.g.e.,* s. 26-27.

**19** Richard Rorty: *a.g.e.,* s. 74.

**20** Richard Rorty: *a.g.e.,* s. 50-77.

Genel olarak Batının felsefe geleneğinde, bir insanın hayatını özel kanaatlar dünyasından, ebedi (evrensel) gerçekler dünyasına geçirdiğinde bir başarıyı gerçekleştirdiği düşünülür. Nietzche ise bir insanın yaşamının kendi varoluşuna ilişkin miras aldığı betimlerden kaçtığı ve yeni betimler (diller) bulduğu halde başarılı olduğunu düşünür. Bu halde bir insanın yaşamı bir kendi kendini altetmenin dramatik anlatısıdır. Freud'da bu düşünce çizgisine olanak veren açıklamalar getirmektedir. Freud kendimizi evrensel standartlara uygun yaşamamız dolayısıyla değil, geçmişten kurtulamayışımız açısından eleştirmemizi önerir. Freud kamusal etik ile kendi kendini yaratma ahlakı arasında kesin bir ayrım yapmıştır. Bu ayrımda kişinin kendi kendini yaratmasının ahlakını kurmasına olanak veren Fhilip Rieff'in dediği gibi "Freud'un herkese yaratıcı bir bilinçdışı vererek dehayı demokratikleştirmesi" olmuştur.[21]

"Dil"in ve "Ben"in olumsallığını çıkış noktası olarak temele alan Rorty *Olumsallık İroni ve Dayanışma* kitabı içinde bir ütopya öneriyor. Bu ütopya daha özgür ve daha adil bir toplum yaratma arayışında, özel alan ve kamusal alan için iki ayrı yaklaşım öneriyor. Rorty özel alanındaki bireyi Judith Shktar'dan aldığı terimle "İronist" olarak tanımlamaktadır. İronist terimi ise kendisinin en merkezi inançlarının ve arzularının olumsallığıyla yüzyüze gelebilen ve bu merkezi inanç ve arzuların tesadüfün ötesine geçen bir dayanağı olmadığını kabul eden kişiyi anlatmak için kullanılmaktadır. Bu ironist kendisini kurallara teslim olmadan yeniden yaratabilmek kapasitesine sahip olandır. Bu, dilini, vicdanını, ahlakını ve en yüksek beklentilerini olumsal ürünler olarak bir zamanlar kazara üretilen metaforların literaleştirilmesi olarak görebilmesi için uygun düşen bir öz kimlik benimsemesidir.[22]

Rorty kamusal alan için önerdiğini, dayanışma üzerinde durarak göstermeye çalışıyor. Bir toplumda başkalarına karşı sorumluluklarımızın yaşamımızın kamusal yönünü oluşturduğunu ve özel duygularımızla ve kendimizi yaratma çabalarımızla yarıştığını ama ona göre otomatik bir öncelik taşımadığını kabul eder. Dayanışmanın ön yargıları bir tarafa bırakarak, önceden bilinmeyen derinliklerin tanınmasıyla ulaşılacak bir sonuç değil, üretilmesi gereken bir hedef olarak düşünmektedir. Bu hedefe

---

**21** Richard Rorty: *a.g.e.*, s. 58-67.
**22** Richard Rorty: *a.g.e.*, s. 113-144.

soruşturma yoluyla değil hayal yoluyla, hayal gücüyle ulaşılacağını kabul etmektedir. Dayanışmanın düşünümle keşfedilen bir şeyden çok, yaratılan bir şey olduğunu ileri sürmektedir.[23]

Rorty'nin bu kitabındaki çözümlemeler, dilin temsil ve dışa vurum aracı olmadığını kendisinin bu pratik kaygılar dışında mutasyonlarla geliştiğini yani olumsallığını kabul etmenin sosyal olguları nasıl yaygın olumsallık içine, dolayısıyla tarihsellik içine soktuğunu gösterdi.

Bu bölümde değişik örneklerini verdiğimiz olumsallık açıklamaları oldukça geniş bir yelpazeyi oluşturuyor. Neo-pozitivizmin genel kabüllerinden vazgeçmeyen, modernist düşüncenin sınırları içinde kalan göreli olarak sığ bir olumsallık olabildiği veya eleştirel gerçekliğin sınırları içinde öznellerarası uzlaşmaya dayanan bir bilimsel bilginin varlığını kabul eden bir olumsallık olabildiği gibi, Rorty örneğinde olduğu gibi dilin olumsallığıyla temellendirilmiş çok daha derinden bir olumsallık olabilmektedir.

Bu olumsallık türlerinin herbiri toplumsal olguları tarihsel hale getirmekte yeterli olmaktadır. Bir anlamda her sosyal bilimciliği bir tarih anlatısı kurmakla, tarih yazıcısı haline gelmekle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu noktada bir sosyal bilim insanının gözlediği bir toplumsal olgunun anlatısını kurarken yaptığı gözlemlerini ya da saptadığı bulguları nasıl ele alacağı üzerinde ayrıca durmamızda yarar vardır. Bu konuda açıklığa kavuşmak için bir düşünce deneyi yapalım. Toplumsal ilişkilerin olumsal değil deterministik olduğunu varsayan bir bilim insanı, anlatısını, bir olgunun gerçekleştiğini saptadığında belli bir nedensel ilişkinin varlığını kanıtladığı sonucuna vararak kuracaktır. Oysa görgül alanda bir olgunun varlığının saptanmaması, ele alınan konuda olumsal bir ilişkinin olmadığını söyleyebilmek için yeterli olmayacaktır. Bu tarih anlatılarının kurulmasında çok önemli sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Tarih yazıcılığı tarihselliği doğuran olumsallığı içine sindirebileceği bir yaklaşım geliştirmek durumundadır. Bunun çok kolay olmadığını düşünüyorum.

Bu yazıyı yazarken televizyonda kürt sorununa ilişkin bir tartışma programına kulak kabarttığımda, toplumsal olayların olumsal olduğunu unutarak salt nedensellik üzerinden yorumlamanın bizi ne tür sorunlarla karşı karşıya bıraktığını gördüm. Bir konuşmacı kürt sorununun gerisinde

---

**23** Richard Rorty: *a.g.e.*, s. 263-275.

büyük bir yoksulluk sorunu olduğunu söylüyordu. Ona karşı çıkan bir başka konuşmacı Türkiye'nin başka yerlerinde de önemli yoksulluk olduğunu ama o yerlerde böyle çatışmaların ortaya çıkmadığını söyleyerek kürt sorununun yoksullukla ilişkisi olmadığı çıkarsaması yaptı. Eğer o konuşmacı olumsallığın öneminin farkında olsaydı böyle bir çıkarsama yapamayacağının farkına varacaktı.

Eğer bu yazıda yaptığımız gibi tek tip bir olumsallık kavramıyla yetinmeyerek, bu yazıda yaptığımız gibi olumsallığın gerisinde farklı mekanizmalar görürsek olumsal ilişkinin ne anlama geldiği de farklılaşacaktır. Tarihsel anlatıyı kurmak için yaptığımız bir gözlemde bir olgunun varlığının ya da yokluğunun saptanmasının ne tür bir etkilenme ilişkisinin kanıtı olduğunu yorumlamak için ne tür bir olumsallık anlayışıyla bu ilişkiyi kurduğumuza açıklık kazandırmamız gerekir.

## 3. Tarihsel Olarak Oluşan Sistemlere Alternatif Müdahale Stratejileri Neler Olabilir?

Kavramlar üzerindeki tartışmadan sonra esas soruna geldik. Tarihsel oluşuma nasıl müdahale edebileceğimiz üzerinde durmadan önce bu müdahaleden beklentilerimizin neler olabileceği konusuna açıklık kazandırılmalıdır.

### Tarihsel Olana Müdahaleden Beklentinin Sınırları Nedir?

Toplumsal sistemlerde olumsal ilişkiler dolayısıyla ortaya çıkan kültürel birikim dolayısıyla bir ilerleme vektörü olan bir tarihsel oluşuma alternatif müdahale biçimlerini tartışmadan önce bu oluşuma müdahale edilebilir mi diye sormakta yarar var.

Olumsal tarihsel oluşumlara tabii ki müdahale edilebilir. Bu tartışmanın yönelmesi gereken asıl nokta bu müdahaleden ne beklenebileceği konusunda olacaktır. Bu müdahaleden beklenebilecek olan önceden belirlenmiş konuma varış değildir. İlişkiler olumsal değil determinist olarak görülseydi, önceden belirlenmiş bir noktaya varması beklenebilirdi. Ama bu durum da toplumsal sistemin aktörleri kendilerini daha önce kendilerine çizilmiş rollerin oynayıcısı olarak bulacaklardı. Oysa bu olanaklı olsa bile demokratik toplumlarda istenen bir şey değildir.

Olumsal tarihsel oluşumlara müdahaleden beklenenlerin önü açık kalmalıdır. Örneğin genel olarak toplumsal sistemin performansını artırmayı istemek böyle bir hedeftir. Böyle bir yaklaşım iki tür olumsallığı olanak

vermektedir. Birincisi toplumsal sistemlerin açık olmasından doğan olumsallıkken, ikincisi aktörlerin özgürleştirilmesinden, onların yaratıcılığının ellerinden alınmamış olmasından kaynaklanan olumsallıktır.

Günümüz toplumlarında bir toplumsal sisteme müdahalenin önünü açık bırakırken dikkatli olunması gereken bir konu vardır. O da gelişme sırasında gerçekleştirilmesi gereken koşulların ya da sınırlamaların varlığıdır. İnsan haklarına, çevre ölçütlerine saygılı kalmak örneklerinde olduğu gibi. Tabii bu koşullar daha da artırılabilir.

### Değişik Müdahale Stratejileri Geliştirebilmek İçin Ontolojik Kabullerden Başlamak Gerekir

Olumsal ilişkiler içindeki bir tarihsel oluşuma müdahalede tek seçenek yoktur. Bu seçenekleri sistematik olarak ortaya koyabilmek için topluma ilişkin ontolojik kabullerden yola çıkmak gerekir. Farklı ontolojik kabuller altında farklı müdahale seçenekleri geliştirilebilir. Bu yazıda tüm olanaklı ontoloji kabulleri üzerinde durulmayacaktır. Burada böyle bir tartışmaya uygun bir ontoloji kabulü verilerek bu tek örnek için ne tür müdahale biçimleri geliştirilebileceği üzerinde durulacaktır. Bu eksersiz başka kabuller altında yapılabilecekler konusunda yeterli fikir verebilecek bir zenginliktedir.

Bir örnek geliştirebilmek için dört kademeli bir ontoloji öneriyorum.

• Birinci kademede değişik tür ve nitelikteki aktörler bulunmaktadır.

• İkinci düzeyi bu aktörlerin karşılıklı etkileşmesi oluşturacaktır.

• Üçüncü düzey karşılıklı etkileşme sonucu oluşan ortaya çıkışlardır (emergence).

• Dördüncü düzey, toplumsal yapı düzeyidir.

Bu ontolojik kabul altında her kademeyi ayrı ayrı ele alarak bu kademeye ilişkin alternatif müdahale biçimlerini geliştirmeye çalışalım.

Birinci düzeyde, toplumdaki bireyler, tüzel kişilikler yani firmalar, STK'lar vb. toplumun ontolojik temel taşları bulunmaktadır. Onlar toplumda mal ve hizmet üretimlerini yapacak, topluma emek sağlayacak, tüketici olacaklardır. Bunlar öznelerdir. Sürekli karar ve eylem üreterek toplumun işleyişini ve gelişmesini sağlayacaklardır. Toplumun hareketliliğini bunlar yaratacaktır. Aslında toplumun tarihsel oluşumuna müdahale etmek isteyenler de bu grup içinden çıkacaktır. Bu nedenle tartışmamız açısından aktörleri tarihi akışa müdahale etme bilincine sahip olanlar ve müdahale etme bilincine sahip olmayanlar olarak iki gruba ayırabiliriz.

Müdahale etme rolünü yüklenenler, siyasal partiler, plancılar vb. olarak çeşitlendirilebilir.

Müdahale etmek istiyenler, toplumun benimsediği siyasal rejime ve bu rejimde elde ettiği konuma göre farklı müdahale araçlarına sahip olabileceklerdir. Bu kategoride totaliter bir rejimin diktatörünü ele alırsak, o kendi tercihleriyle toplumun tercihi arasında bir özdeşlik kurarak, baskıyla bireylerin öznelliklerini yok ederek, toplumun tarihsel gelişimini etkilemeye çalışacaktır. Benzer olarak elitist bir plancı da bireylerin özgürlük alanlarını kısıtlıyarak tarihsel oluşumu etkilemeye çalışacaktır. Bizi bu tür seçenekler ilgilendirmiyor. Onlar anakronik. Bizi ilgilendiren demokratik bir toplumda gerçekleştirilebileceklerdir. Bireyleri özgür bırakan onların yaratıcılığını kışkırtan bir ortamda müdahalenin nasıl yapılabileceğidir.

Bireyin doğduktan sonra bir proje olarak görüldüğü ve kendini gerçekleştirdiği bir ortamda ortaya çıkabilecek tarihselliğe müdahale etmek için yapılabilecek üç şey kalıyor. Bunlardan birincisi bireyin kapasitesini yükseltmek. Bunun pratiğe tercümesi eğitim fırsatlarını artırarak, içinde yaşadığı, karmaşık ve önemli derecede ilerlemiş bir toplumda projesini geliştirmek için yeterli potansiyeli sağlamaktır. İkincisi ise toplumdaki iletişim yoluyla bireyin subjektivite alanını etkileyerek, özneller arasılıklar yaratarak müdahale etmeye çalışmaktır. Üçüncüsü, gerek üçüncü kademedeki ortaya çıkışların (emergence) gerek dördüncü kademedeki toplumsal yapıyı oluşturan kurumların (institutions) bireylerin tercihlerini değiştirmesidir. Böyle çok yönlü etkiler altındaki bireylerinin eylemlerinin ortaya çıkardığı gelişme olumsaldır.

Aslında tek tek aktörlerden oluşan bir grubun bir toplum oluşturmasından söz etmek ve toplumun dinamiğini bu aktörlerin özelliklerine bağlı olarak ele almak zordur. Bu aktörlerin bir toplum oluşturabilmesi için toplumda karşılıklı etkileşme (interaction) düzeyinin işlerliğinin sağlanmış olması gerekir. Bu düzey doğurucudur. Bu etkileşmenin dili dönüştürmesinden, ilişki kurma kalıplarını geliştirmesinden, meşru süreçler ortaya çıkarmasından söz edilebilir. Bu düzeyin varlığı toplumun performasını doğrusal olmayan bir ilişki haline getirir.

Üçüncü düzeyin ne biçimde ortaya çıktığı çok önemlidir. Gerçekte bir toplumda sosyal sermayenin varlığı ya da yokluğu bu düzeyin ne biçimde oluştuğuyla yakından ilişkilidir. Toplumdaki ilişkilerin çatışma temeli üzerinden kurulması, toplumsal oyunun sıfır toplamlı olması demektir. Bu

durumda sosyal sermaye en alt düzeye inmiştir. Benzer biçimde sinerji oluşturmak da bu düzeyin oluşum biçimiyle yakından ilişkilidir.

Beşinci kademeyi büyük ölçüde o toplumun kurumsal yapısı olarak gördüğümüzden, meşru siyasal süreçler içinde oluşmuştur. Tabii bunlar da kendi süreci içinde değişebilecektir. Bu değişmenin görünüşte siyasi iradeye dayanıyormuş gibi görünse de gerçekte birinci, ikinci ve üçüncü düzeylerdeki oluşumlardan etkilendiği için değiştirilmek zorunda kalınmaktadır.

**Yapılacak Müdahaleyi Belirlemekte Olumsallığın Hangi Derinlikte Ele Alınacağı Etkili Olacaktır**

Olumsallık üzerinde durduğumuz bölümde, değişik derinliklerde olumsalıktan söz ettik. Zaman zaman da bu ele alışın özgürleştirici rolü üzerinde durduk. Böyle çözümlemelerin bizi götürebileceği önemli yanılgılar olabilir. Bu nedenle olumsallığı yorumlarken düşülebilecek hataları ortaya koyarak olumsallığı yorumlamadaki sınırları araştıralım.

Olumsallığa bakış açısının düşmemesi gereken bir yanlış, olumsallığı iradecilik (voluntarizm) olarak yorumlamaktır. Olumsallığı, özgürlüğü her şeyin ilkesi sayarak, doğruyu ve iyiyi bu ilkeye bağlayan bir iredecilik olarak yorumlama hatasına düşülmemelidir. İçine düşülebilecek bir yanlış yorum "mythopoetik" yanılgıdır. Bu yanılgıda doğanın ve toplumun katı olgularını, insanların niyetlerine ve yorumlarına bağlı kurgular olarak ele almak yanlışına düşülmektedir. Olumsallık bizi böyle bir durumda bırakacak biçimde yorumlanmalıdır.

Olumsallığı daha önceki tartışmamızda olduğu gibi ister sistemin açık olmasının ortaya çıkardığı bir kestirilemezliğe, ister eleştirel gerçekçilikteki olduğu gibi değişmez gösterileni özneller arası uzlaşmaya dayanarak değiştirilebilir kılmaya, ister toplumda karşılıklı etkileşim sonucu bir ortaya çıkış üzerinde durularak, ister dilin olumsallığına dayandırılarak temellendirelim, tüm bu durumlarda toplumdaki bir bireyin isteğiyle etkilenemeyecek bir oluşum sözkonusudur.

## 4. Sonuç Yerine

Konuşmamın sonuna geldim. Bu oldukça uzun sunuştan sonra akla gelebilecek birkaç soruya yanıt vererek konuşmamı bitireceğim. Bu kadar çok olumsaldan söz ettikten sonra akla gelebilecek ilk soru toplumsal sistemlerde deterministik ilişkiye bir yer olup olmadığıdır. Sosyal sistemle-

rin açık sistemler olması dolayısıyla tüm toplumsal olayların olumsal olduğu iddia edilebilir. Ama ben böyle bir uç noktaya gitmekten çok, Türkiye'de/dünyada toplumsal çözümlemelerde hemen hemen sadece nedenselliğin kullanılmasının sorunlarına dikkati çekmek istiyorum. Toplumsal sistemlerin çözümlenmesinde nedenselliğin aşırı düzeyde kullanılması konusunda bir farkındalık yaratmak istiyorum. Toplumda belli olayların arkasında deterministik ilişkilerin bulunduğu varsayılsa bile bu konuşmada yaptığım analizlerde önemli bir değişiklik olmayacaktır. Deterministik ilişkilerin dışındaki ilişkilere uygulanacaktır. Yorumlar değişmeyecektir.

Akla gelebilecek bir başka soru olumsallık kavramını bu konuşmadaki gibi değişik derinliklerde bir kavram olarak kullanmanın doğruluğudur. Bir kimse olumsallığı bu konuşmadaki en basit düzeyde tanımlamak, diğerlerini ise olumsallık dışı kategoriler olarak ele almak yoluna gidebilir. Diğer düzeyleri olumsallık kavramı içine alan bir çok sosyal bilimci var. Bazılarına referans verdim. Diğerlerini olumsallık dışı kategoriler olarak ele alsak bile herbirinin tarihsellik yaratacağını kabul etmek gerekir. Temel sorunumuz tarihsel oluşumlara müdahale yollarını aramak olduğu için, bu konuşmanın amaçlarını olumsallığı daha kapsayıcı olarak kullanmanın doğru olduğunu düşünüyorum.

Son olarak sorulması gereken bir soru var. O da tarihsel bir oluşuma sistemin içinden gelen bir müdahalenin o oluşumun tarihsel olma niteliğini ortadan kaldırıp kaldırmayacağıdır? Açıktır ki ortaya çıkan oluşum yine bir tarihi oluşumdur. Müdahale edilmiş tarihsel oluşum tarihsel olma niteliğini sürdürmektedir. Belki bu durumda müdahale edilmiş, güçlendirilmiş bir tarihsellikten söz edebiliriz.

# BİR PLANCI/ARAŞTIRMACININ YÖNTEM VE ÖTESİNE İLİŞKİN ARAYIŞLARI*

## 1. Giriş

Maltepe Üniversitesinin düzenlemekte olduğu "İnsan-Toplum Bilimleri ve Felsefe Sempozyumu"nun bu yıl ele aldığı "Araştırma ve Yöntem Sorunları" konusunda benden bir konuşma yapmam istenince tabii onurlandım. Ama nasıl bir sunuş yapmam gerektiğini saptarken başlangıçta tereddütler geçirdim. Daha sonra kendi yaşam deneyimimden yola çıkmaya karar verdim. Ben kırk yılı aşkın süredir soysal bilim alanında çok değişik konularda, değişik yöntemleri kullanarak araştırma yaptım. Konuların ve yöntemlerin çeşitliliğine karşın bu araştırmaların hepsinin gerisinde doğrudan ya da dolaylı bir planlama kaygısı bulunuyordu. Ben sosyal bilimlerle hep bir plancı olarak ilgilendim.

Geçen kırk yılda planlamaya bakış açımda da önemli değişmeler oldu. Planlama deneyimim sırasında karşılaştığım hayal kırıklıkları karşısında, planlamayı teknik akıl kullanımı olarak gören bir anlayıştan, bir demokrasi projesi olarak gören planlama anlayışına geçtim. Geldiğim noktada planlamayı, bilimsel bilgiden de yararlanarak bir toplumda tarihin akışına demokratik bir müdahale biçimi olarak tanımlama eğilimindeyim. Her iki halde de planlama sosyal bilim araştırmasıyla iç içe bulunmaktadır.

Ben de plancı olarak bu nedenle sosyal bilimle ve sosyal bilimcilerle iç içe yaşadım. Sosyal bilimciler çok sevdiğim arkadaşlarım olmasına karşın araştırma sorunlarına yaklaşımlarımız arasında hep bazı farklılıklar oldu.

---

* Bu yazı Süleyman Demirel Üniversitesi **Felsefe Bölümü Dergisi**, Sayı 6, 2008 Güz, s. 1-26'da yayımlanmıştır.

Gerilmeler var oldu. Bu gerilmelerin temel nedeni plancı olmamdan kaynaklanıyordu. Bir sosyal bilimci ele adığı bir olguyu ya da sorunu açıkladığı zaman o görevini tamamlamış sayıyordu. Ondan sonrası onu ilgilendirmiyordu. Oysa plancıya araştırma sonuçları ortaya çıktıktan sonra "şimdi ne yapmalı" diye soruyorlardı. Bir anlamda plancı için araştırmanın da ötesi vardı.

Bu soruyu belki bir sosyal bilim araştırmacısı görmezden gelebilir. Ama plancı görmezden gelemez. Görmezden gelirse kendi varlık nedenini inkar etmiş olur. Ama kanımca bir sosyal bilimcinin de bu soruyu ciddiye almasında yarar vardır. Genel olarak sosyal bilimcilerin kendi çalışmalarının siyasal karar vericiler tarafından göz önünde tutulmadığından yakındıkları hatırlanırsa onların da "şimdi ne yapmalı" sorusunu ciddiye almaları gerektiği sonucuna varılabilir. Siyasetçilerin sosyal bilim araştırmalarından neden yararlanmadıkları konusunda yapılan çalışmalar, bunun nedeni olarak, araştırmacının kullandığı dilden, araştırmacının araştırma için kullandığı süreye kadar uzanan pek çok neden saymışlardır. Oysa kanımca çoğu kez daha önemli olan neden yapılan araştırmanın kendisine seçtiği araştırma stratejisinin uygulamaya yol göstermekte yetersiz olmasıdır.

Bir plancı/araştırmacı kendisinin peşini bırakmayan bu soru dolayısıyla araştırma stratejisini, uygulamada sonuç almaya önem vererek seçecektir. Bundan ne kastettiğime açıklık kazandırmak için iki örnek vereyim. Plancı için post-rasyonalizasyon türü açıklamalar çok anlamlı değildir. Olaylar geçtikten sonra yapılan açıklamalar kendi içinde kapalı açıklamalar olarak okuyucuya çok ikna edici görünebilir. Oysa plancı, olaylar olmadan müdahale ederek etkili olmak istemektedir. Belli bir kurama göre yapılan bir müdahalenin istenilen sonuca ulaşılıp ulaşılmadığına göre kullanılan kuramın ya da açıklamanın bir sınaması yapılmış olacaktır. Eğer bir kuram müdahale sonrasında hâlâ geçerliliğini koruyabilirse tabii ki post-rasyonalizasyon kuramlarına/açıklamalarına göre daha güçlü bir sınamadan geçmiş olacaktır. Plancı/araştırmacının stratejisini seçerken göz önünde tutması gereken temel konu, açıklamalarında plancıların müdahale edebileceği değişkenlerin (politika değişkenleri) varlığıdır. Böyle değişkenler içermeyen tam kapalı sistem halinde geliştirilen açıklamalar, toplumsal sistemleri dış müdahalelere kapalı tutarak, plancıları ya da politika belirleyicilerini dışta tutmuş olurlar. Bu aynı zamanda uygulamada etkili olma yalunu kendine kapamak olur.

İşte bugünkü konuşmamı, sosyal bilim araştırmasıyla ilişkisini böyle kuran, bu tür kaygıları olan bir plancı/araştırmacı olarak yapacağım. Bunun için iki bölümlü bir sunuş yapmayı düşünüyorum. Birinci bölümde sosyal bilimler alanında araştırmanın nasıl tanımlanabileceği ve bu süreç içinde yöntemin, işlevinin ve niteliklerinin ne olacağı üzerinde duracağım. İkinci bölümde ise bir bilim insanının araştırma stratejisini nasıl tasarlayabileceği ve bu işlem sırasında hangi konularda hangi tür seçmeler yapabileceği konusunda bir tartışma yürüteceğim. Bu tartışma sırasında araştırmacının, epistomolojik seçmeleri, ontolojik varsayımları, temsil sorununa nasıl yaklaştığı, dayandığı kuramsal çerçeve, nedensellik ve olumsallık anlayışları, mekan ve zaman ele alış biçimleri üzerinde duracağım. Bu tartışma pratik bir amaçla yürütülecek olmasına karşın, kaçınılmaz olarak, önemli ölçüde bilgi kuramsal bir içeriğe sahip olacaktır.

## 2. Araştırma ve Yöntemin İşlevleri ve Karşılıklı İlişkileri

### Araştırma

Genel olarak araştırma dediğimizde insanın doğal ve sosyal dış dünyasına ilişkin görgül temelli bilgi üretmesini anlıyoruz. Bu tanım araştırma etkinliğinin konusunu insanın bilincinden bağımsız olarak varolan gerçekliğin bilgisi haline getiriyor. Kısacası, bilginin içeriği dış dünyadan sağlanacaktır. Bu nedenle araştırma ile üretilen bilginin, araştırmacının seçimlerine göre belirlenen, şu ya da bu tür, bir gerçekçilik yaklaşımı içinde yer alacağı söylenebilir.

Bir toplumsal bilimler araştırmacısı, daha sonra ayrıntıları üzerinde duracağımız, değişik yaklaşımlar arasından yaptığı seçmelere bağlı olarak, ne tür bir araştırma yapacağını planlar. Araştırmayla bilgi üretme süreci mekanik, rutinleştirilmiş bir veri üretme sürecine indirgenemez. Her ne kadar bazı yaklaşımlarda böyle bir rutinleştirme çabası gözlense de araştırma temelde yaratıcı bir süreç olarak tasarlanır. Araştırma meraklarla, sorunlarla ve değerlerle başlayarak, olguların iç yüzüne ilişkin yeni kavrayışlara (insight) ulaşır. Ama ulaşılan bu nokta bir tür ara duraktır. Yeni araştırmaların çıkış noktasını oluşturacaktır.

Toplumsal bilim araştırmalarının hangi sorunsallar üzerinde yoğunlaşacağı, hangi tür değişkenleri kullanarak açıklamalarını geliştireceği, bilgiye yaklaşımına ya da epistemolojik seçmelerine ve toplumsal bilim alanındaki hangi bilimsel paradigma içinde yer alan bir araştırmacı oldu-

ğuna bağlı olacaktır. Araştırmacılar bu konularda seçtikleri konumlarına bağlı olarak araştırma yaklaşımlarını tasarlayacaklardır. Bu araştırma yaklaşımları çok genel özellikleri bakımından bazı temel kategorilere ayrılmaktadır.

Birinci önemli ayrımı niceliksel ve niteliksel araştırma kavramlarında görüyoruz. **Niceliksel araştırmalar** toplumsal olguları niceliksel olarak ölçülebilir hale getirme çabası içine girerler. Bu olgular (phenomenon) hakkında sayısal bilgiler toplarlar, söz konusu olguların sınırlı sayıdaki özellikleri arasındaki ilişkileri, niceliksel analiz tekniklerini kullanarak çözümlerler. Niceliksel araştırmalar genellikle pozitivist toplumsal bilimcilerce yeğlenir. Evrensellik iddiası taşıyan kuram hipotezlerini sınamak için yapılırlar. Çok sayıdaki olgunun az sayıdaki özellikleri üzerinde dururlar.

**Niteliksel araştırmaları** ise bulgularına istatistiksel prosedürlerle ya da diğer nicelikselleştirme yollarıyla ulaşılmayan araştırmalar olarak tanımlayabiliriz. Ölçülebilen niceliklerle ilgilenmekten çok kişisel deneyimler, yorumlar ve olguların anlamları üzerinde durarak çözümlemelerde bulunurlar. Az sayıdaki olgunun çok sayıdaki özelliklerini bir arada ele almaya, onların iç ilişkilerini kurmaya çalışırlar. Niteliksel araştırma, istatistiksel ya da niceliksel çalışmaların yerine geçen kolay bir ikame değildir. O önemli zaman harcamayı, karmaşık ilişkileri çözümlemeyi, değişik türde bilgileri toplamayı gerektiren fedakarlık isteyen zahmetli bir yöntemdir.

Niceliksel analizler yapan araştırmacılar gözledikleri olaylara ilişkin hiçbir etki yaratmamaya çalışırlar. Araştırmanın taşıdığı önemli bir riskten de haberdardırlar. Araştırma yapılan bir topluluğun artık eski topluluk olmaktan çıktığının farkındadırlar. Eğer aynı toplulukta çok sayıda toplumsal araştırma yapılmışsa gelecekteki araştırmalar açısından kirletilmiştir de denilebilir. Oysa niteliksel araştırmacılar olguların içinde olmaya olumlu olarak yaklaşırlar. Toplumsal durumun daha iyi anlaşılması için katılımcı olmaya çalışırlar.

Niceliksel ve niteliksel araştırma arasında çok önemli farklılıklar olmasına karşın, bir çok toplumsal araştırmada birbirinin karşıtı olarak değil, birbirinin tamamlayıcısı olarak yer alırlar. Aralarındaki işbölümünü, ilgilenilen toplumsal olgunun ölçek farklılığının düzenlediği söylenebilir. Niceliksel analizler üst ölçekli ve makro nitelikli olgulara, niteliksel analizler ise bireysel ya da mikro düzeydeki olgulara daha uygun düşmektedir.

Toplumsal bilimler araştırmalarının en önemli kavramsal kategorilerinden biri de **saha araştırmasıdır.** Saha araştırması araştırmacının ilgilendiği konunun yer aldığı yere giderek oradan doğrudan bilgi toplanması sürecinin altını çizier. Bu doğrudan bilgi toplama değişik disiplinlerde farklı biçimlerde ortaya çıkar. Örneğin arkeoloji de saha araştırması bir tarihsel sitte arkeolojik kazı anlamına gelirken, sosyolojide bir standart anket uygulaması anlamına geliyor. Bir yere ilişkin bir plan hazırlamak isteyen bir plancı da gerekli bilgileri sağlamak için bir saha araştırması yapmak durumundadır. Saha araştırmalarının dışında kalan araştırmaların tümünü kapsayan genel bir kavram üzerinde uzlaşma yoktur. Bu araştırmalar genelde toplumda toplanması kurumsallaşmış bulunan bilgileri kullanacaktır. Örneğin tarihçiler arşiv bilgilerine dayanacaktır. Demograflar nüfus sayımları bilgilerinden yararlanacaktır. Genel olarak sosyal bilimciler daha önceki araştırmacıların bulgularını kullanacaklardır. Başka bir deyişle ikincil kaynaklara başvuracaklardır.

Bir başka toplumsal bilim araştırma kategorisi **karşılaştırmalı** (comparative) **araştırmalardır.** Karşılaştırmalı araştırmalar toplumsal bilimler alanında gelişmiştir. Doğa bilimleri araştırmaları evrensellik iddiasında olan açıklamalar geliştirdiğinden bu paradigma içinde karşılaştırmalı araştırmalara yer yoktur. Bir karşılaştırmalı araştırmadan söz edebilmek için önsel olarak tekil olguların bulunduğunu kabul etmek gerekir. Tekil olarak bunların araştırılması gerekir. Bu tekil olgu olarak ülkeler, bölgeler, başka toplumsal birimler, organizasyonlar vb. ile bunların tarihin değişik dönemlerindeki konumları seçilebilir. Belirlenmiş tekil olgulardan en azından ikisinin yeterince araştırılmasından sonra karşılaştırılmasından söz etmeye başlayabiliriz. Böyle bir karşılaştırmanın anlamlı olabilmesi için ilgilenilen konunun karşılaştırılmasının hangi parametreler üzerinden yapılması gerektiği konusunda bir çerçeveye sahip olunacaktır. Bu parametreler üzerinden saptanan benzerlikler ya da farklılıklar, çok değişik sonuçların elde edilmesine yol açabilir. Hetner gibi coğrafyacılar, bu karşılaştırmaların, idiografik betimlemeler için kullanılabileceği gibi, karşılaştırılan olguların sayısındaki artışa bağlı olarak nomotetik sonuçlar elde etmekte de kullanabilecekleri üzerinde durmuşlardır.

Karşılaştırmalı analizlerde genellikle ele alınan tekil ünite ulus devletler olmaktadır. Sosyal bilimlerin temel farklılık birimi olarak ulusların ele alınması günümüzün küreselleşen dünyasında aşılmaktadır. Küreselleşen

dünyada karşılaştırmalı analizler bir taraftan tekil bağımsız ünite varsayımları aşıldığı için geçmişteki işlevlerini yitirmektedir. Ama uluslararası sosyal bilim araştırmaları yeni işlevler kazanarak gelişmektedir. Uluslararası politikalar geliştirilmesi, uluslararası araştırma grupları oluşturulması, ulusaşırı olguların araştırılması gereksinmesinin yükselmesi, uluslararası deneyimlerin nakledilebilirliğinin koşullarının bulunması amacıyla yapılabilir hale gelmektedir.

Araştırmanın bilimsel bilgi üretmek bakımından işlevini ve toplumsal bilim araştırmalarının değişik türlerini gördükten sonra araştırma sürecinin nasıl gerçekleştirileceği üzerinde durmakta yarar vardır. Bir araştırma faaliyetinin en kritik aşaması problemin tanımıdır. Bu aşama da sorun ne kadar açık olarak tanımlandıysa, başarı şansı da o kadar yüksek olacaktır. Başlangıçta sorunun hangi koşullarda, hangi değer yargılarının ve etkileşme biçimlerinin bulunduğu ortamlarda ortaya çıktığı, çözümün hangi standartlara referansla aranacağı saptanmışsa, araştırmacı yol güzergahını rahatça saptayacaktır.

Genelde araştırmacıdan beklenen yaratıcı bir faaliyettir. Araştırmanın bu yaratıcı yönü sezgiseldir. Tabii bir araştırmacının sezgi kapasitelerinin yüksekliği çok önemlidir. Ama bu bir çıkış noktasıdır. Sezgisel bilginin bilimsel bilgiye dönüşmesini de şimdi üzerinde durmaya başlayacağımız yöntem sağlayacaktır. Bir bilim disiplininde araştırmacının yetiştirilmesi, araştırmanın kalitesi ve özgünlüğünün değerlendirilmesi ve araştırmanın bulgularının bilim camiasında toplumsallaşabilmesi vb. konuların tümü üzerinde bir şey söylenebilmesi büyük ölçüde gelişmiş yöntemlerin varlığına bağlıdır. Bilimsel araştırma ve yöntem birlikte varolma durumundadır.

### Yöntem

Bir araştırma sonucunda elde edilen bilginin güvenilir olması için açıkça belirtilmiş ve bilim insanları tarafından geçerliliği konusunda üzerinde uzlaşma olan bir yöntem izlenerek sağlanmış olması gerekir. Bilimsel yöntem, olguları araştırmak, yeni bilgi üretmek, var olan bilgiyi geliştirmek ve geçmişteki bilgiyle entegre etmeğe olanak veren teknikler bütünü olarak tanımlanabilir. Tabii yöntemlerin bilimsel etiğe uygun olarak, özenle ve dikkatle uygulanmış olması gerekir. Bilimsel yöntem bilim olanı bilim olmayandan ayırmanın ölçütü ve bilim ahlakının dayanağı olmaktadır.

Bir araştırma yönteminin iki işlevi olduğu söylenebilir. Birinci işlevi araştırmacının bilgiye ulaşmasını ve bu bilgiye güvenmesini sağlamaktır. İkincisi ise araştırmacının ulaştığı bilginin, içinde bulunduğu bilimsel komünite içinde sınanabilmesi ve geçerliliği konusunda bilim insanları arasında bir uzlaşmanın doğabilmesine olanak sağlamaktır.

Bir bilim insanları topluluğunun dolaylı ya da doğrudan işbirliği yapabilmesi de üzerinde uzlaşılmış bir bilimsel yöntemin varlığı halinde olanaklıdır.

Bir araştırmacının ürettiği bilginin geçerli sayılması için öncelikle bilim camiasında sınanmış, eleştirilmiş ve sonucunda da bilim camiası tarafından paylaşılır hale gelmiş olması gerekir. Bu nedenle bilim faaliyetlerin tam açıklığa sahip olması ve bilim insanlarınca ulaşılabilir yerlerde yayımlanması istenilmektedir. Bu koşulun yerine getirilmesinde en önemli rol yönteme düşmektedir. Bilimsel yöntemlerin bu işlevi yerine getirebilmesi için algoritmik olması ve bunun akılcı uygulamaları sonucunda ulaşılan sonuçları konusunda bilim insanlarına uzlaşmamak için hiçbir açık kapı ya da kaçış olanağı bırakmaması istenir. Eğer yöntemler bu kadar mükemmelse bir araştırmacı verilerini ve seçtiği yöntemi açıkladığında, bilimsel çalışmaların sonuçları üzerinde uzlaşma sağlanmaması için bir neden kalmaz. Ama kabul etmek gerekir ki çoğu kez yöntemlerimiz bu kadar kesin değildir.

Böyle gelişmiş bir yöntemin önemli ölçüde rutinleşmiş olması gerektiği söylenebilir. Uygulandığı söylenen yöntemi uygulayacak diğer araştırmacıların da aynı sonuca ulaşmaları uzlaşmama kapılarının kapanabilmesi için bir gerekliliktir. Yöntemin rutinleşmiş olduğu üzerinde durduğumuz bu noktada, karşımıza açıklığa kavuşturulması gereken bir soru ortaya çıkıyor. Toplumsal araştırmadan söz ederken araştırmanın bir yaratıcılık alanı olduğunu söylemiştik. Eğer yöntem büyük ölçüde rutinleşmiş ise yaratıcılık iddiasıyla uyumunun nasıl sağlanacağına da açıklık kazandırmak gerekir.

Paul Feyerabend bilimin yöntemsel bir süreç olduğunu *Metod'a Karşı* kitabında reddeder.[1] Bilim tarihinin bulgularını kullanarak, bilimsel ilerlemenin özel bir yöntemin uygulanmasının sonucu olmadığını göstermeye çalışır. "Herşey olabilir" (anything goes) der. Bu konuda Feyerabend yalnız değildir. Örneğin Michael Polanyi'de bilimsel yöntemin

1 Paul Feyerabend: *Metoda Karşı*, Paradigma Yayınları, İstanbul, Haziran 1987.

nesnel olduğu ve nesnel bilgi ürettiği argümanını reddetmektetir. O bilim adamlarının kendi tutkuları doğrultusunda sorduğu sorulara bağlı olarak olguları değerlendirdiğini düşünmektedir. Aslında bu tür iddialar yöntemin birinci tür işlevleri üzerinedir. İkinci tür işlevleri açısından gerekliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Yöntem bilgi üretim sürecinin yaratımına yol göstermese de bilim topluluğu içinde bu bilgi üzerinde oydaşma sağlanması için yönteme gereksinme duyulacaktır. Tabii bir araştırmacının yaratıcı yeni problematiği, yeni bir yöntemin geliştirilmesini gerektirebilir. Yöntem geliştirme de yaratıcı yenilikçi bir etkinliktir. Ama bu yeni yöntem de bir kez geliştirildikten sonra rutin olarak uygulanacaktır.

Bu noktaya kadar yöntem anlayışı konusunda yaptığım tanımların ve yorumların genellik düzeyi dolayısıyla bu tanımların yaratabileceği yanlış kanıları önlemek için bazı açıklamalar yapmakta yarar vardır. Burada yöntemin anlatımında özellikle üzerinde durulan yeni bilimsel bilginin bilim camiası bakımından kabulünü sağlama işlevi, bilgiyi üretenin özneliği dışlanarak nesnel bir bilgi üretimi söz konusu olduğu kanısı yaratmaktadır. Bu halde bilimsel bilgide öznelliğe bağlı bir göreliliğe yer yoktur. Bu anlayışın en uç durumunda, yöntem bakımından disiplinler arasında da bir fark olmaması gerektiği iddia edilebilir. İstatistik çıkarsama (inference) alanının gelişmesinin böyle bir gereksinmeye yanıt vermek için çok uygun bir temel oluşturduğu düşünülebilir. Ama bu tür bir araç bile disiplinler arasında neyin geçerli olduğu yargısındaki farklılaşmayı tam olarak ortadan kaldıramamaktadır. Örneğin aynı korelasyon katsayısının karesi, ekonometri, coğrafya ve sosyal psikoloji alanında çok farklı anlamlar taşımaktadır. Denilebilir ki günümüzün bilimsel pratiği içinde yöntemler disiplinler içinde bir ölçüde de olsa özelleşmektedir.

Bilgi üretiminde bilgiyi üretenin öznelliğini tamamen dışlamaya çalışan bir yöntem pozitivizmin yöntemidir. Pozitivizm daha önce de üzerinde durduğumuz üzere sosyal bilim araştırmalarındaki bilgiye yaklaşımdaki felsefi pozisyonlardan sadece biridir. Daha önce üzerinde durduğumuz üzere, eleştirel gerçekçilik, yorumlamacılık (interpretivism), araçsalcılık (instrumentalizm), yapısalcılık vb. değişik seçenekler vardır. Felsefi konumlardan bağımsız yöntemlerin geliştirilebileceği artık genelde kabul görmeyen bir görüştür. Genel olarak felsefi pozisyonlarla yöntemler arasında bir ilişki olacağı kabul edilir. Yöntemler ulaşılmak istenilen bilgi hedefinden bağımsız olarak değerlendirilemez. Ama bu ilişkiyi bire

bir bir ilişki olarak düşünmemek gerekir. Benzer yöntemler, belki daha da somuta indirirsek teknikler, birden fazla felsefi pozisyonda kullanılabilir. Bu tür yöntemler/tekniklerin en çok bilinen örneği istatistik kullanımıdır.

Bir toplumsal bilim araştırmacısının bilimsel bilgiye yaklaşımına ve toplumsal bilim alanında benimsediği paradigmaya göre yararlanacağı yöntemlerin ve bu yöntem içinde kullanılan araştırma tekniklerinin değişeceğini kabul edince bu farklılaşma üzerinde durmakta yarar vardır. Araştırma türleri üzerinde dururken yaptığımız gibi önce niceliksel ve niteliksel araştırma yöntemleri ve teknikleri üzerindeki farklılıkları ele alalım.

Niceliksel araştırmalarda kullanılan yöntemler çoğunlukla istatistik dilinin kullanımına dayanacaktır. Ama bu yöntemlerin uygulanmasında kullanılacak verilerin elde edilmesinde değişik tekniklerden yararlanılabilir. Bunlar, kamusal yönetimin değişik konularda sayımlarla topladığı verilerin kullanılması, yapılandırılmış soru kağıdı uygulamaları, sistemleştirilmiş gözlemlerle veri sağlama, içerik (content) çözümlemesi tekniği, deney tasarımı (experimental design) aracılığıyla veri sağlanması vb. olarak sıralanabilir.

Niteliksel araştırmalar alanında kullanılan yöntemler daha çok çeşitli olabilir. İlgilenilen toplumsal olguların özelliklerine göre tarihin yöntemi, antropolojinin yöntemi, fenomenolojinin yöntemi, monografik yöntem vb. benimsenebilir. Bu yöntem seçmeleri beraberlerinde izlenecek teknikleri getirecektir. Bu bağlamda, arşiv çalışması, sözlü tarih çalışması, yaşam döngüsü analizleri, söylem çözümlemeleri, katılımcı gözlemi (participant observation), odak grup çalışmaları, yapılandırılmamış derinliğine mülakatlar vb. sayılabilir.

Denilebilir ki şimdiye kadar üzerinde durduğumuz araştırma yöntemlerinin gerisinde açık ya da gizil benimsenmiş bir kuram vardır. Çözümlemeler ve yorumlamalarda bu kuramsal çerçeveye dayanılmaktadır. Niteliksel araştırmaların bir bölümünde ise böyle varolan kuramlara hapsolmadan saha araştırmasında, katılımcı pratiklerle elde edilen verilere dayanarak yeni kuramlar geliştirilmek istenmektedir. Bu yaklaşım **"temellendirilmiş (grounded) kuram"** olarak adlandırılmaktadır. Temellendirilmiş kuram, Barney Glazer ve Anselm Strauss[2] tarafından ge-

---

2 Barney G. Glazer ve Anselm L.Strauss: *The Discovery of Grounded Theory Stratejies for Qualitative Research,* Aldine, Chicago, 1967.

liştirilmiştir. Bu yaklaşımda veri toplamayla başlayıp, kritik noktaların saptanması, kavramların geliştirilmesi aşamalarından geçerek yeni kuramlar oluşturulmaya çalışılır.

Araştırma yöntemleri konusunda bu noktaya kadar yürüttüğümüz tartışmalarda araştırmanın ürününün araştırmacı ve araştırma sürecinin özelliklerinden bağımsız olduğu kabul edilmiştir. Yani araştırmacının öznelliğinin büyük ölçüde yok edilebileceği varsayılmaktadır. Oysa bazıları soruna bir araştırmacının öznelliğini ortadan kaldıramazsak onu bilgi üretiminde olumlu olarak nasıl kullanırız diye sorarak yöntemlerini geliştirmektedirler. Bu durumda gömülü araştırmacı kavramı kullanılır. **Gömülü araştırmacı** toplumsal, tarihsel ve biyografik özellikleri taşıyarak toplum içinde araştırma nesnesiyle etkileşir ve müdahale eder. Kullanılan yöntem de bu etkileşme içinde ortaya çıkan sonuçlar üzerinde düşünerek (reflexivity) ilgilendikleri olgu üzerinde aşama aşama bilgilerini geliştirme, derinleştirme üzerine kurulur.

## 3. Bir Bilim İnsanının Araştırma Stratejisini Nasıl Tasarlayacağına İlişkin Düşünceler

İnsan-Toplumsal bilimleri alanında araştırma ve yöntem konusunda yürüttüğümüz genel tartışmalardan sonra, sıra bir araştırmacının araştırma stratejisini geliştirirken nasıl bir yol izleyeceği konusuna geldi. Aslında pek çok sayıdaki bilim insanı için pratikte böyle bir sorun bulunmadığı söylenebilir. Toplumsal bilimcilerin önemli bir bölümü pratiklerini içinde bulundukları bilim komünitesinin benimsediği bir paradigma içinde sürdürürler. Bu paradigmayı benimseyen bilim çevresi içinde yetişmişlerdir. Yürütecekleri araştırmalar da dayanacakları bilimsel bilgi anlayışı, ontolojik kabuller, kullanacakları yöntem büyük ölçüde önceden belirlenmiştir. Onlar bu konularda yeni seçmeler yapmadan alışkanlıkları doğrultusunda araştırmalarını yaparlar. Şimdi üzerinde duracağımız konulardaki seçimler onların gündemine girmez.

Eğer bir araştırmacı tek bir paradigmaya hapsolmadıysa, bilim anlayışı inşacı (constructionist)/(conventionalist) bir çizgideyse ya da toplumsal oluşumlara müdahale etmek isteyen bir plancıysa, ele aldığı her soruna ya da konuya uygun bir araştırma stratejisi geliştirmek durumunda kalacaktır. Böyle bir araştırmacı şimdi ele alacağımız konularda çözümlemeler geliştirecek ve seçmeler yapacaktır. Bu konumdaki bir bilim insanının seçmelerine epistemoloji düzeyinden başlayacağı söylenebilir.

## Epistemoloji Düzeyindeki Seçimler

Epistemoloji, felsefenin, bilginin kapsamı ve doğasıyla ilgilenen dalıdır. Esas olarak bilginin kaynağının ne olduğu (usçuluk/deneycilik), insan bilgisinin doğası/yapısı (realist/idealist), geçerlilik koşulları, insanın bilme yetisinin sağlam ve güvenilir olarak kullanılmasının ilkelerinin ne olduğu ya da insanın neyi ne kadar bilebileceği gibi konular üzerinde durur. Bu konuların her biri üzerinde değişik felsefi bakışlar vardır. Bir araştırmacının ilgilendiği konuya göre seçeceği epistemolojik konum, onun yöntemini ve kullanacağı teknikleri büyük ölçüde belirleyecektir.

Bu yazıda sosyal bilimler konusu üzerinde yoğunlaştığımızdan, klasik epistemolojiye göre daha sonra gelişmiş olan sosyal epistemoloji üzerinde ayrıca durmak gerekiyor. Sosyal epistemoloji, bilgi oluşturma sürecinde toplumun oynadığı merkezi önemdeki rol üzerinde duruyor. Nesnel gerçeklik anlayışı/arayışı üzerinden geliştirilen gerçekliğin tekabül (correspondence) ve tutarlılık (coherence) kuramlarının yerini, sosyal inşacı (constructivist), toplumsal oydaşma (consensus) ya da pragmatik kuramlar alıyor. Sosyal inşacı kuramda, gerçeğin içinde bulunulan topluluktaki güç mücadelesi tarafından tarihe ve kültüre özgü toplumsal süreçlerle biçimlendirildiği kabul ediliyor. Habermas'çı toplumsal oydaşma yaklaşımına göre gerçeklik özneller arası bir nitelik kazanıyor. Pragmatistler ise gerçeği, uygulamada sağlanan etkililikte görüyor. Klasik epistemoloji yaklaşımı karşısında, sosyal epistemolojinin yaklaşımlarından birinin seçilmesi evrensel geçerlilik iddiası bulunan bilgiler karşısında yerel geçerliliği olan bilgilere verilen önemi artıracaktır.

Bu yazıda, başlangıçta belirttiğim gibi, bir plancının sosyal bilim araştırmalarını nasıl kurgulayacağına önem verdiğim için bir plancının ne tür epistemolojik seçmeler yapacağı üzerinde duralım. Uluslararası bir arenada projelerine kaynak arayan ve kendisini teknik aklın temsilcisi olarak gören akılcı (rationalist) bir plancı bir dış gerçekliğin bulunduğunu ve bunun bilgisinin nesnel olarak kurulabileceğini ve evrensel geçerlilik iddiası taşıyacağını kabul eden epistemolojik bir seçme yapacaktır. Ama söz konusu plancı bir yerellikte katılımcı pratiklere önem veriyor, planlamaya bir demokrasi projesi olarak yaklaşıyorsa, bilgiye nesnellik arayışı içinde değil, öznellerarası oydaşma anlayışı içinde yaklaşacaktır. Başka bir deyişle seçmelerini sosyal epistemoloji alanında gerçekleştirecektir.

Bu yazının sınırları içinde plancı/araştırmacılar için üç epistemolojik pozisyon üzerinde durmakta yarar vardır. Bunlar; pozitivizm, yorumlamacı/inşacı ve eleştirel gerçekçilik olarak sıralanabilir. Pozitivistler, bizim bilgimizden bağımsız bir gerçeklik olduğunu, bizim kuramlarımız başarılı ise gerçeği temsil edeceğini kabul ederler.[3] Bir başka deyişle pozitivist sosyal bilimciler ontolojiyi epistemolojiye indirgerler. Sosyal bilimler alanındaki pozitivistler değer tarafsızlığı sağlanırsa doğa ve sosyal bilimler arasında önemli yöntem farklılıkları kalmadığına inanırlar. Bilim alanına monist olarak yaklaşırlar.

Yorumlamacılık (interpretivizm) insanların gerçekliği kurgulamasında önceliği öznel anlamlara ve sosyo-politik ve sembolik eylemlere verir. Yorumlamacılığın ontolojik pozisyonu "içsel" ya da "öznel" realizmdir. Dışsal gerçekçiliğin karşıtı olan içsel realizmde gerçek, öznellerarası ya da kişisel olarak inşaa edilecektir. Bu durumda gerçek artık göreli hale gelecektir. Pozitivizmin evrensellik iddiası taşıyan yasalarından farklı olarak getirilen açıklamalar yerel olumsallıklara ve betimlemelere dayanarak kurulacaktır. Yani yorumlamacılıkta bağlam (context) ağırlık kazanacaktır.

Bu halde insanın bilişinde özne merkezlilik ağırlık kazanmıştır. Bazı epistemolojistler insanın kendisinden daha karmaşık bir epistemik özne tanımlamışlardır. Bu bilen ve bilinenden oluşan diyalektik bir birimdir. Gerçekliğe bu birimin iç diyalektiğiyle yaklaşılacaktır. Bu nedenle bilgi, doğası gereği özneldir ve araştırıcısının öznelliğiyle inşa edilmiştir. İnşacılığa (constructionist) inanan bir pozisyonda şüphecilik içseldir, doğru ve yanlış kuramlar yoktur ama ilginç ya da az ilginç dünyaya bakış açıları vardır.[4] Yarışan kuramlar arasında birinin kabulü, diğerinin reddi konusunda rasyonel bir temellendirme yapılamaz.

Eleştirel gerçekçilik özellikle reformist plancılar için çok uygun bir epistemoloji sunmaktadır. Bu tür gerçekçiliği yeni bir bilim felsefesi olarak Roy Bhaskar geliştirmiştir.[5] Toplum alanında doğrudan gözlenemeyen ilişkileri ortaya koyan, toplumsal aldanışları ortadan kaldırmaya çalışan,

---

3 Bu konuda temel açıklamalar için bkz. Hans Reichenbach: ***The Rise of Scientific Philosophy,*** University of California Press, 1951.

4 Franz Breuer, Wolff-Michael Roth: "Subjectivity and Reflexivity in the Social Sciences: Epistemic Windows and Methodical Consequences", **Forum Qualitative Social Research,** Volume. 4, No 2, Mayıs 2003.

5 Roy Bhaskar: *A Realist Theory of Science,* Verso, London, 1997.

koşullanmalara hapsolmayan bir gerçekçilik anlayışı geliştirilmiştir. Bu aşkın (transcentental) gerçekçilik olarak adlandırılmaktadır.

Eleştirel gerçekçilik, olayların nedenini gözlemlerden çıkarsanan genellemelerde değil doğurucu mekanizmalarda bulmaktadır.[6] Doğurucu mekanizma denildiğinde belli bir biçimde davranabilme kapasitesine sahip sosyal yapılar ve fiziki olgular anlaşılmaktadır. Bazı yapılarla başka bazı yapıların biraraya gelmesiyle oluşturulmuşlardır, niteliksel olarak farklı nedensel güçleri vardır, onu oluşturan parçaların toplamına indirgenemezler.

Eleştirel kuramın bilgisi, insandan yabancılaşmış, durumu dıştan betimlemelerle yetinen bir bilgi olmayacağı, insan eylemini kurucu ve bu eylemin sonuçlarını değerlendirici (reflexive) nitelikte olacağı için eleştiri sadece bilgi düzeyinde kalmayarak eyleme, toplumdaki aktivitelere yansıyacak ve bir toplumsal eleştiri niteliğini kazanacaktır.

Eleştirel kuramların bilgisi toplumda neyin değiştirilebileceği ve değişmesi gerektiğini, toplumdaki geçerli dönüşüm sürecinin ya da mekanizmaların ne olduğunu ortaya koyacaktır. Bu niteliğiyle toplum sürekli dönüşüm içinde olmaktadır. Böyle bir açık sistemde yaşanan gelişme tarihsel olmak durumundadır. Eleştirel gerçekçilikte pozitivizmin tersine, tüm epistemolojik ve yöntemsel konular ontolojik kabullerle çözümlenmektedir.

## Ontolojik Seçmeler

Her toplumsal bilim araştırmasının gerisinde, açıkça belirtilmiş ya da belirtilmemiş ontolojik varsayımlar ya da ön kabuller bulunmaktadır. Ontolojik ön kabuller toplumu oluşturan aktörler/nesneler ve onların ilişkileri üzerinde toplanmaktadır. Ontoloji bize değişik nesneleri birbirinden farklılıkları (somut x soyut, varolan x varolmayan, gerçek x ideal, bağımlı x bağımsız ) ve nesnelerin bağları ( ilişki, bağımlılık, dayanmak) konu-

---

A.Collier: *Critical Realism: An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy,* Verso, London, 1994.
İlhan Tekeli: "Demokratik Düşüncenin Temellendirilmesi ve Eleştirel Kuram Üzerine", **Toplum ve Bilim,** Sayı 64, Bahar 1994. s. 102-122.

**6** Eleştirel gerçekçi kuramın pratikte uygulanmasındaki yöntemsel sorunlar konusunda yol gösterici bir çalışma için bkz. Andrew Sayer: *Method in Social Science A Realist Approach,* Routledge, London, 1992.

sunda ölçütler sağlar. Aristotales'in "ilk felsefe" adını verdiği, varolanların özü üzerinde duran bu alana ilişkin yapılan kabuller araştırmacının ulaşacağı sonuçları başlangıçtan belirlemektedir. Onun için bir plancı kendi sorunuyla bağdaşmayan ontolojik kabuller üzerine dayandırılmış bir kuram kullanılırsa çoğu kez bir çözümsüzlükle karşılaşacaktır.

Bu genel saptamaya somutluk kazandırmak için bir örnek vermek yerinde olacaktır. Benim gibi bölgesel eşitsizlik sorunlarıyla uğraşan bir plancının, ekonomik analizlerini neo-klasik iktisat paradigması içinde yürüttüğünü varsayalım. Bu paradigmanın ontolojik kabulleri, toplumun atomistik bireylerden oluştuğu, bu bireylerin yararlarını (utility) en çoğa çıkaracak biçimde davrandığı ve bireylerin yararlarının karşılaştırılamaz olduğudur. Bu kabuller içinde toplumun gelişmiş bölgelerinden geri kalmış bölgelerine bir transfer ödemesi yapılırsa bu etkinlik kaybı ve sosyal olarak ödenmiş bir paha olarak görülür. Oysa ontolojik kabulleri değiştirir ve toplumda bireylerin ilişki içinde olduğu ve birbirlerinin dertlerine duyarlı olduklarını kabul ederseniz, gelişmiş bölgelerden geri kalmış bölgelere yapılan transferler, ekonomik etkinliğin artışına hizmet eder hale gelir, ödenmesi gereken bir sosyal paha olarak görülmekten uzaklaşır. Bu örnekler kolayca artırılabilir. Eğer bir plancı/araştırmacı ontolojik kabullerin kendisini hangi tür çözümlerin içine hapsettiğinin bilincinde değilse, bilimsel çalışma yaptığını düşünürken kendisini ulaşılabilecek çözümlerden uzaklaştıracaktır.[7]

Beklenilebileceği üzere ontolojik kabül seçeneklerinden hangisinin kullanılacağı konusunda plancı/araştırmacıya genellikle pragmatik kaygılar yol gösterecektir.

## Araştırmacının Kuram ve Temsil Konusundaki Seçmeleri

Bilimsel araştırma yapanların, pratiklerini, çoğu kez yaptıkları epistemolojik seçmelerin farkında olmadan sürdürdükleri üzerinde durmuştuk. Araştırmacı eğer temellendirilmiş (grounded) kuram geliştirmek çabası içinde değilse, araştırmasını tasarlarken bir kuramdan yararlanmak durumundadır. Bu kuramı ya alternatif kuramlar arasından seçmiştir, ya da içinde bulunduğu paradigma onun için belirlemiştir.

---

7 Annemarie Mol: "Ontological Politics: A word and Some Questions", John Law, John Hassard (Eds) *Actor Network Theory and After*, Blackwell Publishers: Oxford, 1999, s. 74-89.

Ancak araştırmacıların belki de daha az farkında oldukları konu, seçtikleri kuramla birlikte gerçekliğin temsil biçimi için de bir seçme yapmış olduklarıdır. Gerçekliğin temsilinde yapılacak değişiklikler, kuramı değiştirebileceği gibi kullanılacak araştırma yöntemi ya da tekniğini de değiştirecektir. Bu nedenle şimdi de araştırmacının temsil konusundaki seçmeleri üzerinde duralım.[8]

Her geliştirilen kuramın gerisinde dış gerçeklik hakkında kullanılan bir temsil biçimi vardır. Bir bilim insanının kendi dışındaki dünyada olup bitenler üzerinde düşünebilmesi ve bir kuram geliştirebilmesi için önce bu dış gerçekliği temsil etmesi gerekir. İnsanların en çok kullandıkları temsil biçimi günlük dildir. Biz gördüğümüz dış dünyayı başkalarına aktarmak istediğimizde önce algılarımız vardır, bunu kavramlara dönüştürürüz ve bu kavramların tekabül ettiği terimlerle (işaretlerle) iletişim kurmaya çalışırız. Algılar, kavramlar ve terimler tam olarak isomorfik değildir. Belli düzeyde bağımsız varlıkları vardır. Yani günlük dil de gözlenen dış gerçekliği belli farklılıklar içerek temsil etmektedir.[9] Başka bir deyişle günlük dil kulanıldığında, kullanıcılarının çoğu kez farkında olmadıkları belli bir tekabül hatasıyla iletişim kurulmaktadır.

Belli bilim alanlarına girildiğinde, yapılan niceliksel ya da niteliksel araştırma tercihlerine göre değişik temsil biçimleri geliştirilir. Bunun için dış gerçekliğin olanaklı içeriklerine tekabül eden, temsili ve uygulanması belli kurallara bağlanmış bir temsil sisteminin kurulmuş olması gerekir. Bu temsil geniş bir yelpazeyi kapsar bunun bir ucunda matematik temsil sistemleri bulunurken diğer ucunda grafikler ve bir dilin metaforları bulunabilir. Tabii tüm bu temsil biçimleri içinde belli bir düzeyde gündelik dil kullanılmak durumundadır.

Temsil konusunda yapılan seçmelerin, kuramların kurulmasında ve sorunların ele alınmasında yararlı/yararsız olabileceği konusunda bazı örnekler vermeye çalışacağım. Bu örneği kendime daha yakın gördüğüm toplumsal bilim analizlerinde mekanın temsil biçimlerinden vereceğim. Temsil biçiminin değişmesiyle kuramların ve ele alınan sorunlara verilen cevapların nasıl değiştiği üzerinde duracağım.

---

8 Michael Lynch, Steve Woolgar: ***Representation in Scientific Practice,*** The MIT Press, Mass., 1990.

9 David Harvey: ***Explanation in Geography***, Edward Arnold Press, London.1969, s.19-22.

Mekanın göreli mi, mutlak mı olduğu gibi sorunlu konuları bir yana bırakarak, toplumsal faaliyetlerin yeryüzü mekanı üzerinde yer aldığını düşünerek, bilimsel analizlerimizde mekanı ne tür temsillerle analize katabileceğimiz konusunda beş farklı tutum üzerinde duracağım. Bunlardan birincisi mekanı, üzerinde hiçbir işaret, hiçbir farklılaşma olmayan (featureles) tek ya da iki boyutta süreklilik olarak temsil etmektedir. Böyle bir mekanın varlığının kabul edilmesi halinde, mekanının iki noktası arasındaki uzaklığa bağlı olarak ilişki kurma olasılığı düşecek ya da ilişki kurma maliyeti artacaktır. Mekanın bu türdeki bir temsili kurulacak kuramların kullanacağı dilin diferansiyel hesap (differential calculus) olmasını getirecektir. Böyle bir dile dayanan bir kuram kurulunca toplumsal faaliyetler için optimum yerlerin ya da optimum pazar büyüklüklerinin hesaplanması olanaklı hale girecektir. Ama ele alınan fenomenlerin mekansal yayılımlarında kesiklilik varsa kullanılan dil ya da temsil biçimi bu tür fenomenlerin açıklanmasına olanak vermeyecektir.

İkinci temsil biçimi mekanın varlığını nokta dağılımları halinde analize katmak olur. Örneğin yerleşmelerin mekansal dağılımını betimleyerek bu dağılıma ilişkin kuramlar geliştirmek istiyorsak, böyle bir temsili kullanmamız gerekecektir. Bu halde kullanacağımız dil iki boyutlu istatistiğin (areal statistik) dili olacaktır. Bu, mekanda dağılımı sürekli olmayan yani kesikli (discrete) olgular konusunda uygun bir temsildir. Noktasal dağılımların aralarındaki uzaklıkları ölçerek onların dağılımları konusunda da istatistiksel yorumlar geliştirirsek bir üst dilden analiz geliştirmiş olabiliriz.[10]

Bir üçüncü temsil biçimine, ikinci temsil biçiminden geçebilir, mekanda noktasal dağılımı olan olgular arasında bir etkileşme varsa bu etkileşmeleri noktaları birleştirerek ağlar halinde temsil edebiliriz.[11] Bu, mekanda etkileşmeleri temsil etmek bakımından çok uygundur. Bu tür bir temsile dayanan matematiksel bir kuram geliştirilecekse, ya graph kuramı ya da matriks cebiri kullanılabilir.

---

10 Peter Hagget, Andrew D. Cliff, Allan Frey: ***Locational Methods,*** Edward Arnold, London, 1977, s. 415-447.

11 Jeffrey Johnson: "Links, Arrows and Networks: Fundamental Metaphors in Human Thought", David Batten, John Casti, Roland Thord (Eds), ***Networks in Action,*** Springer-Verlag Berlin, Heidelberg, 1995.
John Casti: "The Theory of Networks", David Batten, John Casti, Roland Thord (Eds), ***Networks in Action,*** Springer- Verlag Berlin, Heidelberg, 1995.

Ağ temsilleri, bir mekansal sisteminin entegrasyon düzeyini ölçmek istiyorsanız çok elverişli olmasına karşın bölgeler arası eşitsizlik üzerinde durmak istiyorsanız bu mümkün olmayacaktır. Bu halde ülke mekanını alt alanlara ayıran bir temsile gitmek gerekecektir. Dördüncü tür temsil, ilgilenilen alanı alt alanlara ayırarak yapılacaktır. Bu temsilde matematiksel bir dil de kullanılmak isteniyorsa, matriks cebirinden yararlanılabilecektir.

Şimdiye kadar üzerinde durduğumuz temsillerin niceliksel araştırmalara uygun olduğu söylenebilir. Eğer niteliksel araştırmalar üzerinde duruyorsak temsil kaçınılmaz olarak belli disiplinlerin teknik terimleriyle güçlendirilmiş bir günlük dille yapılacaktır. Böyle beşinci tür temsil biçimini "yer"in temsili sorunu üzerinde durarak anlatabiliriz. İlk dört temsilde mekan hiçbir kültürel işaret taşımaz. Çok soyut bir mekandır. Oysa mekana fenomenolojik olarak, yani o mekanın bize anlamlılığı açısından yaklaşırsak, kültürel bir ürün haline gelir. Bu durumda fenomenolojik coğrafyacılar o mekanlar için "yer" kavramını kullanırlar. Araştırmacılar böyle bir yeri betimlerken okuyucularla o yere ilişkin duygudaşlıklar yaratabilmek için metaforlar kullanmak durumunda kalacaklardır.[12]

Genel olarak bir temsil biçiminin seçiminin, geliştirilecek/kullanılacak kuramın yararlanacağı dili belirleyeceği söylenebilir. Eğer matematiğin dili kulanılacaksa yararlanılacak kuram çoğu kez bir model halinde ifade edilecek ve bu modeller kullanılarak simulasyonlar gerçekleştirilecektir. Temsil sorununun bir kuram çerçevesinde modelleştirilmiş bir biçimde ele alınması gerçekte plancının işini kolaylaştırmaktadır. Plancı kendi denetleyebildiği politika araçlarını bu modelin bağımsız değişkeni haline getirerek yapılan simulasyonları kullanacak, kararını kolayca verebilecektir.

## Ölçeksel Yapılanmanın Farkında Olan Seçimler

Günümüzün küreselleşen dünyasında toplumsal araştırmaları yürütürken, toplumları ulus devletin toprakları (territory) içinde bütünleşmiş birimler olarak düşünmek yetersiz kalmaktadır. Bu tür bir ontolojik kabule dayanan çözümlemeler dünyada yeni gelişen etkileşme biçimleri içinde anlamlı olamamaktadır. Günümüzde yaşanmakta olan küresel, ulusal ve yerel yeniden yapılanmalarda toplumsal/coğrafi ölçekler de yeniden

---

12 Eileen Cornel Way: *Knowledge Representation and Metaphor*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1991, s. 122-149.

tanımlanmaktadır. Dünyada yeniden belirlenen ölçek kademelenmesi temelde sosyo-mekansal bir olgudur. Ölçek toplumsal etkileşimin coğrafi yapılanmaları tarafından üretilir ve toplumsal etkileşimi üretir. Tabii ki etkileşimlerin ürettiği ölçek üretimi bir potansiyel mücadele alanı olarak da görülebilir. Bu kademelenmede her ölçeğin nasıl inşa edildiği üzerinde burada durmayacağım.[13] Ama bu yazı bakımdan önemli olan konu, bir toplumsal araştırmacının kendi araştırma olgusu için hangi ölçeği ya da ölçekler hiyerarşisini (ev, cemaat, kent, bölge, ulus, yer yüzü) seçtiği ya da uygun bulduğudur.

Bir araştırmacının toplumsal ölçek ve ölçekler arası ilişkiler konusunda net bir fikre sahip olması araştırmasını tasarlamasını kolaylaştıracaktır. Değişik bilim alanlarındaki çalışmalar göstermektedir ki her ölçek için ayrı bir kuramsal açıklamanın kurulması gerekmektedir. Mikro düzeylerin kuramları makro düzeyde geçerli olmamakta, aynı şekilde makro kuramlar, mikro düzeyde açıklayıcığa sahip olmamaktadır. Araştırmacı ölçeğini seçtiğinde o ölçekte anlamlı olacak değişkenleri ve onların temsilini ve kullanabileceği kuramları/modelleri önemli ölçüde belirlemiş olmaktadır.

**Zaman ve Mekanı Ele Alma Biçimleri**

Bilim felsefesi bakımından zaman ve mekan, benzer konumlara sahip iki kavramdır ve toplumsal olguların oluşumunun açıklanmasında biri için geçerli olan diğeri için de geçerlidir. Günümüzde sosyal bilimlerin kurgusu içinde zaman çok önemli bir yer tutarken, mekan ikincil bir konuma itilmiş ya da çoğu kez tamamen dışlanmış durumdadır.[14] Oysa bilimsel açıklamalarda zaman ve mekana farklı önem verilmesinin epistemolojik dayanakları olduğu söylenemez.

---

13 Bu konuda iki Türkçe metin için bkz. Neil Brenner: "Ölçeğin Sınırları? Ölçeksel Yapılaşma Üzerine Metodolojik Düşünceler", **Praksis**, Sayı 15, s. 311-316. Neil Smith: "Küresel Evsizlik: Ölçeğe İlişkin Uygulamalar", **Praksis**, Sayı 15, s. 127-158.

14 Zamanın ön plana çıkmasının tarihi gerilere gitmektedir. Marshall piyasa davranışlarının karmaşıklığını anlamada esas önemli olanın zaman olduğunu ileri sürmüştü. 1956 yılında Walter Isard bölge bilimini kurmak için adımlar atarken ekonomi alanını mekan boyutu olmayan harikalar diyarı diye eleştiriyordu. Tarihsel materyalizm de büyük ölçüde tarihseldi. Harvey'in katkılarıyla cografya ile entegre oldu. Derek Gregory: *Geographical Imaginations,* Blacwell, Cambridge, Mass., 1994. s. 62, 91, 92.

Günümüzde mekanın ikinci plana itilmiş olmasının temel nedeni, genel olarak esas belirleyicinin toplumsal süreç olduğuna, mekanda olup bitenin ise bu toplumsal sürecin yansımaları olduğuna inanılmasıdır. Bu bakış açısına göre mekansal organizasyon edilgen olandır. Sosyal süreçlerin değişmesi için değişik coğrafya yaklaşımları farklı nedenler ileri sürüyordu. Kimi teknolojik ve kültürel birikime bağlıyor, kimi toplumsal hareketlere dayandırıyor, kimi de dünya ekonomisinin bunalımdan çıkabilmesi için gerekli yapısal düzenlemeler üzerinde duruyordu. Ama belirleyici olan sosyal süreçti. Analizlerde sosyal sürece verilen bu öncelik, sürecin içinde ayrılmaz bir biçimde bulunan[15] zamanın, toplumsal analizlerde, mekana göre daha ön planda bir yer almasına neden oluyordu.

Günümüzün coğrafyacıları, bu yansıma kuramını yetersiz bulmakta, toplumsal olguların sosyo-mekansal olduğunu kabul etmektedir. Sosyo-mekansal analizlerde, zaman ve mekan eşdeğer konumda analize katılmaktadır. Lefevbre[16] mekan bilinci yüksek bir toplumsal bilimci olarak, üretimin sosyal ilişkilerinin ancak mekansal olarak varolduğunda sosyal varlığından sözedilebileceğini söyleyerek, "sosyal ilişkiler kendilerini mekana kazırken üretirler" demektedir. Mekan da sosyalle birlikte üretilmektedir. Burada bir yandan sosyal olanın içinden mekansalın dışlanamadığı öte yandan mekansalın sosyali dışlayamayacağı kabul edilmektedir.

Bir araştırmacının analizinde zamana ve mekana eş önem vermesinin önemi üzerinde durulmuş olması, her araştırmacının mutlaka böyle bir yaklaşımı benimsemesi gerektiğini söylemek için yapılmamaktadır. Tabii her plancı/araştırmacı ele aldığı konuya bağlı olarak zaman ve mekanı analizlerine nasıl katacağına karar verecektir. Ama zaman ve mekan konusunda yapılabilecek seçimlerin olanaklarının farkında olunması, araştırmacının, yapacağı araştırmayı tasarlamasında her halde önemli bir fark yaratacaktır.

---

**15** Burada süreç gevşek bir biçimde tanımlanmıştır. Eğer bir süreç iyi denetlenmiş ise bir nedensellik zinciri (causal cord) olarak görülebilir. Böyle bir zincir içinde zaman ve yönlülüğü tek bir nedensellik ilişkisinden çok daha açık olarak ortaya çıkar.

**16** Henri Lefebvre: *The Production of Space,* Basil Blackwell, Cambridge, 1991.

## Karmaşıklık, Deterministik Nedensellik ve Olumsallık

Bilgiye bakışını yani epistemolojik konumunu belirlemiş, ontolojik kabullerini yapmış, temsil biçimini, ölçeğini, zamanı ve mekanı ele alışını saptamış olan bir toplumsal bilim araştırmacısı, yapması gereken tüm seçmeleri tüketmiş olmaz. Toplumların içindeki etkileşme biçimleri hakkında da belli bir düşüncenin geliştirilmiş olması gerekir.

Günümüzün toplumlarına ve toplumsal olguların niteliğine ilişkin üç saptama üzerinde durmakta yarar vardır. Bunlar; toplumların karmaşık (complex) sistemler olması, toplumsal olguların hasıl olması (emergence), ve toplumsal öğelerin etkileşiminin nedensel olmaktan çok olumsal (contingent) olmasıdır. Topluma ve toplumsal olgulara bu saptamaların ortaya koyduğu perspektif içinde yaklaşılınca, toplumlarda yaşanan oluşumların ya da gelişmelerin tarihsel olduğunu kabul etmek gerekir.

Karmaşık sistemler dediğimizde, belli bir iç bütünlüğü olan, ama elemanlarının karşılıklı etkileşimiyle oluşan iç dinamiğinin yeni ve sürpriz yapısal oluşumlar ortaya çıkarabilmesine açık kalınmasını anlatmak istiyoruz. Karmaşık sistemlerin, ortaya çıkışlar (emergence) yaratma ve kendi kendini organize etme kapasitesi bulunmaktadır.[17]

Olumsallık (contingency) günlük dilde kulanıldığında gerçekleşebilecek olan ama gerçekleşmesi çok beklenmeyen anlamında kullanılıyor. Ama epistemolojide daha disiplinli bir kullanılışa sahip. Bilimsel önermelerde zorunluluk içeren deterministik ilişkilerden farklılaşarak, zorunluluk içermeyen ilişkileri betimlemek için kullanılıyor.

Nedensel ilişkilerde "A"yı her zaman zorunlu olarak izleyen bir "B" varsa, "A" ile "B" arasında deterministik bir ilişki vardır denilebilir. Oysa "A" ile "B" arasında olumsal bir ilişki varsa "A" sonrasında "B" olabildiği gibi "B" hiç gerçekleşmeyebilecektir de.

Bu daha sonra ele alacağımız olumsallık anlayışlarına göre en basit olumsallıktır. "A" ile "B" arasında belli bir ilişkinin varlığı kabul edilmiştir. "B" olacaktır ya da olmayacaktır. "B"nin yerine bir başka şeyin olabileceği olumsal tanımının dışında tutulmaktadır. Bu en basit olumsallık bile toplumsal gelişmenin tarihselliğini ileri sürebilmek için yeterli olmaktadır. Bunu göstermek için bir düşünce deneyimi yapalım. Belli bir

---

17 Peter M. Allen: *Cities and Regions as Self-Organizing Systems Models of Complexity*, Gordon and Breach Science Publishers, UK, 1997.

noktada bulunan bir toplumsal sistemde, olumsal ilişkileri kullanarak iki kez simülasyon yaptığımızı düşünelim her iki halde farklı noktalara ulaşılacaktır. Oysa zorunlu ilişkiler kullanılsaydı varılacak nokta aynı olacaktı.

Bir sosyal bilimcinin böyle tarihsel olan bir olgu karşısında takınacağı tavrın, büyük ölçüde bu tarihsel olanın anlatısını kurarak betimlemeye çalışmak olacağı söylenebilir. Bu anlatı içine nedensel/olumsal açıklamalar içerilmiş olacaktır. Ama bir plancı böyle bir pasif izleyicilik konumuna razı olamaz, yoksa kendisini inkar eder hale düşer. Benzer bir durum siyasetçiler için de söz konusudur. Liberalizme razı olmayan bir politik ekonomi araştırmacısı da kendini aynı konumda bulacaktır.

Olumsal tarihsel oluşumlara tabii ki müdahale edilebilir. Bu tartışmanın yönelmesi gereken asıl nokta bu müdahaleden ne beklenebileceği konusunda olacaktır. Bu müdahaleden beklenebilecek olan önceden belirlenmiş konuma varış değildir. İlişkiler olumsal değil, determinist olarak görülseydi, önceden belirlenmiş bir noktaya varması beklenebilirdi. Ama bu durumda toplumsal sistemin aktörleri kendilerini daha önce kendilerine çizilmiş rollerin oynayıcısı olarak bulacaklardı. Oysa bu olanaklı olsa bile demokratik toplumlarda istenen bir şey değildir.

Olumsal tarihsel oluşumlara müdahaleden beklenenlerin önü açık kalmalıdır. Örneğin genel olarak toplumsal sistemin performansını artırmayı istemek böyle bir hedeftir. Böyle bir yaklaşım iki tür olumsallığa olanak vermektedir. Birincisi toplumsal sistemlerin açık olmasından doğan olumsallıkken, ikincisi aktörlerin özgürleştirilmesinden, onların yaratıcılığının ellerinden alınmamış olmasından kaynaklanan olumsallıktır.

Toplumun oluşumuna ilişkin bu tür özelliklerin farkında olan bir araştırmacı araştırma yöntemini ve elde ettiği sonuçların çözümlemesini ona göre şekillendirecektir. Örneğin toplumsal oluşum süreçlerinin nedensel değil olumsal olduğu kabul edildiğinde, toplumda yaptığı gözlemlerden bir ilişkinin varlığı ya da yokluğu konusunda bir yargı geliştirme yaklaşımlarını tamamen değiştirecektir.

## Disiplinlerarası Yaklaşımların Sınırları

Araştırmayı, sorunları çözmeye yönelmiş bir faaliyet olarak görenler için bu bölüme kadar yaptığımız gibi tutarlı bir yaklaşım geliştirmeye çalışmadan disiplinlerarası yaklaşımlar üzerinde durmak günümüzde sık sık başvurulan bir yol olmuştur. Bunun pragmatik bir tercih olduğu açıktır.

Pratikte olumlu sonuçlar da verebilir.[18] Ancak söz konusu araştırmacı pratik kaygıları değil, bilimsel tutarlılık kaygıları ağır basan bir kişiyse ortaya çıkan eklektik çözümlemelerden rahatsızlık duyacaktır. Bu eklektisizmin sorunları değişik biçimlerde sergilenebilir. Bu açıklamalardan birini değişik sosyal bilimlerin insana ilişkin ontolojik kabullerinin farklılığı üzerinde durarak yapabiliriz. Her sosyal bilim disiplininin ve bu disiplin içindeki değişik paradigmaların her birinin açık ya da üstü kapalı olarak insana ilişkin farklı modelleri vardır. Günümüzün çok paradigmalı sosyal bilimler alanından seçilerek bir araya getirilerek bir araştırma ekibinin ortaya çıkaracağı çözümler de değişik insan modelleri kabüllerine dayanılarak geliştirilen bilgilere dayanacağı için bunların tutarlı olduğu iddia edilemeyecektir. Tutarlılık iddiası bu disiplinlerin kuramlarının herbirinin gerçekliğin bir temsili değil, tam bir ifadesi olduğunun kabulü halinde ileri sürülebilir. Ama bunların sadece bir temsil olduğunun farkında olunursa bu iddia sürdürülemez.[19]

### 3. Son Verirken

Konuşmamın sonuna gelmiş bulunuyorum. Sanıyorum ki toplumsal araştırma ve yöntem seçimi konusunun gerisinde ne kadar zengin bir bilimsel felsefe tartışması bulunabileceğine ilişkin yeterli ipuçları verdim. Bir araştırma pratiği içinde bulunan bir kişi tabii ki her yaptığı araştırmada, her konudaki seçmeleri yeni baştan yapma durumunda kalmaz. Çoğu kez araştırmacılar geçmişteki araştırma deneyimlerinden kaynaklanan önyargı ve duygu birikimiyle oluşmuş olan araştırma sağduyusunu kullanır.

Bu konuşmamın başında araştırmanın temelde yaratıcı bir faaliyet olduğu üzerinde durmuştuk. Bundan sonra bir araştırmacının araştırmasını tasarlarken eğer bilim felsefesi bilgisi gelişmişse, hangi tür seçmeler yapmak durumunda kalacağı konusunda oldukça ayrıntılı bir tartışma yü-

---

18 Jeroen Van Bouwel: "The Division of Labour in the Social Sciences Versus the Politics of Metaphysics Questioning Critical Realism's Interdisciplinarity", **Graduate Journal of Social Science**, Cilt 2, Sayı. 2, 2005.

19 İlhan Tekeli: "Kent Plancıları Disiplinlerarası Olmayı Yeniden Tartışmaya Açmalıdır", İlhan Tekeli: ***Modernite Aşılırken Kent Planlaması***, İmge Kitabevi, Ankara, Nisan 2001, s. 187-194.

rüttük. Bu noktada ortaya çıkabilecek bir yanlış anlamayı önlemek için bir açıklama yapmayı gerekli görüyorum. Günümüzde proje yazarak sağlanan finansmanla yapılan araştırma projelerinin içinden geçmek zorunda kaldığı prosedürün araştırmacının seçmelerini önceden bağladığı ve yaratıcılığı sınırladığı bilinmekte ve eleştirilmektedir.[20] Burada yürütülen tartışma araştırmacının seçmelerini araştırma başında belirleyerek onun araştırma sırasındaki yaratıcılığına bir sınırlama getirmek için yapılmadı. Tersine ona bir olanaklar yelpazesi sunarak özgürlük alanını genişletmek için yapıldı. Günümüzün proje hazırlama sürecinin yarattığı erken belirlenme engeline takılmamış, yaratıcılığı sürekli açık tutmuş olan bir araştırma sürecinde araştımacı ontoloji ve temsil konusundaki seçmelerini sürekli olarak değiştirmeye açık kalabilmelidir. Ama bu araştırmacıyı yalnız bir birey olarak da düşünmemek, yaratıcılığını içinde bulunduğu epistemolojik komünitede karşılıklı etkileşme içinde gerçekleştirmek durumunda olduğunu unutmamak gerekir.

---

**20** C. Wright Mills: "On Intellectual Craftmanship", Appendix to, *The Sociological Imagination,* Oxford University Press, 1959.